

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

L. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1926.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

Főigazgató: Dr. Czákó Elemér.

A Budapesti Philologiai Társaság 1926-ban.

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Némethy Géza.*
Alelnökök: *Bleyer Jakab és Császár Elemér.*
Elsőtitkár: *Vayer Lajos.*
Másodtitkár: *Égry Gyula.*
Pénztáros: *Császár Ernő.*
Szerkesztők: *Kerényi Károly és Koszó János.*

Választmányi tagok:

Budapestiek:

Alszeghy Zsolt	Heinlein István	Papp Ferenc
Binder Jenő	Hittrich Ödön	Pauler Akos
Cserép József	Hóman Bálint	Petz Gedeon
Eckhardt Sándor	Hornyánszky Gyula	Pintér Jenő
Finály Gábor	Incze József	Pröhle Vilmos
Förster Aurél	Jirka Alajos	Schwartz Elemér
Friml Aladár	Kornis Gyula	Szigetvári Iván
Garda Samu	Kuzsinszky Bálint	Szinnyei Ferenc
Gombocz Zoltán	Melich János	Vári Rezső
Gyulai Agost	Moravcsik Gyula	Zlinszky Aladár

Vidékiek:

Birkás Géza	Gragger Róbert †	Prácsér Albert
Burián János †	Gyomlay Gyula	Rác Lajos
Csengery János	Helle F. Hugó	Schmidt Henrik
Darkó Jenő	Huszt József	Thienemann Tivadar
Dézi Lajos	Kmoskó Mihály	Tolnai Vilmos
Dombi Márk	Kristóf György	Vietorisz József
Dóczi Imre	Lajti István	Werner Adolf
Erdélyi Pál	Láng Nándor	Zolnai Béla
Gálos Rezső	Marót Károly	Zoltvány Irén
Gulyás József	Pap Károly	Zsigmond Ferenc

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1926-ban:

Balogh József	Hornyánszky Gyula	Marót Károly
Császár Ernő	Huss Richard	Mály Ferenc
Csengery János	Huszt József	Moravcsik Gyula
Darkó Jenő	Jánky János	Módi Mihály
Ernyey József	Kaiblinger Fülöp	Némethy Géza
Farkas Gyula	Kerényi Károly	Pukánszky Béla
Förster Aurél	Koszó János	Pukánszky K. Jolán
Gálos Magda	Kozáky István	Schwartz Elemér
Gálos Rezső	Lajti István	Székely István †
Göttling János	Lám Frigyes	Tolnai Vilmos
Gréb Gyula	Láng Nándor	Vári Rezső
Gyulai Agost	Losonczi Zoltán	Verő Leó †
Hirschler Imre	Lux Gyula	Vidos B. Elemér
Hittrich Ödön	Magyar Károly	Wagner József

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS MŰFORDÍTÁSOK.

	Lap
<i>Csengery János</i> : Sapphóból.....	3
<i>Darkó Jenő</i> : Vindiciae Laoniceae	18
<i>Förster Aurél</i> : Euhemereum	41
— : Hegedüs István †	89
<i>Gyulai Agost</i> : Gragger Róbert †	I
<i>Hornyánszky Gyula</i> : Szövegkritikai tanulmányok	12
<i>Husztai József</i> : Hippokratesi hagyomány nyomai Ovidiusnál	28
<i>Kaiblinger Fülöp</i> : Egyszerű és körülírt mult I.....	211
<i>Kerényi Károly</i> : A gyűjtogató szerelem (Ad Ovid. Am. I. 6.)	46
— : Kallimachos-epigrammák	11, 27, 33, 34, 73, 88
<i>Kozáky István</i> : A középkori haláltánc keletkezéstörténete....	90, 202
<i>Lajti István</i> : Az őskréta vallás.....	177
<i>Marót Károly</i> : Költészet és filológia	74
<i>Málly Ferenc</i> : Dante eschatológiája II—III.	104, 216
<i>Moravcsik Gyula</i> : A Heléna- és Faust-jelenet történeti kerete....	58
— : Attila és Buda	195
<i>Némethy Géza</i> : Zárószavak	84
<i>Székely István</i> : G. Némethy LX. aetatis annum implevit	35
<i>Tolnai Vilmos</i> : Attila és Buda testvérsége	102
<i>V. R.</i> : Observatiunculae in epicos Graecos	7

II. HAZAI IRODALOM.

<i>Borbély István</i> : A magyar irodalom története II. <i>Farkas Gyula</i> ..	119
<i>Erdélyi Lajos</i> : Magyar nyelvi tanulmányok I. <i>Losonczy Zoltán</i>	235
<i>Fejér Adorján</i> : Római régiségek. <i>Láng Nándor</i>	225
<i>Gréb, Julius</i> : Zipser-Bücher. <i>Lám Frigyes</i>	126
<i>Haberern, Jonathan</i> : Natur- und Lebensbilder aus der Zips. <i>Gréb Gyula</i>	238
<i>Hajnóczy Iván</i> : Katona József Kecskeméten. <i>Gálos Rezső</i>	237
<i>Keszthelyi Helikon</i> . Cs. Ö.	124
<i>Marót, Karl</i> : Der Eid als Tat. <i>Marót Károly</i>	228
<i>Némethy, Geyza</i> : Addenda commentariis ad carmina Tibulliana. <i>Husztai József</i>	223

IV

	Lap
Schmidt Gizella: Szepesi német népdalok. <i>Gréb Gyula</i>	125
Szinnyei Ferenc: Novella- és regényírodalmunk a szabadságharcig. <i>Koszó János</i>	122
Techert Margit: Plotinos a szépről és a jóról. <i>Kerényi Károly</i>	233

III. KÜLFÖLDI IRODALOM.

A keresztény-római irodalomtörténet újabb feldolgozásai és kézi- könyvei: De Labriolle, Bardenhewer, Schanz-Krüger, Moricca, Monceaux, Gudeman. <i>Balogh József</i>	246
Champion, Pierre: Histoire poétique du XVe siècle. <i>Hirschler Imre</i>	141
Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters. <i>Vári Rezső</i>	239
Crusius, Otto: Die Mimiamben des Herondas. <i>Módi Mihály</i>	242
Cysarz, Herbert: Literaturgeschichte als Geisteswissenschaft. <i>Koszó János</i>	151
Hamelin, O.: Système de Descartes. <i>Jánky János</i>	146
Holl, Karl: Geschichte des deutschen Lustspiels. <i>Pukánszkyne Kádár Jolán</i>	133
Jespersen, Otto: Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Ent- stehung. <i>Lux Gyula</i>	136
— : The Philosophy of Grammar. — x.	135
Könyvek a mai német irodalomról. <i>Pukánszky Béla</i>	130
Kutscher, Arthur: Das Salzburger Barocktheater. <i>Pukánszkyne Kádár Jolán</i>	260
Lerch, Eugen: Historische französische Syntax I. <i>Vidos B. Elemér</i>	139
Müller-Rüdersdorf, Wilhelm: Schlesien. <i>Gréb Gyula</i>	134
Pinloche, A.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. <i>Huss Richard</i>	128
Plattard, Jean: La renaissance des lettres en France. <i>Hirschler Imre</i>	261
Stolz-Schmalz: Lateinische Grammatik 5. Aufl. <i>Kerényi Károly</i> ..	244
Új német beszédművészeti és stilisztikai könyvek. <i>Göttling János</i>	147
Újabb könyvek a középkori irodalomról, művészetről, kultúráról. <i>Koszó János</i>	251
Unger, Rudolf: Herder, Novalis und Kleist. <i>Magyary Károly</i>	145
Weinreich, Otto: Die Distichen des Catull. <i>Kerényi Károly</i>	240
IV. A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG LI. KÖZGYÜLÉSE..	262

V. VEGYES.

Ad Homerum. <i>Hittrich Ödön</i>	279
A hamubélü gyümölcs Tacitusnál. <i>Kerényi Károly</i>	282
A Jávorfá-mese és a Midas-monda. <i>Kerényi Károly</i>	285
Arany Toldijának egyik forrása. <i>Gálos Magda</i>	167
„Bedenke Mensch das Ende.“ <i>Ernyey József</i>	169
Conjecturákról. <i>Förster Aurél</i>	280

Goethe s a gyorsírás. <i>Wagner József</i>	Lap 288
Három érdekes helységnévképző nyugati németiségünkénél. <i>Schwartz Elemér</i>	296
Hegedüs István emlékezete. <i>Kerényi Károly</i>	267
Lessing-költemények egy pesti német naptárban, <i>Verő Leo</i>	168
Pecz Vilmos. <i>Moravcsik Gyula</i>	158
Philippus Beroaldus Junior költeménye Keserű Márkushoz. <i>Husztli József</i>	282
Réthei Prikkel Marian †. <i>Gálos Rezső</i>	278
„Trotz“. <i>Huss Richard, Koszó János, H. Gö.</i>	301
Beküldött könyvek	171, 306
Új könyvek	175, 312

INHALT.

I. ABHANDLUNGEN.*

<i>Csengery, Joh.:</i> Sappho-Übersetzungen	Seite 3
<i>Darkó, Eugen:</i> Vindiciae Laoniceae	18
<i>Förster, Aurel:</i> Euhemereum*	41
— : St. Hegedüs †	89
<i>Gyulai, August:</i> Robert Gragger †	(im Heft 7—10.) I—II
<i>Hornyánszky, Jul.:</i> Textkritisches*	12
<i>Husztli, Jos.:</i> Spuren der Hippokratischen Tradition bei Ovid*	28
<i>Kaiblinger, Phil.:</i> Einfache und umschriebene Vergangenheit. Sprachentwicklung I.	211
<i>Kerényi, Karl:</i> Der brandstiftende Liebesgott (Ad Ovid. Am. I. 6.)*	46
— : Epigrammen von Kallimachos	11, 27, 33, 34, 73, 88
<i>Kozáky, St.:</i> Die Entstehungsgeschichte des Totentanzes*	90, 202
<i>Lajti, St.:</i> Die altkretische Religion*	177
<i>Marót, Karl:</i> Dichtung und Philologie*	74
<i>Málly, Franz:</i> Dantes Eschatologie II—III.*	104, 216
<i>Moravcsik, Jul.:</i> Der histor. Hintergrund der Helena-Episode im „Faust“*	58
— : Attila und Buda (Blödelin)*	195
<i>Némethy, G.:</i> Schlussworte	84
<i>Székel, St.:</i> G. Némethy LX. aetatis annum implevit	35
<i>Tolnai, W.:</i> Attila und Buda (Blödelin)	102
<i>V., R.:</i> Observatiunculae in Epicos Graecos	7

II—III. LITERATURBERICHTE.

Vaterländische Literatur	119, 223
Ausländische Literatur	128, 239

* Deutsche Anzüge der mit einem * bezeichneten Abhandlungen in der Beilage S. 1*—28.*

VI

	Seite
IV. LI. GENERALVERSAMMLUNG DER BUDAPESTER PHILOLOGISCHEN GESELLSCHAFT (S. „Fünfzig Jahre“ im „Auszug“)	262

V. VARIA.

Ad Homerum. <i>Edm. Hittrich</i>	279
Ahorn-Märchen und Midas-Sage. <i>K. Kerényi</i>	285
Aschenfrüchte bei Tacitus. <i>K. Kerényi</i>	282
„Bedenke Mensch das Ende“. <i>Jos. Ernyey</i>	169
Drei Ortsnamenbildungsendungen bei unseren Westdeutschen. <i>E. Schwartz</i>	296
Ein Gedicht des Phil. Beroaldus Jun. an Markus Keserü.* <i>J. Huszti</i>	282
Ein Quellennachweis zu Arany's Toldi. <i>M. Gálos</i>	167
Göthe und die Kurzschrift. <i>Jos. Wagner</i>	288
Hegedüs' (St.) Gedächtnis. <i>K. Kerényi</i>	267
Lessing-Gedichte in einem Pester Taschenkalender auf d. Jahr 1799. <i>L. Verö</i>	168
Pecz, Wilhelm. <i>Jul. Moravcsik</i>	158
Réthei-Prikkel, M. † <i>R. Gálos</i>	278
„Trotz“. <i>Richard Huss—Joh. Koszó</i>	301
Über Konjekturen. <i>A. Förster</i>	280
Eingesandte Bücher	171, 306
Neue Bücher	175, 312

BEILAGE.

Auszüge in deutscher Sprache	1*—28*
------------------------------------	--------

TÁRGYMUTATÓ.

I. Klasszika-filológia.

Achilleus esküje 229 kk.
 Achmet ibn Sirin 306. k.
 Aitne 13 k.
 Alchimia 307 k.
 Archilochos 52.
 Aristoteles 14 kk., 280 kk.
 Attila és Buda 102 kk., 195 kk.

Beroaldus, Phil. Jun. 287 kk.
 Bizánci regestumok 239 k.

Catullus 240 kk.
 Chronos 234.

Dacia 226, 307.
 Damon 50 k.
di minores 227.
 Diodoros 12 k.

Euhemerus 41 kk.
 égő szerelem 51 kk.

Hegedűs István 89, 267 kk.
 Herondas 242 kk.
 Hippokrates 31 kk.
 Homeros 279 k.

Jávorfa-mese 285 kk.
 Josephus Flavius 287.

Kallimachos 11, 27, 33 k., 41 kk.
 73, 88, 242.
 keresztény-római irodalomtörténet
 246 kk.
 Keserű Márkus 287 kk.
 „kikero“-ejtés 245.
 költészet és filológia 74 kk.
 krétai vallás 177 kk.
 kulcs mint villám 54.

Laonikos Chalkokandyles 18 kk.

Midas 285 kk.
 monodistichon 240 k.

nescio 245.
 Némethy Géza 35 kk., 84 kk.

Oppianos 7 kk.
 Ovidius 28 kk., 46 kk.

παρακλαυσίθυρον 46 kk.
 Platon 242.
 Plotinos 233 kk.
 Priskos rhetor 195 kk.

Rohde Ervin 306.
 Római régiségek 225 kk.

Sappho 3 kk.
 sententiák 307.
 Straton 49.
 Syrinx 287.
 Székely István 263.

Tacitus 287.
 taorminai ifjú 50 k.
 Tibullus 47 k., 223 kk.
 Typhon 10 k.

Ungrolimni 240.

II. Modern filológia.

Abenarabi 107, 108, 109.
 Ackermann aus Böhmen 253.
 arab befolyás 216—223.
 arab eschatologia 107 k.
 Arany J. 102, 121, 167.
 Attila 102—104, 195 k.

Barocktheater 260.
 Buda 102—104, 195 k.

Cooper 123.
 csángó 236.

danse macabre 210.
 Dante 104 k., 216 k.
 Descartes 146, 156.

VIII

Everyman 91 k.
Expressionsismus 131, 133.

Faust 56 k.
Fichte 145.
filológia 74 k.

Geistesgesch. 151 k.
Goethe 47, 58 k., 75, 144, 156, 171,
273, 288 k.
gótika 253, 254, 259.
Grillparzer 271.
gyermeknyelv 137.

Haláltánc 90 k., 169—171, 202 k.
Heléna 56 k.
helységnevek 296 k.
Herder 143 k., 156.
Herodes-Spiel 171.
Hochsprache 148.
Hölty 157.

igricsek 279.

Jókai 167.
Jósika 123.

karoling renaiss. 256 k.
Katona J. 104, 237.
kántorvers 169—171.
Kármán J. 174.
Kisfaludyak 124.
Kleist 143 k.
költészet 74 k.

Lenau 172.
Lessing 91, 92, 168, 288,
Lustspiel 133, 134.
Luther 149. 150.

Mann, Thomas 82.
Meillet 211 k.
Moralische Wochenschrift 124.
mult 211—216.

népdal 125.
Nietzsche 132.
Notker d. Stammler 257.
Novalis 143 k.
novella 122—124.
nyelvfejlődés 138, 211 k.

Parzival 253.
Sz. Patrik 112.
Petőfi 121.
Pilatuslegenda 172.

regény 122—124.

Shakespeare 276.
Spengler 153, 252.
Syntax 139—141.
szellemtörténet 151 k.
Szepesség 125—128.
székely 236.
Szilézia 134.

Sz. Tamás, Aquinoi 252.
Todesproblem 143 k.
trotz 301—306.

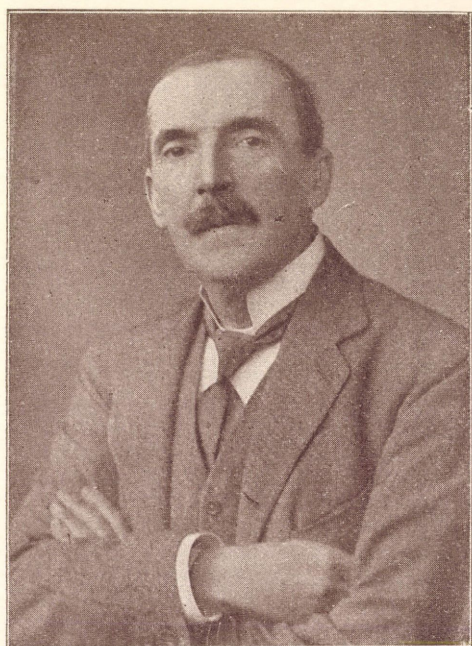
Unruh, Fritz v. 132, 133.

Villehardouin, Geoffroi de 61 k.
Villon 142.

Zips 125—128, 238.

Némethy Géza

1926. JAN.—MÁRC.

L. ÉVFOLYAM.

I—III. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

NÉMETHY-EMLÉKFÜZET

BUDAPEST, 1926

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

FŐIGAZGATÓ: Dr. CZAKÓ ELEMÉR.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny**be szánt *class. philologiai* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (V, Visegrádi-u. 11/a I. 3.), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Győri-út 13.) küldendők. Fölolvasások az első titkár helyettesénél, **dr. Kerényi Károlynál** jelentendők be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest V, Visegrádi-u. 11/a I. 3. (altphilologischer Teil), und **J. Koszó**, Budapest I, Győri-út 13. (neuphilologischer Teil).

TARTALOM.

	Lap
Sapphóból. <i>Csengery János</i> fordítása	3
Observatiunculae in epicos Graecos (Epistula gratulatoria a <i>R. V.</i> missa) ..	7
Szövegkritikai tarlózások <i>Hornyánszky Gyulától</i>	12
Vindiciae Laoniceae ab <i>Eugenio Darkó</i> conscriptae	18
Hippokratesi hagyomány nyomai Ovidiusnál. <i>Huszt Józseftől</i>	28
Kallimachos-epigrammák szabad formájú rímes fordításban 11, 27, 33, 34, 73, ..	88
A Budapesti Philologiai Társaságnak 1925 november hó 25-én tartott ünnepi felolvasó ülése	35
I. <i>St. Székely</i> : G. Némethy LX. aetatis annum implevit	35
II. <i>Förster Aurél</i> : Euhemereum	41
III. <i>Kerényi Károly</i> : A gyűjtogató szerelem (Ad Ovid. Am. I 6.)	46
IV. <i>Moravcsik Gyula</i> : A Heléna és Faust-jelenet történeti kerete	58
V. <i>Marót Károly</i> : Költészet és filológia	74
VI. <i>Némethy Géza</i> zárószavai	84

INHALT.

	Seite
Sappho-Übersetzungen von <i>J. Csengery</i>	3
Observatiunculae in epicos Graecos (Epistula gratulatoria a <i>R. V.</i> missa) ..	7
Textkritisches von <i>J. Hornyánszky</i>	12
Vindiciae Laoniceae ab <i>Eugenio Darkó</i> conscriptae	18
Spuren der Hippokratischen Tradition bei Ovid von <i>J. Huszt</i>	28
Epigrammen von Kallimachos in freien Reimversen wiedergegeben 11, 27, 33, ..	34
73, ..	88
Festsitzung der Budapester Philologischen Gesellschaft am 25. November 1925 ..	35
I. <i>St. Székely</i> : G. Némethy LX. aetatis annum implevit	35
II. <i>A. Förster</i> : Euhemereum	41
III. <i>K. Kerényi</i> : Der brandstiftende Liebesgott (Ad Ovid. Am. I 6.)	46
IV. <i>J. Moravcsik</i> : Der historische Hintergrund der Helena-Episode im „Faust“ ..	48
V. <i>K. Marót</i> : Dichtung und Philologie	74
VI. <i>G. Némethy's</i> Schlussworte	84

Ein ausführliches Résumé der ungarischen Arbeiten wird mit dem letzten Heft des Jahrgangs als Beilage »Egyetemes Philologiai Közlöny in deutscher Sprache« erscheinen.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg. Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI., Felső erdősor 1.) intézendők. Tagdíj évi 4 (négy) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis dieses Heftes (1—3. „*Némethy-Festschrift*“) Gm. 2.—; des Jahrgangs (10 Hefte ca. 16 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Felső erdősor 1.) zu richten.

Dr. Tómas Vilmos
tand

G. NÉMETHY
SEXAGENARIO
SACRVM

AZ EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNYNEK

EZT AZ ÜNNFPI SZÁMÁT

KIADTA

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG

SZERKESZTETTE

KERÉNYI KÁROLY

DOLGOZATAIKKAL HOZZÁJÁRULTAK

CSENGERY JÁNOS

DARKÓ JENŐ

FÖRSTER AURÉL

HORNYÁNSZKY GYULA

HUSZTI JÓZSEF

KERÉNYI KÁROLY

MARÓT KÁROLY

MORAVCSIK GYULA

SZÉKELY ISTVÁN †

VÁRI REZSŐ

NYOMTAITTA

A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

MEGJELENT 1926 ÁPRILIS HAVÁBAN

SAPPHÓBÓL

Csengery János fordítása

I. Aphroditéhez.

Fényes trónú, örök Aphrodite,
Kérlek, óh, Zeus cselszövő leánya,
Bút és bánatot ne önts e szívbe,
Védj meg, oh drága!
Óh, jövel, mint régen, akármi távol
Meghallád jajszómat: befogattál
Szép arany kocsidba, s atyád lakából
Nyomba' leszálltál.
S a kedves verébpár szálla véled
Égből a sötétlő föld ölére,
Sűrű szárnnyal verdesvén a léget,
Célhoz is ére.
És te, boldog istennő, mosolyogva
Halhatatlan arccal, jöttél kérde:
„Mért hívál, szíved mi bánat nyomja?
Szólj, mi baj érte?
Mit kíván szívednek balga vágya?
Kit beszéljek rá, hogy viszonzza
Lángodat, Sappho? Szívedet ki bántja,
Mondd, ki kinozza?
Most kerül? No, csakhamar ő fut utánad!
Adományod megveti? Ő fog adni!
Nem csókol? Majd ő kívánja szádát
Csókba borítani!”

Πικρόθρον' ἀθανάτ' Ἀφροδίτα | παῖ Διὸς δολοπλόκε λίσσομαί σε, |
μὴ μ' ἄσαισι μὴδ' ὀνίαισι δάμνα | πότνια θυμόν, | ἀλλὰ τειδ' ἔλθ', αἶ ποτα
κάτέρωτα | τὰς ἐμὰς αὐδῶς αἰοῖσα πῆλυι | ἔκλυες, πατρός δέ δόμον λιποῖσα |
χρύσιον ἦλθες | ἄρμ' ὑποσδεύξαισα' καλοὶ δέ σ' ἄγον | ὠκέες στρουθοὶ περὶ
γὰς μελαινας | πυκνὰ δίννῃντες πτέρ' ἅπ' ὠρανῷ (αἰ)θέ- | ρος διὰ μέσσω. | αἶψα
δ' ἐξείκοντο, σὺ δ' ὦ μάκαιρα | μειδιάσαισ' ἀθανάτῳ προσώπῳ | ἦρε' ὅτι
δηῦτε πέπονθα κῶττι | δηῦτε κάλημμι, | κῶττι (ἐ)μῷ μάλιστα θέλω γενέσθαι |
μαινόλαι θυμῷ. 'τίνα δηῦτε Πείθῳ | μαῖς ἄγην ἐς σάν φιλότατα, τίς σ' ὦ |
Ψάφ', ἀδικήει; | καὶ γὰρ αἶ φεύγει, ταχέως διώξει, | αἶ δέ δῶρα μὴ δέκετ', ἀλλὰ
διώσει, | αἶ δέ μὴ φίλει, ταχέως φιλήσει | κωὺκ ἐθέλοισαν'.

Jöjj hát most is, a gondtól ments meg engem,
Teljesítsd, mit a lelkem elérni vágyik;
Légy segítő társam a küzdelemben
A diadalmig!

II. Véled szemben!

Isteneknek mássa az én szememben
Az a férfi, kinek véled szemben
Ajkad édes, lágy szaván figyelve
Csügghet a lelke.

Hallja bűvös nevetésed: ettül
Szívemen gyönyör reszket keresztül;
Hisz' mihelyt meglátlak, ajkamon nem
Jő ki a szó sem.

Zsibbadoz nyelvem, futosó tűz árja
Bensőmet végiglen végigjárja;
Két fülem zúg, éjtszakának árnya
Borul pillámra.

Testem reszket, kiver a verejték,
Oly halvány csak a fonnyadt fű lehet még.
Azt hinnék, ha reám tekintenének,
Már nem is élek.

III. Elhagyottan.

Leszállt im' a Hold, a Fiastyúk,
Már útja felén van az Éj is;
Elmúlt a kitűzött óra,
És én itt egymagam alszom!

ἐλθέ μοι καὶ νῦν, χαλεπᾶν δὲ λύσον | ἐκ μεριμνᾶν, ὅττι δέ μοι τελέσσαι
θυμὸς ἱμέρρει τέλεσον, σὺ δ' αὐτὰ | σύμμαχος ἔσσο. Φαίνεται μοι κήνος ἴσος
θεοῖσιν | ἔμμεν ὦνρη, ὅττις ἐναντίος τοι | ἰζάνει καὶ πλασίον ἀδύ φωνεύ- | σας
ὕπακούει | καὶ γελαίσας ἡμερόεν, τό δὴ (ἐ)μὴν | καρδίαν ἐν στήθεσιν ἐπτόασεν.
ὥς σε γάρ ἴδω βροχέ', ὥς με φωνᾶς | οὐδὲν ἔτ' ἵκει, | ἀλλὰ καὶ μὲν γλώσσα
ἔαγε, λεπτὸν | δ' αὐτίκα χρωῖ πῦρ ὑπαδεδρόμηκεν, | ὀππάτεσσι δ' οὐδὲν ὄρημ',
ἐπιρρόμ- | βεῖσι δ' ἀκουαί, | ἃ δὲ μ' ἰδρῶς κακχέεται, τρόμος δὲ | παῖσαν ἄτρει,
χλωροτέρα δὲ ποίας | ἐμμί, τεθνάκην δ' ὀλίγω (ἐ)πιδευής | φαίνομαι ἄλλα.
Δέδουκε μὲν ἃ σελάννα | καὶ Πληιάδες, μέσαι δὲ | νύκτες, παρὰ δ' ἔρχεθ' ὥρα,
ἐγὼ δὲ μόνᾳ καθεύδω.

IV. Egy szellemtelen nőhöz.

Hogyha meghalsz, elfeledten
 Fekszel sírod mély ölén,
 Mert nem nyílt Pieriában
 Számodra egy rózsa sem.
 Még Hades honában is a
 Dicstelen holtak között
 Jár megvetve árva lelked,
 Testedből ha elröpült.

V. Epedés Atthis után.

Úgy eped a szívem Atthis után!
 Nélküle jobb a halál igazán.
 Hogy megsírt, mikor elhagyott,
 S ajka ilyen szavakat zokogott:
 „Sapphóm, a szívünk be nagyon szomorú,
 Elválni tetőled mekkora bűl!”
 S én neki akkoron ezt felelém:
 „Menj, élj boldogul, ne feledj el engem,
 Tudod, itt él képed örökre szívemben.”

VI. Elmult boldogság.

Milyen életet éltünk ketten akkor,
 Mikor ő, a dicső lány, tégedet
 Az istennők mássának mondott
 S hallgatta gyönyörrel az éneked!
 Ő Lydia hölgyei közt ragyog most,
 Miként napnyugtakor olykoron
 A rózsaujjú Hold világa
 Túltesz valamennyi csillagon.

Καθθανοῖσα δὲ κείσεται οὐδέποτα νυμαοσύνα σέθεν | ἔσσειτ' οὐδ' ἔρος
 «εἰς ὕστερον· οὐ γὰρ πεδέχεις βρόδων | τῶν ἐκ Πιερίας· ἀλλ' ἀφανὴς κῆν Ἀἶδα
 δόμοις | φοιτάσεις πεδ' ἁμαυρῶν νεκρῶν ἐκπεποταμένα. || Τεθνάκην δ' ἀδόλως
 θέλω. | ἃ με ψισδομένα κατελίμπανεν | πολλὰ καὶ τόδ' ἔειπέ μοι· | 'ὦμ' ὡς
 δεῖνα πεπόνθαμεν, | Ψάπφ' ἢ μὲν σ' ἀέκοισ' ἀπυλιμπάνω· | τὰν δ' ἐγὼ τὰδ'
 ἀμειβόμεν' | 'χαίροις, ἔρχεο κάμεθεν | μέμναισθ' οἶσθα γὰρ ὡς σε πεδήπομεν.' ||
 'Ὡς πεδεζώομεν, βεβᾶως ἔχεν | σὲ θεαὶ ἰκέλαν Ἀρι- | γνῶτα, σᾶι δὲ μάλιστα
 ἔχαιρε μολπαί. | νῦν δὲ Λύδαισιν ἐμπρέπεται γυναι- | κέσσιν, ὡς ποτ' ἀελίω |
 δύντος ἃ ροδودάκτυλος σελάννα, | πάντα περρέχοισ' ἄστρα,

És végigreszket ezüst világa
 A sós tenger hullámi felett
 S reá, valamint az iratos rét
 Síkjára szelíd fényt hinteget.
 Friss harmat esett; ímé, mi dúsan
 Virul legottan a rózsavirág;
 A gyöngye harangvirág kinyílik,
 A lóher' is édes illatot ad.
 Ah, mennyit jár az eszem csapongva
 A szelíd ragyogású Atthis után!
 S oly gyöngye a lelkem bírni a terhet,
 Mit a szívem vágya zúdíta reám!

VII. Fohász a Nereisekhez.

Tenger lányai, adjátok megérnem,
 Hogy bátyám épségben visszatérjen
 S teljesüljön mind, amiért epedve
 Vágyik a lelke.
 Tégye jóvá, mit régente vétett,
 Jó barátoknak öröm, bú az ellenségnek.
 Vajha már ne lenne ellenségünk
 Senkise nekünk!
 Tartsa hűgát immár tiszteletbe',
 S a sok szenvedés legyen elfeledve,
 Mellyel ő egy hű testvéri szívet
 Gyászba merített.

φάος δ' ἐπί- | σχει θάλασσαν ἐπ' ἀλημυράν | ἴσως καὶ πολυανθέμοις
 ἀρούραις. | ἃ δ' ἔέρσα καλὰ κέχυται, τεθά- | λαισι δὲ βρόδα κάπάλ' ἄν- | θρυσκα
 καὶ μελίλωτος ἀνθεμῶδης. | πολλά δὲ Ζαφοίταις' ἀτανὰς ἐπι- | μνασθεῖς' Ἀτθίδος
 ἡμέρῳ | λεπτὰν ποι φρένα, κήρ <δ'> ἄσαι βορῇται. | Πότνιαι Νηρηΐδες,
 ἄβλαβὴν μοι | τὸν κασιγνήτον δότε τυῖδ' ἱκέσθαι, | κῶσσα ὡι θυμῷ κε θέλη
 γενέσθαι, | πάντα τελέσθην. | ὅσσα δὲ πρόσθ' ἄμβροτε, πάντα λύσαι, | ὡς φίλοι
 οἷσι χαρὰν γενέσθαι | κῶνίαν ἐχθροῖσι' γένοιτο δ' ἄμμι | μήποτα μήδεις. | τὰν
 κασιγνήταν δὲ θέλοι ποῆσθαι | ἔμμορον τιμᾶς, ὀνίαν δὲ λυγρὰν | ἐκλάθοιτ'
 ὅτοισι πάροιθ' ἀχέων | κάμὸν ἐδάμνα | κήρ. *A három utóbbi (új) töredék*
P. Berol. 9722 ('Berliner Pergamentbuch') két, és Oxyrh. Pap. I 7 egy
darabja.

VIRO CLARISSIMO · CARISSIMO ·

GEYZAE NÉMETHY

R. V.

S.

Mihi multa mecum deliberanti, qua dóσει ὀλίγη τε φίλη τε Te, annum sexagesimum feliciter transgressum, de mea parte quoque honoratum possem efferre, in mentem venit aliquas observatiunculas in epicos Graecos, multos ante annos Tibi etiam gratos auctores, cum lectoribus huius ephemeridos benevolis communicare. Statui haec severius, id est in lingua Latina, exponere, in eo ergo sermone, quo Tu in innumerabilibus dissertationibus usus fecisti, ut de philologia classica nostrate coram extraneis erubescere nullum esset Hungaris opus. Statui, licet linguam Latinam non callentes scientiam nostram etiam hac de causa allatrabunt. Allatranto: nobis, tamquam thieldonibus (sit venia verbo) infatigatis in regiones transcendere familiares lubebit.

1. In Aeliani De natura animalium VIII 26 legitur de dasyatide pastinaca, vulgo trygone pastinaca L.: 'Ἡ τρυγῶν . . . ἔχει κέντρον . . . θανατηφόρον . . . Δένδρῳ τῷ μεγίστῳ καὶ πάνυ εὐθαλεῖ καὶ εὐερνεῖ καὶ λίαν τεθηλότι τὴν χλόην εἰ προσαγάγοις τὸ κέντρον καὶ νύξειας τὸ δένδρον, οὐ μετὰ μακρὸν ἐκβάλλει τὰ φύλλα. In eiusdem operis II 50 traditum est: Ὑπονύξαντες ἰὸν ἀφιάσιν ἰχθύων κωβίος καὶ δράκων καὶ χελιδῶν, οὐ μὴν ἐς θάνατον· ἡ τρυγῶν δὲ ἀποκτείνει παραχρῆμα τῷ κέντρῳ. Locum, ex quo Aelianus hausit, ante oculos habuit et Oppianus in Hall. II 490 et sqq.: Εἰ γάρ τις κ' ἐριθῆλές ἀεζόμενον φυτὸν ὥραις, θαλλοῖς τ' εὐφυέεσσι καὶ εὐκάρ-

ποισι γονῆσι, νέρθεν ὑπὸ ρίζησιν ἀναιδέι τύμματι κείνῳ
 οὐτήσῃ, τόδ' ἔπειτα . . . λήγει μὲν πετάλων κ.τ.λ. Codice
 h^{v γ} τύμματι praebente (ubi v et γ a mgl.) inter lectiones
 τύμματι et νύμματι erit dijudicandum. Quod eo difficilior esse
 dico, quo cum unum tum alterum verbum ab epicis usi-
 tatum sit: τύμματι legitur II 514, τύμμασι II 50, νύμματος
 II 138, νύμμασιν II 461; in Nicandri Theriacis τύμμα 426,
 653, 737, τύμμασιν 919 et 930, νύμμα (interdum νύμματι) 271,
 298, 362, 446, 730, 916, pro quo verbo Schneider om-
 nibus locis cum quibusdam codicibus νύμμα (interdum
 νύμματι) scripsit (eo modo, quo δάχμα pro δάγμα vel δήγμα,
 sicuti Vho in Hall. IV 444 δάχματ' exhibent pro δήγματ',
 et) haud recte; reperitur enim apud Hesych. Alex. s. v.
 νύχμα· ὄνειδος· Λυδοὶ πόλος [rectius ψόλος collato eiusdem
 s. v. ψόλος· καπνός, αἰθάλη, φλόξ, ἀσβολή (rectius ἀσβόλη)].
 Quae cum ita sint, verisimile est utraque verba apud
 Oppianum glossas esse irreptas, de quibus glossis in
 dissertatione mea academica, a. 1912 in lucem prodita
 (pp. 31—70), fusius disserui. Comparatis iis, quae Manuel
 Philes Byzantinus (1275—1345) de pastinacis marinis
 (in opere Περί Ζώων ἰδιότητος p. 44 [ed. Lehrs-Dübne-
 rianae]) scripsit: 'λοῦ δὲ μεστὰ καὶ φθορὰς ὀξυδρόμου τῶν
 τρυγόνων τὰ κέντρα τῶν θαλαττίων· οἷς καὶ τεθληὸς ἄν
 ἀμυχθῇ δένδριον, μαραίνεται et glossa Hesychii ἀμύμμασι
 σχίσμασιν, lectione praeterea codicis praestantissimi M
 ἀπηνέω (pro ἀναιδέι), certum habeo loco Oppiano ἀπηνεῖ
 ἀμύμματι esse legendum, vel potius ἀπηνεῖ μύμματι
 (cum manifestum sit, Hesychium Alex. in Eurip. Androm.
 826 μύμματα legisse, dicentem 'μύμματα· καταξέσματα et
 ἀμύξεις· καταξέσεις). Oppianus enim singularibus dilexit
 uti verbis.

2. Leguntur in Hall. II 597 et sqq. haec: 'Ὡς δ' ὅταν
 ἡτῆρ πολυμήχανος, ἔλκος ἀφύσσω [In Nicandri Ther. 539
 ἀφύσσων a Brenning (Allgem. Medic. Zentralz. 72. Nro. 17)
 verbis „unter Zufügung“ vertitur] οἰδαλέον, τῷ πολλὸν ἀνάρσιον
 ἔνδοθεν αἷμα ἐντρέφεται, διεράς τε γονάς, κυανόχροα λίμνης ἐρπετά,

τειρομένοιο κατὰ χροὸς¹ ἐστήριξε, δαίνυσθαι μέλαν αἷμα· τὰ δ' αὐτίκα γυρωθέντα κυρτοῦται, καὶ λύθρον ἐφέλκεται, οὐδ' ἀνίησιν, εἰσόκεν αἰμοβαρῇ ζωρὸν πότον αὖ ἐρύσαντα ἐκ χροὸς αὐτοκύλιστα πέση μεθύουσιν ὁμοῖα ὡς κ.τ.λ. („Lorsqu' un habile médecin veut [cur „de conatu“?] vider une tumeur, au sein de laquelle s'amasse en abondance un sang corrompu; pour pomper ce sang noir il applique au siège du mal [!] ces filles de l'ondes, ces noires sangsues, qui rampent dans les marais; bientôt, à mesure qu'elles sucent l'impur liquide, celles-ci grossissent et deviennent rondes; mais elles ne se relâchent pas et continuent à boire; à la fin, gorgées de sang, elles se détachent d'elles-mêmes et tombent comme si elles étaient ivres.“ [Bourquin]) Haud credo medicos antiquos sugas tumoribus „exhaustis“ (i. e. οἶδημα ἀφύσσει [= „öffnet ein Geschwür“], μετὰ δὲ ταῦτα βδέλλας προσαρμόττει τῷ οἰδήματι) infigere solitos esse: etiam hic ἐκ χροὸς (= „de cute“) cadunt. Debemus ergo legere ἀφάσσω ν i. e. pertrectans. Cf. Nonni Dionys. XXIX 154 et XXXV 58 ἑλκος ἀφάσσω ν in fine hexametri.

3. In Hall. II 618 et sqq.-bus cervus αἰμάσσω ν ὀδύνησι, βεβρυχῶς ὀλοῇσι περίπλεος ὠτειλῇσιν, ἄλλοτ' ἐπ' ἀλλοίων ὀρέων διαπάλλεται (= „fertur“ Lehrs cum Rittershusio) ἄκρας fugiens thoes. Διαπάλλω teste lexico Papii verbo germanico „durchschütteln“ significatur. Sed scholiasta loco citato interpretatur διαβαίνει, διαπηδᾷ, unde apparet, Oppianum διαπάλλεται scripsisse, quo verbo lexica carent. Sed poeta libenter est usus verbis, ut ἀμφιπερισκαίροντες I 190, ἀμφιπεριτρομένω IV 193, ἀμφιπεριφρίσσουσι IV 54, διεκθορέειν IV 674, διεξέπεσον III 120, ἐγκατέδησε III 201, ἐγκαταδύς I 153, ἐγκατέθηκεν II 463, ἐγκατέθηκαν IV 420, εἰσανάγουσι I 200, εἰσαφικάνει I 695, εἰσαφίκανε II 291, ἐκπροφύγωσι III 606, ἐξανελόντες IV 556, ἐπαμβαίνει III 638, ἐπαντέλλουσι V 238, ἐπεγγελώσα II 303, ἐπεμβαίνει I 567, ἐπεμβαινουσα III 492, IV 339, ἐπιπροέηκε IV 145, ἐπιπροθέοντες III 379,

¹ Schol. τειρομένοιο· τοῦ νοσοῦντος recte. Lehrs „afflictam ad cutem“ Rittershusium secutus.

μετεκπνεύση II 164, παρακάτθεο III 15, περιπροβαλόντες IV 657, περιπροθέουσι II 440, IV 89, προπροκυλινδόμενον I 167, προπροτιταινόμενοι IV 103, υπεκδύναι III 569, 594, υπέκφυγε V 451, υπεξέκλεψε IV 48, υπεξερούων IV 134; usus est verbo etiam ἐγκατέπαλτο IV 661, quod (quamquam T 351 lectionem ἐγκατέπαλτο concedo) in ἐγκατεπάλτο („mari autem insilit super lina“ Lehrs; ...iniicit... Rittershusius) mutandum duco, nam sensus hoc flagitat. Item II 589 pro ἀναπάλλεται [cfr. Ψ 692 Nic. Ther. 906 et Wackernagelii Sprachl. Unters. zu Homer (1916) p. 41.] melius erit ἀναπάλλεται legere. Contra in A 349 ἄφαρ ἔζετο corruptum esse ex ἀπ' ἄρ' ἔζετο demonstravit Schwartz in J. Festschrift für J. Wackernagel (1923) p. 62.

4. In Roscheri Lexici mythol. vol.-is V. (a. 1916—1924 divulgati) col. 1426 ab Ioanne Schmidt de Typhone haec adnotantur: „... ein gewaltiges Ungeheuer der Urzeit, ein sehr verschieden lokalisierter Dämon des Sturmes, des Gewitters, der aus der Unterwelt herrührenden Erderschütterungen, somit die Personification verderblicher Naturkräfte, namentlich des Vulkanismus.“ Et col. 1442: „Speziell antike Anschauung misst ihm aber auch statt der Beine Schlangengewindungen bei, weil man sich die Vorstellung gebildet hat, die Winde [!] brächen oder kröchen [!] wie Reptilien, wie Drachen aus den Schluchten und Höhlen des Gebirges hervor. Eine solche ist die Korykische Grotte Kilikiens, die für einen Hauptsitz Typhon's gilt.“ Me iuvat observare, Typhonem, filium Tartari et Terrae, primo non terraemotuum fuisse deum, sed strepitus subterranei, quo terrae-motus vehementiores incohantur et comitantur et quem strepitum quivis eum audiat, procellam omnia ab imo vertentem ducere promptus est. Hi strepitus subterranei homines tonitruum provolventium comonefaciunt, quo fit, ut Typhonem in anguinum corpus desinentem crediderint, posteriusque τυφῶν et αἰγῖς idem significasse videantur. Omnes ceterae notiones („Sturm-

dämon“, „Geist des Erdfeuers“, „Personification des Vulkanismus“) e notione primaria possunt deduci. Cff. Quinti Smyrnaei Posthomm. hi loci ab Ioanne Schmidt non dilucidati: III 63—65: ὁ δ' ἀνετράπετ' ἡύτε πύργος, ὃν τε βῆν τυφῶνος ὑποχθονίη στροφάλιγγι ῥήξει ὑπὲρ δαπέδοιο κραδαινομένης βαθὺ γαίης et II 230—232: εὐτ' αἰγὶς βερέθροισιν ὑποχθονίων ἐπορούση λάβρος, ἄφαρ δέ τε πάντα κατὰ χθονὸς ἀμφιχέηται ἐκ θεμέθλων· μάλα γάρ ῥα περιτρομέει βαθὺ γαῖα cum Oppiani his locis: III 18—20: Κεῖνος (i. e. Pan) γὰρ δαίπνοισιν ἐπ' ἰχθυόλοισι δολώσας σμερδαλέον τυφῶνα παρήπαφεν, ἐκ τε βερέθρου δύμεναι εὐρωποῖο καὶ εἰς ἄλὸς ἐλθέμεν ἄκτῃν et V 215—220: Οἶόν δ' Ἰονίοιο παρὰ στόμα καὶ κελάδοντος Τυρσηνοῦ πόντοιο μέση πορθμοῖο διαρρῶξ εἰλεῖται, λάβροισιν ὑπ' ἄσθμασι τυφάνως μαινομένη. δειναὶ δὲ τιτανόμεναι στροφάλιγγες κύμα θοὸν κάμπτουσι, περιστρέφεται δὲ κελαινὴ ἐλκομένη δίνῃσι παλirroίβοισι Χάρυβδις· ὥς κ. τ. λ.

Vale, Vir dilectissime, et me amare numquam deficias.

BUDAPESTINI KALENDIS FEBRUARIIS

MDCCCCXXVI

KALLIMACHOS
IFJÚ EMBER SÍRKÖVÉRE

NAGY ISTEN A HOLNAP. KI ISMERI ÓT?

MIKOR CHARMISUNKAT

A TEGNAP VELED MÉG SZEMBEJÖVŐT

A KÖVETKEZŐ NAPRA MEGSIRATVA

KIKÍSÉRTED.

ENNÉL SZOMORÚBBAT SZEGÉNY ATYJA

DIOPHÓN NEM ÉRT MEG.

Δαίμονα τίς δ' εὖ οἶδε τὸν Αὔριον; ἀνίκα καὶ σέ | Χάρμι τὸν ὀφθαλμοῖς
χθιζὼν ἐν ἀμετέροισι | ταῖ ἐτέραι κλαύσαντες ἐθάπτομεν· οὐδὲν ἐκείνου | εἶδε
πατὴρ Διοφῶν χρῆμ' ἀνιαιρότερον. *Anth. Pal.* VII 519; *Wilamowitz* 14. —
Az új siremlék előtt megálló ismerősök egyikének ajkáról elhangzó
szavak. Az atya neve azért sem maradhatott el a feliratról, mert ő az
emlék felállíttatója.

SZÖVEGKRITIKAI TARLÓZÁSOK

Hornyánszky Gyulától

1. Diodoros XI. könyvében, a 26. fejezet 7. pontjában, a következő javításra szoruló szöveget olvassuk: ἐπεβάλετο δὲ ὕστερον (Gelonról van szó) καὶ κατὰ τὴν Αἴτην κατασκευάζειν νεῶν Δῆμητρος, ἐν νηὶς δὲ οὐσῆς τοῦτον μὲν οὐ συνετέλεσε, μεσολαβηθεὶς τὸν βίον ὑπὸ τῆς πεπρωμένης.

A beteg helyet többen igyekeztek szanalni. A régiebbek: Reiske, Madvig után Diodorosnak újabb kiadója, Vogel (Bibl. Teubn.) νεὼς ἐνδεούσης-re gondol. Iskolapéldája a tárgyi tekintetet nem ismerő szövegemendálgatásnak! Gelon, Syrakusai ura, hatalmának tetőpontján halt meg, kevéssel a himeraí győzelem után. Szárazföldi seregét nem számítva jelentékeny flottával is rendelkezett (Thuk. I. 14 és a Her. VII. 158 szerint a perzsák ellen felajánlott 200 trieres). És mégis híján lett volna akár egyetlen szállítóhajónak is, ha ugyan ilyen a kérdéses építkezéshez egyáltalában szükséges volt!

A hibás szöveget a hagyománynak csekély módosításával a következőképen lehet rendbehozni: ἐὺ νόως δ' ἐχοῦσης. Azaz: bár Demeter kegyesen fogadta Gelon szándékát, ez a templom építését mégsem fejezhette be, mert halála gátolta meg benne.

Arról az εὐνοία-ról van szó, amely vallásos terminusa az isteni jóindulatnak, helyeslésnek, beleegyezésnek olyan esetekben, midőn emberi vállalkozásnak előzetesen meg kellett győződnie az isteni akaratról (tehát arról van szó, amit Homerosz nyelve: πρόφρων κατένευσε-nek mondott). Hamarosan Euripides egyik helye jut eszembe. Theseus a pórul járt, a megverten menekülő Adrastost faggatja (155. s.):

μάντις δ' ἐπήλθες ἐμπύρων τ' εἶδες φλόγα;

A kérdezett egy keserves sóhajjal felel, amire Theseus:
οὐκ ἦλθες, ὡς εἰκέν, εὐνοία θεῶν.

(Csengery kifogástalan fordításában: Ügylátszik, isten nem

pártolta útadat). Ezt a megállapítást Adrastos csak megerősítheti:

τὸ δὲ πλεόν, ἤλθον Ἀμφιάρεω γε πρὸς βίαν.

Az εὐνοια-szónak ez a szakrális használata és jelentősége nem kis mértékben járulhatott hozzá, hogy a kifejezést a hellenisztikus korban — felirataink tanúsága szerint — oly nagy előszeretettel kapták fel a görög városok, emberi (fejedelmi) jóindulatnak megállapítására és hálás elismerésére.

Hogy templomalapításnál jelentős volt az isten akarata, azt nem kell hosszasan bizonyítani. De emendatiómmal kapcsolatban mégis felemlítem a Maiandros-parti magnesiaiak esetét, kiket a leghatásosabb σημείον, az isten megjelenése indított arra, hogy Dionysosnak templomot emeljenek. Az cseményt megörökítő felirat szerint (l. O. Kern magyarázatos kiadását: Beiträge zur Geschichte der griech. Philosophie u. Religion 79 köv. I.) Magnesiában egykor egy platánfa hasadt ketté, s benne az ifjú Dionysos képét találták meg (tehát egy Δ. ἐνδενδρος-*t*). Magyarázat és további eljárás céljából Delphoihoz fordulnak már most a városbeliek, hol azt a felvilágosítást kapják pattogó hexameterekben: ἔξεφάνη δὲ ἐτι κοῦρος, ἐπεὶ πτολίουθρα τιδέντες, νηοῦς οὐκ ᾤκισατ' ἐυμήτους Διονύσου.

Az apolloni tanács természetesen ennek a megállapításnak megfelelő:

ἀλλὰ καὶ ὧς, ὡ δῆμε μεγάσθενες, ἴδρue νηοῦς θυρσοχαροῦς stb.

Hátha Gelont is holmi ἐπιφάνεια figyelmeztette az istennő óhajára?

Még csak egy megjegyzést a Gelon által tervbevetett Demeter-templom helyéről. Modern antikvárusaink egészen hibásan könyvelik el a hieroni Αἴτνη címszava alá (pl. PW. VII. 1, 1011 és Suppl. I. 42; a címszó az encyclopaediából eredetileg kimaradt!). Gelon utódja, Hieron Aitne városát már bátyjának halála után alapította Katane kilakoltatásával (Diod. XI., 49 a 476/75. évhez), s így Gelonnak nem lehetett módjában ide templomot építtetni. Katanét sem értheti Diodoros (illetőleg forrása) Aitnén, mert hiszen ép fordítva: több helyt még akkor is Katanét emleget, amidőn a hieroni Aitnéről beszél (pl. XI. 76. 3.). Inessáról sem lehet szó, ahová az aitnebeliek a demokratikus restauráció után menekültek, Diodoros idejéig fennmaradt új nevet adva a régi telepnek. Hisztorikusunk különben is csak az Aetna-hegy vidékéről (κατὰ τὴν Αἴτνην) és nem

Aitne városáról beszél. Ez az egész hegyvidék Demeternek szentelt terület volt, mert leányának, Persephonének elrablását többek között ide is lokalizálták (PW. IV. 2, 2740 az itt szóba-hozott hibás megállapítással). Hogy azután Gelon szándékánál az egész területnek melyik pontjára kell közelebbről gondolni, azt döntsék el azok, akik jobban ismerik Szicilia archeológiai topográfiáját, mint jómagam.

2. Aristoteles Polit. 1313b6: καὶ τὸ τοὺς ἐπιδημοῦντας αἰεὶ φανεροὺς εἶναι καὶ διατρίβειν περὶ θύρας (οὕτω γὰρ ἂν ἤκιστα λανθάνοιεν τί πράττουσι, καὶ φρονεῖν ἂν ἐθίζοιντο μικρὸν αἰεὶ δουλεύοντες),

Δουλεύοντες feltétlenül korrupt. Mert hiszen a tyrannosok azáltal, hogy a városban tartózkodó idegenektől megkövetelik, hogy állandóan szem előtt legyenek és a házon kívül tartózkodjanak (Szabó Miklós fordításában: a kapu körül forgólódjanak!), még nem teszik ezeket az idegeneket rabszolgákká. Aristoteles meg nem az a modern demagóg, aki az átvitt értelemben vett rabszolgasággal dobálódzik. A szöveg értelme szerint azért lesznek kishitűekké az illetők, mert a nyilvántartás vizslaszemeitől terrorizálva állandó bizonytalanságban, rettegésben élnek. A δουλεύοντες-hez paleografice közel álló κινδυνεύοντες-t hozom javaslatba. A szónak itt természetesen az az eléggé ismert szűkebb értelme van: a megvádoltatás, a törvény elé állítás veszélyének kitéve lenni (az attikai törvény-széki nyelvből; a szónak abszolút használata Arist.-nél gyakrabban fordul elő).

3. Aristoteles Politikájának 1327a lapján a városok tengeremléki fekvéséről elmélkedik, illetőleg a kárról és hasznorról, amely az ilyen fekvéssel együtt szokott járni. Töprengéseit avval a megállapítással zárja le, hogy mivel manapság is vannak (már t. i. az ő idejében is voltak) olyan szerencsésen fekvő városok, melyek a tenger közelében, de nem közvetlenül mellette épültek, s kikötőjükkal egyetlen erősítési rendszert alkotnak, magunk is meggyőződhetünk arról, hogy ilyen esetekben a város mindazt az előnyt élvezzi, amit a tenger közelsége nyújt, míg az ebből származó károk könnyen elháríthatók. Ezt a megállapítását a következő szavakban fejezi ki: ἐπεὶ δὲ καὶ νῦν ὁρῶμεν πολλὰς ὑπάρχοντα καὶ χώραις καὶ πόλεσιν ἐπίνεια καὶ λιμένας εὐφρῶς κείμενα πρὸς τὴν πόλιν, ὥστε μήτε τὸ αὐτὸ νέμειν ἄστυ μήτε πόρρω λίαν, ἀλλὰ κρατεῖσθαι τείχεσι καὶ τοιοῦτοις ἄλλοις ἐρύμασι, φανερόν ὡς εἰ μὲν ἀγαθὸν τι συμβαίνει γίνεσθαι διὰ τῆς κοινωνίας αὐτῶν,

υπάρξει τῇ πόλει τοῦτο τὸ ἀγαθόν, εἰ δέ τι βλαβερόν, φυλάεσθαι ῥάδιον τοῖς νόμοις φράζοντας καὶ διορίζοντας τίνας οὐ δεῖ καὶ τίνας ἐπιμύσεσθαι δεῖ πρὸς ἀλλήλους.

Eltétekintve a gondolatfűzés nehézségeitől (φανερὸν itt nem egyszerűen az, ami logikusan „világos“, hanem ami előttünk tapasztalatilag nyilvánvalóvá lesz, mert példákval igazolható), a φράζοντας-kifejezésen fog a figyelmes olvasó megütközni. Νόμος és φράζει egészen szokatlan kapcsolat. A görögben a törvény: amennyiben normatív jellegét emeljük ki, τάττει vagy ἐπιτάττει (negative: κωλύει), amennyiben meg csak azt akarjuk hangsúlyozni, hogy valamit megállapít, kijelent: ἀγορεύει (vagy összetételben προ-ἀγορεύει stb.). A kihirdetésnek, a szóbeli publikálásnak jogszokása határozta meg utóbbi esetben a nyelvhasználatot; egybegyűlt tömeg előtt a gyűlésczés helyén — az agorán — történt az efféle kihirdetés, s így ἀγορεύει volt és maradt számára még átvitt értelmében is a megfelelő szó (már a híres gortyni felirathban ezt olvassuk: X. 34: ἀμπαίνεσθαι δὲ κατ' ἀγορὰν καταφευγόντων τῶν πολιτῶν ἀπὸ τῶ λαοῦ ὁ ἀπαγορεύωντι). Hogy Aristoteles is alkalmazkodott a közgörög nyelv használathoz, arról könnyen meggyőződhetünk Bonitz Indexe alapján; természetesen szerinte is: οἱ νόμοι οὕτως ἀγορεύουσι vagy ἀγορεύουσι περὶ τίνος és nem φράζουσι. Viszont az idézett szöveg φράζοντας-át bizonyára senki sem akarja majd ἀγορεύοντας-szal helyettesíteni, mert διορίζοντας mellett egyik is, másik is fölösleges,

Semmi kétség, hogy a fönti szövegben az ismertebb φράζοντας a kevésbé ismeretes és használatos φράσσοιτα-szót szorította ki a helyéből és lépett a helyébe. Φράσσειν annyit jelent, mint valamit körülkeríteni, s ekképen környezetétől elzárni, megvédeni. Φράγματα az a készülék, amellyel háború esetén a hajók be- és kifutását akadályozták meg a kikötőkben (Aincias, Poliork. 8; φράζει τοὺς ἑσπλους: mondja Thuk. 4, 13, 4); δρύ-φρακτα (δρύφρακτα helyett) azok a fából készült korlátok, amelyek Athénben a tanácskozási és törvénykezési helyeket a nagy publikumtól elkerítették, s melyeknek az athéni történetben olykor a nagy francia forradalom barrière-jeire emlékeztető szerepök volt (pl. a Theramenes-jelenet: Xen. Hell. 2. 3.). Folytatólag — az alapértelemmel korrelációban — φράσσειν annyit jelent, mint korlátokkal távoltartani azt, amittől valamit meg akarunk óvni. A mi szövegünkben a kikötő elzárásáról van szó: (tehát: φράσσοντας τὰ ἐπίνεια καὶ τοὺς λιμένας), azaz a város és kikötő közti κοινωνία megszűntetéséről, illetőleg megszorításá-

ról (v. ö. a herodotosi kifejezést is: φράσσειν τὸν Νεῖλον, gáttal elzárni a folyót). Szövegünkben már a gondolat-parallelizmus is megkívánja, hogy a διὰ τῆς κοινωνίας αὐτῶν-nak folytatólag egy φράσσοντας feleljen meg. Ehhez az elzáráshoz a külső feltételek már is megvannak, ahol a város és kikötő falai az oldalszárnyak kiépítésével egyetlen erődítési rendszert alkotnak; itt már nincsen szükség arra, amivel az „ausoniai fenevad“, Caracalla fenyegette meg egy lázongás alkalmával az alexandriaikat: τὴν Ἀλεξάνδρειαν διοικισθῆναι τε καὶ φρουρίαις διατειχισθῆναι, ὅπως μηκέτ' ἄδεῶς πρὸς ἀλλήλους φοιτῶεν (Dio Cassius 77, 23, 3.). A mi esetünkben csak katonai és rendőri intézkedésekre van szükség, csak az őrtornyok és kapubejáratok gondosabb őrizetére (ahogy már Aischylos követe jelenti az ostromlott Thebairól 780. sor: καὶ πύλας φερεγγύους | ἐφ' ἧς ἀμείσθαι μονομάχοισι προσταταίς).

A magyarázók aristotelesi helyünknel Platon Törvényeire utalnak (949e és köv.), mert itt az idegenforgalom részletes megbeszélésnek és szabályozásnak tárgya. És a két filozófus a problémakeresés motivumában csakugyan egy; mindketten az erkölcsi alapokig kimélyítve szemlélik a veszedelmet, amely a különböző nevelésű, szokású, felfogású emberek keveredéséből származik (v. ö. Arist. id. h. ἐπιενοῦσθαι τινὰς ἐν ἄλλοις τεθραμμένους νόμοις és Plat. id. h. ἦδη κεραννύναι παντοδαπά). De már ami azon különös törvényes intézkedéseket illeti, melyekre Aristoteles gondol, midőn — bizonyára főleg háborús és forradalmi időkben — a város és kikötőjének közlekedését szigorú felügyelet alá óhajtja állítani, ezen intézkedésekre nézve — mondok — Aineiasnak, a Kr. e. 4. század taktikusának könyvéből többet tanulhatunk, mint Platonból. Megtudjuk belőle, hogy ilyen nyugtalan időkben hajóknak nem volt szabad a kapuk közelében kikötöniök; hogy idegentől a fegyvereket el kellett kobozni; hogy a levelezés szigorú ellenőrzés alá volt helyezve; hogy idegen követekkel csak a legmegbízhatóbb polgárok érintkezhettek; hogy hatósági bejelentés nélkül senki sem láthatott idegent vendégül magánál, még szálloda-tulajdonos sem, s a hatóságnak a külföldiekről jegyzéket kellett vezetniök; hogy — last but not least — a rendőrség a szállodákat éjjelre bezárta és a kulcsot magához vette (10, 8 köv.).

Aristoteles minden bizonnyal Athénre, a Peiraieusre, a μακρὰ σκῆλη-re gondol, midőn a szorosan összetartozó és egymástól mégis könnyen elzárható városról és kikötőről beszél; bár

volt görög földön nagyszámban kikötő, mely ugyanekképen helyezkedett el a városi telep szomszédságában (pl. Kenchreai és Lechaion Korinthos, Notion Kolophon mellett stb.). De Aristoteles már 367 óta ismerte Athént, hosszabb megszakítás után 335 óta megint athéni lakos volt, s így személyes tapasztalásból ismerhette azokat a nagystílú építészeti munkákat, melyekkel — főleg Lykurgos pénzügyigazgatása alatt 334 és 327 között — Athén védőműveit a peloponnesosi háború katasztrófája után és a hevenyészett kononi restauráció folytatásaképpen ismét helyreállítani és továbbfejlesztteni akarták (l. Judeich, *Topographie von Athen* 71. és 144. l.). A Peiraieusból a városba vezető főút, a bennünket elsősorban érdeklő ἀμαεῖτος, most már Athén hatalmas főkapujába, a Dipylonba torkollott, s ez a változás a közlekedésnek másodrangú szerepére szorította le az irodalomban még mindig emlegetett Πειραϊκαὶ πύλαι-t. Ha ostromzárra, φράσσειν-re került a sor (s ez Aristoteles korában is több ízben megeshetett), főleg a Dipylon őrségének kellett vigyáznia arra, hogy — mint Polyainos naiv anekdotáiból tudjuk — jámbor paraszt vagy kereskedő képében veszedelmes ellenség ne csempészhesse magát a városba (a passzust, a személyes igazolványt már ismeri ez az időszak; v. ö. *Ain. Poliork.* 10. 8: ἐκπλεῖν μηδὲνα ἀστῶν μηδὲ μετοίκων ἄνευ συμβόλου). A filozófust az efféle személyes tapasztalatok vezethették arra a kibékítő gondolatra, mellyel fenti szövegünkben a szűk területre szorított hazai érdekeket a világforgalom következményeivel szeretné összeegyeztetni. De a kivételes intézkedések — s ha a világfogalom áldásait akarjuk élvezni, akkor csupán ilyenekre gondolhatunk — a szűkségyszerű fejlődés szögéből tekintve csak palliatív eszközök; nem fogják útját állani annak, hogy be ne következzen az, amitől Aristoteles a tengerparti városokat félt: a sok ember, a πολυανθρωπία, s közöttük — a sok idegen.

Φράζειν φράσσειν helyett: mintha szimbolikusan utalna e cseré arra az örök küzdelemre, melyet a szövegkritikusnak a betolakodó idegennel szemben kell folytatnia. A múlt élettől elszakadt, ezt többé nem ismerő későbbi korok φράσις-a hány esetben takarja el még mindig az eredeti hagyománynak φράξις-át!

VINDICIAE LAONICEAE
ab Eugenio Darkó conscriptae

In praefatione editionis meae Laonici sumptibus Academiae Litterarum Hungaricae nuper publici iuris factae lectores de via ac ratione emendandi a me sumpta certiores facere non neglexi, sed proprietates elocutionis insolitas et a multis reprehensas sponte auctoris in usum vocatas ideoque in textu recensendo fideliter asservandas esse generatim affirmavi. Tunc copiosius de ea re disserere supersedebam proferens testimonia commentationis meae de lingua Laonici scriptae,¹ in qua ante hos quattuordecim annos habitum elocutionis Laoniceae ab usu communi haud raro dissentientem originemque eius similitudinibus antiquitatis prolatis demonstraveram. Quae cum in lingua vernacula scripta essent, incommode mihi evenit, quod nonnulli viri doctissimi externarum gentium, qui editionem meam in libellis periodicis diligenter examinabant et plerumque comprobabant, commentationem supra dictam autem legere non potuerunt, multa, quae ipse tamquam partes integras textus genuini adhibui retinuique, corrupta atque ab editore emendanda esse censent. Itaque coactus sum in indice, qui parti posteriori tomi II. editionis meae adsertus brevi tempore in lucem prodibit, obscuritates Laoniceas singillatim dilucidare, ne leges artis criticae temerè neglexisse atque corruptelas apertas et manifestas in editione reliquisse videar. Liceat mihi specimina quaedam de pertractatione quaestionum Graecitatis Laoniceae in hoc sollemni loco praecipere.

Eduardus Kurtz, criticus ille acerrimus, cuius

¹ Laonikos Chalkondyles nyelvéről (EPhK. 36[1912]785sq., 833sq.)

mortem subitam philologia praesertim Byzantina luget lugebitque, dum in censura sua² editionem meam omnino laudat, formas Ionicas et ab usu Atticorum classicorum valde abhorrentes (e. gr. ἐπεπρήγει, καθομολογῇ, οἰκημένα), quae parcius praeter ceteras cum eo congruentes apud Laonicum obveniunt, intactas in textu retineri mihi obiicit. Sed elocutio Laonici, quamvis scriptores Atticos imprimis Thucydidem Xenophontemque consecetur, ad normas regulasque grammaticae Atticae ubique, sine exceptio-nibus quamvis minimis rigide referri nequit, ut etiam Paulus Maasius, iudex meus alter eruditissimus de hac re rectissime iudicavit.³ Nam praeter formas Ionicas, quarum ordini genitivos sing. quoque nominum priorum in -ew (pro -ou) desinentes valde numerabiles (Παιαζήτω, Τεμήρεω, Δρακούλεω etc.) et formam ἀγγελίη (t. II, p. 1. p. 124. v. 17) pro ἀγγελία (I, 64, 2) adiungere possum, occurrunt apud auctorem nostrum vestigia nonnulla linguae illae hellenisticae, quae vulgo κοινή vocatur. Talia sunt: θάτερος (I, 25, 20) forma apud scriptores classicos inusitata, εύρατο (I, 34, 11), εύρασθαι (I, 74, 11), εύράμενον (I, 137, 9) etc., prope εύρον (I, 18, 21), εύρε (I, 20, 18) etc., quae permixtionem aoristi I. et II. aevo hellenistico propriam demonstrant. Laonicus promiscue utitur ιστώντας (I, 88, 1), καθιστώντες (I, 113, 14), καθιστώνται (I, 115, 3), ἐφιστώσι (I, 115, 6), ἀφίστα (II, 1, 141, 16), καθίστα (401, 8. Bekker) etc.,

² Byzantinische Zeitschrift 25[1925]359—362, ubi ille dicit: „...hat der ungarische Gelehrte E. Darkó eine neue Ausgabe unter-nommen, die als Frucht eifrigen Fleisses und eingehender Studien bezeichnet werden muss und die Kritik des Textes des Ch. um einen guten Schritt vorwärts gebracht hat. ... Man wird ihm in vielen Fällen Recht geben müssen, aber vielfach scheint er uns doch in übertriebener Hochachtung vor der Überlieferung die schriftstellerischen Fähigkeiten des Ch. zu niedrig einzuschätzen“.

³ Ungarische Jahrbücher 5 [1925] 439—441. Verba eius sunt: „Nun ist es sicher ein grosses Verdienst Darkós, für zahlreiche Eigennamen die korrekte Schreibung, durch die manche überhaupt erst verständlich werden, aufgezeigt zu haben. ... Andererseits hat Darkó in einer bemerkenswerten Voruntersuchung (EPhK. 1912) mehrere syntaktisch-stilistische Unebenheiten des Chalkondyles erfolgreich gegen normali-sierende Eingriffe verteidigt; und wer ἴσθαι, ἴενται, ἴοιτο usw. als Formen von ἵεναι verwendet, verdient wahrlich keinen attizistischen Maßstab.“

atque καθιστάμενοι (I, 127, 19), ἐφίστησιν (I, 159, 13), καθιστάσιν (I, 186, 9), καθίστη (II, 1, 142, 21), καθιστάντα (I, 14, 4) etc.. videlicet una cum formis a ἴσθημι deductis totam coniugationem verbi gemini contracti ἴστω creberrime adhibere solet. Haec varietas etiam apud Herodotum inveniri potest, cf. ἴσῃ (I. IV, cap. 103), ἴστα (I. II, c. 106), κατίστα (I. VI, c. 43) iuxta formas ἴστησι (I. II, c. 95), ἀνίστη (I. I, c. 196) etc. saepius obvenientes. Mixtio coniugationis verborum in -μι et -ω desinentium, quae apud scriptores aevi alexandrini posterioresque ad usum communem recepta est, per initia usque ad Herodotum ipsum referri videtur (cf. Kühner-Blass, AGGS.³ I, 2, 208; Krüger, Homer. u. Herodot. Formenlehre p. 48). Varietas illa quum nullo editorum Herodoti suspecta atque delenda visa sit, quomodo possim apud auctorem quendam duobus milibus annis post scribentem talia atque similia emendare? Quae licet usui scriptorum Atticorum classicorum magnopere repugnent,⁴ tamen ea ad stirpes multifarias linguae Graecae naturales legitimasque pertinere nemo erit quin affirmet. Nam auctor noster Herodotum non solum conceptione et constructione operis, sed etiam lingua et stylo utcumque imitabatur, quod in commentatione supra memorata iam pridem demonstrare conatus sum.

Quid dicamus de forma ἀπιοῦσι (= ἀπίασι), quae iuxta formas regulares μετίασι (II, 1, 49, 13) etc. mirum in modum semel apud Laonicum invenitur? (I, 117, 19). Talia occurrunt et in lingua vulgari hellenistica et apud scriptores Byzantinos, v. e. g. συνεξιοῦσι (= συνεξίασι) apud Const. Porph. de adm. imp. p. 235, 13, apud Georg. Mon. p. 24, 9, apud Glyc. p. 86, 2 συνιών (= συνιών) etc. cf. Psaltes, Grammatik der byzantinischen Chroniken

⁴ Omnia haec elementa linguae vulgaris hic atque illic et in inscriptionibus Atticis et apud scriptores Atticissantes recentiores modice inveniuntur, cf. Meisterhans, Gramm. d. att. Inschriften,³ 172, 184, 188, 120, 173 etc. W. Schmid: Der Atticismus etc. IV, 587, 605; III, 40. V. proprietates Ionicas apud scr. Atticissantes: δειρή Philostrat. sec., I, 297, 10. Θρήσσα Aelian. NA. 112, 10 πέτηλον ibid. 21, 3. κρησφύτεον ibid. 45, 28. (Ed. Teubner) etc. Cf. etiam Thumb GSZH. p. 68.

(Göttingen, 1913), p. 236—7. Forma igitur ἀπιοῦσι, quamvis apud Laonicum singulariter usu veniat, optimis plurimisque codicibus tradita atque simili sermonis consuetudine apud eum ipsum aliosque scriptores locupletissime probata deleri vel emendari non potest.

Nihilominus retinenda sunt verba sine augmento syllabico et temporali usitata, quorum uberiore consuetudine Laonicus ab usu Attico valde discrepans mores aetatis hellenisticae posteriorisque aequali tenore sequitur. Augmentum scilicet syllabicum etiam apud auctorem nostrum verbis tantum compositis nonnunquam deesse potest: καταλέλειπτο (II, 1, 24, 10), ὑπολέλειπτο (I, 189, 9), quae promiscue cum formis augmento syllabico auctis adhibentur, cf. κατελέλειπτο (I, 47, 13), κατεδεδοῦλωντο (MA, καταδ. cett. II, 1, 30, 14). Contra augmentum temporale in verbis et simplicibus et compositis crebrius omittitur: e. gr. αἰροῦντο (I, 57, 18), αἰτεῖτο (II, 1, 15, 24), οἰδαίνετο (I, 163, 1 1), ἀλάλαξαν (II, 1, 128, 14), ὁμοίωντο (II, 1, 92, 3), ἐναντιοῦντο (II, 1, 74, 1), ἐχύρῳται (II, 1, 71, 18), ὀχυρώσαντο (II, 1, 72, 3), ἐνέργει (I, 203, 14), εὐνομήθῃ (I, 119, 20), εὐδοκίμει (II, 1, 53, 3).⁵ Quibus videlicet formae geminae verborum augmento regulariter promotae saepius adiunguntur: e. gr. ἡτοῦντο (I, 138, 16), ἡναντιοῦτο (II, 1, 108, 21), ἡλευθέρῳσε (II, 1, 30, 12), εἰργάσαντο (II, 1, 40, 10), ἡφίετο (II, 1, 129, 10) etc. Simili modo miscere solet noster formas classicas εἰστήκει (II, 1, 130, 10), καθειστήκει (I, 77, 10) cum varietate usus posterioris ἐστήκει (II, 1, 136, 8), καθεστήκει (II, 1, 121, 13), ἐστήκεσαν (II, 1, 128, 3), ἐστήκεισαν (II, 1, 132, 6) et εἰστήκεισαν (II, 1, 135, 13).⁶ Ad linguam vulgarem aevi posterioris referri possunt genitivi in -ῃ (-ῆ) desinentes⁷ nominum propriorum in -ῆς in nominativo

⁵ V. similia apud scriptores Atticissantes posteriores, cf. W. Schmid: Der Attizismus IV. 592. Hatzidakis, Einleitung 63; apud Byzantinos v. Psaltes, op. cit. p. 201. etc.

⁶ Termin. -εἰσαν III. pers. plur. plusquampf. act. vulgarem parce usitatam apud scr. Atticissantes v. Schmid op. cit. IV, 590. Apud Byzantinos v. Psaltes, op. cit. p. 215.

⁷ Occurrunt etiam in inscriptionibus Atticis versus finem aetatis antiquae, cf. Meisterhans op. cit. 120.

exeuntium, cf. Τεμήρη (n. Τεμήρης) I, 147, 21; 154, 17, Χασάνη (n. Χασάνης) I, 170, 9, Ούγγλέση (n. Ούγγλέσης) I, 49, 11, Δὲ Λουή (n. Δὲ Λουής) I, 61, 17. Hi genitivi iuxta formas Atticas in -ου (Παιαζήτου) et Ionicas in -εω (Τεμήρεω) apud nostrum perraro usu venientes emendari non possunt, quum originem a lingua communi aetatis hellenisticae, quae κοινή vocatur, manifeste ducant et apud scriptores Byzantinos quoque usque ad finem liberaliter adhibitae sint.⁸

Sed id, quod ad accusativos in -η desinentes horum nominum propriorum fere omnibus codicibus operis Laonici per plurima exempla saepissime traditos attinet, paulum aliter diiudicandum est. Formae istae, quae in accusativo sing. litteram -ν omittunt, circiter a saeculo X. p. Chr. n. apud scriptores historiae Byzantinos rarissime occurrunt⁹ et tantum in lingua neograeca ad usum communem produci videntur. Aequales ipsi Laonici, Critobulus, Phrantzes et Ducas, quorum consuetudo ad vulgarem dialectum magis magisque declinat, formis talibus defectis parcissime utuntur, si textui operis eorum adhuc edito in hac re satis confidere liceat. Quum autem contra hunc morem aequalium omniumque generatim Byzantinorum historiae scriptorum apud Laonicum formas hasce Μεχμέτη (pro Μεχμέτην), Τεμήρη (pro Τεμήρην), Τουραχάνη (pro Τουραχάνην), Ἀμουράτη (pro Ἀμουράτην), Παιαζήτη (pro Παιαζήτην) etc. etc, promiscue cum formis regularibus Atticis trecenties reperiri videas, nempe dubitare possis, utrum talia ab auctore dormitante in textu relicta, an verisimilius a librariis archetypum parum accurate tradentibus depravata sint? Quae idcirco omnia non sine ulla haesitatione secundum normam Atticam emendare rectius mihi videbatur.

Sed haec hactenus. Dubitationes, quas nonnullis

⁸ Χατζιδάκις, Μεσαιωνικά καὶ νέα ἑλληνικά t. I. p. 70. Idem: Einleitung in die neugr. Grammatik, p. 76, etc.

⁹ Sophocles, Greek lexikon etc. p. 34. Tale in inscriptionibus Atticis semel reperiri videtur, cf. Φερεκλείδη (pro Φερεκλείδην), Meisterhans³, 119. Exempla quaedam perpauca apud scriptores Chronicorum Byzant. v. Psaltes op. cit. p. 142.

partibus textus a me recensis Nicolaus Festa, vir de edendis scriptoribus Graecis optime meritis opposuit,¹⁰ fere omnes ad artem scribendi auctoris inaequalitatibus anomaliisque syntacticis (sc. anacoluthiis, ellipsis, pleonasmis, incongruentiis etc.) plenam referunt. Quae in commentatione iteratim memorata scriptores antiquos, imprimis Thucydidem redolentia a me iam, ut par est, demonstrata esse puto ideoque auctorem nostrum — aliter ac critici anteriores fecerunt — correctionibus super-
vacaneis perturbare recusabam. Sane molestum est res lectoribus huius libelli periodici notas subinde iactare, sed verecundia erga iudicem meum ductus ad has difficultates illustrandas exempla quaedam hoc loco pertractare malo.

Ad t. I. p. 15. v. 11. Adaptatio verbi καθίσταντο (pro καθίστατο) est constructio κατὰ σύνεσιν in hac verborum compositione: Ἀνδρόνικος... γεγηρακότι ἤδη τῷ πάππῳ... καθίσταντο ἐς διαφοράν, quoniam in γεγηρακότι τῷ πάππῳ subiectum post Andronicum alterum latet, quasi noster id dicere velit: Andronicus avusque eius senex inter se certabant. Similia apud Laonicum Thucydidemque haud raro inveniuntur, cf. Laon. I. p. 38. v. 1: Σαουζῆς ὁ ἐμὸς παῖς ὑπὸ τοῦ σοῦ παιδὸς ἀναγκασθεὶς ἀνήκεστά μοι βουλευόνται πράγματα. Thucyd. III, 109, 2 ed Hude: Δημοσθένης μετὰ τῶν εὐστρατῆρων <τῶν> Ἀκαρνάνων σπένδονται... Cetera talia v. in t. I. p. 96. edit. Poppon. Cf. etiam Sallust. Bell. Jug. c. 101, p. 5: Bocchus cum peditibus... postremam Romanorum aciem invadunt.

Ad t. I. p. 17. v. 11. Etiam E. Kurtz reprehendit sententiam a me hoc modo recensam: οὗτος (pro οὔτοι MM₁COL) μὲν οὖν ὕστερον ἐς Ἰταλίαν περαιούμενος (pro περαιούμενοι MM₁OL) ἐπ' οἴκου ἐτράποντο ἕκαστος.

¹⁰ Estratto dalla Rivista di Filologia e d'Istruzione classica. N. S. Ann. I. Fasc. III. p. 1—6, ubi haec leguntur: „la sua edizione è la prima che meriti il titolo di edizione critica, in quanto si basa sullo studio di tutti i manoscritti esistenti... A una prima lettura sorgono qua e là dei dubbi, ai quali sarà lecito qui accennare“.

Lectiones οὗτος ab A et περαιούμενος a CA testatae mihi plus quam differentes aliorum valebant secundum auctoritatem codicum illorum veteriorum. Quamvis autem constructionem illam, in qua ἕκαστος cum verbo pluralis num̄eri et cum attributis sing. n. componatur, etiam a nostro haud saepe usitatam esse facile concedam, similis tamen elocutionis flosculus tibi occurrit apud Laonicum t. I. p. 26. v. 5: ἕκαστος, ἣν κατεῖχε χώραν ἐπιτετραμμένος, ἥρχόν τε etc., ubi sine ulla varia lectione codices omnes plane consentiunt. Varietatem compositionis verborum a nostro valde dilectam concupitamque esse et his et aliis exemplis evidenter demonstratur.

Ad t. I. p. 18. v. 8. et p. 38. v. 20. τοὺς ἀδελφοὺς ἐκποδῶν γενομένους est constructio cum accusativo absoluto et habet sensum: fratribus absentibus. Eodem modo interpretandum est et ταῦτα εἰπόντα τῷ βασιλεῖ et alia permulta similia (cf. t. II, 1, p. 106. v. 19: ἡμᾶς μὲν ὧδε ἐστηκότας ὁρμᾶν τὸν σὸν δούλον etc. t. I. p. 57. v. 19: ἐνταῦθα ἐρίζοντε ἄμφω τῶν Ἑλλήνων βασιλέε etc. t. I. p. 57. v. 13: ὑπισχνουμένους δὲ φόρον ἀπάγειν etc.), ubi Laonicus accusativo absoluto abundantius quam scriptores classici verba haud impersonalia una cum subiecto eorum adhibens utitur. Quam consuetudinem interdum etiam a Thucydide non neglectam esse iam pridem probare conabar (cf. EPhK. t. XXXI. [1912], p. 791—2.). V. Thuc. I, 10, 4: μέλλοντας (sc. αὐτοὺς) πέλαγος περαιώσεσθαι etc.

Ad t. I. p. 43. v. 4. Verbum διηλέχθη ab A traditum contra διηλέχθη (M₁MOC) et διελέχθη (L) tres quoque iudices mei reprehendunt¹¹ forte id non animadvertentes, quod διελέχομαι μετὰ τινος (=concertare cum aliquo) etiam in Testamento Vet.¹² invenitur et locus Laon. ad hoc referens propter sensum haud verbum quoddam „colloquendi“ (διαλέγομαι), sed „disputandi, vel concertandi“ desiderat.

¹¹ Praeter Kurtz (o. c.) et Festa (o. c.) cf. Dölger in Litt. Centralblatt 75[1924]1299.

¹² Michaias VI, 2: καὶ μετὰ τοῦ Ἰσραὴλ διελεγχθήσεται. Cf. etiam Esaïas I, 18 (ed. Leandr. van Ess, Lipsiae, 1922).

Ad t. I. p. 20. v. 14. Verba periodo interiecta τό τε στράτευμα . . . ἀντεπήγαγε aut interpolata aut ab auctore ipso duplici modo elata seu correcta esse N. Festa censuit. Sed id ad pleonasmos apud Laonicum persaepe obvenientes refero, ad quos haec sententia Popponiana de more Thucydideo pronuntiata pleno iure nos revocare potest: „Ellipsi oppositus pleonasmus, qui adiectione continetur vocabuli prorsus abundantis, id est, plane nihil significantis, a Thucydide, brevitatis amante, ut iam supra diximus, plane abhorrere alicui videtur et tamen non infrequens est apud eum“ (ed. Poppon. I, 197). Ambo scriptores elocutione nonnunquam pleonastica res, quas animo sentiunt, acutissime gravissimeque exprimere volunt, v. e. gr. Laon. I, 14, 7; I, 14, 19; I, 45, 8; I, 109, 1; I, 13, 12; I, 21, 16—23 etc. etc. Quare igitur ea quoque, quae N. Festa et. I. p. 52. v. 2. secludere vult, retinenda sunt.

Mirum est viro illo doctissimo anacoluthias ad artem scribendi auctoris pertinentes quodam modo latuisse. Is enim pro certo secludere vult verbum ἐκδιδοῖ hac pronuntiatione: διώρυχα μέντοι ἐπυθόμην ἔγωγε ἀπὸ ταύτης διήκειν καὶ ἐς τὴν Ἰνδικὴν θάλασσαν ἐκδιδοῖ (I, 110, 10). Permutatio ista constructionis acc. cum inf. cum verbo finito ad anacoluthias Laonico gratissimas numerari exemplisque ad libidinem multiplicatis confirmari potest, cf. e. g. I, 75, 7—8: καὶ δὴ λέγεται καὶ ἀνελεῖν ὠρμημένον περὶ οὐκίας ἔχοντα, μετέμελεν αὐθις οὐ πολλῶ ὕστερον. V. similia I. 51, 3—9; I, 27, 22—28, 13; I, 183, 16—19; I, 65, 6—9; I, 125, 16—19 etc. etc. Tali permutatione iam Thucydidem usum esse editor eius Poppo (I. p. 272) in hac sententia cognovit: καὶ δι' ἑαυτοὺς τε ἐν τῇ Σάμῳ προκαθημένους καὶ πρότερον αὐτοὺς κρατεῖν τοῦ ἐς τὸν Πειραιᾶ ἔσπλου, καὶ νῦν ἐς τοιοῦτον καταστήσονται κτλ. (VIII, 76, 5), ubi Hude et Classen recte tradita frustra in vana corrigere volunt, cf. etiam (Thuc. VI, 77, 2) hanc permutationem post ὥστε usu captam.

Forma nominis auctoris Χαλκοκανδύλης Nicolao Festa

a me haud recte usitata esse videbatur, sed nunc etiam parte I. tomi II. editionis meae publici iuris facta eum de hac re aliter sentire spero, quum hanc formam codicibus optimis et fere omnibus constanter in textu traditam virisque doctissimis de hac re nuper sententiam dicentibus (Kurtz, Dölger) aperte comprobata videat. Michael Apostolius, praeceptor et amicus auctoris nostri in epistula quadam ad Laonicum scripta forma nominis eius Χαλκοκανδήλῳ utitur, quae ex χαλκο- et κανδήλα (= lat. candela) composita pristina et primo usitata esse videtur.¹² Χαλκοκονδύλης e Χαλκοκανδύλης per assimilationem vocalium (cf. θαμβός > θομπός, λαβωματιά > λοβωματιά, πολεμῶ > πολομῶ etc. apud Chatzidakis: Μεσαιωνικά καὶ νέα ἑλληνικά I, 236.), Χαλκονδύλης e Χαλκοκονδύλης autem per syllabam dissimulatione eiectam (cf. ἀστροπελέκι < ἀστροπο-πελέκι, δάσκαλος < διδάσκαλος etc. ap. Χατζ. op. cit. I, 323—5) orta est. Verisimile est formam Χαλκοκανδύλης pro Χαλκοκανδήλης per etymologiam virorum eruditorum ea ratione factam esse, quod eis vox κανδήλα peregrina barbaraque videbatur et in eius locum vocem κἀνδύλος, κανδύλη (= libum) antiquam graecam substituere magis placebat.

Pertractationem quaestionum aliarum ad textum Laonici genuinum spectantium, quae artem hermeneuticam acrius quam criticam attingunt, ad aliud tempus differendam esse censeo. Hic erat demonstrandum varietates obscuritatesque elocutionis Laoniceae e his fontibus emanavisse. Formas ab usu scriptorum Atticorum classicorum abhorrentes partim e Herodoto, partim e dialecto, quae κοινή vocatur, noster hausit, quas plerumque etiam a scriptoribus Atticissantibus usu receptas esse constat. Elementa linguae illae vulgaris, quae apud scriptores historiae Byzantinos perraro obveniunt, si in textu Laonici nobis abundanter occurrunt, in suspicionem vocari possunt. Quod autem ad compositionem verborum syntacticam

¹² Ed. Legrand, Bibliographie Hellénique, 2, 233—259. Inspexi etiam Codicem Vindobonensem LXXXV. Philos. et Philol. Gr. f° 48v, ubi forma nominis supra dicta accurate traditur.

refert, omnes eius enormitates ad istas figuras anomaliasque sermonis reducere possis, quibus ipsi scriptores classici nonnunquam haud inviti usi sunt. Talia insolentiora editores iudicesque quidam textus scriptorum classicorum diligenter corrigere iam antea conabantur sed consimilitudines elocutionis Laoniceae cum istis persaepe congruentes et usum vere naturalem scriptorum antiquorum vi imitationis confirmare et ab iis auctoritate exemplorum vicissim confirmari possunt.

KALLIMACHOS
KÉT SZERELMI EPIGRAMMA

VALLOMÁS

SEBET KAPOTT ÚJ BARÁTUNK S MÉG ÉSZRE SE VETTE.
MILY FÁJÓN SZAKADT FEL · MEGFIGYELTED · AMINT SERLEGÉT
HARMADSZORRA ŰRÍTETTE KEBLÉBŐL A SÓHAJ?
FÖLDRE HULLATJA LE MINDEN LEVELÉT
ÚGY HERVAD A RÓZSA HOMLOKÁRÓL.
VALAMÍ NAGY AZ MI BENNE ÉG · DE ESKÜSZÖM NEM OLY BAJ
MELYNEK ÉN NE TUDNÉK AZ OKÁRÓL.
MEGISMERI TOLVAJ TOLVAJT A NYOMÁRÓL.

VÉDEKEZÉS

HOGYHA ÖNKÉNT JÖTTEM ZAVAROGNI HÁZAD AJTAJÁNÁL
ARCHÍNOSOM HÍVED ÖSSZESZIDHATOD ·
DE HA AKARATLAN JOBB LESZ HA HAGYOD.
BOR SZERELEM KÉT ÚR KIKNEK ELLENÁLLNÁL?
EGYIK HÚZOTT MÁSIK NEM HAGYOTT.
S ITT SEM KIÁLTOTTAM KIT VAGY KI FIÁT ...
MEGCSÓKOLTAM AJTÓD FÉLFÁJÁT.
EZ HA ELLENED BŰN HÁT BŰNÖS VAGYOK.

"Ελκος έχων ὁ Ξεῖνος ἐλάνθανεν· ὡς ἀνιηρόν | πνεῦμα διὰ στηθέων
(εἶδες;) ἀνηγάγετο, | τὸ τρίτον ἦνικ' ἔπινε, τὰ δὲ ῥόδα φυλλοβολεῖντα | τῶνδρός
ἀπὸ στεφάνων πάντ' ἐγένοντο χαμαί· | ὠπτηται μέγα δὴ τι· μὰ δαίμονας οὐκ
ἀπὸ ῥυσμοῦ | εἰκάζω, φωρὸς δ' ἵχνια φῶρ ἔμαθον. *Anth. Pal.* XII 134;
Wil. 43.— *Symposion* közben súgva magához az imádotthoz intézett meg-
jegyzése a költőnek. Az utolsó sor közmondás. * Εἰ μὲν ἐκὼν 'Αρχὴν' ἐπεκώ-
μασα, μυρία μέμφου, | εἰ δ' ἄκων ἤκω, τὴν προπέτειαν ἔα. | "Ακρητος καὶ "Ερως
α' ἠνάγκασαν, ὣν δ' μὲν αὐτῶν | εἶλκεν, ὃ δ' οὐκ εἶα τὴν προπέτειαν εἶν. |
ἐλθὼν δ' οὐκ ἐβόησα, τίς ἦ τίνοος, ἀλλ' ἐφίλησα | τὴν φλιήν· εἰ τοῦτ' ἔστ' ἀδίκημ',
ἀδίκηω. *Anth. Pal.* XII 118; *Wil.* 42.— *A helyzet megértéséhez l. alább 46 kk.*

HIPPOKRATESI HAGYOMÁNY NYOMAI OVIDIUSNÁL

Huszt Józseftől

Ovidius munkái között van egy 50 distichonból álló töredék, melynek a címe sem bizonyos. Maga a költő *Ars am.* III. 205 *medicamina formae* szavakkal emlékezik meg róla. Ezen az alapon Owen¹ is a fenti címet adja a költeménynek. A kéziratok legtöbbszörében cím gyanánt *libellus de medicamine faciei* található, de előfordul *de medicamine faciei femineae*, sőt *de ornatu faciei* is.² Ehwald kiadásában egyszerűen: *Medicamina faciei*. Ovidius művei közül a philologia talán ezt hanyagolta el legjobban. Tulajdonképen alig van irodalma. Néhány, az angol philologiai irodalomban található szövegkritikai megjegyzést nem számítva, ma is az egyetlen nagyobb igényű munka róla Ant. Kunz értekezése: *P. Ovidii Nasonis libellus de medicamine faciei* ed. A. K. Praemissa est de codicibus Ovidianis disputatio. Wien, 1881.³ S ha még Schanz szöveg-történeti cikkét említjük (Über die Überlieferung von Ovids libellus de medicamine faciei. Rhein. Mus. 39. 1884. 313—5. II.), jóformán végeztünk is az irodalom felsorolásával. Behatóbb tárgyi magyarázására még kísérlet sem történt. Ez alkalommal éppen a tárgyi exegesishez óhajtanék néhány adalékot szolgáltatni.

Előre megállapíthatjuk, hogy Ovidius vállalkozása költői szempontból egyáltalán nem volt szerencsés. Kosmetikai recep-

¹ Class. Review III. 212 I. (Ehwald kiadása I. kötetének bírálatában): *Medicamina formae*, not *faciei* surely, a form of the genitive which Ovid would not have used.

² V. ö. Schanz, R. Litt. II. 1.³ 300 I.

³ Ismertette Bursian Jahresb. 27, 77—78 II. A dolgozat többet tartalmaz annál, amit a címe ígér. Pl. bőven foglalkozik a szerző a valódiság kérdésével is, amit Ovidius javára ma már kétségtelenül eldöntöttnek tekinthetünk.

teket költői formában feldolgozni még neki sem sikerülhetett. A kezdet ugyan eléggé biztató, mert itt még be lehetett állítani ihlet-pótléknak a retorikát. Ovidius, aki Leo kifejezése szerint *novae poesis rhetoricae Romanae princeps ac signifer*, a bevezetésben néhány motivumból az *amplificatio* bőséges alkalmazásával könnyen kikerekítette 50 sorra a tervezett mű előhangját. Vázolja a művelődés hatását, mely a földet termékenyebbé teszi, kiirtja a dudvát, a fák gyümölcsét beoltással ízesíti, az élet kényelmét fokozza, a fényűzést előmozdítja. Úgyes, bár a gyakori alkalmazástól kissé elkopott fordulattal rámutat arra, hogy a megváltozott körülményeknek megfelelően a nők sem elégedhetnek meg többé a természetnyújtotta szépséggel, hanem ápolniuk kell azt az emberi leleményességtől feltalált kozmetikai anyagokkal. A régi szabin nők talán szívesebben gondozták a földeket, mint a saját szépségüket. Akkor a rózsás képű matrona maga szőtte ruháját, maga zárta be az akolba azokat a bárányokat, amelyeket leánya legeltetett, maga rakta a tűzre a rózsét és a felaprózott fát. Azóta azonban a viszonyok nagyot változtak: a nők drága ruhákba öltöznek, ékszerekkel díszítik magukat még akkor is, ha bámulóra nem számíthatnak. Akárcsak a páva, gyönyörködnek a saját szépségükben. S példájukat a férfiak is követik.⁴

Az aránytalanul hosszúnak tetsző bevezetés után Ovidius rátér tulajdonképeni tárgyára: *p o n t o s s ú l y a r á n y ú* recepteket foglal versebe olyan keverékekről, melyek segítségével a nők sikeresen ápolhatják arcuk szépségét. A száraz anyag azonban legyűri Ovidiusnak sok esetben méltán bámult ügyességét is. A maradékból világosan megállapítható, hogy a bevezetésen túl még a szokásos retorikai dísszel sem sikerült felcicomáznia mondanivalóját. Hogy neki magának sem okozott különösebb örömet a munka, nyilván elárulja *Ars am.* III. 206:

Parvus, sed cura grande libellus opus.

Az utókor nem sokat törődött Ovidius e művével. Fogytékosan maradt ránk: a 26. és 50. sor után hiányzik egy-egy rész, a 100. sorral a szöveg végkép megszakad. Ha nem is fogadjuk el, hogy a másoló türelemmel nem bírta, hanem a hiányt esetleges lapvesztésre vezetjük vissza, mégis kétség-

⁴ Már Cicero gúnnyal ostromozza Catilina kikent-kifent cinkosait. V. ö. in *Cat.* II. 3, 5.

telen, hogy a töredék későbbi mostoha sorsát befolyásolta a száraz, költői feldolgozásra merőben alkalmatlan tárgy.

Említettem, mennyire elhanyagolta a *med. faciei*-t a modern philologiai kutatás is. Pedig a töredék művelődéstörténeti szempontból nem egészen érdektelen, mert a császárság korában bebizonyíthatóan virágzó kozmetikai irodalomnak ez az egyetlen reánk maradt önálló terméke.⁵ Egy másik érdeke az, hogy bizonyos ősi kozmetikai hagyományt megőrzött. Így ha összehasonlítjuk Ovidius receptjeinek összetételét és alkotórészeit a Corpus Hippocraticumban előforduló kozmetikai, illetőleg nőgyógyászati anyaggal, kiderül, hogy egyrészt az összetétel Ovidiusnál erősen emlékeztet, legalább egyes esetekben, a Corpus Hippocraticum ősi receptjeinek vegyületeire, másrészt olyan anyagok, melyek a Corpus Hippocraticumban általában női betegségeknél voltak használatosak, később polgárjogot nyertek a kozmetikában is. Ez annál könnyebben megtörténhetett, mert ezek az anyagok legtöbbször a nő-világ régi ismerősei voltak.

Mikor a görög orvostudomány a gynaikológiát megteremtette, munkája közben számolnia kellett avval az évszázados gyakorlattal, amit a speciális női szükségletek és betegségek közül a javasasszony és a bába kifejtett. Valószínűleg ezen az úton kerültek a hippokratesi gyűjtemény nőgyógyászati irataiba, — elsősorban a Περί γυναικείων-ba — a háziszerek nagy tömege mellett kozmetikai receptek is: hogyan kell a szőrt eltávolítani, az arcot üdévé tenni, a ráncokat eltüntetni, a hajat ápolni stb.⁶ E primitív — talán csak a Kr. e. IV. században írásba rögzített — kozmetikai vegyületeket Ovidius megfelelő receptjeivel összehasonlítva művelődéstörténeti szempontból igen érdekes kapcsolatot és haladást észlelhetünk.

⁵ Ami pl. a később élt, Martialistól (XI. 60, 6) említett híres kozmetikus Kritontól ránk maradt, főleg a Κοσμητικά c. művéből, azt Galenos közvetítette számunkra. Kriton munkájának hatalmas előzménye van elsősorban a görög szakirodalomban. V. ö. Pauly-Wissowa R. E. XI. 1936—8. Ovidius tehát bőséges irodalomra támaszkodhatott. Más tárgyú munkába beszórt kozmetikai anyagra példa lehet Plin. n. h. 30, 33., hol a szerző Ovidiust is megemlíti.

⁶ V. ö. Hornyánszky, A görög felvilágosodás tudománya, Bpest, 1910. 372. l. Figyelmemet erre a kérdésre Hornyánszky könyve hívta fel. A Περί γυναικείων keletkezési idejére és bizonytalan kilétű szerzőjére nézve l. Pauly-Wissowa R. E. XVI. 1829—30.

Az első recept Ovidiusnál az arc ragyogására, illetőleg a bőr símává tételére vonatkozik (51 és köv. v.):

Dic age, cum teneros somnus dimiserit artus
 Candida quo possint ora nitere modo.
 Hordea quae Libyci ratibus misere coloni
 Exue de palea tegminibusque suis.
 Par ervi mensura decem madefiat ab ovis,
 Sed cumulent libras hordea nuda duas.
 Haec ubi ventosas fuerint siccata per auras,
 Lenta iube scabra frangat asella mola;
 Et quae prima cadent vivaci cornua cervo
 Contere in haec (solidi sexta fac assis eat)
 Iamque ubi pulvercae fuerint confusa farinae
 Protinus innumeris omnia cerne cavis.
 Adice narcissi bis sex sine cortice bulbos
 Strenua quos puro marmore dextra terat
 Sextantemque trahat gummi cum semine Tusco;
 Huc novies tanto plus tibi mellis eat:
 Quaecumque afficiet tali medicamine vultum
 Fulgebit speculo levior illa suo.

Hasonlítsuk ezzel össze a Corpus Hippocraticum-ból a Περί γυναικείων megfelelő receptjét (Littre VIII. 368. l.): ἀλλὰ καὶ ὁ χυλὸς τῆς πτισάνης ὁμοίως⁷ λαμπρύνει καὶ ὡπὼν τὸ λευκὸν καὶ ἀλητον θέρμων καὶ ὀρόβων, καὶ σῦκον καταπλάσσειν καὶ κράμβης ῥίζα καὶ σπέρμα . . .

A hippokratesi recept ugyan sokkal egyszerűbb, mégis első pillantásra felismerhetjük benne az Ovidius-félének valószínűleg egyeneságú, ha nem is közvetlen őstét. Közös alkatrészek: *hordeum*, *ovum*, *ervum*. A Corpus Hippocraticum keverékében szerepel még: θέρμος, σῦκον, κράμβης ῥίζα καὶ σπέρμα, amik Ovidiusnál hiányzanak. Viszont Ovidiusnál ott vannak még: *cornu cervi*, *bulbus narcissi*, *gummi*, *semen Tuscum*, továbbá a *mel*. Ezek azonban, az itáliai specialitásnak számítható *semen Tuscum* kivételével, mind olyan háziszerek, amik a legkülönbébb női bajok gyógyítására egytől-egyig szerepelnek a Περί γυναικείων-ban.⁸

⁷ T. i. közvetlenül előtte egy recept így kezdődik: Πρόσωπον ἀγλαίζει ἡπαρ ταύρου . . .

⁸ Pl. a *narcissus* Littre VIII. 93, 141, 201, 235. — *Cornu cervi* 53, 371, 381, 383. — *Gummi* 373. Nem is említjük külön a mézet, ami az ó-kori gyógyászatban egyike a legáltalánosabb háziszereknek.

A kozmetika „tudománya“ tehát annyi évszázadon át nem sokat változott. A keverék lényeges alkotórészei azonosak, a későbbi receptnek látszólag új elemei pedig már a legrégebb időtől használatosak voltak a női bajok gyógyításánál. A legalább közvetett kapcsolatot különösen valószínűvé teszi az, hogy a két recept eleje nagyjában ugyanaz: *hordeum*, *ovum*, *ervum*. Ez azért figyelemreméltó, mert az ilyen receptek, mint az áltudomány termékei, természetszerűleg nem belülről kifelé szoktak nőni, hanem tapadás útján mindig újabb alkotórészek csatolódtak a maghoz, sőt esetleg kiszorították az eredeti alkotórészeket. Az is természetes, hogy később, a fényűzés terjedésével párhuzamosan, az egyszerű háziszerek helyett általában nagyobb igényű, drágább, nehezebben hozzáférhető anyagok kezdtek szerepelni. Tipikus jelenség pl., hogy míg a Corpus Hippocraticum írója egyszerű tisztított árpát kíván, addig Ovidiusnak már libyai árpa kell! Az sem érdektelen, hogy míg a görög recept a keverék arányairól szót sem ejt, addig Ovidius receptje kínosan pontos arányokat állapít meg. Ha a lényeg nem is változott, a látszatra — már csak a mesterséghez tartozó fontoskodás okából is — a későbbi idők kozmetikusai jobban vigyáztak, mint annak idején a thessaliai javasasszonyok.

Az eddigiekből is szembeszökő, hogy Ovidius receptjeiben a hippokratesi gyűjteményével azonos hagyomány lappang. A következők még jobban alátámasztják megfigyelésünket. A tárgyalt görög recept végén van az a megjegyzés, hogy az említett keverék és az *αλκυόνιον* együtt a szeplőt is eltüntetik: ταῦτα καὶ φακοὺς αἴρει καὶ ἀλκυόνιον. Ovidiusnál is ugyanezen sorrendnek megfelelően azonnal a szeplő eltüntetésének módjára vonatkozó utasítást találunk. Receptjének alkotórészei — egyetlen anyag kivételével — mind előfordulnak már a hippokratesi gyűjtemény említett munkájában, s ami a legfeltűnőbb, Ovidius is az *αλκυόνιον*-t⁹ tartja az egyik lényeges alkotórésznek (77—78):

Addita de querulo volucrum medicamina nido

Ore fugant maculos: Halcyonea vocant.

Ovidius következő és egyúttal utolsó receptjének közelebbi megfelelője a *Περὶ γυναικείων*-ban nincs. Megjegyzendőnek tartom azonban, hogy az arc színének javítására szolgáló keverék

⁹ V. ö. az *αλκυόνιον*-ra vonatkozólag O. Keller, Die antike Tierwelt II. 56—57 ll.

összes alkatrészei megtalálhatók a hippokratesi gyűjtemény említett munkájában.

Ezekből az adatokból valami messzeható következtetéseket nem vonhatunk le. Más bizonyíték hiányában egyelőre annak még a feltevésére sem gondolhatunk, hogy Ovidius ismerte és felhasználta volna a Corpus Hippocraticum szóbanforgó munkáját. Különben e műben a szoros értelemben vett kozmetika annyira gyér megjegyzésekre szorítkozik, hogy a tanulmányozás Ovidius szempontjából, aki egycsomóban megtalálható ismereteket óhajtott elsajátítani és továbbítani, aligha fizette volna ki magát. Ovidiusnak minden valószínűséggel a már gazdagon felburjánzó kozmetikai irodalom valamelyik szakszerű receptgyűjteménye állt rendelkezésére, s azt próbálta versebe önteni. Egyéb munkáiban különben többször ugyanezt a módszert alkalmazta. Annyit azonban határozottan meg lehet állapítanunk, hogy a nagytekintélyű hippokratesi hagyományt Ovidius forrása felhasználta. Az egyes keverékeket a későbbi receptgyártók ugyan lehetőleg komplikálták, de azért a felhasznált anyagokban nagyjában ragaszkodtak azokhoz a ki-próbált szerekhez, amiket már a hippokratesi gyűjteménybe sorolt Περί γυναικείων szerzőjét megelőzőleg valószínűleg évszázadok használata szentesített.

KALLIMACHOS

KENOTÁFIUMRA

KI SE TALÁLTÁK VOLNA BÁR

A GYORS HAJÓKAT.

DIOKLEIDÉS FIÁT MOST NEM SIRATNÓK · SÓPOLIST

KINEK · KI TUDJA MERRE · SÓS VIZÉVEL

AZ ÁR SODORJA CSONTJAIT

S NEM SÍRJA · JEL CSUPÁN MI ITT FOGADJA MÁR

A PUSZTA NÉVVEL AZ ELHALADÓKAT.

"Ὀφελε μὴδ' ἐγένοντο θαοὶ νέες· οὐ γὰρ ἂν ἡμεῖς | παῖδα Διοκλείδου
Σώπολιν ἐστένομεν. | νῦν δ' ὁ μὲν εἰν ἀλὶ που φέρεται νέκυς, ἀντὶ δ' ἐκείνου |
οὖνομα καὶ κενὸν σῆμα παρερχόμεθα. *Anth. Pal. VII 271; Wil. 17.* —
*A tengerparton emelt üres sírdomb mellett elmenő jóbarát adója a
hajótörött emlékének.*

KALLIMACHOS
HIVÓ ÉS HITETLEN SÍRFELIRAT

TÍMARCHOS ALEXANDRIAI FILOZÓFUS SÍRKÖVÉRE

HOGYHA TÍMARCHOST KERESNÉD IDEÁT
MEGTUDNI LÉTÉRŐL VALAMIT LELKEDNEK
VAGY AZ ÚJRASZÜLETÉSEK KÖRE HOGY FOROG
KERESD TÖRZS SZERINT A PTOLEMÁISIT PAUSANIÁSNAK FIÁT.
MEGTALÁLOD OTT HOL EGYÜTT LESZNEK
MIND A JÁMBOROK.

SZELLEMI DÉZÉS

EGY HONFITÁRSÁNAK SÍRKÖVÉRE

ALATTAD NYUGSZIK-E CHARIDÁSUNK?
HA A KYRÉNÉI ARIMMÁS FIÁRÓL KÉRDEZEL · IGEN.
Ó CHARIDÁSOM · MERT GYÖTÖR A KÉTSÉG ·
MI VAN ODALENN?
VAKSÖTÉTSÉG.

ÉS A VISSZATÉRÉS ÚTJÁVAL HOGY ÁLLUNK?
SZÍNHAZUGSÁG. S PLÚTÓN? MESE. VÉGÜNK...
EZ A MI IGAZ BESZÉDÜNK.

DE HA INKÁBB HALLOD TÖLÜNK MÁSOK BIZTATÓBBIKÁT.
EGY GARASON KAPHATSZ ITT LENN EGY BIKÁT.

*Ὦν δίζησι Τίμαρχον ἐν Ἀίδος, ὅφρα πύθῃαι | ἢ τι περὶ ψυχῆς ἢ πάλι
πῶς ἔσσει, κδίζησθαι φυλῆς Πτολεμαίδος υἱέα πατρός | Πανσανίου· δῆεις δ'
αὐτὸν ἐν εὐσεβέων. *Anth. Pal.* VII 520; *Wil.* 10. — *Olyan kérdést megelőző felelet, mint amilyen a Sibylláé Verg. Aen.* VI 669: dicite felices animae... quae regio Anchisen, quis habet locus? illius ergo venimus... *A Timarchostól várható felvilágosításokat is megadja Anchises (722 kk.).* Πάλι πῶς ἔσσει célzás a παλιγγενεσία-ra, az orphikusok 'súlyos bánattal terhes körforgására' (κύκλος βαρυπενθής). *A phylé-beosztás az alvilágban is érvényesül (l. Reitzenstein, Hellenistische Wundererzählungen 18 k.).* Az epigramma tulajdonképeni mondanivalója azonban, a pontos személy-megjelölésen kívül, az utolsó szóban van. * Ἡ ῥ' ὑπὸ σοὶ Χαρίδας ἀναπαύεται; 'εἰ τὸν Ἀρίμμη | τοῦ Κυρηναίου παῖδα λέγεις ὑπ' ἐμοί'. | ὦ Χαρίδα, τί τὰ νέρδε; 'πολὺ σκότος'. αἱ δ' ἀνοδοὶ τί; | 'ψεύδος'. ὁ δὲ Πλούτων; 'μῦθος'. ἀπωλόμεθα. | 'οὔτος ἐμός λόγος ὕμιν ἀληθινός· εἰ δὲ τὸν ἥδυν | βούλει Πελλαίου βούς μέγας εἶν Ἀίδηι. *Anth. Pal.* VII 524; *Wil.* 13. — Az utolsó sor közmondásos fordulattal ígér az alvilágban mesés boldogságot: a pella i ércpénzen ábrázolt szarvasmarháért igazít (l. Kaibel, *Hermes* 31 [1896] 265 k.). A neveléséges túlzás (sőt tán a kifejezés is; a magyar fordítás a 'garason' ragjával szójátékot kockáztat meg) bizonyos nyersséggel sejteti az ígért értéket.

A Budapesti Philologiai Társaságnak 1925 november hó
25-én tartott ünnepi felolvasó ülése

I

St. Székely

G. NÉMETHY LX. AETATIS ANNUM IMPLEVIT

Prima vitae tempora et media patriae, extrema nobis impertire debemus, ut ipsae leges monent, quae maiorem annis sexaginta otio reddunt. Hoc Plinianum venit mihi in mentem, cum carmine nuper hoc loco inter clamores et admirationes audientium recitato G. Némethy se sexagenarium professus est. Minima enim pars eorum, qui adsunt, illum iam eo processisse arbitrantur, ut opinor, ubi multa senem circumveniunt incommoda, qui res omnes timide gelideque ministrat.... difficilis, querulus, laudator temporis acti se puero, castigatior censorque minorum.

Nihil tale reperitur in praeside nostro, quem hodie nec lyra nec acritibia, sed eximiae caritatis atque observantiae munusculo celebramus, in quo nihil nos aetatem admonet praeter animi virtutes: prudentiam, doctrinam, sapientiam. Quasi contempta annorum serie potius ea nobis revocare videtur, quae cum ineunte adulescentia nostra tam arte cohaerent.

Octo lustris amplius praeteriere, cum nobis, qui id temporis tertium iam annum, nonnulli quartum in alma litterarum matre studiis philologiae dediti eramus, inter novicios notabatur unus, qui pro adulescentulo duodeviginti annorum praeclara quadam doctrina atque eruditione instructus animos et magistrorum et discipulorum ita in se convertit, ut iam tunc cunctos de se optime sperare iuberet. Neque ea spes falsos nos habuit, nam sub manu, quod aiunt, crevit laude recens. Iam inde ab eo tempore vix ullum invenias numerum

actorum nostrorum, cui nomen adolescentuli nostri doctae cuidam disputationi subscriptum desit.

Ubi examina ad muneris docendi facultatem assequendam summa cum laude subiit, Lipsiae Ribbeckio, Berolini Vahleno operam dedit. Anno circumacto reversus magister gymnasii V. regionis, deinde disciplinae litterarum antiquarum in Collegio Eötvösiano moderator nominatus est. Quid, quod viginti quinque annos natus venia privatim docendi impetrata commentariis Societatis nostrae adornandis praeesse coepit, cuinam rei tribuendum esse censetis, nisi interioribus reconditisque eius litteris, quarum claritate maxime enituit? Hoc labore decem integris annis industria et diligentia incredibili fungebatur, donec ei, iam professori in universitate Budapestina extraordinario, honorifica condicio Claudiopolitana oblata est.

Interea anni recesserunt: ex adolescente iuvenis, ex iuvene vir factus est, instat senectus adventans. Hoc temporis spatio, quotquot eunt anni, silva operum litteras nostras auget, in quibus nescio magisne admiranda sit singularis vis ingenii, coniecturae sagacitas, inventionis subtilitas, an memoria tenax et lectionis copia atque ubertas. Miram prae se ferunt elocutionis elegantiam hi libri, compositi et nostra et Latina et Germanorum lingua, quarum artifex aequae perfectus et absolutus repertus est,

Opera ei princeps et prope omnis in litteris disciplinisque potius Latinis, quam Graecis versabatur, licet et has non sine summa laude amplexus sit. Indolem insitam et innatam secutus praecipuo amore ac studio in poetas incumbit, quam rem nominibus enumeratis vix quisquam abnuerit. Nomina vero scriptorum a Geyza Némethy passim tractatorum, quantum quidem colligere contigit, praeter Homerum et Hesiodum, fere haec sunt: Alcaeus, Anacreon, Arnobius, Cato, Cicero, Ennius, Euhemerus, Firmicus Maternus, Hesychius, Labeo, Lactantius, Lygdamus, Ovidius, Persius, Plato, Propertius, Tacitus, Tibullus, Vegetius, Vergilius. Inter delicias dumtaxat Ovidium et Vergilium haberi inter omnes constat. Ad Ovidii enim carmina interpretanda et menda scripturae tollenda quattuor iam libellos edidit, quibus mirum quantum profuit ad deformata verba poetae a corruptelis librariorum emendanda, quod a viris doctis ubique gentium et approbatur et laudatur, sicut sane non medio-crem laudem lectionibus complurium poetarum correctis asse-

quebatur, in quibus explicandis tot eximii ingenii homines inanem susceperant laborem. De Vergilii autem vita et operibus praeter multitudinem dissertationum volumen amplum composuit, cuius fructum non mediocrem percepit, cum a Mantuana Regia Academia Vergiliana socius cooptatus est.

Praeter veterum opera edita, interpretata, emendata, quibus vir ille litterate peritissimus Minervae aram condidit, sacrificabat etiam Apollini, Musarum duci, qui ei artem carminis nomenque dedit poetae. Si ipse non esset poeta natus, etiam tum poetam fieri necesse erat, quippe qui tota fere vita in Heliconis numinum delubris versaretur. Volumine non ita pridem a Societate elegantiorum artium Kisfaludiana edito ingenium eius poeticum luce clarissima tanto opere exsplenduit, ut omnium sententiis legentium doctorum hederae praemia frontium adeptus sit.

Hoc libro duodeviginti carmina continentur, sine quorum notione singula aetatis tempora Némethi nostri vereor ut facile perspiciantur. E doctis scilicet operibus eius tantum doctrinae studia per initia, per gradus, per progressus persequi possumus, quomodo cultor admiratorque studiosissimus Graecarum litterarum et Romanarum factus sit, quid de rerum natura cogitaverit nisi his carminibus legendis non cognoscitur. Legentium animos vel maxime ad haec quinque convertere velim: Libri mei, Ex vita mea, Ad mentem Helladis, Tragoedia rationis, Philosophus horti. Ex his vero eligo duo ultima, quorum altero disciplina Stoicorum, altero autem Epicureorum plane dilucideque illustratur. Quorum praecepta ad sensum — paene dixerim — communem popularemque accommodare, eaque numeris, tantus est labor tantumque opus, quod perficere vix cuiquam contingat homini, nisi qui et ipse poeta incalescit ingenio Graeco, quod clausum in pectore tenet. Némethy, vir ille doctissimus, quamquam e fontibus utriusque suo iudicio et arbitrio háurit, tamen Stoicorum sectae horridae asperiorisque virtute — qua par est — aestimata propensior esse videtur ad mitem et moderatam disciplinam, quae a horti philosopho constituta est.

Ut animo concipere possimus, quantam copiam varietatemque operum composuerit, satis est conscriptos ab ipso solidos atque integros libros¹ et disputationes CLVII, alienorum

¹ Index librorum a G. Némethy editorum et conscriptorum: 1. *Xenophon* emlékiratai Socratesről 1885; 2. *Cicero*, Laelius 1886;

autem operum LXXX censuras et praeconia indicare praeter volumen carminum novissime editum.

Quid mirum, si in tam multiplicibus et tam variis scriptis edendis occupato nonnunquam cum aliis viris doctis controversiae ortae sunt. E quibus duas quaestiones praecipuas vobis in memoriam reducendas putavi, alteram Jacobianam, alteram Skutschianam.

Felix Jacoby, magister in universitate Vratislaviensi ante hos XX annos in Rhenano Museo commentationem scripsit demonstraturus Alexandrinis nullam fuisse elegiam lascivam et propriam, verum elegiae Alexandrinae dissimilem a Cornelio Gallo esse inventam, quem in elegiis componendis etiam Tibullus et Propertius sequerentur. Philologorum princeps noster contra Germanum, nixus testimoniis ephemeridum *Revue Critique d'histoire et de littérature* nec non *Wochenschrift für Klassische Philologie* se duobus annis ante Jacobium rem totam suis studiis investigationibusque illustratam explanasse demonstravit. Quae cum argumenta manifestissima nihil dubitationis admisissent, Jacoby, vir nequaquam doctior quam veritatis amantior se de iure prioris Némethii persuasum esse confessus est.

Ad altercationem difficiliorem ventum est inter nostrum et Franciscum Skutschium, lumen et ornamentum quondam per Germaniam litterarum. Qui enim Cirim Vergilianam Cornelii

3. Az *Aeneis* mint nemzeti eposz 1887; 4. Quaestiones de *Firmico Materno* astrologo, 1889; 5. *Euhemeri* Reliquiae 1889; 6. P. *Vergilii* Maronis *Aeneis*, edidit 1889; 7. M. Tullii *Ciceronis* de finibus, edidit 1890; 8. *Cato* bölcös mondásai (latine et hung.) 1891; 9. P. Cornelii *Taciti* Ann. II. I—VI, edidit 1893; 10. Dicta *Catonis* (editio critica) 1895; 11. Magyar és latin zsebszótár (cum Stephano Dávid) 1896; 12. De libris Amorum *Ovidianis* 1898; 13. *Taciti* de vita et mor. Agr. I., edidit 1899; 14. *Taciti* historiarum II. I—V, edidit 1900; 15. *Cicero* a legfőbb jóról és rosszról 1901; 16. *Vergilius* élete és művei 1902; 17. A római *elegia* viszonya a göröghöz 1903; 18. *Persii* Flacci *Satirae* 1903; 19. *Tibulli* Carmina 1905; 20. A római *elegia* 1905; 21. *Lygdami* carmina 1906; 22. *Ovidii* Amores 1907; 23. *Ovidius* és *Lygdamus* 1908; 24. De epodo Horatii *cataleptis* Vergilii inserto 1908; 25. *Ciris*, epyllion Pseudo-vergilianum 1909; 26. De *Ovidio* elegiae in Messalam auctore 1909; 27. De sexta *Vergilii* ecloga 1909; 28. Commentarius exegeticus ad *Ovidii* Tristia 1913; 29. Id. ad Epistulas ex Ponto 1915; 30. *Cicero*, Az öreg-ségről 1916; 31. Coniecturae ad *Firmicum Maternum* 1918; 32. *Ovidii* Remedia Amoris 1921; 33. Supplementum commentariorum ad *Ovidii* Amores, Tristia et Epistulas ex Ponto 1922; 34. Symbolae exegeticae ad *Persii* satiras 1924; 35. Addenda Commentariis ad carmina *Tibulliana* 1925; 36. Az Ész Tragédiája és egyéb versek 1925.

Galli opus esse contendens tanta ira tantoque studio de poetarum Romanorum principe arbitrium fecisse Némethio visus est, qui in Vergilii sui iniuriae auctorem severe vindicandum esse statuerit. In festo Societatis Philologorum Budapestinae Consessu III. Id. Jan. a. MCMVIII. commentationem recitavit, in qua Skutschio ad litterarum certamen provocato criminationes inverecundiores vi argumentorum refellit redarguitque. Corona spissa eruditissimorum virorum, qui ad audiendum convenerant, auscultabant ac sedulo animos advertebant. Mallei tundentis sonitus ingentes audisse crederes; quoque ictu verba doctissimi adversarii magis magisque refutabantur. Homo noster tunc et oratorem eximium et Vergilii singularem peritissimumque interpretem ac vindicem et sermonis Ciceroniani doctissimum aestimatorem et Hungarum germanissimum se praestitit.

Inter honores tanto huic viro oblatos non vilissimus erat, cum admodum iuvenis in Academiam Litterarum Hungaricam asecutus, deinde sodalis ordinarius, tum magister in prima regni universitate item ordinarius nominabatur, ad quae ornamenta magnus cumulus accessit anno MCMXIX., quo eiusdem Academiae I. classis praeses electus est. Qui unquam in consessu huius classis recentibus sodalibus inaugurandis intererant, dicendi vim et gravitatem praesidis summis laudibus efferre non desinunt. Oratiunculis ab eo habitis audientium animi penitus commoti sunt, praesentim cum decantatis locutionibus ingenio Némethii prorsus alienis diligentissime vitatis, sola viri inaugurandi doctrina in iis et eruditio certissimis signis describerentur.

Novissimum decus ei ob litterarum et politissimae humanitatis studium tribuebatur, cum Societatis Kisfaludianae sodalis creatus est. Ad quem honorem rite capessendum cum disputationem de Fausto et Helena recitaret, ingenii abundantia et verborum splendor una voce laudata sunt. Verba ut merus hymnus et sincerus in honorem antiquarum litterarum accepta sunt; hoc enim documento vix ullum certius inveniri putaverim, quo dux noster veterum litterarum scientissimus et antiquitatis ipsius vates divino quodam spiritu imbutus vehementius probaretur. Hac enim disputatione rata fiunt et quodam modo explentur illa, quae de sublimi elataque Graecarum litterarum granditate quilibet versiculus carminum poetae eximii exhalare videtur. Animi, quos utraque prae se ferunt, quasi tus apparent ex eadem acerra in honorem Helladis ingenii accensum.

Breviloquentem me tempus ipsum facit, itaque hanc rem in verba conferam paucissima. In altera enim parte fabulae Goetheanae Mephisto, rex inferorum lusus incitatum Fausti mentem, qua caelestia affectare gestit, Lacaenam Helenam ad eum deducit. Ex hac coniunctione prodit Euphorion, eximiae venustatis puer, qui coram parentibus, vertice radiato in altum subvolat, sed praecipitatur. Quidquid ei corporeum inest, in tenuem evanescit auram; deinde ipse veste lyraque relictis, similis stellae crinitae sublimis abit. Philosophus noster in Fausto agnoscit unum ex illis, qui iam inde ab aevo medio exeunte humanitatis studia professi humanistae appellantur, Helena repraesentat ingenium Graecum, stirpe eorum indicatur cogitatio, quae omnibus vinculorum impedimentis exempta libere se ad immensum attollit.

Sane hercle pauca sunt dona generi humano oblata, quae cum dono Helladis munificentissimae comparari possint. Cognitionem et perceptionem boni, pulchri, veri patriae Homeri, Phidiae, Aristotelis debemus. Sed multum debemus etiam viris doctis, qui se in monumentis litterarum ab oblivione vindicandis et in antiquum statum restituendis vel interpretandis collocant. In primis eorum non sine gratissima beneficii memoria habendus est vir ille clarissimus, ad quem honorandum hodie convenimus, quem et doctissimum interpretem et poetam praestantissimum et philosophum sapientissimum cognovimus.

Extremis tantum digitis licuit attingere ea, quae G. Némethy de litteris mirifice meritis est; attingere, inquam, quia enumerandorum et subtilius existimandorum difficilior est exitum, quam principium invenire. Ita mihi non tam copia, quam modus in dicendo quaerendus erat. Quae cum ita sint, liceat mihi ad Plinium eum reverti, unde verba mea profecta sunt. Non debet operibus eius, inquit epistularum scriptor iucundissimus, deesse, quod vivit. An si inter eos, quos nunquam vidimus, florisset, non solum libros eius, verum etiam imagines conquireremus, eiusdem nunc honor praesentis languescet, quia videre, alloqui, audire, complecti, verum etiam amare contigit?

II

Förster Aurél

EUHEMEREUM

A görög államregények ama sorozatában, melynek kiinduló pontjául Platon Atlantisát szokták tekinteni, Theopompos Μεροπις ἡ-je, abderai Hekataios „hyperboreusai“ és Iambulos „boldogság szigete“ mellett nevezetes helyet foglal el a messenei Euhemeros ἱερὰ ἀναγραφὴ-ja is. Nevezetes és bizonyos tekintetben különálló helyet, mert benne a regényes útleírás, amely bennünket az Indiai-óceánban fekvő képzeletbeli Panchaia nevű szigetre visz, s mindaz, amit az ottani természeti és társadalmi viszonyokról hallunk, csak kerete annak a „theologiai utópiának“, amelyet „euhemerismus“ néven ismerünk. Az istenek, nevezetesen Zeus, valamint elődei Kronos és Uranos földön járó emberek voltak, hatalmas királyok, akik Panchaia szigetéről kormányozták az egész földkerekségét; Zeus már életében is istenként tiszteltette magát és őseit. Magában Panchaiában 60 stadiumnyira a fővárostól, Panarától, temploma állott, ahol Zeus Τριφύλιος néven tisztelték; itt állította fel azt az aranyoszlopot is, amelyen Euhemeros-korabeli fejedelem módjára maga mondja el az ő és elődeinek viselt dolgaikat. Ez a koholt emlék mintegy okiratszerű bizonyítéka kívánt lenni az egész történetnek.

Természetesnek találhatjuk, hogy a munka nagy feltűnést, de visszatetszést is keltett a maga idejében. Nemcsak az együgyű jámborság botránkozott meg rajta, de az alexandriai kor finomabb műveltégű elméit sem elégítette ki az istenek mivolta és eredete kérdésének ilyen sekély elintézése; azt sem lehetett egykönnyen eldönteni, hogy a regényes elemeket gondosan kerülő előadás geográfiai és históriai adataiból mennyi a valóság, s mennyi a költészet. A tudós köröket bosszantotta a misztifikáció, s e hangulatnak éles kifejezést adott Euhemeros ifjabb kartársa, a híres alexandriai tudós és költő Kallimachos a következő ránk maradt

három sorban (86. fr. Schneidernél, Euhemeri reliquiae coll. G. Némethy 37. l., Jacoby, *Fragm. d. griech. Historiker* 300. l.):

εἰς τὸ πρὸ τείχευς ἱερὸν ἄλλεες δεῦτε
οὐ τὸν πάλαι χαλκεὸν ὁ πλάσας Ζάνα
τέρων ἀλαζῶν ἄδικα βιβλία ψύχει.¹

„Jertek ide mindannyian, a falak előtti templomba, ahol az ősi érc-Zeus alkotója, a szélhámos öreg, istentelen könyveket hűt.” — A szöveg ilyen alakjában érthetetlen, Tudjuk ugyan Ps. Plutarchos megjegyzéséből, hogy a vén szélhámos, akiről szó van, Euhemeros; de mit jelent a közelebbi meghatározás, amely „a régi érc-Zeus alkotója”-nak mondja? Euhemeros nem volt szobrász, működése nem Zeus ércbeöntésében, hanem emberré lefokozásában állott. Nem alaptalanul ütközött meg tehát a szavakon Bentley, aki zseniális intuícióval az értelmetlen χαλκεὸν-t Παρχαῖον-ra változtatja: „aki a panchaiai Zeust koholta, a vén szélhámos”.

Bentley conjecturája meghódította a kiadókat. Némethy volt az első, aki Euhemeros töredékei 1889-ben megjelent kiadásában ismét a hagyományhoz tért vissza némi, a metrumtól követelt változtatással (χαλκεῖον e h. χαλκεον). Lássuk egyenkint Bentley ellen felsorakoztatott érveit.

Némethy mindenekelőtt rámutat arra, hogy nemcsak a Ps. Plutarchos szövege, de a Tzetzes-scholion is χαλκεον (χαλκεῖον)-t ad. De ez még nem az olvasás helyességét, hanem csak a corruptela régiségét bizonyítja: mind a két forrásunk már ebben a romlott alakban olvasta Kallimachos szövegét. Hogy χαλκεον és Παρχαῖον palaeographiai szempontból nem eléggé hasonlók, ez sem nyom sokat a latban, mert itt, nézetem szerint, nem egyszerű másolási hibával, hanem szándékos javítással van dolgunk; egy olvasó a neki érthetetlen παρχαῖον vagy παρχεον szót χαλκεον-ra változtatta. Fontosabbnak látszik az az ellenvetés, hogy Zeust még Panchaia szigetén sem nevezték Παρχαῖος-nak, hanem Τριφύλιος-nak Euhemeros szerint. Így, vagy származása

¹ Hagymány: Ps. *Plutarchos* De plac. phil. I 7, 1 (Diels, *Doxogr.* 298) v. ö. *Sext. Emp.* Adv. math. IX 51 (csak a 3. sor), *Schol. ad Clem. Alex.* Protr. II 24, p. 304, 20 St. (csak a 3. sor) és *Schol. ad Tzetz. Alleg.* (Cramer *Anecd. Ox.* III 380, 12) id. Dielsnél.

² χαλκεον Ps. *Plut ABC*: χαλκεῖον Sch. *Tzetz.* Némethy, dubitanter Jacoby: Παρχαῖον Bentley, Diels. ³ ψύχει Ps. *Plut. AB* Némethy: ψύχε Ps. *Plut. C*: ψύχων *Sext.*: ψήχει Bentley, Diels, Jacoby: ψήχε Duebner: ψήχων Schneider,

alapján krétainak kellene őt itt is nevezni. De ne feledjük, hogy itt nem a kultusz, a rituale szempontjából kell a jelző megfelelő voltát elbírálni, mert itt oly kifejezésre volt szükség, amelyből az olvasó legkönnyebben ismer rá a meg nem nevezett Euhemeros személyére, s ez nem lehetett sem a „krétai“, sem a „triphyliai“ jelző. Némethy Diodor. V 44, 1-ben célzást lát az *érecből való* Zeus szoborra; e helyen u. i. a panchaiiai templom leírásában meg vannak említve ἀγάλματά τε τῶν θεῶν ἀειλογώματα τῇ τέχνῃ διάφορα καὶ τοῖς βάρεσι θαυμαζόμενα „igen híres istenszobrok, melyek művészeti szempontból kiválóak és súlyuk miatt bámulatot keltenek“. De már a többszámból is kitűnik, hogy itt nem a templom istenének szobráról, hanem a neki felajánlott áldozati tárgyokról van szó (ἄγαλμα πᾶν ἀνάθημα Timaios, Lex. Plat. p. 5 Ruhnken), melyeket Diodoros más helyen is említ, pl. 46, 5 Ἀνάθηματα δὲ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ πολλά καὶ μεγάλα τοῖς θεοῖς ἀνέκειται, σεσωρευκότες τοῦ χρόνου τὸ πλῆθος τῶν καθιερωμένων ἀναθημάτων. Végül nem bizonyíték a πλάσας szó alkalmazása sem, mely Némethy szerint jól illik a χαλκεον-hoz, mert hiszen annak itt „koholni, költeni“ értelemben kell állnia, holott a χαλκεῖον Zāva mellett mindenki a szobrász munkájára értené. Nem talállok más megoldást, mint Bentley coniecturájának elfogadását, aki e helyen is emendatio palmaris-szal gazdagította a tudományt.

Másképen áll a dolog Bentley másik szövegjavításával, amely ψήχει-t tesz a hagyományozott ψύχει helyébe. A változtatás maga alig számbajövő, hiszen a két alak kiejtése közt a bizánci korban nem volt eltérés. ψύχειν a Homeros utáni kornak majdnem egyhangú nyelvhasználata szerint a. m. „hűteni“, s mint-hogy „igaztalan könyveket hűteni“ értelmetlenségnek látszik, azért az újabb kiadók inkább a kisebb rosszat, a Bentley-féle βιβλία ψήχειν-t választották, aminek jelentése „könyveket dörzsölni, súrolni, koptatni“, itt azonban azt jelentené, hogy „könyveket írni“, s mivel az írásnál tényleg van szerepe a súrlódásnak, hát megnyugodtak a Bentley ötletében, amelyet azonban analog helyekkel támogatni nem tudtak.

Némethy kétségtelenül helyes nyomon haladt, mikor a kézirati hagyományhoz ragaszkodott. Szerinte βιβλία ψύχειν jelentése „libros eructare“ „könyveket okádni“. Vizsgáljuk meg közelebbről e fordítás lehetőségét. ψύχειν legrégibb értelme minden bizonnyal „fújni, lehelni“, v. ö. ψυχὴ lélek, lehelet. Ebben az értelemben áll Homerosnál γ 440, ahol Athene ἤκα μάλα ψύξασα „gyen-

gédén lehelve“ téríti el útjából Hektornak Achilleusra dobott lándzsáját. Amde a szónak ez a jelentése az alexandriai korban már magyarázatra szorult: ἡ διπλή ὅτι ψύεσσα φουθήσασα (Ariston. Schol. Ven. A.), vagyis a közönséges φουθῶ szóval kellett megvilágítani az értelmét. Némethy magyarázata is ilyenféle értelmet tulajdonít a ψύχειν igének: „könyveket fújni, okádni“. De ilyen jelentésben nem látunk mellette tárgyat, még belső tárgyat sem; a transitív használatra Passowtól idézett hely (Anth. Pal. VII 220, 4 ἄγρια... ἐψύχθη πνεύματα) nem tartozik ide, mert itt a lehelet lehüléséről van szó, v. ö. V 239; nem kevésbbé használhatatlan a Septuaginta egy helye Jerem. 6, 7 ὡς ψύχει λάκκος ὕδωρ αὐτοῦ, οὕτως ψύχει κακία αὐτῆς latin fordításban „sicut scaturire facit cisterna aquam suam, ita scaturit malitia eius“ „valamint a medence kibugyogtatja vizét, úgy bugyog az ő gonoszsága“. De ez a fordítás, melyben ψύχει először transitív, aztán intransitív értelemben áll, igen gyanús. λάκκος-nak hívták a földalatti medencét, amelyben bort, olajat, ivóvizet tartottak és hűtöttek (ψυχρός λάκκος-t említ Machon komédiaköltő Athen. XIII 580 A). Csak természetes itt is ψύχειν-t „hűteni“ értelemben felfogni.¹

Térjünk már most vissza a βιβλία ψύχειν kifejezéshez. Szerintem β. ψ. annyi mint ψυχρά βιβλία ποιεῖν „könyveket fagyasztani“, vagyis „fagyos könyveket írni“. A ψυχρός „hideg“ szónak átvitt értelemben való használata igen gyakori. Általában mindazt jelentheti, ami a hidegnek, élettelen teljesnek, természetesnek ellentéte, tehát a hideget, fagyost, merevet, nagyképűt, üreset stb. Sophokles egy ismert mondása Ant. 650: ψυχρὸν παραγκάλισμα ἡ γυνὴ κακὴ „hideg ölelés, hideg frigy a gonosz asszony“ Hdt. VI 108 ψυχρὴ ἐπικουρίη hiábavaló (későn érkező) segítség; ugyanaz IX 49 ψυχρὴ νίκη hiú (értéktelen) győzelem (mert csak szóval aratták). De nemcsak elvont fogalmaknak jut a ψυχρός jelző, hanem személyeknek is. Arist. M. Mor. II 6. 1203^b1 szembe vannak állítva a ψυχροὶ καὶ μελαγχολικοὶ és a θερμοὶ καὶ εὐφρεῖς a hideg és mélabús és a meleg és életerős emberek. Suidasnál ψυχρός ἄνθρωπος ἀντὶ τοῦ δυσκίνητος a nehezen megmozdítható emberről. Etym. M. 553, 44 τοὺς βραδεῖς ψυχροὺς λέγουσιν. A ψυχρόν-ról a

¹ A héber szöveg (Kmoskó professzor úr szíves közlése szerint) mind a két fordítást megengedi (kibugyogtatni vagy hűteni). A görög fordító az utóbbi értelemben fogta fel: κακία ψύχει α. m. ψυχροὺς ποιεῖ l. kőv. fejtegetéseimet. [Korrektúra-jegyzet.]

retorikában hosszasan tárgyal Aristoteles a Rhet. III 3. fejezetében. Nagyjában azt érti rajta, amit mi dagályos, bombasztikus stílusnak mondunk. Az Euhemeros könyvét aligha érthette az ilyen értelemben vett ψυχρότης vádja. Hogy a mi helyünkön hogyan értelmezzük ezt a fogalmat, azt a következő idézetek fogják megvilágítani, melyek remélhetőleg azt is kétségtelenné teszik, hogy a ψύχει szó értelmezésében helyes úton haladtunk.

Demosth. de falsa leg. 400, 1 τὸ ψυχρὸν τοῦτ' ὄνομα „ez az üres, nagyképű cím, elnevezés, ami a magyarázók szerint az εὐεργέτης az „állam jótevője“ címre vonatkozik; ehhez megjegyzi a scholiasta: ψυχρὸν ἦτοι ἀλαζονείας γέμον' ψυχροὺς γὰρ τοὺς ἀλαζόνες λέγουσι „hideg, vagyis kérkedéssel teljes; hidegnek mondják u. i. a kérkedőket“. A mi helyünkön is Kallimachos ἀλαζών-nak, kérkedőnek nevezi Euhemeroszt, egészen természetes tehát, hogy könyveinek jellege ψυχρὸν lesz: fagyos, nagyképű, üres könyveket fog írni. Még Epiktetos egy helyére akarok utalni (Diss. IV 6. 8), amely szintén egymás mellett mutatja a két fogalmat: ταῦτα ἀλαζόνος καὶ ψυχροῦ καὶ οὐδενὸς ἁξίου a kérkedő, nagyképű, értéktelen emberről.

Azt hiszem, célhoz értem. Összegezem a három sor értelmét: Kallimachos kirohanása Euhemerosnak és atheista követőinek szól; az egész társaságot Panchaiába, magyarul Kukutyinba küldi: „Odavalók vagytok ti mind, a panchaiai Zeus templomába, ahol atyamestertek a vén szélhámos írja nagyképű, istentelen munkáit.“ A templomban író Euhemeros alakján nem kell csodálkoznunk, hiszen ott állott az arany στήλη, amelynek feliratából merítette az istenekről való minden tudományát.

Tekintetes Társaság! 36 év előtt Némethy, a fiatal kezdő filologus merész kézzel tépázta meg a nagy Bentley babérjait. Ha a levelek egy részét vissza kellett is szolgáltatnom a nagy angol tudós emlékének, másik részére, úgy hiszem, annál jobban sikerült biztosítanom Euhemeros első tudományos kiadójának, Némethy Géának tulajdonjogát.

III

Kerényi Károly

A GYUJTOGATÓ SZERELEM

(Ad Ovid. Am. I 6.)

Öl, gyujtogat, tör, pusztít és ront Cypris.
Ungvárnémeti Tóth László.

Ovidius szerelmi elegiáinak magyarázatánál a tudatosan utánzott irodalmi minta kutatásának elsősorban jogosult szempontját Amores-kommentárjában legelőször Némethy Géza tűzte ki,¹ s követte elvszerűen. Az I. könyv 6. elegiájának exegesisét a következő szavakkal vezeti be: „Querela amatoris ante ianuam clausam amicae, i. e. παρακλαυσίδιον (Plut. Erot. 8.), ut Gracci hoc genus carminis vocant, cuius exempla sunt apud Romanos praeter hanc elegiam Hor. Carm. III. 10. et Prop. I. 16, 17—44. Ovidius inprimis Propertium sequitur, nisi quod apud Propertium amator ad ianuam, Ovidius autem ad ianitorem preces dirigit“ (p. 114.).

Ovidius e kétségtelen újításának szellemében Némethy az elegia 29. distichonjában (57/8):

Aut ego iam ferroque ignique paratior ipse,
Quem face sustineo, tecta superba petam —

ezt a javítást eszközözi:

Aut ego iam ferroque ignique, o ianitor ipse,
Quem face sustineo, tecta superba petam.

Majd a kommentárnak 1922-ben megjelent Supplementumában² már csak az *ipse* helyett ajánlja az *ipso* olvasást: „Intellege: ‘Aut ego paratior ipso Borea (cf. vs. 53), ferro et igne illo, quem face sustineo, tecta superba petam’.“ A négy sorral, s két mondattal előbb előforduló Boreasról ugyan könnyen megfeledkezünk, mire a kritikus helyre érünk,³ de újrafelvételét, tudós magyarázónk szerint, egy párhuzamos ovidiusi kifejezés

* Jegyzetek az értekezés végén.

támogatná: „Cf. Ov. Her. 10, 113: ‘Vos quoque crudeles venti nimiumque parati’“ (p. 39). A coniectura és a vele járó kénytelenül merész értelmezés nélkül ugyanis Némethy azt a nehézséget látja fennforogni — s erre mutat rá ilymódon elsőnek kellő nyomatékkkal, — hogy a *paratior* középfokot nincs mire vonatkoztatni,⁴ vagy a vonatkozást legalább is még keresni kell.

Legyen szabad tehát e két problematikus szó — *paratior ipse* — s velük együtt egy sajátos gondolatkör megértéséhez a következőkben néhány adalékot összeállítani.

*

Hogy az egész distichon jelentőségét illőkép méltányolhassuk, figyelembe kell vennünk azt, hogy Ovidius itt is valami újat visz be a παρακλαυσίδιον-költészetbe. Annak stílusához eredetileg nemcsak az tartozott hozzá, hogy a be nem bocsátott szerelmes panaszát az élettelen ajtóhoz intézte⁵ —

Pessuli, heus pessuli, vos saluto lubens,

Vos amo, vos volo, vos peto, atque obsecro:

így könyörög Plautus szerelmes ifja a Curculióban (I 2, 601), s hasonlóan az elegia kizárt szerelmesei Ovidius előtt — hanem az is mintegy törvénye volt a παρακλαυσίδιον-nak, hogy a panasz igazi siralmas, könnyes panasz legyen.

At lacrimans exclusus amator limina saepe

Floribus et sertis operit postisque superbos

Unguit amaricino et foribus miser oscula figit —

e szavakkal domborítja ki Lucretius (IV 1177—79) a παρακλαυσίδιον-jelenet hagyományos, sajátos pathosát, és még az antik műfajok stílustörvényei iránt annyira érzékeny Goethe is, Wilhelm Meister-ének hasonló helyzetében, hasonló hangulatképpel sejteti meg a klasszikus mintát: „Er setzte sich auf ihre Schwelle nieder und war schon mehr beruhigt. Er küsste den messingenen Ring, womit man an ihre Türe pochte, er küsste die Schwelle, über die ihre Füße aus und ein gingen, und erwärmte sie durch das Feuer seiner Brust“ (I 17).

Turpis et in tepido limine somnus erit? —

kérdezte a bebocsájtásért könyörgő szerelmes Propertiusnál (I 16, 22), s fölsóhajtott (42):

Osculaque impressis nixa dedi gradibus.

De a legtanulságosabb cbből a szempontból Tibullus ide tartozó költeménye (I 2). A költő inni akar, hogy a mámor-

ral együtt elnyomja az álom, addig legalább nyugszik kínzó szerelme (1—4). Miért kínzó? Rögtön megtudjuk azt is (5/6):

Nam posita est nostrae custodia saeva puellae,
Clauditur et dura ianua firma sera.

Szünet. A mámorba s félálomba sülyedő költő lelki szemei előtt megjelenik a bezárt ajtó (7/8):

Ianua difficilis dominae, te verberet imber,
Te Iovis imperio fulmina missa petant.

S alighogy ezt a káromlást kiejtette, ott van máris félálmában a kedves ajtaja előtt: a képzelt színváltozást félreérthetetlenül jelzi a hang megváltozása. A παρακλαυσίθυρον-t éneklő jellemzően alázatos-panaszos hangja ez (9 kk.):

Ianua, iam pateas uni mihi, victa quereis,
Neu furtim verso cardine aperta sones,
Et mala si qua tibi dixit dementia nostra
Ignoscas: capiti sint precor illa meo.

Előbbi káromlását — ha mondott valami olyant esztelenségében (!) — önnön fejére imádkozza vissza.⁶

Horatius παρακλαυσίθυρον-ját a kedveshez magához intézi ugyan, de hangja a végső burkolt fenyegetésben is inkább panaszos, mint követelő (Carm. III 10, 19/20):

Non hoc semper erit liminis aut aquae
caelestis patiens latus.

Ovidius ellenben, amellet, hogy a kapu helyére a kapust állítja, s szavait hozzá intézi, részben feladja a παρακλαυσίθυρον stílszerű hangját is, azt a hangot, amely talán az eredeti népies-mimikus παρακλαυσίθυρον panaszos kíséredallamának volt mintegy utolsó visszacsengése a könyvből recitálni való költészetben.⁷ Ovidius méltatlankodással (*Ianitor indignum...*) és paranccsal kezd, azután fogja csak könyörgésre a dolgot,⁸ majd unszolva sürget, — s végül rettenetesen fenyeget (57—60):

Aut ego iam ferroque ignique...
Quem face sustineo, tecta superba petam.
Nox et Amor vinumque nihil moderabile suadent
Illa pudore vacat, Liber Amorque metu.⁹

Joggal teszi fel tehát e helyen Némethy olyan forrás hatásánat közrejátszását, amely a παρακλαυσίθυρον-költészet szűkebb körén kívül esik.

*

Előre kell azt is bocsátanunk, hogy a feszítővassal, fejszé-vel, fáklyával s egész szolgasereggel a kedvese ajtaját kidöntő,

kiégető szerelmes alakja súlyos stiláris botlás nélkül nem volt összeforrasztható a παρακλαυσίδιον-t éneklő lágyszívű kesergővel. Ovidius legfeljebb a *ferroque ignique* kifejezést kölcsönzi amiannak a köréből. Herodas *leno*-jának panaszából tudjuk, hogy a jellemzett szilaj ifjú leányt szabadítani vagy rabolni jön (II 36/7), és mint Turpilius egy vígjátéktöredékéből sejt-hetjük, fiatalos féktelenségből zavart és felfordulást okozni.¹⁰ Ovidius boszújában s elkeseredésében akarja a házat rá-gyujtani — a kapusra, aki benn is ég majd, hiszen oda van láncolva (*dura religate catena* — hangzott a megszólítás). Így azután legközelebb áll distichonunkhoz az az epigramma, amelyet Némethy a helyhez a tűzzel-vassal ostromló szerelmesre vonatkozó párhuzamos helyek előtt idéz (Anth. Pal. XII 252):

Ἐμρήσω σε, θύρη, τῇ λαμπάδι καὶ τὸν ἐνοικον
 Συμφλέξας μεθύων εὐθύς ἄπειμι φυγὰς,
 Καὶ πλώσας Ἀδριανὸν ἐπ' οἶνοπα πόντον, ἀλήτης,
 Φωλήσω¹¹ γὰρ θύραις νυκτὸς ἀνοιγομέναις.

Felgyujtalak, ajtó, fáklyámmal, és azt is, ki benn lakik, veled együtt égetve meg mámoromban, rögtön elmegyek szám-kivetésbe; elhajózom az Adria borszínű vizére, s ott bolyongva settenkedem majd ajtóknál, amelyek éjszaka nyitva vannak.

Természetesen, hogyha e költemény, kézirati jelzésének megfelelően, valóban Straton-tól való, s nemcsak annak gyű-jtéséből, akkor Ovidius mintája nem lehet, mert Straton minden valószínűség szerint Hadrianus korában élt.¹¹ De nincs okunk az egyező vonásokkal szemben kétségbe vonni, hogy a római és görög költő előtt közös minta lebeghetett, minden való-szerűség szerint az epigramma-költészetben, amelyben hasonló témák újrafelvétele gyakori jelenség. A helyzet elegiánkban és az epigrammában a παρακλαυσίδιον-hoz illő: zárva a kedves ajtaja — sőt az epigrammaköltő fenyegetését is ehhez intézi, — de a hangulat más: a szerelmes vad indulatában már-már fel-gyujtja a házat, hogy odaégjen, ki benne lakik. Úgy látszik, Ovidiusnál, nem éppen szerencsésen, a kapus előbb a kapu, most meg a bezárkózott kedves helyére lépett. Az epigrammá-nak viszont az adja meg — eléggé lanyhán — a várt ötletes fordulatot, hogy a költő vázolja tetteire következő életét is: elmenekül, s számkivetésében a szerelem szívesen látott kalóza lesz...¹³

A παρακλαυσίδιον-költészet szűk köre helyett ezzel egyúttal váratlanul tágas perspektíva nyílik meg előttünk. Az epigramma

ugyanis igen gyakran a novellisztika területére vezet át — és pedig itt annál biztosabban, mert epigrammáknak vagy tartalmilag vele nagyjában azonos, föltehető mintájának valószínű forrása reánk maradt, az epigrammaköltő eljárása pedig ilyen esetben általában ismeretes. „Das Epigramm will nicht selbst erzählen — így fogalmazza ezt a dolgok legelső ismerője, Richard Reitzenstein¹⁴ — sondern für einzelne Züge einer allbekannten Erzählung zierliche Wendungen und Pointen finden“.

*

Pythagorasról s a pythagoreusok életmódjáról szóló terjedelmes munkájába fölvette Iamblichos azt az elbeszélést is, amelyet egyik hősről röviden a 'Taorminai ifjú kalandjának' nevezhetnénk. Ittasan készült ez, phrygiai fuvolaszótól még jobban felszított indulatában, éjnek idején kedvesére, s szerencsésebb vetélytársára törni. A ház pylónját már-már lángba is borította, amikor a csillagokat vizsgáló Pythagoras odaérkezett. Az ifjú a közbelépő bölcsre először durván rátámadott, de amikor az nyugalmat és lélekjelenlétét el nem veszítve, a fuvolásnak spondaikus rhythmusú dalt parancsolt, ennek hatására hirtelen lehiggadván, csendesén hazatért (112. §).

Szintén Pythagorasszal kapcsolatban beszéli el ugyanezt a történetet Quintilianus (I 10, 32), s egy kevésbé ismeretes zeneelméletíró,¹⁵ míg mások (Galenus de dogm. Hipp. et Plat. V 473 K. és Martianus Capella IX p. 347 Euss.) úgy tudják, hogy a dühöngő ifjú lecsillapítója az athéni Damon volt, Perikles barátja és tanítója, Görögországnak egyik legelső és legeredetibb zenetheoretikusa.¹⁶ Erwin Rohde,¹⁷ akitől a forrásoknak e kis összeállítását átvettük, utalt már arra is, hogy az eredeti versio valószínűleg éppen a Damonról szóló: ilyen történetkéik ugyanis gyakran csoportosulnak híres nevek köré, míg megfordítva, nem igen hagynak el híres nevet kevésbé híresért. Azt is látjuk, hogy a történet Damon kedvelt elméletét akarja igazolni. „Hanem azt meg — olvassuk például Platon Államában (III 11) — Damonnal is meg fogjuk majd beszélni, minők az alacsony és erőszakos indulathoz, vagy a dühöngéshez s más jellemhibához illő rhythmikus lépések, s melyeket kell az ellenkező tulajdonságok számára hagynunk...“¹⁸ Egy Hibe-h-papyrus¹⁹ bevilágít azokba a vitákba, amelyek ugyanakkor, vagy kevéssel később e thema körül folytak, s amelyek

alkalmat adhattak ilyen iránynovella kitalálására. Végül tudjuk azt is, hogy Damont Athénből száműzték:²⁰ innen talán történetünk szicíliai színtere.

Ezek szerint tehát magából az aranykori Athénből való lenne az az elbeszélés, amelyből epigrammaköltőnk a helyzet-képet vette — és amelyben a gyujtogató indulat valóban eléggé megokolt: mámor, szerelem, vetélytárs, phrygiai fuvolaszó tüzelik fel reá a taorminai ifjút. Ennél a pontnál kell még kicsinyég időznünk, mielőtt Ovidiushoz visszatérnénk.

*

Ἐξήπτετο γάρ καὶ ἀνεζωπυρεῖτο ὑπὸ τοῦ Φρυγίου αὐλήματος — mind a két ige, amelyet Iamblichos a gyujtogató ifjú lelkiállapotának jellemzésére használ, tüzet-, lángotfogást jelent. Amint mi is égő indulatról és lángoló szerelemről beszélünk, a pusztító s éltető indulat, különösen a szerelem, tűz és láng az antik ember számára is,²¹ csak még sokkal anyagiasabban az, mint modern felfogással gondolni szoktuk. Euripides úgy említi Hippolytosában a tűznél, csillagzatoknál égetőbb nyilakat szóró²² „Erost, a dúlva pusztítót“ (Ἔρωτα... πέρθοντα), mint aki Oichaliát lángba borította²³, s Semele izzó villámtól való halálát okozta.²⁴ E képek, s a kar imája (525 kk.): „Eros, Eros... ne jöjj te hozzám bajjal, se 'mérték'-telenül“. (Ἔρως, Ἔρως... μή μοί ποτε σὺν κακῷ φανείης, μηδ' ἄρρυθμος ἔλθοις) — megadják számukra a klasszikus görög gondolatvilágnak azokat az elemeit, amelyekből kis novellánk közvetlenül kifejleszthető volt.²⁵

Az ismeretes kifejezéshez, hogy 'a szerelem lángba borít, φλέγει δ' Ἔρως...' amely ebben a formában is belékerült egy Euripides-codexbe,²⁶ az antik erotikus költészetből garmadárrá idézhetnők a párhuzamos helyeket.²⁷ De megelégedhetünk itt eggyel — abból a hellenisztikus szabad lyrai formájú költeményből, Egyiptom homokjának egyik legszebb ajándékából, amelynek Wilamowitz a 'Mädchen's Klage' Crusius az 'Αποκλειμένη ('A kizárt leány') címet adta,²⁸ és amely hangja, s e helyzet rajza szerint παρακλαυσίθυρον-jainkhoz a legközelebb áll. Így énekel az éjszakában bolyongó szerelmes leány (8/9):

Συνοδηγὸν ἔχω τὸ πολὺ πῦρ
τὸ ἐν τῇ ψυχῇ μου καίόμενον —

Kísérő társam a nagy tűz,
amely keblemben lánggal ég...

Amor, a gyújtogató, kezében fáklyával köszönt bennünket antik ábrázolásokról,²⁹ s ez a fáklya, egy kedvelt erotikus közhely értelmében, még a vizet is égeti.³⁰ S még egy különbséget a láng és a természetes tűzé között megjelöl az antik erotikus theoria. „Higgy nekem, égek — panaszolja szerelmesnek egy görög regényhősnő. — Bárcsak megmutathatnám a tüzet, bárcsak lenne az a természete, mint a közönséges tűznek, hogy megölelve téged, megégetnélek. De minden egyéb mellett egyedül ennek a tűznek van saját anyaga, s a szerelmes ölelésekben hevesen fellobogva, az ölelkezőket megkíméli. Ó titokzatos tűz, ó rejtekben fáklyán hordozott tűz, ó tűz, amely a maga határát átlépni nem akarja!”³¹ — Csoda-e, ha aztán a tűzzel eltelt szerelmes gyújtogató? Hiszen végeredményben, ha nem is antik képzelet számára, az is gondolható — példát is hozunk fel mindjárt reá, — hogy egy szikra mégis kipattan onnan, ahonnan a lángok majdhogya ki nem csapnak...

*

A novella néha csodálatosan hosszú életű, s útjai nem egyszer kiszámíthatatlanok. Tehát szabad talán most is, anélkül hogy útját kutatónk, egy rövid utalással arra, hogy a hellenisztikus műveltség perzsa-arab folytatása (nem is Spenglerre, hanem Burdach kiváló német irodalomtörténettudós egy megjegyzésére³² célunk ezzel) ma már lassankint látható testet öltő valóság lesz számunkra; szabad talán, mondom, részletes forrástanulmányok nélkül is, a taorminai ifjú kalandjának utolsó változatát, sokkal szellemesebb fordulatával, mint a Straton-féle epigrammáé volt, bemutatnunk.

Jean Humbert genfi tudós közli Párisban, 1819-ben megjelent *Anthologie Arabe*-jának első darabjaul egy *Liber fructuum librorum* c. gyűjteményből³³ a rögtön idézendő költeményt arabul, franciául, és az eredeti szöveghez szószerint ragaszkodó latin fordításban. Mi az utóbbihoz tartjuk magunkat. A költeményt magát novellaszerű magyarázó keret vezeti be, körülbelül úgy, amint ezt pl. Archilochos személyes vonatkozásokkal teli verseinek előadásánál is el kell képzelünk.³⁴ A kis írásmű szerzője, a bevezető mondat szerint, egy szicíliai — tehát legkésőbb XI. századbéli³⁵ — arab kültő: „Narratur de Solimane, filio Mohammedis Mohdi, Siculo, illum dixisse: Fuit in Africa vir poeta, qui amabat servum formosum de servis suis; et vehemens erat amor poetae in eum. Servus vero dure

se gerebat adversus illum et declinabat ab eo multum. Interea hic quadam nocte, et iam solus erat secum, ut biberet vinum, cum recordatus est amasii sui, et venit in mentem quantum is dure eum vexaret,³⁶ tum crescit crapula eius, surgitque festinanter; et cum iam triumpharet de eo ebrietas amoris et ebrietas vini, arripit torrem ardentem et applicat hunc ianuac servi, ut incenderet, illo intus morante,³⁷ aedes eius. Cum ergo circumlamberet ignis ianuam, properarunt homines ad eum extinguendum, et poetam vinxerunt. Et cum mane fuit, se contulerunt cum eo apud iudicem et notificarunt ei delictum. Tum dixit ei iudex: «Quam ob causam incendisti ianuam illius servi?» Et poeta hoc carmen recitavit ex tempore:

Cum perseveraret in recedendo a me, et accenderet ignem in corde meo, et non reperirem ab amore effugium, nec auxilium contra insomniam meam, impulsi me ipsum, ut commorarer ego iuxta ianuam eius, ad instar commorationis equi.³⁸ Tum evolavit de portione ignis cordis mei minus, in descriptione, quam quod de igniariis evolat; atque haec portiuncula incendit ianuam me inscio, nec fuit hoc ex voluntate mea.“

A bírót annyira elragadtatta az ötletes költemény, hogy az okozott kárt maga fizette meg, és a költő szabadságát visszaadta.³⁹

*

Ha már most visszatekintünk ovidiusi distichonunkra:

Aut ego iam ferroque ignique, paratior ipse
Quem face sustineo, tecta superba petam —

akkor nem kételkedhetünk többé abban, hogy mi a *paratior* középfoknak keresett vonatkozása: „Vagy most már vassal és tűzzel — mondja költőnk, — készebb (t. i. tűzforrásnak készebb) én magam,⁴⁰ melyet fáklyámmal hordozok, e büszke hajlék ellen támadok“.

* * *

JEGYZETEK. — ¹ P. Ovidii Nasonis Amores, Budapest 1907, l. 5 s 95 kk. — ² Supplementum commentariorum ad Ovidii Amores Tristia et Epistulas ex Ponto, Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből (M. Tud. Akad.) XXIV 3. — ³ A költő egy pillanatra hallani vélte, hogy nyílik az ajtó (49/50). Csalódott (51): *impulsast animoso ianua vento, ei mihi, quam longe spem tulit aura meam. Si satis es raptae, Boreae, memor Orithyiae, huc ades et surdas flamine tunde foris. Urbe silent tota,*

vitreoque madentia rore Tempora noctis eunt; excute poste seram (c sor refrain-szerűen tér vissza). *Aut ego iam ferroque ignique, paratior ipso* (coni. Némethy), *quem face sustineo, tecta superba petam.* — ⁶ *Amores* p. 279: „Corruptus est locus; comparativus enim *paratior* non est quo referatur et sententia relativa (vs. 58 «Quem face sustineo») inepte secernitur ab *ignique* (vs. 57), ad quod pertinet.“ Ezt az utóbbi kifogást azonban Némethy újabb megoldási kísérletével feladta.

⁵ V. ö. Rothstein, *Philologus* 59 [1900] 447 k., Fries *Rhein. Mus.* 59 [1904] 213 kk. — ⁶ ‘Cf. Prop. I 16, 37/8 ad ianuam [in παρακλαυσίδῳρῳι]: *Te non ulla meae laesit petulantia linguae, Quae solet irato dicere tuta loco*’ (Némethy ad l.). — ⁷ A népies παρακλαυσίδῳρον-t, hasonlóan a később idézendő ‘Mädchens Klage’-hoz (v. ö. Wilamowitz, *Nachr. d. K. Ges. d. Wiss. Göttingen* 1896, 230), részben az ú. n. ιλαρωδία-hoz, részben a μαρωδία-hoz kell számítanunk (l. ezekre vonatkozólag Athen. XIV 13/4), az előbbihez hangja (φησὶ δ’ Ἀριστοτένης τὴν μὲν ιλαρωδίαν σεμνὴν οὖσαν παρὰ τὴν τραγωδίαν εἶναι...), az utóbbihoz tárgya miatt (ἔσχεν δὲ τοῦνομα ἡ μαρωδία ἀπὸ τοῦ οἰοῦναι μαρῖκά προφέρεισθαι καὶ φαρμάκων ἐμφανίζειν δυνάμεις, v. ö. Ov. Am. II 1, 23—28: *Carmina sanguineae deducunt cornua lunae, Et revocant niveos solis euntis equos; Carmine dissiliunt abruptis faucibus angues, Inque suos fontes versa recurrit aqua; Carminibus cessere fores, insertaque posti, Quamvis robur erat, carmine victa serast*). A zenei elemet Ovidiusnál, a σεμνόν-t és μαρῖκόν-t éppenséggel klasszikusan egyesítő Φαρμακεῦτριάι (Theocr. II) mintájára, a 3. j.-ben megjelölt *versus intercalaris* képviseli. (Crusius, *Herodae Mimambi* ed. min. ⁵135 a Παρακλαυσίδῳρον címet adja egy mimikus páros jelenet töredékének: az előadottak szerint aligha helyesen.) — ⁸ Vs. 15—18: *Te nimium lentum timeo, tibi blandior uni; Tu, me quo possis perdere, fulmen habes. Adspice, (uti videas, immittia claustra relaxa) Uda sit ut lacrimis ianua facta meis.* A 16. sorban említett *fulmen*, a kapus fegyvere (‘idem dicitur infra II 1, 19/20 de ianua: *Juppiter, ignoscas; nil me tua tela iuvabunt; Clausa tuo maius ianua fulmen habet*’, Némethy ad l.) nem lehet más mint az ódon, villám (⚡)-alakú kulcs, l. ezt Diels-nél, *Antike Technik* ² 47, 10. ábra (ott viszont az ovidiusi helyekre való utalás hiányzik). — ⁹ Csak utolsó búcsúszavait intézi Ovidius, a hagyományos formának megfelelőleg a kapuhoz (73/4): *Vos quoque, crudeles rigido cum limine postes Duraque conservae ligna, valete fores.*

¹⁰ Vs. 199/200 Ribbeck: *Nemo unquam vidit ebrium ire interdiu, Neque turbam facere neque fores exurere.* Ezzel, mint különösen hősies legénykedéssel, dicsekedni szokás, l. Theocr. II 127/8, Hor. Carm. III, 26, 6—8. — ¹¹ Coni. Salmasius; πωλήσω cod.; v. ö. Dübner *Epigr. Anth. Pal.* II p. 454. — ¹² Christ-Schmid II 2 ⁵ 517; v. ö. Némethy *Suppl.* 39. — ¹³ Így értem az Adriai-tengerre való elhajózást, s az éjtszaka nyitva hagyott ajtókon való besettenkedést. Jacobs egyszerűen Itáliába való

kivándorlásra gondol: 'Oblique perstringit poeta lascivos Itolorum mores, apud quos pueri facilius admittunt amatores' (Dübner i. h.). — ¹⁴ Freiburgi székfoglalójában, *Das Märchen von Amor u. Psyche bei Apuleius*, Teubner 1912, 30; példák u. o. 29 kk.

¹⁵ Ammonios εἰς τὰς ἐπτὰ φωνάς, I. Rittershus. ad Porphyrr. V. Pyth. p. 191 Kiessling. — ¹⁶ L. v. Jan, *Pauly-Wissowa* IV 2074. — ¹⁷ *Kleine Schriften* II 146. — ¹⁸ Ἀλλὰ ταῦτα μέν, ἦν δ' ἐγώ, καὶ μετὰ Δάμωνος βουλευσόμεθα, τίνες τε ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ ὑανίας καὶ ἄλλης κακίας πρέπουσαι βάσεις, καὶ τίνας τοῖς ἐναντίοις λειπτέον ῥυθμούς. V. ö. még Plat. I. Alc. 118c, Lach. 180d; Athen. 628c; v. Jan i. h. 2072. — ¹⁹ 'Die Hibeheude über die Musik', Crönert, *Hermes* 44 [1909] 503 kk.; Nestle, *Die Vorsokratiker* ² 253 k. — ²⁰ Plut. Pericl. 4.

²¹ Példák a szótárakban πῦρ és φλέγω alatt; a szerelemre vonatkozókból (a római irodalomból is) néhány a következőkben. A klasszikus hely, ahol a 'tűz' nem kép, hanem égető valóság Sapphonak a περί ὕπους-ban idézett költeményében: λειπτόν δ' αὐτίκα χρῶ πῦρ υποδεδρόμηκεν. V. ö. Kallim. Epigr. 43 Wil. — ²² Vs. 530 sqq.: οὐτε γάρ πυρὸς οὐτ' ἄστρων ὑπέρτερον βέλος, οἷον τὸ τὰς Ἀφροδίτας ἴησιν ἐκ χειρῶν 'Ερως, ὁ Διὸς παῖς, Wilamowitz értelmezése szerint (fordításában, *Griechische Tragödien* II): 'Sengende Flamme noch Stich der Gestirne (a szerelmi költészetben áktíves pursobólai a kedves gyújtó szemci, Anth. Pal. XII 196; *oculique tui, quibus ignea cedunt sidera qui flammæ causa fuere meae* Ov. Her. 19, 55; Rothstein *Die Eleg. des Prop.* ² I 231) brennet so heiss, wie die Pfeile der Kypris: Eros schießt sie, das himmlische Kind'. — ²³ Vs. 544—54 (551: σὺν αἵματι, σὺν καπνῷ... — ²⁴ Vs. 559, βρονταὶ γὰρ ἀμφιπύρῳ κ. τ. λ., v. ö. Ov. Am. III 3, 37: *Semele miserabilis arsit* (még másfelől Iupiter *Semela est combustus*, Prop. II 30, 29). — ²⁵ Mintául a csattanóhoz egy Empedoklesről szóló hasonló történet szolgálhatott (Iambl. 113; Diels, *Vorsokratiker* 21 A 15, v. ö. Karsten, *Emped. rel.* 26, Rohde i. h. 146, 1). — ²⁶ Hipp. 1274, a Vaticanus 909 olvasása szerint: φλέγει (θέλγει cett.) δ' Ἐρως, ὡς μαινομένοι κραδίαι — a folytatás Wecklein coniecturáival: πανόν (παντός codd.) ἐφορμῶσιν χρυσοφαῖ (χρυσοφαῖς codd.). Hellénista költőnk Ungvárnémeti Tóth László is mintha Nárciszában hasonló felfogásával tudatosan Euripidest akarná követni, v. ö. *EPHK.* 42 [1918] 47 (de természetesen éppen e sorokat nem kellett volna u. o. idéznem). — ²⁷ L. pl. Ov. Am. I 1, 8 s 26; 2, 9 (v. ö. 11), 43 s 46; 9, 33; 13, 31; 15, 27; II 1, 8; 4, 12; 9, 5; 16, 11/12; 17, 3; 19, 15; III 1, 20; 2, 33/34; 5, 8 (v. ö. 36); 6, 41; 9, 8 s 56; 10, 27, Némethy párhuzamos helyeivel. Kiemelem még, *locus classicus*-ul, Propertiusnak egy sajátosan antik felfogású és szépségű distichonát (I 13, 23/4): *Nec sic caulestem flagrans Amor Herculis Heben* ('Heraklesnek a mennyei Hébet lángoló szerelme' — *Amor Herculis* a hősnek, rajta uralkodó isteneként velejáró ἔρως-a, s csak így azután 'a személy helyett', mint Rothstein

magyarázza) *sensit in Oetaeis gaudia prima iugis*. „Was Properz veranlasst hat sich die Vereinigung mit Hebe nicht im Olymp zu denken, wie z. B. ausdrücklich Hes. theog. 953 αἰδοῖν θεῖ' ἄκοιτιν ἐν Ὀλύμπῳ νιφόντι, sondern auf dem Oeta, dem Ort der Selbstverbrennung, ist nicht bekannt“ (Rothstein ad l.) — de ebben az összefüggésben talán mégis eltalálható: a földi máglya tüze az égi szerelemébe megy át közvetlenül. Az önkéntes halál és az ἔρως οὐράνιος összefüggéséről több *EPHk*, 49 [1925] 122 kk. — ²⁸ Crusius i. h. 124. — ²⁹ Példák: Helbig, *Wandgemälde* 610 és 660—665. Az Amor és Psyche-mythos körébe tartozó egyes ábrázolásokon Amor megégeti fáklyájával Psychét (v. ö. a párisi nagy mágikus papyrus utasításával [1722 kk.]: λαβὼν λίθον μάγνητα τὸν πνέοντα γλύψον... Ἐρωτα ἐπὶ πόλου ἐστῶτα, λαμπάδα κρατοῦντα καομένην, φλέγοντα τὴν Ψυχὴν, Reitzenstein i. h. 19 s 80), másfelől azonban, Apuleius elbeszélése szerint, Psyche lámpája is megégette egy lehulló forró olajcseppel Amort (Met. V 23): *hem audax et temeraria lucerna... ipsum ignis totius deum aduris*. L. a szökevény Eros klasszikus személyleírását Aphrodite köröző levelében, Moschos Ἐρως δραμ. 718: χρῶτα μὲν οὐ λευκός, πυρὶ δ' εἰκελός' ὄμματα δ' αὐτῷ δριμύλα καὶ φλογέοντα. — Περινοστέιν αὐτὸν περὶ τὴν οἰκουμένην <καὶ> τοξεύειν μὲν τῶν ὑπαντιώντων τὰς ψυχάς, τῶν <δέ> οὐδ' ἂν αὐτός ἐθέλῃσιν πυρπολεῖν — olvassuk Erosról a Metiochos és Parthenope regényének papyrus-töredékén (Lavagnini, *Erot. Graec. fragm. pap.* p. 23); πῦρ, δαίμων ἔρωτος ἁγίου, egy leideni mágikus papyruson (Dieterich, *Abraxas* 191, 10) — credetileg talán: ἔρως δαίμων πυρός ἁγίου. A bizánci regényírónál, Niketas Eugenianosnál stereotyp sor: Ἐρως Ἐρως δέλαιε, πῦρ πνέων Ἐρως (I 133, VI 593). — ³⁰ L. erről bővebben *EPHk*, 49 [1925] 124 k. Példák gyűjteménye két antik mintájú Shakespeare-szöveggel kapcsolatban Hegedüs István egy értekezésben, *Magy. Shak.-Tár* 5 [1912] 219 kk. — ³¹ Achilles Tatios V 15, 5/6. De persze bizonyos értelemben mégis megégeti a tűz — a másikat, v. ö. Lucian. Lucius 6 (népiesebb irodalom). — E gondolatkörbe tartozó δξύμωρον-al mondja Poseidippos egy fürdőző leányról (Anth. Pal. V 208): καίόμενος δ' ὑπ' Ἐρωτος ἐνὶ φρεσὶν ἀνδρακας ὦνηρ ἤρως ἐκ νοτερῆς παιδὸς ἐπεσπάσατο. V. ö. 209 (Asklepiades) 210 (Poseidippos) 225 (Paulus Silentiarius) s mások epigrammaival.

³² *Die älteste Gestalt des Westöstlichen Divan*. Sitz.-Ber. Berlin, 1904 I 900. — ³³ Szerzője, Humbert átírása szerint (p. 133): 'Taki-eddin Abou-bekr, appellé aussi Ibn-Hoggial ou Ibn-Haggi', Brockelmann irodalomtörténetében (*Gesch. der arab. Lit.*, Leipzig, 1901, 191) Abū Bekr Ibn Hiddja al Hamawī (1366—1434), számos florilegium összeállítója. — ³⁴ Ezt az értékes tanulságot a prosimetrum-ról szóló előadásának anyagából nem vonja le Immisch, *Neue Jahrb.* 47 [1921] 409 kk. — ³⁵ A normannok 1078-ban foglalják el Szicíliát. — ³⁶ Szó szerint: 'quod faceret in eum de contrarietatis.' Humbertnél itt

mondatvég. — ³⁷ Szó szerint: 'illo intus existente', — ³⁸ 'Les chevaux Arabes de bonne race sont d'une fidélité et d'une intelligence rares. Ils suivent leur maître comme le ferait un chien. Entre-t-il dans quelque maison, ils s'arrêtent sur le seuil de la porte, sans y être jamais forcés par un licou; ils passeraient à l'attendre une nuit toute entière' (Humbert ad l.). — ³⁹ 'On retrouve ce morceau tout entier dans l'*Anthologie Arabe* (*Pratum floridum et aroma bene olens*, a 221. l. szerint) de Soyouti (Djaláladdin Abdarrachmân as Su j ũ t i [1445—1505], Brockelmann i. m. 200), au chapitre premier' (Humb. 5. l.). Humbert anthológiájának második darabja (az előbbi forrásból, l. 33. j.) az Amor és Psyche-mesének a 29. j.-ben érintett motivumát használja fel novellisztikus keretül: „Narratur de Modjir eddino, filio Elkhayâthi, Damasceno, feruntque illum amavisse adolescentem de filiis militum ('c'est à dire, d'entre les Mamelouks'; az arab szó e katonák megjelölésére: 'le nom donné aux troupes réglées de l'Égypt'). Bibit autem aliquando Modjir-eddin et caput ictum habuit (v. ö. Tib. I 2, 3: *multo percussum tempora Baccho*, és Némethy ad l., kül. Hor. Sat. II 1, 24/5: *ut semel icto Accessit ferror capiti*, s 'Graece οἰνοπλήξ'), et ebrius evasit. Et traxerunt eum foras amor suus et ebrietas (v. ö. Crusius i. h. 138 [ostr. Aegypt.]: εἰ μὲν ὁρμᾶν καὶ μὴ μὲν περίσπα... ἀνακέκασκε με <ὁ θεὸς ὁ Βρόμ>ιος ὁμοῦ καὶ "Ερω, οἷς οὐκ ἀντισχεῖν <δύναμαι... és Rothstein ad Prop. I 3, 13/4; kül. Kallim. Epigr. 42 Wil.), et cecidit in vico noctu. Interea transiit adolescens iuxta eum cum cereo et is equo insidebat. Et conspexit illum in nocte proiectum in via, et substitit prope eum cereo, et descendit ex equo et assidere eum fecit, abstersitque eius vultum. Tum cecidit de cereo gutta super vultum eius; et aperuit oculos, et vidit amasium suum prope caput suum, et hoc carmen recitavit: O qui uris igne vultum amici tui, comode pergas, etc.“

⁴⁰ 'Cum ipse mihi adsim paratior, unde sumatur ignis (de természetesen mégis inkább azzal... l. fenn).' A szembeállításához magához v. ö. Chariton II 4, 7: πῶς ἐκόμισας εἰς τὴν οἰκίαν, μᾶλλον δὲ εἰς τὴν ἐμὴν ψυχὴν (a szerelmes Dionysios Leonashoz, aki a szép Kallirrhoét a házába hozta); vagy Heliód. Aeth. X 17: καὶ ταῦτα εἰπὼν ὁ μὲν ἐπέβαλε τῇ Χαρικλείᾳ τὰς χεῖρας, ἄγειν μὲν ἐπὶ τοὺς βωμοὺς καὶ τὴν ἐπ' αὐτῶν πυρκαϊὰν ἐνδεικνύμενος, πλείονι δὲ αὐτὸς πυρὶ τῷ πάθει τὴν καρδίαν σμυχόμενος: 'S így szólván a király, rátette kezét Charicleára, hogy az oltárhoz, s a rajta lobogó tűzhöz vezeti; de szíve magának nagyobb tűzben égett — az indulatában.' Átvitt értelemben az Ovidius lelkében felmerülő lehetőség már Euripidesnél, Orest. 621 ἕως ὅψῃσε δῶμ' ἀνηφαίστῳ πυρί. — Cupidóról az Amor és Psyche-mesében Apuleius (Metam. IV 33): *flammaque et ferro singula debilitat*.

IV

Moravcsik Gyula

A HELENA ÉS FAUST-JELENET TÖRTÉNETI KERETE

A Faust-probléma Goethe egész életét végigkíséri kora ifjúságától kezdve az utolsó napokig. 1871 táján kezdett a Faust gondolata derengeni a huszonkétéves költőben, s 1831-ben 82. születésnapjára készült el a nagy mű. E hatvan évből harminc esztendő esik a második rész megírására. Ez alatt az idő alatt újra és újra fölmerül a költőben a befejező rész terve, nagy változásokon megy át, míg végre hosszú évek lelki élményeinek, gazdag tapasztalatainak eredményeként Goethe Helénének alkonyán elnyeri ránk maradt, kiforrott alakját. A fejlődés, mely a második rész hatalmas koncepciójának kialakulásában nyomon kísérhető, szorosan összeforrott Goethe belső és külső életével. Ebben a fejlődésben nagy szerepet játszik a költő itáliai útja s a görög világ tanulmányozása: hatása alatt gazdagodik a mű koncepciója, s az antik szépség iránt ébredt vágyódás megteremtí a Faust klasszikus Heléna-alakját. De nemcsak a koncepció bővül, vele együtt változik a történeti keret is. Goethe saját vágyódása ölt testet Faustjában, amidőn az elhagyja a Rajna völgyének vidékét, s a középkori Görögország lovagvárába siet, hogy ott találja fel az antik szépség ideálját: a görög Helénát. Hogyan ment végbe ez a változás a Heléna és Faust-jelenet történeti keretében — ez az a kérdés, mellyel ez ünnepélyes alkalommal foglalkozni óhajtok.

Goethe saját nyilatkozatai szerint a Heléna-epizód már legrégebbi Faust-tervezeteiben is benne volt. Csiráját az 1587-ben megjelent Faust-népkönyvben találta meg, ahol az ördög a világszép Helénát Faust birtokába juttatja. Szépsége megigézi Faustot, boldog napokat élnek át együtt. Frigyükből születik Justus Faustus, aki Faust halála után anyjával együtt eltűnik. Ennyi volt az, amit Goethe a népkönyvből kapott, s ehhez

hozzájárult még a bábjátékok hatása is. De egy emberélet kellett ahhoz, hogy a népkönyv szintelen árnyából s a bábjátékok torzalakjából kialakuljon a költő lelkében a Faust második részének Helénája.

Amikor 1800 őszén Goethe hozzákezd a Heléna-epizód kidolgozásához, s megírja az első néhány száz sort, még csak homályos körvonalakban áll előtte a későbbi mű. A Faust-monda Helénája még erősen köti s a Faust-bábjáték hatása alatt szatírdramaszerűen akarja feldolgozni, hogy a második rész a kórikus jelenetek derűjével enyhítse az első rész komoly, tragikus fenségét.¹ A legrégebbi vázlatok tanúsága szerint a spártai királyné abban a hiszemben van, hogy Spártába érkezett haza, holott kiderül, hogy egyik középkori Rajna-menti várba került, oda varázsolta őt elő Mephisto, s ebből aztán a kórikus jelenetek egész sora származik.² Goethe azonban — mint Schillerhez intézett, 1800 szept. 12-i leveléből kitűnik — nem volt megelégedve ezzel a megoldással. Fájt neki, hogy Helénát torzalkká tegye s vonzotta a gondolat, hogy komoly tragédiává alakítsa át a művet. Mivel azonban ennek megoldásában titáni feladatot sejtett, s nem érzett magában elég erőt, hogy ezt magára vegye, abbahagyta a munkát.³

Hosszú évek múlnak el, s a költő nem dolgozik a Fauston, bár naplójegyzetei tanúsága szerint újra és újra fölmerül benne a probléma. 1816-ból ismerünk egy újabb tervezetet, mely a *Dichtung und Wahrheit* számára készült. Ez már részletes tartalmat nyújt a készülő műről, de a régebbi koncepcióhoz képest csak annyi fejlődést mutat, hogy — ámbár a történeti keret még nem változik — a kórikus elem háttérbe szorul. Faust és Heléna találkozása itt is a Rajna-menti lovagvárban játszódik

¹ A Heléna-epizód keletkezésére vonatkozólag I. Pniower: *Goethes Faust. Zeugnisse und Excurse zu seiner Entstehungsgeschichte*. Berlin, 1899; Kuno Fischer: *Goethes Faust. II.* (Goethe Schriften. 7.) 108. s. k. lk.; Goethes Faust, herausg. v. G. Witkowski, II. Leipzig, 1912.⁴ 97., 339. s. k. lk.; Goethes Faust, erklärt v. A. Trendelenburg, II. Berlin-Leipzig, 1921. 295. s. k. lk.

² E régi tervezetbe illenek bele a következő sorok, melyeket Morris egy Goethe-kéziratban talált (Goethe-Jahrbuch, 25[1904]65.): „Erst ging's nach Sparta willig fandet ihr Euch ein Doch wars nicht Sparta euch und uns gefiels nur so Jetzt sind wir in der Ritterlichen Burg.“ Witkowski idézett kiadásából hiányoznak.

³ Pniower: i. m. 74. l.; Gräf: Goethe über seine Dichtungen. II. Die dramatischen Dichtungen. II. Frankfurt, 1904. 95. l.

le, melynek ura Palesztinában küzd a keresztes hadakkal, s helyét Faust mint középkori lovag foglalja el.⁴

Azután ismét évek telnek el és semmi sem történik. Naplójegyzetei szerint csak 1825 február 25-én veszi elő újra a művet, amely aztán egy év alatt, 1826 júniusára teljesen elkészül, s a következő év tavaszán „Helena, classisch-romantische Phantasmagoric. Ein Zwischenspiel zu Faust“ címen meg is jelenik.

A munka folyamán az 1816. évi tervezet újra megváltozott, az évek teljesen megértették a komoly tragédiát, s ami egykor a tervezett bohózat főmotivuma lett volna, a görög Heléna megjelenése a középkorban, új, költői megoldást nyert. A Trójából hazatérő Heléna kísérvével valóban Menelaos spártai palotája előtt áll. Phorkyas-Mephisto elbeszéli neki, hogy távollétük alatt a kimmeriai éjből egy új nép tört elő, s telepedett le a spártai hegyekben. Mivel Menelaos király halálra keresi hitvesét, Heléna elfogadja Phorkyas ajánlatát, aki kész őt elvezetni a közeli vár urához, Fausthoz. Ez meg is történik: az Eurotas medréből köd száll fel, a távolban elhangzik a folyón úszkáló hattyúk éneke, s a ködből hirtelen kibontakozik egy középkori görögországi vár képe, ahol Faust lovag hódolattal fogadja Helénát, hogy utóbb az idillikus Arkádia árnyas ligeteiben egyesüljön vele.

E meszeszerű, fantazmagorikus jelenetek mögött a valóság történeti keretei csillannak fel. A régi tervből csak a keresztes hadjáratok kora maradt meg, de Heléna és Faust találkozásának színtere többé nem a Rajna vidéke, hanem a középkori Morea egyik lovagvára. A várúr és népének nemes, lovagi felfogása, a nyugatról hozott hűbéri szervezet, Morea, vagyis a Peloponnészosz felosztása, a lovagvár leírása, egyszóval a találkozási jelenet egész háttérének rajza a negyedik keresztes hadjárat utáni időkbe vezet. Ismeretes, hogy amikor III. Ince pápa a Szentföldre keresztes hadjáratot hirdetett, Enrico Dandolo doge a frank lovagok nemes lelkesedését arra használta fel, hogy Bizánc ellen vezesse a keresztes vitézeket. Konstantinápoly elfoglalása után 1204-ben a nyugati hódítók megosztottak a bizánci birodalom területén. Ekkor történt, hogy Geoffroi de Villehardouin frank lovag a Szentföldön hírt kapott arról, hogy

⁴ Pniower: i. m. 116. s k. lk.; Gräf: i. m. 233. l.

mi történt Bizáncban. Hajóra szállt Szíriában, hogy Konstantinápolyba siessen, de a vihar hajóját leverte Messina partjaira, Modon (Methone) kikötőjébe. Ezzel a ténnyel kezdődik Morea meghódítása. Beoffroi de Villehardouin szövetkezik egy másik frank lovaggal: Guillaume de Champlitte-tal s rövidesen kezükbe kerül egész Messina s Morea nyugati partvidéke és Guillaume de Champlitte vezetésével megalakul az achaeai frank birodalom. Amidőn az utóbbi hazájába visszatérve meghal, I. Geoffroi de Villehardouin (1210—1218), majd ennek halála után fia, II. Geoffroi de Villehardouin (1218—1245) lesz a moreai frank birodalom ura. Ez utóbbit öccse, II. Guillaume de Villehardouin követi (1245—1278), aki befejezi Morea meghódítását, megfékezi a Taygetos völgyeiben tanyázó szláv törzseket, s 1249-ben fölépítteti a régi Spárta mellett lovagvárát, Mistrát. Amikor 126-ben VIII. Michael Palaiologos császár visszafoglalja Bizáncot, a moreai frank birodalom jó része is kezébe kerül, s II. Guillaume de Villehardouin halála után a frank uralom további élete már csak lassú sorvadás.⁵

Goethe szeme előtt, midőn a Faust második részének harmadik felvonásában Heléna és Faust találkozását a Spárta melletti lovagvárba tette át, a moreai frank uralom képe lebegett. Önkéntelenül fölmerül tehát az a kérdés, mi vezette a költőt erre a gondolatra, s hogyan lett Heléna és Faust találkozásának időpontja a negyedik keresztes hadjáratot követő kor, színtere pedig a középkori Morea?

A Faust második része keletkezésének története azt mutatja, hogy a nagy változás 1816—1825 között, vagyis a régi vázlat megjelenése és a Heléna kidolgozásának megkezdése között történt. Goethe maga erre vonatkozólag sehol sem nyilatkozik határozottan, sőt kikerült minden olyan kérdést, mely a Heléna keletkezésére és magyarázatára vonatkozott. Így pl. amidőn 1828-ban Holtei felolvasást tart a Helénáról, fölveti a költő előtt azt a kérdést, mit jelent az, hogy Faust Heléna oldalán felosztja az országot az egyes fejedelmek között, de Goethe kitérő választ ad.⁶ Mégis van egy nyilatkozata, mely

⁵ A moreai frank uralom történetére vonatkozólag I. Fallmayer: *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*. I. Stuttgart-Tübingen, 1830. 352. s. k. lk.; Hopf: *Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit*. Ersch-Gruber, 85. k. 205. s. k. lk.

⁶ Pniower: i. m. 214. l. — Ugyancsak erre célzott Goethe, midőn Müller kancellár feljegyzése szerint 1827 szeptember 8-án tréfásan így

kissé bevilágít e titokzatos problémába. 1828-ban a Helénáról a következőket mondja: „Sie ist eine fünfzigjährige Conception. Einzelnes rührt aus den ersten Zeiten her, in denen ich an den Faust ging, andres entstand zu den verschiedensten Zeiten meines Lebens. Als ich daran ging, alles in einen Guss zu bringen, wusste ich lange nicht, was ich damit machen sollte. Endlich fiel mir's wie Schuppen von den Augen; ich wusste, nur so kann es sein und nicht anders.“⁷ E nyilatkozatában Goethe maga rámutat arra, hogy a Heléna csodálatos egységét egy ihletes perc hirtelen meglátásának köszöni, s ez nem vonatkozhatik másra, mint annak a gondolatnak a felvillanására, hogy Heléna és Faust görög földön is találkozhatnak. Heléna klasszikus alakja bizonyára kiforrva élt már a költő lelkében, s szeme előtt tisztán állt a találkozás mély, allegorikus értelme is. De Goethe nem az a költő, aki a valóságtól teljesen el tudna szakadni, hogy képzelete szabadon csapongjon. Hogy Heléna és Faust találkozás a görög földön történjék, ahhoz szüksége volt a megfelelő történeti keretre, hogy ezáltal a fantazmagória megkapja a maga epikai hitelét.

Hogy milyen külső hatások, olvasmányok és források együttes befolyása vezette Goethét a megfelelő történeti keret meglátására és megismerésére, e kérdésre Goethe naplójegyzeteinek és a kor eseményeinek összevetése vet világot. 1821 tavaszán megkezdődött a görög szabadságharc. A XVIII. század vége felé, különösen Rigas 1798. évi martirhalála óta Nyugaton fölébred az érdeklődés az újjörögök iránt, a szabadságharc kitörése pedig egész Európa figyelmét Morea felé irányítja, ahol a küzdelem megindult. Goethe, aki már régebben is érintkezett görögökkel, állandó figyelemmel kíséri a görögországi eseményeket s még fokozottabbá válik érdeklődése akkor, midőn Lord Byron is a szabadságért küzdő hellének táborába siet. Ebben az időben, az 1822—23. években kezd foglalkozni újjörög népdalok fordításával, Charon alakjával, s ekkor ismerkedik meg közelebbről nemcsak a görög néppel, hanem a görög föld történetével is. Így jut el a moreai frank uralom korának ismeretéhez.

nyilatkozott: „Ich muss ja Griechenland kennen, da ich es *verteilt* habe.“ (Goethes Unterhaltungen mit dem Kanzler Friedrich von Müller, herausg. v. A. H. Burkhardt, Stuttgart, 1898.² 209. l.)

⁷ Pniower: i. m. 220. l.; Gräf: i. m. 463. l.

Kétségtelen, hogy Goethét már előbb, történeti tanulmányai közben is közelebbről érdekelte a keresztes háborúk kora. Hiszen a Heléna és Faust-jelenet már az 1816. évi vázlat szerint is ebben a milieu-ben játszódik le. Most a görögországi eseményekkel kapcsolatban különösen foglalkoztatja őt e kor, s nem véletlen, hogy Müller kancellár előtt beszélgetéseik folyamán több ízben is érintette e tárgyat. 1822 május 22-ről jegyezte föl Müller: „Dabei erzählte er die merkwürdige Expedition des Dogen Dandolo von Venedig zu Anfang des 13. Jahrhunderts nach Konstantinopel mit französischen Rittern, die es auch wirklich eroberten.“⁸ De ez nemcsak Goethe egyéni érdeklődéséből fakadt. A görög szabadságharc kitörését követő években Görögország egész középkori multjával együtt a negyedik keresztes hadjárat története is élénken foglalkoztatja a történetírókat. Goethe, aki az egykorú német és külföldi tudományos folyóiratokat állandóan figyelemmel kísérte, kétségkívül több, erre a tárgyra vonatkozó tanulmányt olvasott.⁹ Ezekhez járult még H. Luden jénai egyetemi tanár munkája, akivel Goethe állandó érintkezésben állt. Nagy világtörténete, melyet Goethe tanulmányozott, részletesen tárgyalja a keresztes háborúk korát¹⁰, s többek között behatóan jellemzi azt az ellenszenvet, melyet a legyőzött görögök 1204 után a nyugati hódítók hűbéri rendszerével szemben tanúsítottak. A nyugati feudaliz-

⁸ Goethes Unterhaltungen mit dem Kanzler F. von Müller, id. kiadás, 69—70. lk. Erre az adatra O. Pniower mutatott rá (Deutsche Literaturzeitung, 25[1904]3740.), de ismerte már A. Baumeister is (Goethe-Jahrbuch, 17[1896]216.). — Müller kancellár szerint egy más alkalommal (1824 október 11) Goethe párhuzamba állítja a keresztes hadjáratokat és a görög szabadságharcot (u. o. 157. l.), ami mind azt bizonyítja, hogy e kérdés élénken foglalkoztatta őt.

⁹ Der Krieg der Lateiner gegen Constantinopel. Von P. Darn (Miscellen aus der neuesten ausländischen Literatur, 1821, 12. füzet). — Jóval régebbi F. Buchholz: Heinrich Dandolo, Doge von Venedig (Woltmann-féle Geschichte und Politik. 1805. I. 273—327.). — A Minerva, Miscellen és Ethnographisches Archiv c. folyóiratok 1820—1826. évfolyamának csak egy kis töredéke található meg a budapesti könyvtárakban s így a Darn-féle cikkhez sem tudtam hozzáférni.

¹⁰ Allgemeine Geschichte der Völker und Staaten des Mittelalters. Jena, 1824.² (1. kiad. u. o. 1814.) 138. s k. lk. V. ö. Goethes Tagebücher: 1825 március 19. — Jóval régebbi L. T. Spittler göttingai egyetemi tanár „Geschichte der Kreuzzüge“ c. műve, melyet Goethe csak kéziratban ismerhetett, mert nyomtatásban csak később jelent meg (kiadta K. Müller Gurlitt irodalmi hagyatékából, Hamburg. 1827—28.).

mus e szembeállítás a középkori görög viszonyokkal a Heléna-epizódban is nagy szerepet játszik. Nyilvánvaló, hogy a negyedik keresztes hadjáratra vonatkozó tanulmányok vezették át Goethe érdeklődését a moreai frank uralom történetére. Ez utóbbi kérdéssel azonban — amennyire az egykorú történeti irodalmat át lehet tekinteni — 1820 táján még a német tudományos feldolgozások nem foglalkoztak s így föl kell tételeznünk, hogy Goethe erre vonatkozólag mélyebb tanulmányokat végzett, s az eredeti történeti kútfőket is tanulmányozta.

Az idevonatkozó forrásokat az egyes népek szerint, melyek a negyedik keresztes hadjáratban s az azt követő időkben szerepet játszottak, három csoportra oszthatjuk. A bizánci, középkori görög források közül e kor történetével Georgios Akropolites, Nikephoros Gregoras történeti művei s az ú. n. Moreai Chronika foglalkozik. A két első a főszűlyt a nikaiai görög császárság történetére helyezi s a peloponnesosi eseményekről csak futólag tudósít, amennyiben azok a görög császárság történetébe belefonódnak, s így a moreai frank uralomról egyik sem ad összefüggő képet. Annál fontosabb a Moreai Chronika, melynek ismeretlen írója versekben dolgozta fel a Peloponnesos történetét 1205-től 1292-ig. E munka részletesen elbeszéli a Villehardouin-ek hódításait, peloponnesosi uralmát s a moreai frank birodalom történetére vonatkozólag manapság egyik legfontosabb történeti forrásunk. Ez a mű 1825-ben jelent meg először francia fordításban,¹¹ vagyis ugyanakkor, amidőn Goethe már hozzáfogott a Heléna megírásához s így ezt a kiadást már nem használhatta. Nincs ugyan teljesen kizárva annak a lehetősége, hogy J. A. Buchon, a Moreai Chronika kiadója már előbb megismertette Goethével e művet, mert hiszen a költő érintkezésben állott vele, s a francia történész még 1822-ben megküldte neki az újjörög hősi dalok szövegét és fordítását,¹² Goethe följegyzéseiben azonban ennek semmi nyoma sincs.

A velencei források közül elsősorban a XIV. századi Marino Sanudo Torsello munkája jöhetne tekintetbe, mely a

¹¹ Chronique de la conquête de Constantinople et de l'établissement des Français en Morée... traduite pour la première fois d'après le manuscrit grec inédit par J. A. Buchon, Paris, 1825.

¹² V. ö. Goethe Riemerhez intézett, 1822 szeptember 4-éről kelt levelét. — E kapcsolatról Goethe és Buchon között J. Schmitt, aki igyekezett kimutatni e mű hatását a Heléna és Faust-jelenetre, nem tudott.

moreai frank uralom másik főforrása, ez azonban Goethe korában még nem volt ismeretes.¹³ Egy másik velencei forrás Paulus Rhamnusius műve, mely a negyedik keresztes hadjárat történetét (1198—1207) tárgyalja egykorú források alapján.¹⁴ Ez a mű Goethe korában is ismert volt, de hogy a költő használta volna, arra vonatkozólag semmi támpontunk nincs. Rhamnusius a moreai eseményekről is tud, elbeszéli Geoffroi de Villehardouin tengeri útját és Morea meghódítását.

A harmadik csoportba tartoznak a francia források. Különbös módon mindazok figyelmét, akik e kérdéssel foglalkoztak vagy azt érintették, elkerülte a negyedik keresztes hadjárat történetének legkiválóbb s leghitelesebb kútforrása, mely Rhamnusiusnak is forrásul szolgált s amelynek szerzője nem más, mint a moreai frank uralom megalapítója: Geoffroi de Villehardouin. Ez a francia nyelvű mű az 1199—1207. évek történetét tárgyalja s kitér a moreai frank expedíció történetére is, Geoffroi de Villehardouin tengeri útjára, Guillaume de Champlitte-tel való szövetkezésére s Morea meghódítására. Ez a munka, melyet a XVI. század vége óta több ízben kiadtak, éppen 1822-ben vagyis abban az időben, midőn Goethe Müller kancellár följegyzése szerint a negyedik keresztes hadjáratról foglalkozott, új kiadásban jelent meg, s így Goethe bizonyára a weimari könyvtárban is megtalálhatta.¹⁵ Hogy a költő csakugyan ismerte ezt a forrást, azt következtethetjük már csak abból is, hogy a korabeli művek forrásként idézik, így Spittler műve is, melyet Goethe naplójegyzetei tanúsága szerint több ízben behatóan tanulmányozott.¹⁶ A francia forrásművek közé kell sorolnunk a XVII. század nagy francia filológusának, Du Cange-nak a konstantinápolyi és frank uralomra vonatkozó terjedelmes művét is, mely az egykorú bizánci és nyugati források és oklevelek felhasználásával készült s amely a XVII. század

¹³ *Istoria del regno di Romania sive regno di Morea* c. művét Hopf adta ki először: *Chroniques gréco-romaines inédites ou peu connues*, Berlin, 1873. 99—174. lk.

¹⁴ A mű olasz kiadása 1604-ben jelent meg. Latin kiadása: *De bello Constantinopolitano et imperatoribus Comnensis per Gallos et Venetos restitutis historia*, ed. altera, Venetiis, 1634.

¹⁵ Első kiadása Blaise de Vigenère-től, Paris, 1585. — 1822-ben Brial adja ki: *Recueil des historiens de France*, XVIII. 431. s k. lk.

¹⁶ *Entwurf der Geschichte der europäischen Staaten*. II. Berlin, 1794. 136. l. — V. ö. Goethes Tagebücher: 1808 május 25—27, 1823 május 22—23.

közepén látott először napvilágot. Ez a munka, minthogy az 1198—1382-ig terjedő kor történetét öleli fel, nem szorítkozik kizárólag Geoffroi de Villehardouin moreai hódítására, mint Villehardouin és Rhamnusius munkája, hanem a későbbi frank fejedelmek, így Guillaume de Villehardouin történetét is tárgyalja, s részletesen tudósít a moreai frank viszonyokról. Hogy Goethe olvasta volna, annak nincs nyoma, de föltehető, mert e mű korában közismert volt.¹⁷

A Morea történetére vonatkozó források e szemléje után arra a kérdésre kell feleletet keresnünk, hogy a kútfők melyikéből meríthette Goethe azokat az ismereteket, melyekre a Heléna és Faust-jelenet történeti háttérének megrajzolásánál szükségese volt? J. Schmitt, a Moreai Chronika legújabb kiadója, azt igyekezett bizonyítani, hogy Goethe a moreai frank uralom korát ebből a munkából ismerte meg. Szerinte Faust alakja az itt szereplő II. Guillaume de Villehardouin történeti alakjának felel meg, aki Lakoniát meghódította s Mistrát fölépíttette. Annyira megy e föltevésében Schmitt, hogy a Faust II. részének 3. felvonásában Phorkyasnak Faust jellemzésére vonatkozó szavaiban a krónika egyes részeinek visszhangját véli fölfedezni s kizárólag e mű hatásának tulajdonítja azt a mélyreható változást, melynek eredményeképpen a költő a jelenet színterét a Rajna vidékéről áttette görög földre.¹⁸ Schmitt ugyan maga is elismeri, hogy nincs nyoma annak, hogy Goethe e műhöz hozzájutott volna, s az a weimari könyvtárban sem volt meg, de azért mégis föltételezi, hogy a költő közvetlen vagy közvetett úton megismerkedett vele, s azt állítja, hogy ez volt a Heléna és Faust-jelenet történeti keretének forrása.

E. Gerland, aki a Heléna-epizód forrásaihoz futólag hozzászólt, visszaütötte Schmitt föltevését s rámutatott arra, hogy Rhamnusius említett művének néhány a Heléna és Faust-

¹⁷ Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs Français. Historia Byzantina, XIII. Paris, 1657. Második kiadása a velenicei corpusban: 1729.

¹⁸ The Chronicle of Morea, edited by John Schmitt, London, 1904. LVIII—LXVI., J. Schmitt: Die Chronik von Morea als eine Quelle zum Faust (Hochschul-Vorträge für Jedermann. 34—35.). Leipzig, 1904. — Schmitt feltevésével szemben már Heinrich G. is kifejezte kétségeit ismertetésében (v. ö. EPhK. 28[1904]698.). Hasonló értelemben nyilatkozott róla O. Pniower (Deutsche Literaturzeitung, 25[1904]3739 s. k. lk.) és K. Dieterich (Archiv f. d. Studium der neueren Sprachen, 114[1905]218.) is.

jelenet szempontjából is tekintetbe jövő részlete megegyezik a Moreai Chronika előadásával, s annak a véleményének adott kifejezést, hogy Goethe Rhamnusiusból is meríthetett.¹⁹ Gerland nagyon helyesen kiemelte, hogy a Moreai Chronika használatát semmi sem bizonyítja s hogy Goethe más forrást is használhatott, de ő maga nem tudott e kérdésben világosságot teremteni s így a probléma mindezideig megoldatlan maradt.²⁰ Kísérreljük meg a kérdés tisztázását a felsorolt források alapján.

Nyugati hódító lovagok megjelenése a Peloponnesosban, akik átplántálják oda a hűbéri rendszert, akik felosztják maguk között a földet s a régi Spárta közelében egy lovagvárban tanyáznak — ezek a Goethe megrajzolta kép fővonásai. Az összes szálak így együttesen összefonódva csak a Moreai Chronikában találhatók meg. Minthogy azonban ezt a művet a kutatás mai állása szerint ki kell kapcsolnunk a vizsgálódás köréből, nézzük, vajjon nem találhatta-e meg a költő az egyes szálakat különböző forrásokban, melyeket olvasott s vajjon teremtő szelleme nem szőhette-e össze az egyes szálakat olyan egységes egészet képező képpé, mely a Moreai Chronika rajzával híven megegyezik? A frank uralom kezdetével, Guillaume de Champlitte messeniai hódításával megismerkedhetett a Villehardouin-féle munkából vagy akár Rhamnusius, akár pedig Du Cange feldolgozásából.²¹ A meghódított területek felosztásának csirája megvan már Villehardouinnál: az elfoglalt Corone-t Guillaume de Champlitte átadja Geoffroi de Villehardouin-nak. A nyugati feudalizmusnak a negyedik keresztes hadjárat után, Bizáncia való magától értetődő átviteléről Luden történeti munkájában is olvasott Goethe.²² Az egyetlen szál, ami csak a Moreai Chronikában található meg, annak a történeti ténynek az említése, hogy a frank lovagok Lakoniát is meghódították s eljutva

¹⁹ E. Gerland: Die Quellen der Helenaepisode in Goethes Faust (Neue Jahrbücher f. d. klass. Altertum, 25[1904]134—739.).

²⁰ L. erre vonatkozólag L. Weber nyilatkozatát (Im Banne Homers. Eindrücke und Erlebnisse einer Hellasfahrt, Leipzig, 1912. 262. l.); Der Streit der Meinungen, wie Goethe zu der Kenntnis von der zu seiner Zeit in Deutschland noch ganz unbekannten Episode der fränkischen Herrschaft im Peloponnes gelangt sei, ist bis auf den heutigen Tag noch nicht bestimmt entschieden.

²¹ Geoffroi de Villehardouin: Conquête de Constantinople, ed. M. Natis de Wailly, Paris, 1874. 193. s k. lk.; Rhamnusius: i. m. 183. s k. lk.; Du Cange: i. m., velencei kiadás, 55. s k. lk.

²² Luden: i. m. 280. s k. lk.

az Eurotas völgyébe, Spárta közelében fölépítették lovagvárukat, mely Mistra nevet nyert.²³ Mistráról azonban frank eredetének megjelölése nélkül tudnak a többi források is: a Mistra-Spárta azonosítás Rhamnusiusnál és Du Cange-nál is előfordul²⁴ s ez alapon nem nehéz észrevenni a Mistra feltűnése és a moreai frankok történeti szereplése közti kapcsolatot. Nincs tehát semmi olyan, amit Goethe a különböző forrásokban ne olvashatott volna, s így ezek alapján a Moreai Chronika ismerete nélkül is kialakulhatott benne a moreai frank uralom képe: a Heléna és Faust-jelenet történeti kerete. Történeti ismereteit azonban még jobban kiegészítették és teljesebbé tették azok a földrajzi és topográfiai tanulmányok, melyeknek tárgya már egyenesen Morea.

Goethe már 1800-ban kezdi Spárta topográfiáját tanulmányozni, amidőn először fog hozzá a Heléna megírásához.²⁵ Akkori olvasmányai azonban mind az ókori Spártára vonatkoznak.²⁶ A XIX. század elején a görögországi útleírások egymás után látnak napvilágot s a régebbi utazók művei is újra az érdeklődés középpontjába kerülnek. A szabadságharc kitörése után ez az érdeklődés még fokozódik s az egykorú német tudományos folyóiratok tele vannak görög vonatkozású cikkekkkel,²⁷

²³ Moreai Chronika, 2985—3001. sorok.

²⁴ Rhamnusius: i. m. 165. l.: „... Peloponnesi interioris provincia Leceadaemon, que olim Sparta fuit, nunc Misitra vocatur... Menelai olim Regia...”, továbbá Du Cange: i. m. 81., az 1263-i év eseményeivel kapcsolatban, midőn a Palaiologusok restaurációja után a bizánciak visszafoglalják a moreai városokat, előfordul: „Misithre on Sparta”, amit Du Cange Georgios Pachymeresből merít.

²⁵ Goethes Tagebücher: 1800 szeptember 12-ről: „Hrn. Regist. Vulpus. Um Topographie von Sparta...”

²⁶ Morris: Goethe-Studien. I. Berlin, 1902.² 108. l. a kölcsönző könyv adatai alapján felsorolja azokat a munkákat, melyeket Goethe akkor használt. Ezek között van Pausanias műve, Gronovius Thesaurus Antiquitatum Graecarum V. és Barthelémy Voyage du jeune Anacharsis-ának III. kötete.

²⁷ Charakter der neueren Griechen. Aus dem Englischen des Herrn Friedrich Sylv. North Douglas (Miscellen, II. [1815.] 98—116.). — John Galt's Reisen in Griechenland und der Levante. Auszugsweise aus dem Englischen (u. o. III. [1815.] 599—610.). — Reise durch Sicilien und Griechenland nach Janina in Albanien. Nach dem Englischen des Herrn Thomas Stuart Hughes (Ethnographisches Archiv, 13. [1821.] 1—204.). — Historische Darstellung der Ereignisse in Griechenland seit dem Beginn der Insurrection. Aus dem Französischen des Herrn Kaffenel (Minerva, 1822.). — Lord Byrons Zug nach Griechenland. Ein Beitrag zur neueren Geschichte dieses Landes. Nach dem Englischen (Minerva, 1825.). — Obrist Leicester Stanhope's Zug nach

melyeket Goethe állandóan figyelemmel kísér. Mindjárt a szabadságharc kitörése után megkezdí a Minerva Pouqueville francia utazó útleírása Moreára vonatkozó részének közlését²⁸ s Goethe minden valószínűség szerint ennek útján ismerkedik meg először részletesen az antik Spárta vidékének s Mistra várának rajzával. Goethének ezek az olvasmányai azonban még nem árulnak el többet, mint általános érdeklődést: a kor érdeklődése ez a szabadságukért küzdő görögök földje iránt. Amikor azonban 1825 elején hozzákezd a Heléna végleges kidolgozásához, azzal egyidejűleg beható görög földrajzi tanulmányokat végez. Amihez csak a XIX. század elejei útleírások közül hozzá tud férni, mind végigolvassa. Naplójegyzetei szerint 1825 őszéig Gell,²⁹ Barthelemy,³⁰ Dodwell,³¹ Stanhope³² és Depping³³ műveit tanulmányozza át, s a weimari könyvtár jegyzékei szerint kikölcsonözte még ezeken kívül Williams,³⁴ Blaquière³⁵ és Castellan³⁶

Griechenland. Ein weiterer Beitrag zur neueren Geschichte dieses Landes. Nach dem Englischen (u. o. 1825.).

²⁸ Historische Skizzen von Griechenland (nach dem Französischen des Herrn Pouqueville). Morea. (Minerva, 1921. August.). A teljes mű németül már korábban is megjelent: Pouqueville's Reise durch Morea und Albanien nach Constantinopel und mehrere andere Theile des ottomanischen Reichs in den Jahren 1798, 1799, 1800 und 1801. Aus dem Französischen übersetzt von K. L. M. Müller, I—II. Wien, 1807. (Mistráról I. 103—114.).

²⁹ Narrative of a journey in the Morea. London, 1823. V. ö. Tagebücher: április 7, május 30, június 8—13. — E műről ugyanazon év június 1-én kelt levelében így nyilatkozik: „Seine Schilderungen und Äusserungen würden dir wenig zur Freude geriethen, ich aber glaube mich dadurch sehr aufgeklärt wobey es denn verbleiben mag.“

³⁰ Voyage du jeune Anacharsis: Goethe a Biester-féle német fordítást használta, IV. k. Berlin, 1791. V. ö. Tagebücher: április 9. Barthelémy művét 1813-ban is olvasta már (I. Agenda d. 16. Nov. 1813.).

³¹ A classical and topographical tour through Greece during the years 1801—1806. London, 1819. V. ö. Tagebücher: június 14—16, augusztus 1—10. és 1825 június 24-i levelét. Ezt a munkát is olvasta már egy ízben régebben (I. Tagebücher: 1919 december 4 és 1819 december 15-i levelét).

³² Lettres du colonel Stanhope sur la Grèce, traduites de l'Anglais per A. Mielle, Paris, 1825. V. ö. Tagebücher: június 16, 19. 21.

³³ Le Grèce ou description topographique de la Livadie, de la Morée et de l'Archipel. I—II, Paris, 1823. V. ö. Tagebücher: júl. 21—25.

³⁴ Select view in Greece, London-Edinburgh, 1824—1827. számozatlan füzetekben: „Misitra the ancient Sparta“ felirású lap (1826. évvel) s melléte Vergilius- és Statius-idézetek, majd Falconer skót költő „The Shipwreck“ c. költeményéből közölve a Mistrára vonatkozó „The Shipwreck“ c. költeményéből közölve a Mistrára vonatkozó sorok.

³⁵ Briefe aus dem Mittelländischen Meere. I—II. Weimar, 1821.

³⁶ Brief über Morea. — Ez utóbbi három mű használatát Pniower

munkáit, majd 1826-ban Brönstedt³⁷ hatalmas kiadványát a keosi ásatásokról. Mindezekből a művekből kizárólag a Moreára vonatkozó fejezetek érdeklik, s e célból a már régebben olvasott könyveket is újra előveszi. Mindez azt bizonyítja, hogy Goethe határozott céllal mélyed el Morea topográfiájába, amint ezt naplójegyzetei is mutatják.³⁸ Ez pedig arra vall, hogy ekkor már a Heléna-jelenet történeti kerete világosan állt előtte, s csak a földrajzi és topográfiai részletek tisztázása volt még hátra. A történeti keret rajzát egy helyre kellett lokalizálni s ez a hely a középkori Mistra, melynek leírását Goethe az általa tanulmányozott művekből ismerte meg.

A. Baumeister, a görög műemlékek kiváló ismerője, volt az első, aki kimutatta, hogy a frank lovagvár csakis Mistra lehet.³⁹ Ez a tény átment a köztudatba, Mistra úgy szerepelt, mint „Faustburg“ s nem is kételkedett benne senki, míg legutóbb A. Trendelenburg újra föl nem vetette a kérdést.⁴⁰ Ő azzal érvel, amit már Baumeister is észrevett, hogy míg Mistra a valóságban Spártától nyugatra fekszik, Goethe Faust várát észak felé helyezi, s azt igyekszik bizonyítani, hogy Goethe nem Mistrára gondolt, hanem csak egy képzeletbeli moreai középkori vár lebegett szemei előtt. Hivatkozik továbbá arra, hogy a mai Mistra az utazók leírásai szerint nagy romhalmaz, amely nem ihlethette Goethét Faust várának leírására. Trendelenburg nem gondol arra, hogy az

i. m. 140., illetve Düntzer (Goethes Faust, II. Leipzig, 1887.⁴ 217—218.) említi. Az utóbbi szerint ismerte Goethe Spon és Wheler régebbi út-leírását is (Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 & 1676. I—II, Amsterdam, 1679.), amely azonban Moreát alig érinti.

³⁷ Voyages dans la Grèce, accompagnés de recherches archéologiques. I. Paris, 1826. V. ö. Tagebücher: 1826 április 11.

³⁸ Tagebücher, április 7: „Beschäftigung mit der Topographie von Morea“ — június 9: „Die Topographie von Morea sorgfältig weiter studirt.“ — Június 2-án ezt a feljegyzést találjuk: „Morea aus der Grossherzogl. Militärbibliothek.“ Ez a munka valószínűleg anonym munka volt, talán a Coronelli-féle, nagyon elterjedt olasz munka német átdolgozása: Neu-vermehrte Beschreibung der trefflichen Halbinsel Morea mit den Angrenzenden Inseln und Provintzen... Nürnberg, 1687. A weimari könyvtárban különben a Coronelli-féle mű több kiadása megvolt, melyek csaknem mindegyikében benne van Mistra képe s rövid leírása.

³⁹ Die mittelalterliche Ritterburg im 2. Theil, Act. III. (Goethe-Jahrbuch, 17 [1896.] 214—218.).

⁴⁰ Zu Goethes Faust, Berlin-Leipzig, 1919. VIII. Die Örtlichkeit der Faustburg in der Heléna, 111—124. lk.

észak-déli iránynak szimbolikus jelentése is lehet — amint azt Baumeister magyarázta — s elfelejti azt is, hogy Goethe sohasem járt Görögországban, s Mistrát csak leírások, térképek és képek alapján ismerte. Azok a metszetek, melyek a régebbi Moreára vonatkozó velencei munkákban megjelentek, s amelyeket Goethe a weimari könyvtárban megtalált, nem a mai romok képét nyújtják, hanem a középkori várét, amint azt új urai, a velenceiek a 17. század végén ismerték.⁴¹

Ha meggondoljuk, hogy Goethe egyedül a Heléna-jelenet-höz milyen hatalmas előtanulmányokat végzett, más világításban látjuk az eddig megoldatlanul maradt forráskérdést.

Azok, akik eddig a Heléna és Faust-jelenet történeti keretének kérdését fölvetették, csak egyes történeti források és útirajzok vizsgálatára szorítkoztak s örömmel kaptak minden kis egyezésem, mely a költemény és a források szavai közt mutatkozik.⁴² A kérdésnek ilyen egyoldalú, merev beállítása helytelen, s nem is vezethet eredményre. Goethét nem lehet és nem szabad úgy tekinteni, mint aki egyetlen történeti olvasmányból meríti műve anyagát. Az ő csodálatos szelleme a korabeli tudomány egész területét belátja, s a fentiekből az is ki-

⁴¹ Így Coronelli: *Memorie istoriographiche di regni della Morea, Negroponte, Littorali fin'a Salonichi accresciute in questa seconda edizione.* Venezia, (?) 85. l. — Német kiadása: *Historische und topographische ausführliche Beschreibung der Reiche Morea, etc.* Frankfurt, 1687. 98. l. — Francia átdolgozás: *Conte description du royaume de la Morée.* Anvers, 1688. 13 metszet. — L. Mistra modern leírását és fényképeit a következő művekben: A. Struck: *Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt. Streifblicke zur Geschichte und den Denkmälern des fränkisch-byzantinischen Zeitalters in Morea.* Wien-Leipzig, 1910.; L. Weber: *Mistra, die Faustburg Goethes: ihre Geschichte und Ruinen (Im Banne Homers.* 1912. 237—263.); E. Reisinger: *Griechenland. Landschaften und Bauten.* Leipzig, 1916. 63. l., 49 fényképfölvétel; Holdt-Hofmannsthal: *Griechenland. Baukunst, Landschaft, Volksleben.* Berlin, 1922. 80—87. fényképfölvétel; Ponten: *Griechische Landschaften.* Stuttgart, 1924. 15 kép.

⁴² Schmitt (i. m. 10, 16. l.) szerint Coronelli művében található az a Faustban is felhasznált motívum („die seltsame Mitteilung”), hogy az Eurotonon hattyúk úszkálnak, holott erről már az ókori írók is tudnak (így pl. Statius: *Silv.* I. 2, 141. s.k. sk.) s több útleírás említi; így Barthelémy: i. m. 72., Depping: i. m. II. 48. — Goethe tehát egész sereg műben olvashatott róla. — Morris (*Goethe-Studien*, 108.) az 1800-ban készült sorok egyik forrását Barthelémy művében látja, holott ez százszor megismételt leírása Spárta vidékének. — A modoni kikötés említése pedig nemcsak Rhamnusiusnál (i. m. 183. l.) található meg, hanem Villehardouin művében is (i. m. 193. l.).

tűnik, milyen mély és alapos tanulmányokat végzett, míg magába szívta azt az ismeretanyagot, mely őt a peloponnesosi frank uralom történetébe s Morea topográfiájába bevezette. Éppen olyan túlzás azonban Trendelenburg álláspontja, aki nem az egyezéseket, hanem éppen a forrásoktól való eltérések alapján tagadja azt, hogy Goethe az általa megismert történeti valóságból, ez esetben Mistra várából kiindulva építené fel költeménye történeti keretét.

Goethe maga mondja egy helyt: „...um mich des Wahren, dessen ich mir bewusst war, zu meinem Zweck bedienen zu können.“ A Heléna és Faust-jelenetben ez a valóság a moreai frank uralom, a Villehardouin-ek alakjai, a Spárta közelében alapított lovagvár, Mistra. A megismert valóság képét azonban saját céljaira használja fel: Faust csak tipikus képviselője a moreai frank uralkodóknak, aki birodalmát a történeti valóság ellenére germán fejedelmek közt osztja fel s Faust vára a Heléna-jelenetben megrajzolt íveivel, oszlopaival és erkélyeivel a középkori Mistra nyomán épül fel a költő képzeletében. Így lesz a történeti valóság Heléna és Faust találkozásának költői keretévé.

Amikor a Heléna elkészült, 1826 október 22-én Goethe ezt írja Boissieréc-nek: „Die Helena ist eine meiner ältesten Conceptionen ....aber abgerundet konnte das Stück nicht werden, als in der Fülle der Zeiten, da es denn jetzt seine volle dreitausend Jahre spielt, vom Untergange Troja's bis auf die Zerstörung Missolonghi's; phantasmagorisch freilich aber mit reinster Einheit des Ortes und der Handlung.“⁴³ Egyazon a helyen, az antik Spártában, a középkori Mistrában és Arkádia ligeteiben játszódik le háromezer év története. Az utolsó jelenetben eltűnik a lovagvár s Heléna és Faust az idillikus Arkádia ligeteiben találnak egymásra s frigyükből sarjad Euphorion, akinek születése és gyermeksége a Hermes-mythos vonásaira emlékeztet. Míg Euphorion a magasba tör, az ég felé, a völgyekben harci lárma kél, s a jelenet háttérében a harmadik ezerev alakjait sejtjük, az új Hellas szabadságáért küzdő fiait, Euphoriont is e harc hívja, egyre magasabbra szárnyal, míg merész röptéből visszaesve élettelenül hull szülei lába alá.

Euphorionban a görög szabadságért küzdő s Mesolongi

⁴³ Pniower: i. m. 162.; Gräf: i. m. 348.

falai közt tragikus véget ért Lord Byron alakját örökítette meg a költő. De ez csak a történeti jelentése: az allegorikus jelenet mögött mélyebb értelem rejlik. Nemcsak a Faust-kutatók egész sora, hanem a legnagyobb szellemek fáradoztak rajta, hogy feltárják és szavakba öntsék a mélyebb értelmet. Az antik Heléna és a középkori Faust gyermekében hol a hellén és germán szellem ölelkezésének hajtását, hol az újabbkori költészet megszemélyesítését látták. Goethe lelkében, igaz, ott szunnyadtak mindezek a gondolatok, mikor Euphorionját megteremtette, de ha egyik vagy másik gondolatot kiemeljük, csak részleteket ragadunk meg. Euphorionban mélyebb szimbólum rejlik: örök jelentése, — ahogy Némethy Géza írja — „szellemünk felszabadulásának öröme, amikor érezzük, hogy a minden bilincsét széjjeltört gondolat akadálytalanul szökken föl a legszédítőbb magasságokba, olyan vakmerően, olyan vidáman és olyan szabadon, mint Goethénél Heléna és Faust frigyének nemes gyümölcse, az ég felé szálló Euphorion“.

KALLIMACHOS
FIATAL ASSZONY SÍRKÖVÉRE

TÍΜΟΝΟΉ.

SZEGÉNY KI LEHET?
AZ ISTENEKRE · DE NÉZD ·
MEG SEM ISMERTEM VOLNA NEM ÉN
HOGYHA KÖVÉN
NEM LÁTNÁM A MÉTHYMNA NEVET
SZÜLŐVÁROSÁÉÉ · S UGYE HÁT
ATYJÁÉ IS ITT ÁLL TÍΜΟΤΗΕΟΉ.
ÖZVEGY URÁT
MEKKORA GYÁSZ ÉRTE EUTHYMENÉST.

‘Τιμονόη.’ τίς δ’ ἐσσι; μά δαίμονας, οὐ σ’ ἄν ἐπέγνων, | εἰ μὴ Τιμοθέου
πατρός ἐπὶ ὄνομα | στήλην καὶ Μήθυμνα, τῆς πόλις. ἥ μέγα φημί | χρόνον
ἀνιάσθαι σὸν πόσιν Εὐθυμένῃ. *Anth. Pal.* VII 522; *Wil.* 15. — Az *epi-*
gramma tartalmát a sírfelirat szokásos névadatai alkotják; az elhunyt
korai halálának megrendítőségét a feliratot olvasó régi ismerős meg-
döbbenése juttatja drámai módon kifejezésre.

Marót Károly
KÖLTÉSZET ÉS FILOLÓGIA

(Vázlat)

Ami ma megint különösen időszerű, — a filológus-költő problémája sokszor volt már magyar probléma. Csak éppen elméleti értékelését nem kaptuk, sőt — miért tagadnók? — ellenkezőleg: néha bizony maguk a filológusok sem áttallották vagy elfojtott tamáskodással vagy az elnézés egy, talán még bántóbb fájával, mint bocsánandó „szundikálást“ kezelni. Nálunk csakúgy, mint a külföldön.

„Ein rechter Philolog kann einen Autor interpretieren, einen Staat regieren und eine Armee kommandieren“, — mondja az ismert közszólás. Vagy ennek szellemében találtak tehát érthetőnek, hogy verset is tud írni; vagy éppenséggel Schererrel tartottak, ki a filológust rövid úton félbemaradt költőnek definiálta (der Philolog ist ein nicht fertig gewordener Dichter); jöllehet e meghatározás hamisan és bizonyos tekintetben le-kicsinylőn állítja be céhünköt, és nem tekinti sem azon nagyjaink esetét, akik tudtak egész költők lenni; sem azon költőköt, akik filológusok is voltak — mellesleg.

Minime quisque sibi notus est et difficillime de se quisque sentit: Cicero e mondása mentheti csak valamennyire a filológusokat. Semmi sem menthetné azonban azt, ki a Scherer-féle szellemes meghatározásokkal elintézettnak is tekintené e bonyolult lelki tüneményt. Szellemi téren minden elválaszthatatlanul összefügg mindennel. Bármily roppant is tehát a feladat — e kis kérdésre is csak lelkünk egész fejlődésének áttekintésével válaszolhatunk. Szűkre szabott időnkben is ki kell valahogy, bár elnagyoltan, a költészet, illetve filológia ismeretelméleti fekvését jelölnünk, s ilyen szilárdabb alapról venni szemügyre inter-ferenciájuk lehetőségét.

Magától értetődik természetesen, hogy itt a feladat nagyságához képest önmérséklőn be kell érünk annyival, ha bizonyos tényekre csak célozunk, és bizonyos összefüggéseket vázlatos szakgatottsággal kipontozhatunk. Sőt ezen felül — nehéz szívvel bár — egészében is ki kell az alkotó hajlam eredeti differenciátlanságának (a genialitás univerzális voltának) kérdését rekeszteni; tehát egy oly területet, melynek fontosságát jellemezheti, hogy Weininger pl. éppen a speciális zsenik lételet tagadta. S egészében kell azt a feltűnő analógiát is elhallgatnunk, hogy a költészetnek, egyebek közt, főleg a vallás felé sincsen elválasztó határa.

Figyelmünk legszorosabban csupán a költészet és tudomány interferenciájának esetéig terjedhet, és csupán annak legelengedhetetlenebb magyarázatára szorítkozhatik, hogy miként támadhat — általában is — a tudós költő, tehát pl. egy Goethe esete, kinek Farbenlehre-je, a közti állkapocsra és a koponyacsigolyára vonatkozó tanulmányai a fizikusok, biológusok és paleontológusok közt is előkelő helyet biztosítanak a páratlan zseninek; vagy a költő-tudós, egy Andrew Lang többek közt, aki mint vallástörténész, etnografus, filológus és még néhány további tudományok komoly művelője írta a maga, Anglia nagyközönsége előtt oly népszerű költeményeit és novelláit. És még ennél is szorosabban inkább arra csak, hogy mi is valójában, és lényegében mit jelent egy filologizáló költő, kinek a mi Arany Jánosunk lehetne példája; vagy a költő-filológus, aminő a legújabb időkben is, (hogy csak németeket említsünk,) U. v. Wilamowitz-Moellendorff, E. Drerup, R. Wünsch, Th. Birth stb.; szóval azon, minket legközelebb érintő határesetet, melyet annyszor jegyzett fel és még többször — különféle okokból — nem jegyezhetett föl az irodalomtörténet.

1. Ha kívülről és elméletben felbontjuk a belülről és valóban felbonthatatlant, — szellemi nyilvánulásaink egységében kétféle tényező működését lehet megkülönböztetnünk. Az egyik egy eleven, teremtő erő lesz, melynek igenlését legerősebben a vallásos élmény és a költői ábrázolás esetei érzetethetik. (Aminthogy ezen esetek nem is egyebek bizonyos tekintetben, mint végsőre korlátozott föléreztetése, illetve „csinálása“ ezen „élan vital“ végtelen kifejeződésének.) Érzelmi és asszociáció-ellenes; mindig új és kiszámíthatatlan; egyéni élmény és kifejeződés:

ilyen lesz ezen első összetevő. A másik, mely vele természetesen összeforrvá és kölcsönös visszahatásban működik, különösen a formálisabb tudományokban feltűnő. Rendez és szabályoz; mintegy „módlikba” törve a végtelent, gépiesen osztályozza és formálisan kombinálja ú. n. gondolatokká. M e g h a t á r o z n i tehát egy szellemi jelenség, nevezetesen minden, Rickert-től ú. n. „kultúrtudomány” fejlődését, hivatva mindenesetre csak ezen, együtt és egyszerre adott két erőnek születés, kor, hajlam, akarat és egyéb tényezők szerint változó arányszáma lesz. Úgyhogy e mellett még a sokáig és tévesen egyedül tekintett történelmi evolúció is csak másodlagos (t. i. formai és relative szabályozó) szerepet fog játszhatni; (magyarázhatja pl., hogy az egyéni és genosz-fejlődések kezdetén általában gyakoribb lehet az erők viszonylagos differenciálatlansága, később ritkább és nehezebb; stb.).

Aminthogy — igen érdekesen — maga Darwin is lelki téren ezt a mi, az egyéni és faji típustól determinált fejlődésünket ismerte fel döntőnek, nem pedig holmi, az „állati”-ból való evolúciót. Sőt, e fejlődés irányvonalát is megsejteti valahogy, persze teljesen akaratlanul. Önéletírásának az a megállapítása ugyanis, hogy 30 éves korán túlig kiváló gyönyörűségét találta a költészetben, festményben és zenében, aligha jelent egyebet, mint hogy ezen korszakig későbbi „típusa” még nem differenciálódott eléggé s így az elsőnek adott, az „eleven” irány reagálása, aránylag még túltengett lelkében. És ez értelemben veendő az is, ha — szavai szerint — későbbben hiába próbálta már Shakespeare-t olvasni, (kit olyan elviselhetetlenül unalmasnak talált, hogy „rosszul lett tőle”); és ha épp úgy nem telt többé kedve sem a festményekben, sem a zenében. Mert ezt is kizárólag úgy kell érteni, hogy közben szükségkép már egészen kiformalódott benne az őt, születése szerint meghatározó típusrezultáns. Amit maga is mond olyan formában, hogy szelleme „idővel gépezetté merevedett”, mely már csak arra képesítette, hogy „gyűjtött tényekből általános törvényeket örökljön.”¹

¹ Mi sem természetesebb, minthogy azoknál, kik végeredményben ellenkező tendencia alapsíráival születtek, a specializálódás is ellenkező irányban haladjon. Ahogy ezt legbeszédesebben a kialakult művészek idővel mindjobban erősödő élehetlensége, számítási-nem-tudása és logikai megbízhatatlansága („bohémisége”) is igazolhatja.

Mi sem könnyebb tehát, mint Darwint éppen saját megállapításaiból a „darwinizmus“ szellemiekre való alkalmazásának hamis vádja ellen megvédenünk. (E hibával különben is, nem annyira a mestert, mint inkább iskoláját kell vádolni.) Egy olyan vonás van itt mindössze, melynek beállítása ugyan hibátlan, de melynek kellő kidomborítását, mint annyian, Darwin is elmulasztotta. Az nevezetesen, hogy tudatunk e kétfajta, az egyes típusokat szétfutó irányban determináló tendenciáját egy szempontból lényeges különbség különbözteti meg. A várható tökéletesség és érvényesülésük tisztasága szempontjából t. i., és pedig azon érték különbség, hogy a rendszerező rész existenciálisan nem lehet el az élő nélkül, holott az élő csak a „normális“ emberben nem nélkülözheti az objektív-kauzális gépezetet. Amit gyakorlatibban úgy is mondhatunk, hogy a rendszerező típusban is a vivő substantivum szerepét, bár mindjobban háttérbe tolódva, csak az élet bizonyos jelei játszhatják. Vagy úgy, hogy minden szellemi nyilvánulás valódi „kezdet“ szükségkép ilyen, osztatlan kettősség, kulcsa azonban csak ez az életösszetevő lehet, amely mellett a gondolati, bármennyire látszik is uralkodónak, érdemileg mindig csak attributív jelentőséggel fog bírhatni.

Akkor is tehát, mikor költészet és tudomány egymáshoz való viszonylatát kutatjuk, legjobb és legmegbízhatóbb irányítást előreláthatóan az ezen jelenségekben lehető élet-jeltől várhatunk.

2. Költészet és tudomány szóval dolgoznak. Azon kifejező anyaggal, melyre, különös emberi előnyei folytán, elsősorban épült emberi kultúránk. Ezért könnyebb aránylag éppen ezen jelenségekben bukkanni rá az élet vezető és mindent megérlelő jegyére. Csak az ihlet pillanata is például, a maga jólismert ritmusfokozódásaival² szinte már kézzelfoghatóan mutatja, hogy minden új szóbeli kifejeződésünk „dalolva“ indul útjára, azaz támadásában valósággal egy még életünk legkétségtelenebb szimptomáival: az ugyanakkor szívünk verésében, a véredények viselkedésében, lélekzésünkben, az idegműködésünk elhasználódásában és pótlásában, mozgulatainkban, mint kezünk, lábunk, arcunk, gégénk stb. járásában, illetőleg ezek átfinomult továbbfejlődéseiben megjelenő ritmussal.

² A. Reibmayr, *Entwicklungsgeschichte des Talenten und Genies*, 1908. II. 175 kk. II.

És a születő gondolat ezen zsongása vagy éneke annál kevésbbé lehet majd csak kizárólag a Schillerek sajátja, akik ezt éppen észlelni is tudták magukon, aminthogy a költőt is nem organikus vagy generális másféleség, legföljebb ha átlag-funkcióink bizonyos fokozottsága, valami különösebb mérvű megélési és kifejező-képesség fogják tehetni. Az inspiráció szükségképpen általános jelenség, amely megvan a nemproduktív, csak utáncsináló „közönség” látszólagos passzivitása megett is; ha mindjárt csak kisebb arányszám alacsonyabb mérvéig vagy öntudatlanul. Ritmusa is tehát épp oly szükségképpen mindnyájunk természet szerint (κατὰ φύσιν) való, ahogy a ritmusról már Aristoteles mondotta.³ Legfeljebb ma oly formában mondanók, hogy valami disszociációs-ekstatikus — legalább is magunk szerény mértéke szerint vagy mások kezdeményezése segítségével — mindnyájan mégis csak megélünk, és valami egyéni ritmus, mint lírai csökevény, az akár legszárazabbnak hitt „tudós” szöfűzésében is valójában még mindig mérhető (Sievers!). Mert lényegében természetesen a legprózaibb, legkopottabb „használati” szó sem lehet mássá sohasem, mint ami szükségszerű kezdete, a még lüktetően „költői” volt.

Ami aztán persze nem csak azt fogja jelenteni, hogy a ritmus — íme — minden szavas nyilatkozásunk elengedhetetlen életeleme, hanem szellemi fejlődésünk egész irányát is megpecsételi.

Ha t. i. ezen felfogás megállhat, akkor egy „költemény” (a dal), — ezen legemberibb, mert legáltalánosabb, szóban-élő alapjelenség is, — szükségkép csak szándékos-tudatos, mondjuk öncélú kiképzése és kifeléfordítása lesz majd ugyanazon, vele elválaszthatatlanul egy, ritmikus elemnek, melyet egyszerűbb, — általános életszimptoma képében minden nem-költészet esetnek is részeül kell tekintenünk. Világos lesz más szóval, hogy az egyes szellemi jelenségek nem alkothatnak specifikus, különhatárolt területeket, hanem szükségképpen csak koncentrikus, egymásba mosódó hullámgyűrűket, melyeknek a ritmus éltető, közös gócpontja. Ugyhogy — hozzá viszonyultakban — a szellemi élet egyes jelenségei a ritmus (tehát az élet) f o g y ó , míg a rendszer (tehát a gondolat) n ö v ő mértékét fogják mutatni. Skálát képeznek, melyben ezen elengedhetetlen, de vál-

³ V. ö. Probl. p. 920 b, ill. Poet. 4. és Pol. VIII. 5—7.

tozó életadag mellett kifelé már, szintén kisebb-nagyobb mértékben, a másik, a rendszerező irány elemei fognak uralomra juthatni. Hogy — míg ott, ahol a ritmus túltengőbb, a „vallásos“ „költészet“ területei feküsznek, — ott, ahol az utóbbiak túlsúlya vált maximálissá, a legexaktabb „tudomány“ esetéhez érkezzünk. Amivel azonban nemcsak az ú. n. költészet ismeretelméleti helyzete, de nyilvánvalóan már a költészet és tudomány interferenciális eseteinek magyarázata is előrajzolódott számunkra.

Ahogy t. i. credetükben egynek bizonyultak, úgy kell nyilvánvalóan a ritmus két — mondjuk — nyers (biológiai) és fejlesztett (művészi) formájának szét differenciálódás után is, szükségkép még földalatti egybetartozásban megmaradnia, s az egyiknek a másikra mindig mintegy hajesővesen reagálnia. Mert amikor a „költői“, feléledni készen, állandóan minden logikus beszédünk (tudásunk) ritmusában ott kísért, — akkor csak az ellenkező: e reagálás elmaradása volna feltűnő. Így fogunk tehát, különben nagyon természetesen, a tudás és a tudomány kezdetén vagy intermittálásaiban mindig könnyen fejlődési szakaszokra bukanni, melyekre az éltető ritmus olyan magas és ellensúlyozatlan dagálya jellemző, hogy semmi lényeges már az illető „tudást“ a „költészet“ fogalmától el nem határolhatja. Melyekben szinte önkénytelenül „Ritmussá rezdül... minden érzet És dallá finomul a gondolat“ (Némethy).

Semmit sem jelenthet ugyanis ellenünk, hogy e minden-esetre mindig átélt periodusnak nem fog mindig látható nyoma is maradni. Eleve kétségtelenül t. i. csak az élő határozhatja meg a halottat; minden tudomány tehát előreláthatóan „lírai“ költeménynek fog születni és minden tudós költőként indulva, mindenkorra kitöröltethetetlenül fogja eredendő „ritmusát“ magában hordani. Darwin híres elméletéről pl., melyet annak idején általában, sőt sokan ma is még, a legexaktabb természet-tudománynak tartottak, ma már mindenki előtt világos, milyen merőben költői az elgondolása. S akár egy matematikus lírai gyökérzete is még hasonlóképp lesz kitapíntható. Mert szükség-szerűen csak egyéni hajlamok vagy viszonylatbeli esetlegesség függvénye, ha a látható-e a lírai periodus még közvetlen felszínen, például egy filozófiai költemény (tipikus) formájában, mint Empedoklesnél; illetve közvetettebb módon, egy e l v e z e t t e t t élethangulattól átütemesített, egyéb művészi formában (feltűnő

mondatritmusban vagy szóközi kompozícióban stb.), mint Nietzsche prózájában is állandóan; avagy hogy végül már „szabad szemmel” láthatatlanná zsugorodott, s csak a gondos vizsgálat fedezheti föl csökevényét abban, amit egy tudós (lehetőleg minden életnyomot befelé temetve), végül is mint a hite és képessége szerint legtökéletesebbre aszalt tudásnak okmányát bocsátott ki kezéből. Különben is, mint céloztunk rája, természetesen a „költészet” arányszáma az egyes genoszok, illetve egyének szerint való teljesülésekben már eleve sem lehet mindig egyenlő és kényszerűen fognak az egyes tudósok költőségének esetei is fokozatokat képezni. A szerint, hogy milyen közel vagy távol születtek a leggondolatibb tudós posztulátumához.

Minél exaktabb így a tudomány, azaz minél határozottabban gondolati irányba csontosodott tudósa, nyilván annál ritkább esetben és csak a kivételesen nagyskálájú egyedek lehetnek majd képesek az élő és éltető, a differenciálatlanabb ősfőforma megélésére. (Így talán egy José Echegaray.) Illetőleg: amennyiben ezt a formát mégis megélik, annál valószínűtlenebbül fogják emocionális-esztétikai, inkább majd csak formális-biológiai jelentőséggel tehetni (Bólyai Farkas).

A matematikus pl. szintén a rendező képességnek ellenkező irányban fekvő végpontjához törekszik, s így, hivatalból, fojtottabb benne a ritmus üteme, semhogy ez a csökevény még észrevehetőbben rezonálhatna egy „kitenyészített” költeményformára. Már az ú. n. „elegáns” matematikus is ritka lesz. Még ritkább azonban az olyan szaktudós, aki a maga minden gondolati iparkodása ellen képes életvonalának régen felejtett, differenciálatlan formáját mégis egy Echegaray- vagy Bólyai-féle eset fokáig juttatni érvényre. Ilyen eseteket t. i. szinte már csak azon szerencsés véletlen ígérhet, amikor valaki vagy az abszolút összefoglalásig (a filozófiáig) jutott el szakjában, vagy eleve csak abszolút áttekintőből lett specialistává. (Az ilyen abszolút törekvés ugyanis szükségképen kénytelen, elrekesztett fogalmi utak helyett, az alkotás misztériumának élő egészében való utáncsinálását próbálni és ezen címen kell már.. bizonyos mértékben, a költői feladatok területére való áthajlást is jelentenie.)

Jóval előnyösebb ezzel szemben természetesen épp a filológus „skálája”, aki tudvalevőleg állandóan ritmus- azaz élet-

auszkultáló munkával foglalkozik. Aki hivatása szerint először magának hallgatja ki a mások rég-volt ritmusát, hogy ennek visszhangkeltő erejét azután a maga, ugyan már inkább kitergető, de mégis csak ritmus-ellenes (gondolati) formájába rekkentve, megint másokban raffináltan föléreztetni próbálja. Senkinek így élénkebb kontaktusa, senkinek több dolga a ritmussal nem lehet, tehát senki a költészethez sem állhat majd közelebb, mint az természetesen, aki számára még az elérni vágyott aritmikus forma is csak (kimondottan) utánérzett megélések gondolati formába való mentése. V a g y elsőre lesz tehát e tudomány tudósa k é n y t e l e n , v a g y utólag, a genosz történelmi kialakulta után, legalább is k é p e s r á, hogy a minden tudás eredendő érzelmességét (zenéjét) azon formáig is érvényre engedje, melyet általában már költészetnek neveznek. Aminthogy csakugyan: a genosz-kezdő, az immanens első esetet kitűnően fogja a filológia tulajdonképeni kezdete igazolhatni. Tehát a XIV. század nagy előharcosai (Petrarca, Boccaccio stb.), de még a XVI. században is többek közt egy Jean d'Aurat, a poète royal és egyben Hermanntól mindenkinél többre tartott Aischylos-kritikus; vagy George Buchanan, a nagy latinista és egyben sokat dícsért melegszívű költő stb. S ugyanígy fognak jó példákkal a második esetre, — hogy t. i. a ritmus e g y é n i elevenesége, bár már formális határátlépés árán, mindig el-elvihet még a költészet régen elkülönült területére, — éppen a magyar filológusok is szolgálni. A Ponori Thewrewk Emil, Csengery János, Hegedűs István, Gyomlay Gyula és last not least Némethy Géza költészete; hogy csak éppen az újabb nevekre és csak k l a s s z i k u s filológusainkra korlátozzuk felsorolásunkat.

3. Ezzel azonban elméleti mondandónk végére is jutottunk és visszatekintve a Scherer-féle elintézések sikertelenségére, módunk van már okaikat is, főleg kétrendbéli elvi hiba képében lerögzíteni.

Az első és a szembetűnőbb hiba az volt t. i., hogy az ilyen, közfelfogás szerint való beállításokban mindig a költészet és filológia közt való esztétikai értékkülönbség toldott előtérbe és zavarta azon lényeg tiszta megpillanthatását, melyet éppen ellenkezőleg: egy biológiai azonosság kiemelésével kellett és lehetett volna megközelíteni.

Nagyobb hibája azonban a célzott elméleteknek — másodszor —, hogy az egyes genoszokat, illetve fokozatokat szükség-

kép elzárt egységek gyanánt tekintik. Tárgyi valóságnak azt, ami csak irányjelző fikció. Mert hiszen hol van ma pl. a „költő“ fogalma azon tipikus emocionális határtól, amelyre a magához hű elméletnek helyezni kellene s amelyre — többek közt Elster⁴ — valóban szorította is? Ma, amikor senki már az élményérzés vegyítetlen kifejeződését költészetnek nem tekintené; amikor mindig „emberibb“ gondolatformákkal keresünk számára lehetőségét egyedül biztosító viszonylatokat; és amikor poétáinktól (jellemzően mindenesetre) egy Thomas Mann egyenest a csak lehűtve élvezhető érzelmeket, az ú. n. „kalte Ekstase“-t követeli?⁵ És hol marad ma — másfelől — akár az ú. n. „tudós“ is gondolkozó részünknek amaz elmélet szerint föltcendő abszolút igenlésétől; amikor finomodott megfigyelésünk még a legexaktabb tudományokban is ki tudja a líraian egyéni fölöslegeket, a szubjektivitás mozzanatát mutatni? Ma különben is annál lehetetlenebb a „költő“, „matematikus“, „filológus“ és hasonló elnevezések alatt szpeciészeket érteni, minél bizonytalanabb lett magukban a természettudományokban is a szpeciészek létele. Az út mindenesetre, amelynek ilyen élettelen elhatározásokra van szüksége, igazsághoz előreláthatóan alig fog vezetni; és így mutatkoznék az olyan felfogás kívánatosnak, mely nem másodrangú értékkülönbségeket és nem az oszt-hatatlan felosztását követeli.

Ezért próbáltunk mi áttekinthetetlen sokféleségben egyszerűen csak egyéniségeket (s ezek közt magasabb fokot jelentő felsőbbbrangú embereket is) akként tenni fel, hogy számunkra a „tudós költő“ és a „költő tudós“ nem mint érthetetlen kétféleség, csak mint — a fejlődés egy bizonyos, tipikus vonalrészén — a lélek két elvonható irányának eredeti egysége, illetve gigantikus ölelkezése szerepelt.

*

Ezen alapon most már értékelhetjük is megtett utunkat.

Közismert dolog, hogy gyakorlati életünk a „specialistának“, a minél speciálisabb differenciálódásnak kedvez és mindnyájunkban önkénytelen-öntudatlan ökonomia törekszik, hogy mindig éppen egyik oldalunkat növelje fel mindig nagyobbra.

⁴ Prinzipien der Literaturwissenschaft I. 1897. I. Kap.

⁵ Tonio Kröger; Novellen II. k. 34 l.

Vagy a „bohém“ vagy a „(szoba)tudós“ lesz az irányunk, mert ösztönösen érezzük, hogy a lehető legnagyobb egyoldalúság biztosítja teljesítő képességünk lehető legjobb kihasználását.

Darwin pl. kétségkívül a maga elveivel ellentétesen fogadkozott fentidézett önéletírásában, hogy ha még egyszer születik, az illető „agyrészek atrofiját“ elkerülendő, — amint magát materiálisan kifejezi —, hetenként egyszer költőket fog olvasni és zenét hallgatni. Mert a struggle for life éppen ezen atrofia, azaz egyik velünk született lelki tendenciánk viszonylagos elmeszesítését kívánja. És pedig annyira, hogy aki közönséges erőnkkel szegül ellene a parancsoló törvénynek, mint elforgácsolt félelme kénytelen a kettősség terhébe belepusztulni.

De éppen a normálerők ezen szükségszerű derékbátörése mérheti fel elsősorban számukra, hogy mit jelent azt, amikor egy „Übermensch“, a maga nagyobbfokú vitális rugalmassága birtokában, törekszik e kétirányú tökéletesség megvalósítására. Ez teheti csak világossá teljes mértékben, hogy bármily könnyűnek, sőt pihenésnek is látszik e megoszlás — kívülről, a zseni vele mégis szükségképen valami emésztő, és józan világunkban épp ezért értelmetlenkedő vállvonogatással kísért erőpazarlást, valami fejedelmi autodafét követ el, melyért majdan egy ideálisabb világ pálmájának kell őt kárpótolnia.

S átkozzuk-e, mint kegyetlen sorsunkat vagy büszkék legyünk-e, mint ilyen önzetlen érték birtokosai, — nem tudjuk. Annyi kétségtelen azonban, hogy e nagyúri ökonomiátlanság pazar vegetációja a fejlődés azon vonalrészén tenyészik, melyet főleg filológusok szoktak jelenteni. Mi vagyunk, mi filológusok, tagadhatatlanul, akiknél a fényesre futott gondolati sín mellett legkönnyebben fog még mindig a produktív-emócionális ritmus váltója is váltani. És miénk elsősorban az az emésztő dicsőség, hogy a mindnyájunkban égő szén akkor is még tudjuk a maga eleven, misztikusan kékes lángjával fel-fellobbantani, amikor ez a szén — kívülről legalább — régen hideg gyémánttá kristályosodott.

VI

NÉMETHY GÉZA ZÁRÓSZAVAI

Tisztelt Társaság!

Hálás szívvel köszönöm meg kedves tagtársaimnak, hogy az én csekélységem tiszteletére életem hatvanadik évének betöltése alkalmából ezt a fényes ünnepi ülést rendezni méltóztattak. Kifejezem továbbá forró köszönetemet a mai ülés előadóinak: régi barátomnak, Székely Istvánnak, aki életem egész munkáját oly ékes latinsággal méltatta, és a tudós értekezőknek: Förster Aurél, Kerényi Károly, Moravcsik Gyula és Marót Károly tagtársainknak, akik nagybecsű fejtegetéseiket oly szellemesen fűzték az én egyes műveimhez, és pedig azok megjelenésének sorrendjében.

Mert Euhemerusnak, a görög mitológia racionalista magyarázójának, kritikai töredékgyűjteménye volt az én első, önállóan megjelent tudományos munkám, melyet még lipcei és berlini diákkoromban, nagy tanárain: Ribbeck, Wachsmuth, Vahlen és Diels hatása alatt készítettem el; és maga Diels volt az, aki a könyvet a *Deutsche Literaturzeitung*-ban kedvezően ismertetvén, engemet először mutatott be az internacionális tudományos világnak. Virágzó férfikorom munkája az Ovidius *Amores*-éhez írt bő kommentár, exegetikus munkásságom reprezentánsa, amikor főigyekezetem arra irányult, hogy kitöltsem azokat a sajnálatos hézagokat, amelyeket a tizenkilencedik század hagyott reánk a latin írók magyarázatában; új korszakot jelent működésemben Kisfaludy-társasági székfoglalóm, a *Helena és Faust*, ez a művelődés-

történeti *essai*, a hellénizmusnak mint az emberi művelődés leghathatósabb fermentumának rajongó panegirikusa, melynek befejező részében már érintve van az a különleges, mondhatnám szubjektív viszony is, amely engem a klasszikus ókorhoz fűz. Ebből a szubjektív viszonyból fakadt végre az én költészetem, mely a tudománynak, elsősorban a klasszikus ókor tudományának költői ki-virágzása kíván lenni, s amelynek főcélja az, hogy az antik műveltség nagy értékeit minél szélesebb körben ismertesse. Valóban nem lehetett volna tudós embert elmésebben tisztelni meg, mint ahogy azt a mai ülés érdemes előadói tették.

Igaz örömemre nem vetheti a ború árnyékát még az a gondolat sem, hogy az ünneplés egy, hatvanadik évét betöltött embernek szól, bár a közhiedelem azt tartja, hogy a hatvan év az ember életében már az öregség, a hanyatlás kezdete. Nekünk, akik itt ülünk, tudós embereknek, úgy hiszem, nem nehéz vigasztalódnunk e gondolattal szemben, mert mi jól tudjuk, hogy nálunk tudósoknál a hatvan év nem jelenti az öregség vagy éppen a hanyatlás kezdetét, hanem ellenkezőleg: jelenti tehetségünk és tudásunk csúcspontját. Mert nem hiába mondják: *ars longa, vita brevis*; bizony megesszük már kenyerünk javát akkorára, amikor tudományunk területén úrrá leszünk. De éppen azért, mert a tudomány útja ilyen hosszú, a mi életünk útja úgyszólván a végső aggságig fölfelé vezet: nem más ez, mint folytonos haladás, folytonos emelkedés; és a szüntelen emelkedésnek e fenséges érzésében rejlik a tudomány legszebb jutalma, a tudomány boldogító hatása.

Mert, igenis, a tudomány boldogít, és pedig nemcsak azzal, amire most utaltam, hanem még azzal is, hogy a tudós sokkal kevésbbé érzi, mint mások, a közön-séges élet kellemetlenségeit, mert módjában van a gyakorlati élet, a *bios praktikos* keserves világából visszavonulni az antik bölcsektől annyira magasztalt szemlélődő és gondolkodó élet, a *bios theoretikos* nyugodt és derűs

világába, abba a szép világba, ahol „elúzi a gondot fejünkről a jó tündér: a gondolat.”

Adjunk hát hálát, kedves társaim, a jó sorsnak, hogy tudósok lettünk, és engedjétek meg, hogy ebben az ünnepi órában felolvassam Néktek azt a költeményemet, amelyben a tudós lélek hálaérzetét kívántam kifejezni a boldogító tudomány iránt, olyan érzéseket, amelyek nemcsak az én érzéseim, hanem mindnyájunkéi s éppen ezért, úgy hiszem, visszhangot fognak kelteni a ti szíveitekben:

Oh Gondolat, vakító fényű fáklya,
Rád ismerek, keblemnek istene!
Feltör szivemből hálám szent imája,
Mint lágyan zengő, édes, halk zene.
Kegyes voltál, hogy hívedül fogadtál,
Oh mondhatatlan fenségű alak!
S hazát nekem szép országodban adtál,
S én boldog, hogy meg nem tagadtalak.

Oh hála, hogy nem éltem e világban:
Az én országom más földről való.
Boldog hon ez, mert egy az én hazámban
Ábránd és élmény, álom és való,
S míg törte mást a lét szörnyű robotja,
Virágot szedtem én, üztem lépét:
Hétköznapiaknak hitvány szennye, gondja
Meg nem zavarta éltém ünnepét.

Oh hála, hogy nem fonnyasztottak engem
Rút szenvedelmek, bűnök, zord tusák.
S velem maradtál szívem szélcsendjében
Legjobb barátom, édes ifjuság!
Mít éreztem tavaszkorom kelésén,
Keblemben mindazt most is érzem,
És lelkem kertje éveim langyos őszén
Még friss virágot, új bimbót terem.

S ha jó a tél, mely elhervasztja éltém,
Nem rémít engem, mert minden napon
Tibur bölcsével fölkiáltok: *Éltem!*
Nem telt hiába megszabott napom;

S a megtörténtet nincs ki eltemesse,
 Még Az sem, aki mindent alkotott:
 Nincs isten, aki tölem elvehesse,
 Mit a tűnő perc egyszer meghozott.

De egy léttel ha nincs mindennek vége
 És az való, mit a Csarnok beszél,
 Hogy tűzben pusztul ég s föld összessége,
 Majd, mint a Phoenix, új életre kél,
 Ám így se tartós, mert idők múlásán
 Ez új világ megint csak tűzbe dől,
 S így áll elő évmilliók folyásán
 A végtelen sok új a régiből;

S ha mindenik világ szakasztott mása
 A réGINEK, melyből keletkezett,
 Képének nincs egyetlen új vonása,
 Mert visszatér mind, ami létezett;
 S az ember is, ha számtalanszor éli
 Az életet, mit megfutott imént,
 S amit megért, azt mind, mind újra éri:
 Gyalázatot s bűnt, érdemet s erényt:

Nos, ez se rémít, nincs miért remegnem,
 Ha újra kell megfutni életem;
 Nincs mit megbánnom, nincs mit elfelednem:
 Nem félek én, óh szörnyű Végtelen!
 Várok reád keményen és kevélyen,
 Készen, hogy álljam *aeonok* sorát,
 S mit egyszer éltem, milliomszor éljem
 A körben forgó örökléten át.

KALLIMACHOS
A KÖLTŐ HIT- ÉS KÁRVALLÁSA

GYŰLÖLÖM A KRÓNIKÁS KÖLTEMÉNYT ÉS AZ ÚTAT
MELYET KITAPOSTAK.

GYŰLÖLÖM A KÖRÜLLEBZSELT SZÉPET
S A KÖZKÚTAT.

MINDAZT AMI ÜDÍTI A NÉPET.
DE TE LYSANIÁS SZÉP VAGY. SZÉP-E...?

KEVÉS EZ A SZÉP SZÓ.

AM MÉG KI SEM MONDTAD S FELEL RÁ AZ ÉKHÓ -
MÁSNAK SZÉPE.

ÖNNÖN SÍRKÖVÉRE

BATTOS FIA SÍRJÁT ÉRTED
ITT EL KI A DALHOZ ÉRTETT
S BARÁTIVAL NEVETNI HA KELLETT
BORA MELLETT.

Ἐχθαίρω τὸ ποίημα τὸ κυκλικόν, οὐδὲ κελεύθωι | χαίρω τίς πολλοὺς
ᾧδε καὶ ᾧδε φέρει, | μισῶ καὶ περίφοιτον ἐρώμενον, | οὐδ' ἀπὸ κρήνης | πίνω·
σικχαίνω πάντα τὰ δημόσια. | Λυσανίη σὺ δὲ ναίῃ καλὸς καλὸς — ἀλλὰ πρὶν
εἰπεῖν | τοῦτο σαφῶς, Ἥχῳ φησί τις ἄλλος ἔχει. *Anth. Pal.* XII 43; *Wil.* 28.
* Βαττιάδew παρὰ σῆμα φέρεις πόδας εὖ μὲν ἀοιδὴν | εἰδότος, εὖ δ' οἶνωι
καίρια συγγελάσαι. *Anth. Pal.* VII 415; *Wil.* 35. — *Az utolsó fordulat*
(καίρια συγγ.) *a horatiusi desipere in loco mintája* (*Carm.* IV 12, 28).
Az epigramma fordítása P. Thewrewk E. től (1891): Battiadesnek a
sírja előtt állsz. Mestere volt az | Éneknek s bornál közre nevetni tudott.
A többieknek magyar fordítása eddig nem volt. Az itt közöltek a szerk.-
től valók.

Hivatalos nyugtázás

az 1926 jan. 1-től március 28-ig befolyt pénzekről.

1. Alapító tagoktól: Burány G. (100), Förster A. (500), Gragger R. (200).
Összesen 800.000 K.

2. Rendes tagoktól: Alföldi R. (25), Alszegehy Zs., Balogh M., Balogh P., Barcza L. (34), Barna J., Bászeli E., Baumgartner A., Benczik F., Berze Nagy J. (34), Borsodi M., Böngér G. (49), Császár E., Cserép J., Dóczi I., Erdős T. (94), Fejér A., Gaál L., Gábel P., Gréb Gy. (60), Hankiss J. (34), Harsányi J. (35), Hartmann J. (100), Hittrich Ö., Horváth E., Huszti J., Jirka A. (35), Kapossy E. (68), Kardos A. (94), Karl L. (34), Kocsis L., Koszó J. (575), Lajti I. (420), Latzkó H., Málly F. (30), Mattyasovszky E. (136), Mezey S. (75), Mihályfi J. (25), Módi M. (50), Molnár S. P. (118), Moravcsik Gy. (15), Moravszky F., Nagy J. (68), Nagy P. (20), Orló W., Pap K. (84), Perényi J., Pickel Ch., Pösch A., Pukánszky B. (30), Rácz L. (75), Révész A. (118), Ranschburg V. (72), Roseth A. (70), Rozman R. (72), Schwartz E. (15), S. Szabó J., Szidon G. K. (34), Szidarovszky J. (150), Szigeti P. (128), Szigetvári J. (100), Szkunzevics K. (40), Szomolányi J., Travnik J. (60), Turkovich F. (34), Ungváryné Katona I. (171), Várady J. (34), Vayer L., Werner A. — Összesen 4.924.000 K.

3. Előfizetőktől: Aszód: Petőfi rg., Baja: ciszterci rendház (51), Békés: ref. fg., Békéscsaba: Rudolf gimn., Budapest: Bocskay reál (105), Bernardinum, kegyesr. gimn. (161), Városi nyilv. könyvtár (90), Városi pedagógiai könyvtár (90), képviselőház könyvtára (90), Miasszonyunkról nevezett iskolanővérek (50), Kókai L. (85), Ranschburg G. (153'5), Toldi L. (270), Bolyai reál (151), Madách gimn. (151), Fáy A. rg. (29.000), Széchenyi rg. (50). Cegléd: Kossuth rg. (180), Csongrád rg. (51), Debreceni ref. gimn., Dombóvár: rg., Gödöllő: rg. (75), Gyöngyös: rg. (185), Győr: női keresk. isk., Hajduböszörmény: Bocskay gimn. (68), Hajdunánás: ref. rg. Jászapati rg., Kalocsa: érs. gimn., Kaposvár: rg. (34), Kecskemét: ref. gimn. (59'5), Katona J. reálisk., rk. gimn. (242), Kisújszállás: ref. rg. (51), Kőszeg: Bencés gimn. (90), Hunyadi M. reálisk., Magyaróvár: kegyesr. rg. (135), Makó: rg. (355), Mezőkövesd: rg., lg., Miskolc: kir. kath. gimn., Hunfalvy reálisk., ref. reálgimn. Nagykálló: rg., Nagykőrös: fg. (202), Nyírbátor: gimn., Nyíregyháza: rk. gimn. (130), Pécs: Zrínyi Miklós nevelőint. (90), Sopron: Orsolyiták, Szarvas; ág. h. e. gimn., Szeged: Klauzál rg., Baross reálisk., kegyesr. gimn. (222), somogyi könyvtár, Székesfehérvár: ciszterci rg., Szekszárd: rg. (60), Szombathely lg. (132), kultúregyesület (102), Tata: kegyesr. gimn. (233), Újpest: lg., Zirc: apátsági könyvtár. — Összesen: 6.917.000 K.

Azok a rendes tagok, akiknek neve mellett összeg (ezer K-ban) nincs feltüntetve, 50.000 K-t, az előfizetők pedig 100.000 K-t fizettek.

Budapest, 1926 március 29.

Császár Ernő pénztáros.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY.

Kiadja a DANUBIA R. T. Pécs. (Munkácsy M.-utca 9.)

A könyvsorozatból eddig megjelentek:

I. Princz Gyula: Európa városai.	VIII. Rhorer László: Atomok, molekulák, kristályok.
II. Cholnoky Jenő: Ált. földrajz I.	IX. Lassovszky Károly: A Mars bolygó.
III. Dékány István: Bevezetés a társadalom lélektanába.	X—XI. Soós Lajos: Rendszeres állattan I—II.
IV. Cholnoky Jenő: Ált. földrajz II.	XII. Nagy József: Az ethika alapvonalai.
V. Gaál István: A föld története.	XIII. Szász Béla: Orvosi jogtud.
VI. Kunz Ödön: Bevezetés a jogtudományba.	XIV. Gomócz Endre: Rendszeres növénytan. I.
VII. Eckhardt Ferenc: Bevezetés a magyar történelembe.	

MINERVA-TÁRSASÁG. (Tagdíj évi 50.000 korona.)

Ungarische Bibliothek

für das Ungarische Institut an der Universität Berlin.

Herausgegeben von Robert Gragger.

Erste Reihe:

1. *Josef Szinnyi*: Die Herkunft der Ungarn.
2. *Robert Gragger*: Deutsche Handschriften in ungarischen Bibliotheken.
3. *Karl Tagányi*. Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn.
4. *Theodor Thienemann*: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache.
5. *Herbert Schönebaum*: Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn.
6. *Robert Gragger*: Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone.
7. *Robert Gragger*: Eine altungarische Marienklage.
8. *Konrad Schünemann*: Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert.
9. *B. Hóman*: Geschichtliches im Nibelungenlied.
10. *A. Alföldi*: Der Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien.
11. *Béla Bartók*: Das ung. Volkslied.

Zweite Reihe:

1. u. 3. *A. Almási*: Das ungarische Privatrecht.
2. *J. Nyulászi*: Staatsverträge zur Regelung der Steuer- und Gebührenfragen.
3. *Zoltán v. Magyary*: Das ung. Budgetrecht.

Dritte Reihe:

1. *Bibliographia Hungariae*.

1926. ÁPR.—JÚN.

L. ÉVFOLYAM.

IV—VI. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1926

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (V, Visegrádi-u. 11/a I. 3.), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Győri-út 13.) küldendők. Fölolvasások az első titkárnál, **Vayer Lajosnál** (IX, Bakáts-tér 7.) jelentendők be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest V, Visegrádi-u. 11/a I. 3. (altphilologischer Teil), und **J. Koszó**, Budapest I, Győri-út 13. (neuphilologischer Teil).

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Förster Aurél</i> : Hegedüs István †	89
<i>Kozáky István</i> : A középkori haláltánc keletkezéstörténete I.	90
<i>Tolnai Vilmos</i> : Attila és Buda testvérsége	102
<i>Málly Ferenc</i> : Dante Eschatológiája II.	104

HAZAI IRODALOM.

<i>Borbély István</i> : A magyar irod. tört. II. <i>Farkas Gyula</i>	119
<i>Szinnyei Ferenc</i> : Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig. <i>Koszó J.</i> ..	122
<i>Keszthelyi Helikon. Cs. Ö.</i>	124
<i>Schmidt G.</i> : Szepesi német népdalok. <i>Gréb Gyula</i>	125
<i>J. Gréb</i> : Zipser-Bücher. <i>Lám Frigyes</i>	126

KÜLFÖLDI IRODALOM.

<i>A. Pinloche</i> : Etymolog. Wörterbuch. <i>Huss Richard</i>	128
Könyvek a mai német irodalomról. <i>Pukánszky Béla</i>	130
<i>Holl</i> : Gesch. d. dtsh. Lustspiels. <i>Pukánszky Kádár J.</i>	133
<i>W. Müller-Rüdersdorf</i> : Schlesien <i>Gréb Gyula</i>	134
<i>Jespersen</i> : The Philosophy of Grammar. —x.	135
<i>Jespersen</i> : Die Sprache etc. <i>Lux Gyula</i>	136
<i>Lersch</i> : Histor. Franz. Syntax I. <i>Vidos B. E.</i>	139
<i>P. Champion</i> : Hist. poét. du XV e siècle. <i>Hirschler Imre</i>	141
<i>R. Unger</i> : Herder, Novalis u. Kleist. <i>Magyary Károly</i>	143
<i>O. Hamelin</i> : Système de Descartes. <i>Jánky István</i>	146
Új német beszédművészeti és stiliszt. könyvek. <i>Göttling J.</i>	147
<i>H. Cysarz</i> : Literaturgesch. als Geisteswissensch. <i>Koszó János</i>	151

VEGYES.

<i>Moravcsik Gyula</i> : Pecz Vilmos	158
<i>Gálos Magda</i> : Arany Toldijának egyik forrása ..	167
<i>Verő Leó</i> : Lessing-költ. egy pesti naptárban	168
<i>Ernyey József</i> : Bedenke Mensch	169
Beküldött könyvek	171
Új könyvek	175

INHALT.

	Seite
<i>A. Förster</i> : St. Hegedüs †	89
<i>St. Kozáky</i> : Die Entstehungsgesch. des Totentanzes I.	90
<i>W. Tolnai</i> : Attila und Buda (Blödelin)	102
<i>Fr. Málly</i> : Dante-s Eschatologie II.	104

LITERATURBERICHTE.

Vaterländische Literatur	119
Ausländische Literatur	128

VARIA.

<i>Wilhelm Pecz</i> (1854—1923) von <i>J. Moravcsik</i>	158
Ein Quellennachweis zu Arany-s Toldi von <i>M. Gálos</i>	167
Lessing-Gedichte in einem Pester Taschenkalender auf d. Jahr 1799 von <i>L. Verő</i> ..	168
Bedenke Mensch das Ende. (Ein Leichengesang vom Anfang des XVII. Jahrhunderts aus Oberungarn.) Mitgeteilt von <i>J. Ernyey</i>	169
<i>Eingesandte Bücher.</i>	171
<i>Neue Bücher.</i>	175
Ein ausführliches Résumé der ungarischen Arbeiten wird mit dem letzten Heft des Jahrgangs als Beilage «Egyetemes Philologiai Közlöny in deutscher Sprache» erscheinen.	

HEGEDÜS ISTVÁN

Végső pihenőre tért immár tudományunk fáradhatatlan Proteusa, miután pár év előtti félrevonulásával mintegy előkészített bennünket a végső búcsúzásra. Mégis milyen nehéz nevével a pihenés fogalmát összekapcsolni. Élete csupa nyugtalanság és aktivitás volt, pályája nem a szaktudós egyenes vonalú, fegyelmezett fejlődésmenete, hanem sokfelé kanyargó, ideálok után kapaszkodó ösvény. Őt nem érhetette az a szemrehányás, hogy könyvei mellett megfeledezett az életről: ő nem tagadott meg a röpké perctől soha semmit, lelke rezonált minden szépre és jóra s ott láttuk mindenütt, ahol eszményeiért szónokolni és agitálni lehetett. Humanista, mindenekfelett humanista volt ő s csak másodsorban filológus; a klasszikus ókor eszmei tartalmát mint valami dionysosi mámort élte át s érzelmeinek tudatossá tételét sokszor talán a kijózanodás lemondásával végezte. Elméje nem volt prizma, amely a hellén nap sugarát elemeire bontotta, de fényesre csiszolt tükör, mely e sugarat felfogta, visszaverte és táncoltatta. Lelkesedése szárnys paripáján bekalandozta a görög és római irodalom legkülönbözőbb területeit s mint Ábel Jenő utóda, de bizonyára lelki szükségletből is, a humanistákra is kiterjesztette működését; e munkakörből valók talán legmaradandóbb tudományos alkotásai. A tanszéken, amelyre őt a körülmények hatalma emelte, fáradhatatlanul és ritka ékesszólással hirdette az antik kultúra dicsőségét. Maradandó emléket vitt el magával mindenki, aki csak egy órájára is betévedt, mert tanuja lehetett a fantázia és lelkesedés olyan gátszakadásának, amely ellenállhatatlanul sodort el minden kételkedést és kritikát. Minden erejének latbavetésével teljesítette itt is kötelességét, s aki nagy és nemes célok szolgálatában a legjobbat adja, amit adni tud, az számot tarthat a legnagyobb elismerésre. Azok is, kik tudományunk istenét nem Dionysosban, hanem Pallas Athenében tisztelik, hódolattal teszik le sírjára az olympiai győző koszorúját.

FÖRSTER AURÉL.

A KÖZÉPKORI HALÁLTÁNC KELETKEZÉSTÖRTÉNETE.

A haláltánc a mulandóságot különös formában ábrázolja, amely az általános emberi halálköltészettől lényegileg elkülöníti s amely az általános emberitől elütő, újszerű motívumok együttes hatása alatt csak a XIV. század európai irodalmában lépett fel a „haláltánc“ fogalmát először képviselve. Helytelen tehát a görög-római irodalom és művészetben, vagy a ma élő vad népek költészetében¹ található „haláltáncszerű“ motívumokat a haláltánc névvel illetni, amikor e fogalom csak a XIV. század óta ismeretes és csak Európa nagy kultúrnépeinek közkinccse.

A középkori haláltánc három, a XII. századtól kezdődőleg egymással szorosan kapcsolódó tárgykör költészetéből sarjadt ki.

A legjelentősebb a három élő és halott legendája, amelynek legősibb formájában három vadászattal szórakozó király előtt három halott király jelenik meg, hogy őket az ismert: „Was ihr seid, das waren wir, Was wir sind, das werdet ihr“ mondással a mulandóságra és bűneik túlvilági büntetésére figyelmeztesse. Ez a legenda idővel a „Vitae Patrum“ (Migne) ú. n. Macarius-legendájának jelenetével bővült ki, amelyben az ősz remete egy pogány ember koponyáját tartva kezében, vele a bűn túlvilági büntetéséről beszélget. Ő hívja fel a képeken a három élő figyelmét a megjelenő három halottra. Sőt némely szövegek szerint a három halott megjelenését a három élő király előtt látomásban látja (Visio Heremitaie). A legenda adatait legalaposabban Storck² dolgozta fel, aki előde, Künstle³ állítását, hogy a haláltánc külső formája, a rendfokozatok képviselőivel váltakozó csontvázalakok hosszú sora voltaképpen a legenda ősfarmájának egymással párosával szembeállított három halott és élő királyára vezethető vissza, azzal a megállapítással helyesbítette, hogy a legenda motívumai a haláltánc keletkezésére semmi hatással sem voltak. A keletkezésprobléma épp abban áll, hogy a középkori haláltánc, amely a rendfokozatok képviselőit a pápától és a császártól a koldusig a csontvázalakokkal táncsor formájában egyesíti, honnét kapta azon motívumait,

¹ Fr. Parkes Weber. — Holländer: Des Todes Bild. Berlin. 1923. 243. l. kk.

² Storck, W. F.: Die Legende von den drei Lebenden und von den drei Toten. Diss. Heidelberg. 1910.

³ Künstle, Karl: Die Legende der drei Lebenden und der drei Toten und der Totentanz. Freiburg i. Br. 1908.

amelyek feltűnően a legendajelenetekre és legendadialógusokra emlékeztetnek? E kérdés megfejtése mindaddig elmaradt, bár a több mint százéves kutató munka (Fiorillo, 1820) szinte ugyanannyi teóriát mutat fel, ahány dolgozat megjelent. E feltevésekről helyszűke miatt nem szólhatunk; közös tulajdonságuk, hogy vagy túlnyomóan filológiai, vagy főleg művészettörténeti szempontból figyelik a jelenségeket, pedig ez az egyoldalúság a haláltánc tárgyalásában sohasem vezethet eredményre, mert ez kép és szöveg lévén egyszerre, kettős fejlődéstörténet elemeiből tevődött össze.

Kutatásaink folyamán kiderült, hogy Künstle is, meg Storck is megsejtett valamit a fejlődéstörténet igazságaiból. A legenda és haláltánc közötti szoros kapcsolat kétségtelen bizonyítékokkal támogatható, de azt nem a fent vázolt őselegendára, hanem ennek egy bővültebb formájára kell vonatkoztatni.

A középkori haláltáncot megelőző kor másik jelentős költeményfaja az everyman-dialógus. A minden embert jelképező Everyman előtt megjelenik a Halál és hosszabb dialógus végeztével vagy fenyegetőzve eltávozik, vagy megöli áldozatát. Minthogy a könyörgő, majd mentegetőző Everyman és az erős szakos Halál alakja a dialógust a „rangviták“ (pl. az „Élet és Halál“ rangvitájának) jellegéhez közelítette, az everyman-dialógus csakhamar az „Altercatio Mortis et Vitae“ címet kapta.⁴ Az everyman-dialógus Halál-szereplője a csontváz alakjában fellépő Everyman-halálalak. Ennek fejlődéstörténeti problémájára vonatkozólag Lessing felfogására utalunk,⁵ amelynek még ma is van követője. Lessing szerint a görög-római képzőművészet bájos ifjú képében ábrázolt tiszta halálfogalmát a kereszténység a csontváz félelmes alakjával megrontotta. E szemrehányás, amelyet Lessing is, meg mások is csakhamar történeti tényként kezeltek, Lessing egyéni elvi felfogásából sarjadt. Feltevése szerint az eredeti görög-római nyelvhasználatához híven különbséget kell tennünk Θάνατος, Mors és Κήρ, illetve Letum között. Az előbbi a meghalás pusztá folyamatát jelenti, az átmenetet élet és nem élet között, amely eltekintve a félelmes körülményektől, egymagában nem lehet félelmes.

A Κήρ (Letum) pedig a meghalás félelmes körülményeinek egybefoglaló neve. Lessing megállapítja, hogy a görög-római képzőművészet a bájos ifjában, akinek ismertetőjelei a száraz nyak, a lefelé fordított füstölő fáklya, a keresztbe fektetett lábak (a nyugalom szimbóluma) a Κήρ-től elvonatkoztatott Θάνατος-t ábrázolta, míg ellenben a Κήρ-t félelmesnek, ijesztőnek gondolta, bár nem ábrázolta csontvázszerűen, mint az első pillanatra talán tetszetős feltevésnek látszik. Sőt a képzőművés-

⁴ A „Példák könyvé“nek Élet-Halál párbeszéde is, mint everymandialógus szintén e történelmi tévedésnek köszönheti címét.

⁵ „Wie die Alten den Tod gebildet...“ 1769. G. E. L.-s gesammelte Werke, V. k., 272—335. l. Leipz. 1856.

szet egyáltalán nem ábrázolta a Κήρ-t, csak a költők írják le ijesztő tetteit, bár csontvázalakjáról ezek is hallgatnak. A sok példa közül csak kettőt ismételünk meg. Euripides „Alcestis” drámájában a Κήρ-Halál⁶ félelmes, könyörtelen; fekete ruhába öltözik, kezében kardot tart, amellyel a haldoklónak hajfűrtjét levágja, hogy őt az alvilági isteneknek áldozza fel. A másik jelentős Κήρ-Halál-ábrázolást Statius Thebais-ában találjuk. (I. 632. sor. kk.)

„Labuntur dulces animae: Mors fila sororum
Ense metit captamque tenens fert manibus urbem.”

Hogy e költői rajzban félelmes Κήρ-t miképen ábrázolta az antik képzőművészet, azt Lessing szerint nem tudhatjuk. Csontváznak nem ábrázolhatta, mert a „larvá”-t az antik felfogás már a földön bolyongó és a gonosz embereket megjelenésükkel ijesztgető kárhozott lelkek ábrázolására foglalta le. Hasonlóképen szép ifjúnak sem ábrázolhatták a görögök a Letum-Halált, mert ez ellenkezne a Θάνατος-ifjú és a Κήρ-Halál jellegével. A görög művészet egyszerűsége egy általános és egy részleges motívummal jellemzi alakjait. Minden haláleset utolsó állapota a halott végső nyugalma; e legáltalánosabb vonás legkézenfekvőbb analógiája az álom volt, akivel mint testvérrel a Θάνατος-ifjúnak közös vonásai vannak (szárnyas ifjú, keresztbe fektetett lábak), de részleges, elkülönítő jellemzője a fáklya. E principiumot sértené tehát az, ha a Θάνατος-ifjú még a Κήρ-Halál félelmes ismertetőjeleit is, felvenné. A görög művészet az ilyen felesleges sallangok halmozását nem tűrte.

Lessing óta Weber-Holländer könyvének közvetítésével igen jelentős adatok tárultak a nyilvánosság elé. Nem bocsátkozhatunk itt annak fejtegetésébe, hogy miért nem helyes a Θάνατος és Κήρ között olyan elvi különbséget tenni, mintha az előbbi a Κήρ-től elvonatkoztatva a valóságban csakugyan léteznék, egymagában nem volna pszichológiailag félelmet parancsoló s csak a Κήρ tenné félelmissé. Weiss Frigyes Albert a „Kereszténység védelmé”-nek II. kötetében igen sok bizonyítékot sorakoztat fel amellett, hogy minden halálesetet a félelmes körülmény, a Κήρ előz meg és Θάνατος Κήρ nélkül a valóságban nem létezik; sőt nem a Θάνατος lesz félelmissé az őt feltétlenül megelőző Κήρ miatt, hanem Κήρ maga csak azért félelmes, mert bizonytalanságot állít fel, hogy vajjon utána bekövetkezik-e a Θάνατος, vagy sem.⁷ Ezt a görögök is nagyon jól tudták, akik a Θάνατος-t, a pusztá átmenetet a másvilágra, egymagában is rettenetesnek tartották. Hiszen annyira el-

⁶ Lessing ugyan i. m. 319. lapján felhívja a figyelmet Pausanias egy leírására, hol a κήρ-Halál „kifejezetten” öregasszony képében jelenik meg. De ez erőszakolt belemagyarázás, mert Lessing egy hiányzó szó helyébe egyeztetés útján a ἡ Γυνή szót teszi.

⁷ Joh. B. Hornung: Ein Beitrag zur Ikonographie des Todes. Diss. Freiburg i. Br. Bühl. 1902., 8—19. l.

választhatatlannak hitték a Κήρ-t a Θάνατος-tól hogy még a Θάνατος-ifjú is ábrázolták, amidőn szomorúságot, (tehát Κήρ-t) kifejező vonásokkal jellemezték. Eppen Euripides „Alcetis”-ének esetében, amely Lessing szerint a költők „Letum”-rajzai közé tartozik és a Θάνατος-ifjú képén nem volt ábrázolható (mert ez ellenkezett volna jellegével), a képzőművészet szintén egyesítette a Κήρ és Θάνατος eszméjét. A későbbi ephesusi Artemis-templomban felfedezett és most a Brit. Museumban 1206. szám alatt kiállított szoborcsoporthozaton⁸ Alcestistől balra Hermes, jobbra pedig a Halál áll, aki karddal, a Letum-Halál ismertetőjegyével van ugyan felszerelve, akit azonban a szobrász mégis szárnyas Θάνατος-ifjúnak ábrázolt. Ha tehát a rendkívül finom művészettel kiállított szoborcsoporthozat tanúsága szerint a Θάνατος-ifjú szelid, bájos alakja is lehetett a Κήρ-Halál megszemélyesítője, akkor annál lehetségesebbnek kell tartanunk azt, hogy a kárhozott lelkek „lárvá”-ja idővel a Κήρ-Halál szimbólumává lett. A római időkbeli származó különféle amulettek és drágakövek ábrázolásai sok értékes adatot nyújtanak. A Weber-Holländer Fig. 90. alatt közölt kép szerint az egyik drágakő a szárnyas Cupidót ábrázolja, amint egy urna fölé repülve, magasra lobogtatja fáklyáját, amelynek fényétől megrettenve, egy csontváz fordul ki az urnából; ugyanekkor egy babérág is láthatóvá lesz. Weber-Holländer magyarázata szerint e kép Epikuros tanítását akarja szemléltetni: a szerelem eltávoztatja a rossz gondolatokat, a halálfélelmet. Ha a babérág értelmét is figyelembe vesszük, akkor talán annyit jelent a kép, hogy többet ér az életet amennyire lehet kiélvezni, mint hírnévért meghalni. Akár az előbbi, akár pedig az utóbbi értelmezést vesszük, a csontváz mindenképen a Letum-nak szimbólumává lesz, mert a halálfélelem is, meg a hírnévért elszenvedett hősi halál is Letum. A Fig. 91. alatt ismertetett drágakő-intaglión (M. P. W. Boulton gyűjteményéből) a fáklyáját lobogtató szárnyas Cupido egy urna tetejét nyitja fel, amelyből az ijedten előbúvó csontváz az urna mellett heverő fegyverekre mutat jobbjával. Az urna nyílása felett egy lepke repül. E kép Weber-Holländer szerint azt jelenti, hogy annak a katonának jobb lett volna, ha ahelyett, hogy a harctéren dicsőségért hősi halált hal, inkább a szerelem és élvezet (amelyre a Cupido alatt heverő kancsó utal) gyönyörűségeinek adta volna magát. A csontváz itt is a „Letum-Halál” szimbóluma. A lepke voltaképpen a Cupido kíséretében repkedő Psyche. Egy másik drágakővön⁹ a lepke egy koponyán ül. A lepke a halhatatlanság, a csontvázkoponya pedig a mulandóság szimbóluma. Tehát már nem is csak a Letum-Halált, hanem a pusztta átmenetet az elmúlásba, a Θάνατος-t is csontvázszal szimbolizálta az antik

⁸ Weber-Holländer: Fig. 106.

⁹ Weber-Holländer: Fig. 93. Furtwängler: Die antiken Gemmen. Leipz. 1900., I. k. 29., 48. tábla.

művészet! Sőt egy olajlámpa még élesebben képviseli ez utóbbi típust.¹⁰ Egy filozófus az életről és halálról tart felolvasást. Az élet szimboluma, egy pólýába burkolt gyermek, a halál (a meghalás) jelképe, egy csontváz, előtte fekszenek. Itt is magát *Θάνατος*-t, a pusztá átmenetet a másvilágra a csontváz, mint a halál pillanata után csak később bekövetkező állapot szimbolizálja; miként az életbe való belépést is egy későbbi állapot, a pólýásgyermek.

Tehát a görög-római képzőművészet a *Θάνατος*-t is, meg a *κόρη*-t is egyszer szép ifjúnak ábrázolta, másszor csontvázszimbolizálta.

E csontváz-szimbolumból az Apokalypsis lovas-Halálalakjának hatása alatt fejlődött ki a középkori everyman-halálalak. Az Apokalypsis Halállovása, aki éhség, betegség, kard és vadállatok által öl, nyilvánvalóan *Letum-Halál*. Sötét, félelmes, de csontvázábrázolására csak a középkorban találunk példát. Ez a lovas *Letum-Halál* legendákban is fellépett. Migne közli a „*Vitae Patrum*“ egy legendáját,¹¹ amelyben az üdvözült lelket éneklő és zenélő angyal viszi az égbe, a gonosz ember lelkéért pedig két sötét lovas jön. Aki csak egy kisé is ismeri az ilyen Everyman-fajta legendákat, ráismer a két lovasban az Ördögre és Halálra. A Halál itt is *Letum-Halál*, de igen kézenfekvő volt az a gondolat, hogy a gonoszokat elragadó *Letum-Halál* alakját az antik mithológia (gonosz embereket megjelenésükkel ijesztgető) csontváz-larváinak alakjába öltöztessék. S akkor a keresztény legendaköltészet nem tett egyebet, mint folytatta az antik halál-ábrázolást: a jókat a *Θάνατος*-ifjúnak megfelelő angyal, a gonoszokat pedig a csontváz-Halál viszi el; azzal a különbséggel, hogy míg az antik művészetben a csontváz csak a *Letum* szimboluma, addig a középkorban a csontváz személyé lesz, akit eleinte csak az anatómiai tudás hiányossága folytán nem ábrázoltak csontváznak, hanem sovány, öreg embernek, vagy rotthadó hullának. Így fejlődött ki az everyman-dialógus everyman-halálalakja.

Nem kevésbé jelentős a haláltánc szempontjából a XII–XIV. század halálköltészetének harmadik faja, az „Elmegyek meghalni...” (Példák könyve), azaz „*Vado mori*“ kezdetű ú. n. vadamori költemények, amelyek a mulandóságot különös felsorakoztató külső formában fejezik ki: az emberiség rangfokozatainak, állapotainak, állásainak képviselői a pápától a koldusig és gyermekig, distichon-monológokban egymásután siratják elmúlt életüket és panaszzalják a Halál kegyetlen hatalmát. Fejlődéstörténeti adatait azonban rövidség kedvéért mellőzzük.

*

Hogy a három élő és halott legendájának, a vadamorinak és az everyman-dialógusnak motivumcsoportjai miképpen egye-

¹⁰ Weber-Holländer: Fig. 107.

¹¹ Patrológia. 73. I. k. (1860). 1011–13. l. VI. sz.

sültek haláltánccá, arra M. Rieger egy közlése vezetett rá.¹² „Das Spiegelbuch“ címen egy német elmékedésgyűjtemény két másolatát állította párhuzamba, amely mulandóságról elmékedő párbeszédet sorakoztat fel. Két trieri (T. a, b.) és egy homburgi (H.) kézirat is ismeretes (XV. század e.; XVI. század). A másoló sokat kihagyott és így az egyes dialógusrészek rendetlen és értelmetlen egymásutánjából Rieger arra a következtetésre jutott, hogy a másoló a szöveget három különböző drámai műből írta össze, de lehetségesnek tartotta, hogy idővel a szöveg eredeti értelmét egy helyesebb értelmezés fogja kideríteni. A kéziratok tartalma igen hézagos. Ennek okát talán abban kell keresnünk, hogy a másolat eredetijének több lapja vagy elveszett, vagy felcserélődött. A kéziratlapok helyes sorrendjét keresve, a trier-homburgi kézirat lapjait oly egymásutánba helyezve, hogy az egész mű összefüggő értelmet kapjon, valamint az egyes jelenetek hézagait úgy egészítve ki, amint azt már Rieger is jelezte, egy idővel elhomályosult legenda tartalmát kapjuk, amely a három élő és három halott legendájának összeformáját az everyman-irodalomba fűzi bele. Tartalma három jelenetecsoport köré összpontosul.

I. Egy négytagú társaság egyike az odaérkező remete (Macarius) szavaira megtér (Everyman) és remetének áll be (a kéziratok szerint a cisztercita rendbe lép, ami utólagos hozzáadás). Mikor sok idő múlva ismét találkozik társaival, ezek kiűsülfolják „szenteskedését“ és tetteleg is bántalmazzák. Erre ő az Urhoz fordul elégtételért, aki megígéri neki, hogy büntetésül társaihoz is elküldi követeit és csakhamar véget vet örömeiknek.

II. A követek meg is jelennek:

a) Három halott jó fel sírjából (a pokolból) és keserves hangon siránkozva inti a három bűnös élő, hogy térjen meg. Lám ők is mindig másnapra halogatták a javulást és végül utolérte őket a Halál. Majd mintegy a mögöttük felsorakozó halottak szomorú tömegére mutatva azzal fenyegetik Everyman három társát, hogy bűnös életüket folytatva nemsokára ők is közéjük sorakozhatnak és velük együtt énekelhetik a kárhozottak énekét. A három halottat végül a megjelenő Ördög a maga érdekében elhallgattatva, visszakergeti a pokolba.

b) A megtért remete (illetőleg cisztercita) is szól volt cimboráihoz, iratkeercset tartva kezében (mint a Camposanto képeinek remetéje, aki azonban nem Macarius, hanem a Macarius által megtérített Everyman, aki a cremonai legendaképen is Macarius mellett áll). Ő is hiába fáradozik. A három élő ezután egyenkint meggyőzi a Halál.

III. a) Az első élő előtt megjelenik a csontváz-Halál. Megfenyegeti. Minthogy az gonosz életét tovább folytatja, újból megjelenik és tovaragadja. Az Úr elítéli, az ördögök kínozzák

¹² Germania. 1871. (XVI.) 173—211. 1.

s ő kétségbeesve igazságtalansággal vádolja az Urat és siralom-énekében bűnös életét siratja.

b) A második élet, egy magas származású nőt maga az Ur szólít fel, hogy térjen meg. De ő nem akar lemondani a test örömeiről és inkább az ördögre hallgat, aki épp most jelenik meg, egy tükröt tartva elébe, hogy testi szépségében gyönyörködhessek. (A passziójátékban is az ördög tart tükröt Mária Magdolna elé.) Az Ur elküldi hozzá a Halált, aki megfenyegeti. Újabb bűneinek eredménye, hogy a Halál őt is elragadja és ő a sírban fekvé panaszolja el keservét. Valamikor a magas trónon büszkén ülve mindenki szerette s most senki sem törődik vele. Szép teste elrothad és a férgek étke lesz. Végül felkiált:

„ir werdent kommen all an dese scharr,
ir müssent werden mir gelich“.

(Az őslegenda jelmondata.)

c) Ugyanez történik a harmadik még élő bűnösrel is, aki midőn meglátja a Halált, szemrehányólag kérdi, hogy ezek után már őt is el akarja-e ragadni? Végül kardjával fenyeget és megküzd a Halállal. Mindhiába, meg kell magát adnia és ő is a pokolba kerül és sírjából mondja el panaszait.

d) Everyman minden társát megtörve és megsemmisítve (az olvasóhoz) az egész világ emberiségéhez fordul a Halál, kérkedve hatalmával. „Merckent und gedenc Kent auch alle menschen gemein das hie ligent gebein grosz und klein...” kezdi intelmét.

e) Az előbbi meséhez a H. kézirat még a gazdag és Lázár halálát, egy töredék Lázár-drámát fűzött. Valószínűleg e körülmény hatása alatt lesz „a gazdag” a legenda állandó szereplőinek egyike.

A felsorolt három jelenetcsoporth az ú. n. „összlegendában” sokáig egybefűzve maradt fenn. A második jelenet, a három élet három halott és a remete nyilvánvalóan őslegenda-jelenet. A harmadik rész a XIV. század második felétől kezdve külön is fellép s ekkor újlegendának nevezzük.

Hogy ennek a trier-homburgi legendaformának milyen szoros kapcsolata van a haláltáncsal, azt főleg az a körülmény bizonyítja, hogy az egyetlen kéziratáról elnevezett „casseli haláltánc”-szöveget¹³ a Halál, valamint egy koporsóban fekvő halott intelméi nyitják meg és a Halál mindenkhez intézett beszéde zárja be. Mindkét rész, de főleg az utóbbi szó szerint megegyezik a trier-homburgi legendaforma III. [b]), d) jelenetének szövegével. („Merckent unnd gedenc Kent ir menschen gemein...”)

¹³ „Der Doten dantz mit figuren. Clage und antwort schon von allen staten der welt.” M. Rieger: Germania. 1874. (XIX.) 257. l. kk. Nyomtatott kiadása: 1459., 1470. (a müncheni áll. kvt.-ban) és egy casseli kézírata ismeretes. A mainzi kiadás müncheni példányát facsimilekiadásban ismét kinyomatta: Mandruck A.-G.; Drei Masken Verlag A.-G. 1925. szept. München.

Az összlegenda három jelenete a 3974. számú (XV. század) első fele) müncheni és 4° Cod. Halder. 27. (1520.), valamint 2° Cod. 157. (XV. század első fele) számú augsburgi kéziratok szerint más sorrendben kapcsolódik egymással és az ú. n. augsburg-müncheni legendaformát alkotja. A legendajeleneteket egy „deus dicit: „Von erlt lo sprich / et der ewig / got. Ach menfch / mi halte meyne ge / pot“ kezdetű költemény nyitja meg. Az Úr inti az első legendai szereplőt, hogy térjen meg. Ez javulást ígér (Everyman). Gonosz társát azonban hiába figyelmezteti az angyal, az Idő (nap és hold) és a pap a halálra, azért ő mégis az ördög kísértő szavaira hallgat. De megjelenik a Halál és kegyetlen szemrehányások közepette lenyilazza. Végül koporsójában fekszik és bűnös életét siratja. A szereplőket a két lapszélen egymással szembe állította a kézirat illusztrálója. Baloldalon állanak a jobboldal felé fordulva az Úr, az angyal, az ördög, a nap, a hold, a pap és a nyilazó Halál. Jobboldalon áll a jó és a gonosz ember. Ez utóbbi alakját azonban minden egyes baloldali szereplővel szemben külön rajzolja le a naiv kötöttsége miatt összefoglalóbb, művészibb elgondoláshoz nem szokott középkori rajzművész. (Ilyen többszöröződés is lehetséges.) Lehet, hogy az egész szöveg csak egy legendai szereplő életét írja le, aki javulást ígér ugyan, de mégis az ördögnek engedelmeskedik. Ez utóbbi esetben talán a figyelmeztetőleg fellépő pap lesz Everyman. Hogy maga Everyman, vagy pedig egyik társas-e a szöveg szereplője, az a haláltánc keletkezésproblémájának szempontjából nem fontos. A kézirat jelentősége az, hogy több legendai szereplőnek a halálát sorakoztatja fel. Ez a körülmény vezette át a megváltozott értelmű legendát a haláltáncba. Mindjárt az előbbi szöveg után a 3974. számú müncheni kéziratban képek következnek. Mind-egyik kép egy egész lapot tölt ki és öt részre van osztva, egy középső és négy sarokképre. A középső képek ugyanazok: egy hulla feljő sírjából és a négy sarokkép jelenetere mutatva így szól: „Ego finis illorum.“ (Ezt a mondást mondhatja egy halott, akihez minden hasonlóvá lesz, de mondhatja a Halál is, aki mindennek véget vet. E képeket különben is már csak egy lépés választja el a haláltáncképtől, amire az is enged következtetni, hogy a benne szereplő gazdag a bázeli képek gazdagjára, a hajó a Holbein-kép hajójára emlékeztet. Hogy az első haláltánc létrejöttön nem volt szükség egyébre, mint arra, hogy az öldöklő everymanhalálalakkal idővel azonosuló halott alakját valaki a középső képről a négy sarokkép jelenetébe rajzolja át. De miképen jutott ez a mutogató halott az everymanhalálalak öldöklő jelleméhez?) A sarokképek különböző jeleneteket ábrázolnak, amelyek a legendai jelenetek folytatásaiként lépnek fel. Az első sarokkép, „diuicie“, amelyen egy uzsorás gazdag ember ül pénzváltó asztala előtt, voltaképpen a legendai „gazdag“-nak, a „pulchritudo“ című kép pedig, amelyen egy férfi és egy nő tükörben nézegeti magát, a legendai nőnek felel meg (akit az

ördög tükörrel csábít hiúságra). E képeket a kéziratban még everyman-dialógus is követi, amelyet a másoló valamelyik hiányzó legendai dialógus helyébe helyettesíthetett be.¹⁴ Ezután az utolsó legendajelenet következik, a három élő és halott legendájának képe és szövege.

Az augsburgi 4° Cod. Halder. 27. számú kéziratban is egy legendajelenet előzi meg a „Von erlt fo lprich / et der ewig- / got...“ kezdetű szöveget: „Der böse und der gute Engel“ címen. Egy fiatal szerelmes párnak tükröt mutat az ördög és hiú gondolatokra csábítja őket. Megjelenik azonban az Úr angyala és ő is tükröt tart kezében, amelyből a halálfej vigyorog feléjük.

Az össz- és újlegenda létezését azonban nemcsak a felsorolt szövegek, hanem az őslegendaképek XIII. és XIV. századi változatai is bizonyítják.

*

Az őslendaforma igen korán új motívumokkal bővült. E folyamat a metzi St. Ségolène-templom XIII. századi francia freskójával indul meg.¹⁵ A kép Szűz Máriát és Szent János apostolt ábrázolja a keresztfá tövében. A keresztféle egy előkelő ifjú tart két nő kíséretében. Mögötte három nyugodt testtartású halott áll három tógaszerűen felöltözött (pogány) férfiúval szemben. A keresztfá másik oldala felől egy torony áll, amelynek kapujában egy nő integet, kezét hívogató gesztusra emelve.

A három élő és halott legendáján kívül itt minden új, a keresztfajelenet, a keresztféle siető előkelő ifjú és a torony hívogató nőalakja.

Hogyan kapcsolódik a legenda a keresztfajelenettel? A művészettörténet tanítása szerint Szűz Máriát és Szent Jánost a keresztfá tövében csakis egy XIII. századbéli minorita barát „Meditationes Vitae Christi” című művének hatása alatt kezdek ábrázolni. A XIII. század előtti képeken csak Ecclesia és Synagoga állt a keresztfá tövében. E Műle kutatásainak alapján föltehetjük, hogy e képek a misztériumdramák, passiójátékok egy jelenetét örökítik meg. Az Ecclesia és Synagoga „rangvitája”,¹⁶ amelynek első képviselője egy Szent Agostonnak tulajdonított „De altercatione Ecclesiae et Synagoga” című kis

¹⁴ Kezdetre: „Quis es tu, quem video...?” Az egész költemény nagyrészt a magyar „Élet-Halál” dialógussal azonos. Dialógusa bizonyos határozott sorrendben következő tipikus kérdésekre és feleletekre van építve. Ily tipikus motívumokból álló everymandialógus azonban csak XV. századi kéziratokban található. A dialógustípusok valószínűleg úgy jöttek létre, hogy az új legenda három élőjének és a Halálnak háromszoros dialógusa több motívumot háromszor is megismételt. Így kerül később a XV. századbéli everymandialógus az új legendába. A XV. század előtt az everymandialógusok részletmotívumai igen változatosak.

¹⁵ Storck: i. m. Nr. 14.; Kunstle: i. m. 49—50. l.

¹⁶ M. Steinschneider: Rangstreit-Literatur. Sitzungsab. d. Wiener Akad. d. Wiss. 155.; 1908. Abh. IV. 63. l. kk.

mű, az asfeldi és donaueschingeni passiójátékban tényleg szerepel. Az utóbbiban „Christiania kunigin“, azaz Ecclesia találkozik a kereszt tövében „Judää“val, szemére veti bűneit, meg akarja téríteni. Krisztus sírbatétele után mindketten újból fölépnek és vitájuk befejezéséül Christiania beköti Judäa szemét, eltöri zászlaját, a kereszténység győzelmét hirdetve.

A világirodalom másik jelentős vitatkozó dialógusfaja az Élet és Halál rangvitája. E rangvita, amelyben az Élet és Halál azon vitatkozik, hogy vajjon melyikük boldogítja igazán az emberiséget, már az ókor irodalmában keletkezett és a középkori festészetben szintén a keresztjelenettel van egybekapcsolva. Az Élet és Halál vitáját (harcát) a keresztfa tövében talán a „Victimae Paschalis“ sequentia drámai erejű sorainak hatása alatt fűzték a misztériumdrámába: „Mors et vita duello confluxere mirando; dux vitae mortuus regnat vivus...“ Sőt már 1002 körül az Ecclesia és Synagóga, valamint az Élet-Halál rangvita motívumai keverten lépnek fel. Egy regensburgi clm. 13.601. sz. kéziratban Vita és Mors áll ugyan Krisztus keresztje előtt, de a Halálnak be van kötve a szeme, el van törve a lándzsája és kaszája. Hasonló jelenet illusztrációjáról számol be Ilg.¹⁷ Egy Paris Bibl. Arsenal Cod. theol. lat. 192. számú worms-i eredetű missale miniature-jén láncra fűzve vezeti a Halált a feltámadt Krisztus, aki lándzsájával a Halál szájába szúr, amelyből lángok törnek elő (pokoli lény). A Halál itt nincs sem holttestnek, sem csontváznak ábrázolva. Koldusruhában, csapzott hajú, piszkos ember képében hever győzője előtt. A halál- és halottmotívumok, tehát a legenda is a passiójáték hatása alatt kapcsolódott a keresztjelenettel.

Hogy a két nő kíséretében a kereszt felé siető ifjú kilétét megállapíthassuk, röviden összefoglaljuk K. Goedeke híres tanulmánya alapján¹⁸ az ú. n. everyman-drámák közös tartalmát. Everymant (Jederman, Jedweder) az Úr bűnös élete miatt megfenyegeti. Ez „oldalba löki“; Everyman súlyos beteg lesz. Ekkor látja csak, hogy mit ért a világi dicsőség, gazdagság, barátság. Bűnös barátainak csábításai csak még nagyobb bajba keverik. Mindenki elhagyja. Megjelenik a Halál és el akarja vinni; de hosszas könyörgésre egy órai időt ad a megtérésre. Everyman kétségbeesésében már azt sem tudja mihez fogjon, amidőn egy nő jelenik meg előtte, Fides. Ennek tanácsára megtér. Fides elhívja a szintén nőalakban megjelenő Virtust is. Velük együtt a Halál is visszajő és lenyilazza Everymant. Ekkor mindene elhagyja Everymant, még a teste is, s csak a két nő („die zwey Frouwen“), Fides és Virtus kísérik őt az Úr elé. Egyes Everyman-drámák még Everyman bűnös társainak élet-történetét és halálát is kidolgozzák (de már csak a XVI. században).

¹⁷ Centralkommission 1872. LXXXIV.

¹⁸ K. Goedeke: Everyman, Homulus und Hekastus. Hanover. 1865.

Nyilvánvaló tehát, hogy a metzi ifjú nem más, mint a megtérő (a kereszthez siető) Everyman, a két nő, Fides és Virtus kíséretében. A hívogató nő pedig Ecclesia, aki most már nem Synagogát, hanem Everymant akarja megtéríteni. A három élő pedig Everyman három bűnös társa, akiket a három halott megjelenése rémít el. Tehát a XIII. század egy freskóján az összlegenda már majdnem teljesen ki volt fejlődve.

A legenda további változatain félremagyarázhatatlanul föl ismerhetők annak egyes jelenetei. Egy XIV. századbeli subiacói (Sacro Speco) olasz képen¹⁹ a temető közelében három ifjú három nyitott koporsóra talál (amelyekben hercegnő, király és egy csontváz fekszik). Egy ősz remete a mulandóságra figyelmezteti őket:

Vidi quid eris / quomodo gaudia quaeris;
per nullam sortem / poteris evadere mortem.
Nec modo laeteris / quia forsán cras morieris.

Az egyik ifjú (egy negyedik), megfogadja az ősz remete intelmét, meg akar térni és a remete elé térdel. Társai azonban nem látszanak figyelembe venni az eremita szavait. Büntetésük eléri őket a kép fölötti csíkon, ahol a Halál fehér lovon ülve (Apoc. VI. 8.), hatalmas pallossal kezében támad a három menekülő ifjúra. A feliratszalagon ez olvasható:

Jo son colei che ocide omne persona
Giovene e vecchie... subito...

Az nem szorul bizonyításra, hogy ezek mind a trier-homburgi legendaforma szereplői (Macarius, megtérő Everyman, három halott, három bűnös, öldöklő Halál). A St. Jacob an der Birs-ben található kép hasonló felépítésű.²⁰ A kereszt előtt egy lovag térdel; jobbra tőle látható a koponyákkal megrakott csontkamra. Balra egy lovagló csontváz támad három lovasra, akik közül az egyik megáll, a másik kettő pedig menekül.

Míg a már tárgyalt képeken az öldöklő halálalak mind a három élt egyszerre üldözi, addig a XIV. század második feléből származó flandriai Livre d'heures (Trient. Bibl. communale Cod. Nr. 1761.)²¹ illusztrálója a Halált minden egyes élő mellé külön lerajzolta. Ebben egy kész új legendaszöveg hatását kell keresnünk, amely a Halált természetszerűleg mindegyik élővel külön beszéltette. A párok sorrendje: 1. az első csontváz tükröt tart egy ifjú elé; 2. a második halálcsontvázat egy harcos hosszú lándzsával fenyegeti; 3. a harmadik csontváz dobszóval akar egy leányt elcsalogatni. A három pár után a másik lapon maradt üres hely betöltésére a kézirati illusztráló még három párral egészítette ki a szereplők számát. 4. Az egyik csontváz

¹⁹ Storck: i. m. Nr. 81.

²⁰ Storck: i. m. Nr. 141.

²¹ Storck: i. m. Nr. 140.

karddal támad egy ifjúra. 5. A másik csontváz áldozatát azzal rémíti meg, hogy lándzsájával az előtte heverő koporsóra mutat, míg csontváz-társa a koporsó fedelét tartja. 6. Az utolsó csontváz-alak a dudát fújva csalogatja áldozatát.

Azáltal, hogy az everyman halálalakot minden legendai szereplő mellé külön lerajzolták s a képekről az összlegenda első két jelenetét (Everyman megtérése, a három halott megjelenése) elhagyták, megszűnt minden értelmi tájékozódás lehetősége. A többször egy-egy élővel szembeállított everyman-halálalakot az ősglegenda halottaival tévesztették össze, akik szintén egy-egy élővel állnak szemben. A többszörösen lerajzolt halálalak néptudatilag halottnak számít, ki már azért jó fel sírjából, hogy Everyman társait megölje. Az újlegendakép e néptudati jelentésének hatása alatt az ősglegendakép értelme is eltolódott. A néptudat a három intő halott oktató gesztusába a háromszor külön lerajzolt everymanhalálalak ellenséges indulását olvasta bele. Így lehet az ősglegendaképnek újlegendai jelentése. E jelentéseltolódás okozta a zavart, amely a csontvázban egyszer Halált, másszor halottat látott. A haláltánc igen gyakran a Halált beszélteti és a halottat ábrázolja.

Az újlegenda trienti formájának motívumaira is igen erős hatást gyakorolt a misztériumdráma, amire az is enged következtetni, hogy a három első pár egy Lázár feltámasztását ábrázoló kép keretét tölti ki. A motívumok fejlődéstörténetét nem részletezve csupán azt jegyezzük meg, hogy a tükör és a hangszer hangjaival való csalogatás motívuma is a passiójáték hatása. Az alsfeldi passiójátékban Mária Magdolna „in habitu superbo... cum Lucifero et aliis demonibus corisans” lép fel. Először Lucifer, majd Natyr tart tükröt eléje dicsérve szépségét. Ugyanő az ördögök zenekíséretével táncol. Minthogy a Halál és Ördög alakja igen rokon, a démoni, ellenséges újlegendai Halál-halott e motívumokat könnyen átvehette. Ugyancsak misztériumdráma jelenetének minősíthető az a kép, amelyet Ilg ismertet. A halberstadti dóm egy képén a győzelmes Krisztus láncra verve vezeti az Ördögöt és Halált, de a Halál viszont Adámot és Évát (Everyman helyettesei), amihez az Ördög hegedül. („Höllenfahrt Christi“.) Az ördög hangszere ily kép hatása alatt igen könnyen átvándorolhatott a démoni csontváz-Halál kezébe. S csak ezután egyesülhetett a Halál-csontvázal a tánc fogalma. A tánc, mint a hangszerek természetes velejárója, csak utólagos hozzáadás. Az újlegendaszöveg még nem ismer Halál-táncot s bár több szereplő halálát sorakoztatva fel, igen közel áll a „haláltánc”hoz, mégis újabb motívumokkal kellett egyesülnie, hogy azzá lehessen.

(Folyt. köv.)

KOZÁKY ISTVÁN.

ATTILA ÉS BUDA TESTVÉRSÉGE.

A mai köztudatban a hún királyi testvérpár úgy él, hogy Budát tartja az idősebbnek, Attilát az ifjábbnak. Ez azonban csak kevéssel több, mint félszázados irodalmi hagyomány, amióta tudniillik Arany Buda Halála megjelent. A költő nagyon jól tudta ezt s az első énekhez írt jegyzetében meg is adja az okát, miért változtatta meg a régebbi, hagyományos felfogást. „Megszoktuk Budát *ifjabb* testvérnék képzelni, de csakis megszoktuk. A krónikák egyszerűen *frater*-t mondanak, s az lehet *bátya*, öcs egyaránt. A Nibelungen *Blödel*-e, igaz, fiatalabb: de az nem történet. Thierry Amadé (nem tudom mi forrás után) határozottan Budát nevezi *frère* aínének. Hogy tárgyamra nézve e főlvetel igen háladatos volt, az olvasó meg fog győződni.”

Valóban így is van; a krónikák, tudniillik a mi krónikáink schol nem jelzik a két testvér korbeli különbségét, és Kézaitól kezdve végig a közömbös *frater* szóval jelölik meg a vérségi viszonyt. A külföldi, régebbi források egyike-másika azonban Budát Attila öccsének mondja; így a legtekintélyesebbek egyike, Jordanes: „Post quorum [sc. Octar et Roas] obitum [Attila] cum *Bleda germano* Hunnorum successit in regnum.” (Get. XXXV.). Későbbi íróink, valószínűleg Jordanes és követőinek hatása alatt nevezik Budát az ifjabb testvérnék; így régebbi iskolai könyveink közül Losonczi Istvánnak, az országszerte, hét évtizeden át, vagy félszáz kiadásban közkezen forgott *Hármas Kis Tüköre* is ezt mondja: „Attila ... jámbor testvér ötsét Blédát álnokul megölette.” Így hát nem mondhatjuk Aranynál pusztán „megszokás”-nak ezt a véleményét, hanem valóban a köztudatban megrögzött, megokolt meggyőződésnek. — Jordanes főforrása, Priskos Rhetor, sehol egy szóval sem jelzi a testvérség milyenségét, de bizonyára a két fejedelem jelleme, szereplése az események menetében, egyéniségük súlya Európa politikájában vitte rá Jordanest, hogy Blédát tegye meg a gyöngébbnek, ifjábbnak. Különösen az Attila lakomáján eszelősködő udvari bolonddal, Zerkon-nal szemben tanúsított viselkedés tünteti föl a különbséget ilyenek: Attila el sem mosolyodik a törpe bohóságain, míg Bléda harsogó kacajra fakad; Attila egy tekintetre sem méltatja, Bléda váltig gyönyörködik benne s magánál tartja. Priskos továbbá az említés sorrendjében: Ἀττίλας καὶ Βλήδας, soha a világért sem tenné Blédát elsőnek (l. Priskos, Corp. Script. Historiae Byzantinae, Bonn. I. 1829). Szóval, megvan az alapos ok, miért mondta a történelem, s miért tartotta a köztudat, nemcsak a mienk, hanem az európai is, Budát ifjabb testvérnék, öcsnek. Így szerepel aztán minden nép hún mondájában, így a skandináv Eddában s a német Nibelung-énekekben is.

Hogy lehet már most, hogy Thierry e történeti és közkeletű hagyománnyal szemben, Arany szerint „határozottan

Budát nevezi *frère aîné*-nek? Itt mindenekelőtt meg kell állapítanom, hogy ez a kifejezés, így betű szerint egyáltalán elő sem fordul Thierry Attila-tanulmányaiában (először: „Épisodes de l'histoire du cinquième siècle“, a *Revue des Deux Mondes* 1852. évf. I. 3., 4., 5. füzetében, később könyvvé bővülve: „Histoire d'Attila.“ I., II. 1856). Mikor Arany, költeményének befejezte után a jegyzeteket írta, bizonyára nem volt keze ügyében Thierry francia szövege, s a lényegyet emlékezetből más szavakkal fejezte ki. Thierry szó szerint ezt mondja: „Attila était *frère puîné* de Bléda; mais, quoiqu'ils régnassent en commun, le sceptre résidait de fait aux mains du *plus jeune*.“ (Rev. d. d. M. 551. l. — Hist. d'Attila. I. 54.). Szabó Károly fordítása: Attila (1855), mely Aranynak igen kedves kézikönyve volt, így mondja: „Attila *testvéröccse* volt Budának, de bár közösen uralkodtak, a kormány tetteleg az ifjabb kezében nyugodott.“ (39. l.) Szabó más helyen is, a jegyzetekben, mindig megteszi ezt a megkülönböztetést, bár Thierrynél az említett helyen kívül egyszer sem fordul elő; pl. „Attila *bátyjának* nevét... Bleda-nak írják“ (38. l.); vagy: „Attila *bátyját* Budát a mai Ó-Budán ölte meg“. (45. l.)

De már most honnan vette Thierry Buda idősb voltát? — Az egyik forrás egy kevésbé ismert s még kevésbé becsült krónika: Calanus Attilája (Juvenus Coelius Calanus Dalmata, Dalmácia kormányzója és 1188-tól 1218-ig pécsi püspök), mely meglehetősen zavaros egybeszerkesztése Attila történetének Priscus, Jordanes, Paulus Diaconus és mások után, s mind időrendben, mind sok egyébben eltér az ismert források előadásától. (Kiadta Bél Mátyás az Adparatusban; v. ö. még Ballagi Aladár: Attila bibliographiája. Irod. Közl. 2 : 229, 410.) Calanus a testvérpárról ezt írja: „Mandluchus ... rebus humanis exemptus est, duos filios relinquens: *Bledam* natu maiorem, „*Attilam* iuniozem.“ Bél Mátyás ezt a jegyzetet fűzi hozzá: „Attilam tamquam natu maiorem, Bledae anteponunt, Jornandes... et alii, quam Calanus noster, *nescio quo perductus aucioramento*, natu minorem exprimit“ (cap. III.). Calanus később is, ha a testvérekről szó esik, Blédát mindig eléje teszi Attilának: „Bleda et Attila“, teljesen eltérően a Priscos óta megszokott sorrendtől. Calanus krónikáját ismerte és használta Thierry, részletesen hivatkozik rá Oktár hún fejedelmének nevének említésekor (Hist. d'Attila I. 46. és 222.). De vajjon miért döntött Thierry a jelentéktelen Calanus fölfogása mellett, mikor vele szemben annyi nagy tekintély áll? Én azt hiszem, s ez a másik forrás, hogy félreértették Priscos szövegét. Mikor a bizánci követek hún területre érnek, a vihar elől egy faluba menekülnek és Bléda egyik feleségétől szívesen fogadtatnak. Ezt Priscos így írja: „τῆς δὲ ἐν τῇ κώμῃ γυναῖκος (μία δὲ αὕτη τοῦ Βληδα γυναικῶν ἐρέγυναι)“ stb; a bonni kiadás latin fordítása így szól: „Vici domina una ex Bledae uxoribus erat.“ Bél Mátyás szövege: „Vici domina, *quondam* una ex

Bledae uxoribus fuerat“; a kiadó jegyzete pedig: „Ergo iam tum ... Bledam perfunctum fuisse oportuit: eo quod hic viduae suae fit mentio“. (Adparatus, 41. l.) Szóval Bél Mátyás itt Buda özvegyéről szól. Thierry nem Bél Adparatusából olvasta Priscost, mert a jegyzetben közölt latin szöveg csak *uxor*-ról szól, *quondam* nélkül, s mégis a francia szövegben özvegyet említ: „Ce village appartenait à une des veuves de Bléda“ (Hist. d'Attila 91), pedig Priscos egész jelentésében, bár Bléda neve az idézett helyen még háromszor előfordul, sehol mint halottáról nincsen szó. Suidasnak szövegében van egynehány részlet, melyet Priscos jelentésének ma már ismeretlen szövegéből való átvételnek tekintenek (Priscos bonni kiadása közli); ebben bővebben van szó Zerkon scytha bohócról, kit Aspar római vezér kapott ajándékba, aztán a hunok elfogták, és Attilának és Budának vitték; Attila nem becsülte semmire, Buda azonban magánál tartotta. Halála után Attila Aëtiusnak küldte, ki Asparnak visszaadta. Ez azonban sehogysem történhetett a bizánci követség hűnföldi tartózkodása idején, mert ekkor Zerkon még a hún udvaron volt, tehát Buda is élt még. Thierry azonban (117. l.) még egyszer visszahozatja Zerkont Attila udvarába s így az egész követség idejét is Buda halála utánra teszi. A hiteles Priscos-szöveg nem ad erre jogcímet, még a Suidasban levő állítólagos Priscos-töredék sem.

Kiderítetlen marad tehát Calanus forrása és Thierry, meg Bél Mátyás fölfogása. Egy bizonyos azonban, hogy nálunk Buda csak Arany óta köztudat szerint az idősebb testvér, Arany pedig Thierry (: Calanus) alapján veszi annak. — Érdekes, hogy már jóval Arany előtt, Katona József, a Bánk bán költője is egyik történeti munkájában ifjabbnak teszi meg Etelét: „Buda ... eltűnik ez a' gyáva ember tüzes öccse mellett, hogy nevét is alig halljuk.“ (Szabados Kecskemét története. 1834. 74. l.) Valószínű, hogy ő is Calanus után indult. A többi részlet megfejtése a bizánci-görög nyelvtudósokra és a hivatásos történetírókra vár.

TOLNAI VILMOS.

DANTE ESCHATOLOGIÁJA.

II.

Az alvilág rajza. A fetisimádóktól a totemizmuson át a szellemfalvak fogalmának kialakulásáig csak homályos sejtés az alvilág s még a mycenae-i korszakban sem találjuk közelebbi meghatározását. Az egyiptomiaknál az „Amon-Ra“ theológia idejében fejlődik ki a túlvilágkép „Ra“ napisten földalatti útjáról szóló regékben, a 18–20. dynastia idejében pedig már két részből áll Isis birodalma: a pokol-barlang talán a Tartarosnak, „Jalu mezői“ talán az elysiumnak eredetije. Az assyr-babyloniai Tammur-napmythus ugyancsak kifejleszti a túlvilág képét: hétésszeres fallal körülvett város az alvilág, az „Arallu“, amelynek

királynője „Allatu“ óriási palotában trónol. Az ősbabyloniai Izdubar-eposz κατάβασις-a pedig már bámulatos egyezést mutat a görög és latin eschatológiával.¹ A feníciai Adonis és Astarte-cultusa hű mását adja a babyloniai túlvilágképnek.² A zendavestában, Zoroaster tanaiban, Artâ Viraf látomásaiban már a pokolból, a felette az égbe vezető „cinvat“ hídjából és a 7 égből áll a másvilág. Blochet³ szerint e jelenségek Mohamed „mirach“-zjával és néhány nyugati apokalypsissel együtt a Divina Commedia forrásai. Barthelemy, Capetti hasonló tanulmányai már Asin Palacios előfutárjai. Az orphicus-phythago-reusok tanaiban Mnemosyne forrása, az assyr-babyloniai életvíznek egy változata, amelyből azután L. Patrensisnél és Apuleiusnál Psyche szépítőszert hoz fel Venusnak, első nyoma a túlvilág helyrajzának a szellemfalvakra emlékeztető kimmeriaiak ködbeburkolt városával együtt. A homerosi költeményekben két részre oszlik: a Hadesre és Tartarosra, továbbá az elysionra. A pokol kapuja, a tágas királyi palota, a csak szomorú fűzből és nyárfából álló Persephone ligete, a csak gyomot termő asphodelos-mező, a nagy bűnösöknek az árnyak tömegéből szoborszerűen kidomborodó alakjai már a festői képzeletnek is támpontot nyújtottak. A vázafestményeken ugyan érvényre jut már az a gondolat, hogy csak a szellemi vagy testi erő — Orpheus v. Hercules — győzhetik le a halál borzalmait, de Pluto palotájának, az alvilág határfolyójának ábrázolásán kívül más helyrajzi adatot nem nyújtanak. Polygnotos és Nykias ezekhez még hozzáfestik „egy fával“ Persephone ligetét. Az esquilinusi nekyia-falfestmény ugyancsak e felfogás határai között mozog. Platon az alvilági folyamrendszert beállította eschatológiájának szolgálatába és Phaidonjában már felismerhető a keresztény túlvilág 3-as felosztása: az Acherusia-tó ideiglenes büntetéseiével megfelel a tisztítóhelynek, a Tartaros a pokolnak és az elysion a mennyországnak. A Herakles, Orpheus, Peirithoos, Theseus stb. vállalkozásairól szóló napmythosok költői feldolgozásai ugyan legnagyobbreszt elveszttek, de megmaradt töredékeik lényegesen hozzájárultak az alvilágkép tökélyesbedéséhez.⁴ A Νόστοι vékuia-töredéke és tartalmi kivonata a homerosi keretek között mozog és a Minyas-frangmentumok sem nyújtanak új adatot az alvilág helyrajzát illető-

¹ Jeremias A. Roschers Lexikon der Myten II. 773. és köv.

² Melkart újraébredése dec. 25-én a napév kezdete, az ősi napimádás napja, I. Gyula pápa óta a keresztény és később a szentév kezdete.

³ Les sources orientales de la Divine Comédie. Paris, 1901.

⁴ Odysseus is naphős, a Tartaros-jelenet alvilági útjának egy része, amely nézetem szerint eredetibb, mint a hades-episod halottbeszélései. Majd minden halottjósánál megtaláljuk ezeket a beszélgetéseket, jóslásokat, kapcsolatban egy napmythossal, bár egymással semmi féle összeköttetésben sincsenek, mint ahogy nincs összefüggés a hades és Tartaros jelenetek között az Odysseában.

leg. Pausanias és Strabo a fel- és alvilág érintkezési pontjait mephitikus kigőzölgésű barlangokat, hegyszakadékokat jelöltek meg, de topographiailag újat nem nyújtanak.

Vergiliusnál az alvilág folyóinak helyrajza már határozottabb, mint Platonnál, Eichler ez adatok alapján meg is rajzolta V. alvilágának térképét, de a belső felosztás még az ott tartózkodó lelkek szerint igazodik elkülönítő határok nélkül. Dante az alvilág folyóit ugyan Vergiliustól vette át, de beállításkban eltér tőle; Charon-jelenetében ugyan összeköttetésbe hozta a vergiliusi necyiát a középkori keresztény és arab apokalsipsiek anyagával, de e jelenet helyrajzán kívül Vergiliusnak hatása az Infernora egy pár jelzőre szorítkozik. Csupa határozatlan adatot találunk Ovidiusnál, Lucanusnál. Statius Thebaisában ugyan terméketlen berkekről, kékes erdőkről, a Styx 9-szeres kanyargásáról, emésztő tűzpatakokról regél, de határozott topographiai adattal itt sem találkozunk, akárcsak valószínű forrásánál Pindarosnál. Siliusnál csak a taxus új adat, mint az alvilág jellegzetes fája. Lukianos *Κατάλοιπος*-ában alvilágának oly plastikus képét adta, hogy Lindau a bécsi Lustspieltheaterben előadatta és Carstens Asmus dán festő alvilágképeinek megfestésére ösztönözte, de alvilágrajza úgy itt, mint a „Halottbeszélgetések”-ben csak a határfolyókra és az alvilágkapura szorítkozik. Apuleius megemlíti az alvilág királyának kapuját, a holtak folyóját, Charon révészt és varrottas csónakját, de adatai semmi újat nem nyújtanak.

A latin középkor apokalsipsiei, mint a zsidó messiást jósoló látomások és a görög alvilágleírások eredői nem sok új adatot nyújtanak. Kopisch szerint a Biblia lenne forrása Dantenak pokla alakját illetőleg. A „dabo te in montem combustionis”-nak azonban itt allegorikus és nem helyrajzi értelme van s nem valószínű, hogy a kiégett hegy, amellyé az Úr Bábelt tenni akarta, hozta volna Dantet poklának alakjára. A zsidó bálványimádás „Gé-Hinnom” völgye testeket emésztő tűzével adta meg később az örök kárhozatnak képét és átvette sok tekintetben a Scheol-nak, a sötétség, hallgatás, enyészet, büntetés és tisztulás országának szerepét. Az érzéki világ örömeinek megvetése az első századok keresztényeit a neoplatonikusok és Aristoteles bölcsészete felé irányította ugyan, de ily érvelés a nagy tömegekre hatástalan maradt, látomások alakjában megmutatták tehát a paradicsom örömeit és a pokol kínjait. A hátborzongató lett a fő a túlvilági legendákban s a helyrajzról, mint keretről csak kevés szó esik. Szévillai sz. Izidornál egész váratlanul a föld középpontjában találjuk a poklot, fordított arab pokol, fenn szűk, lenn széles, miért is Asin Palacios meg nem emésztett arab eschatologikus befolyásra vezeti vissza. Furseus poklán kívül, amelyet a légkörben gondolt, a többi látnoknak mintha a gyehehna völgye lebegett volna szeme előtt. A népvándorlással a görög-héber befolyás a nyugati keresztény apokalyptikára megszűnik és a caroling-feudalizmus alatt a látomásköltészet a

papság hatalmának megerősítését szolgálja,⁵ de új helyrajzi adatot ez sem nyújt. A provençesi költészet, amelynek bölcsője, mint a Divina Commediáé, szintén az arabok spanyol birtokain ringott,⁶ a papság ellen fordítja a víziók fegyverét, Rutebeuf ugyan ír egy bűnbánat-városról, de topographiailag újat nem mond, R. Houdan „Songe d'Enfer”-jében említi ugyan az alvilág kapuját, de sem ezekben, sem „Saint Pierre et le Jongleur” meséjében nem találunk újat. A chiliastikus világvég katastrofájának legendáiból a borzalom és boldogságnak új képei kerültek a pokol és mennyország rég ismert kereteibe, de csak attól az időtől kezdve, midőn az arab befolyás a 11. sz.-ban Nyugaton tetőpontjára hágott. E korszak legendái már előre haladottabb műveltségről tesznek tanubizonyságot, D'Ancona bennük már a Divina Commedia vázát látja, Graf pedig nem tudja magának e változás okát megmagyarázni.⁷

Az Ali-nak és Abenabas-nak tulajdonított arab eschatologikus hagyományokban már egymásföle helyezett köremeleteket találunk a tölcséralakú pokolban. Megvan ebben az egyes köröknek úgy a büntetésmódra, mint a tűz minőségére jellemző neve.⁸ Dantenál mythologiai szörnyeket találunk egyes körök élén, amelyek egyrészt őrzik az elkarhozottakat, másrészt bűneiket jelképezik, de csak az utolsó kör alosztályainak van neve. Asin Palacios itt egyezést állapít meg, de ha van itt arab behatás, nagyon távoli és nyoma nagyon homályos. A „Tadsquira”-ban, az arab asketa-írók eschatologikus látomásgyűjteményében, már nemcsak a túlvilág tervrajza egyezik a Divina Commediáéval, hanem még a hegységek, sziklák, árkok, örvények, völgyek, források, patakok, tavak, tengerek, kutak, cister-nák, falak, kastélyok, hidak, házak, földalatti börtönök egész complexumukban arab befolyásnak tekinthetők, mert a középkori keresztény látomásköltészetben csak elszórtan találhatók ilyen adatok.⁹

Mohidin Abenarabi (XIII. sz.) „Fotuhát” c. munkájában is 7 lépcsőzetes köremelete van a tölcséralakú, mély örvényszerű pokolnak, amely minden köremeleten 4 részre oszlik és még a

⁵ Ilyen pl. Hinkmár rheimsi érsek látomása, amelyben Kopasz Károly szörnyű túlvilági sorsával akar hatást gyakorolni az élő királyra. D'Ancona, Prec. III. — Ez a Hinkmár adott először hirt a magyarok életéről, tőle tudjuk, hogy már Lebediából is indultak nyugateurópai portyázásokra.

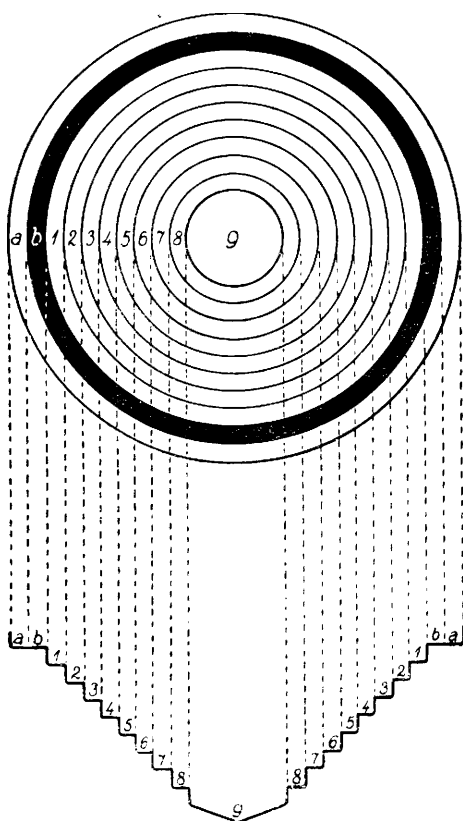
⁶ A „La cour du Paradis” sz. Máriának és a szenteknek táncával és énekeivel már az arab érzéki paradicsom ismérveit viseli magán. V. ö. Barbazan-Méon, Fabliaux et contes, I.

⁷ V. ö. Ozanam, Des sources poetiques de la Divine Comédie, Paris, 1859; Chantepie Saussage, Hist. d. rel. „Enfer” alatt; Graf, Miti, leggende e superstizioni del medio evo. Torino, 1893; Asin, 247—8.

⁸ 1. Alhauia, 2. Achahim, 3. Sácár, 4. Asair, 5. Alhatma, 6. Ladhi, 7. Chanánam. Hadiz de Abenchoraich, Jázín, Tafsir, III. 96—7, Asin, 113.

⁹ Tadsquira del Cordobes o Memorial de la vita futura. Asin, 115.

külső és belső szervek bűnöseit is elkülöníti. Abenmasarra és Abencasi összecsavarodott kígyóval hasonlították össze ezt a poklot, mert felülről tekintve a lefelé folyton kisebbedő átmérőjű köremeletek ilyen képet adnak.

A föld középpontja.

Dante Infernója:

- a) A preinferno vagy vestibolo.
- b) Acheron.
- 1. Limbo.
- 2. Az érzékiség bűnösei.
- 3. Cerbero, eső, jégeső, hó, szélvész.
- 4. Pluto, súlyhengergetés, fősvények és pazarlók, tobzódók.
- 5. Felgias, haragosok, Styx mocsara, Dis városa.
- 6. Eretnekek, tűzsirok.
- 7. 3féle erőszakosok, forró vér folyó, bokrokká változás, tüzeső.
- 8. 10 bolgia a csalók, különböző büntetés. Óriások kútja.
- 9. Árulók, 4 rész, a Cocytus jegében.

Lefelé folyton szűkebbé váló köremeletek szállanak le tehát a föld középpontja felé úgy Dantenál, mint Abenarabinál, a számokban van csak eltérés: Abenarabinál 7, Dantenál 9 kör foglalja magában az elátkozottak kínjait. Az ókor eschatológiájában, a keresztény apokalyptikában nincs Dante poklához hasonló, az arab túlvilágtan meg majdnem teljesen egyező képet ad. Abenarabi 25 évvel Dante születése előtt „Fotuhat”-jában 4 oldalon bemutatja túlvilágának tervrajzát, Dante pedig 80 évvel ezután a sírontúli életnek olyan pontos és részletes költői

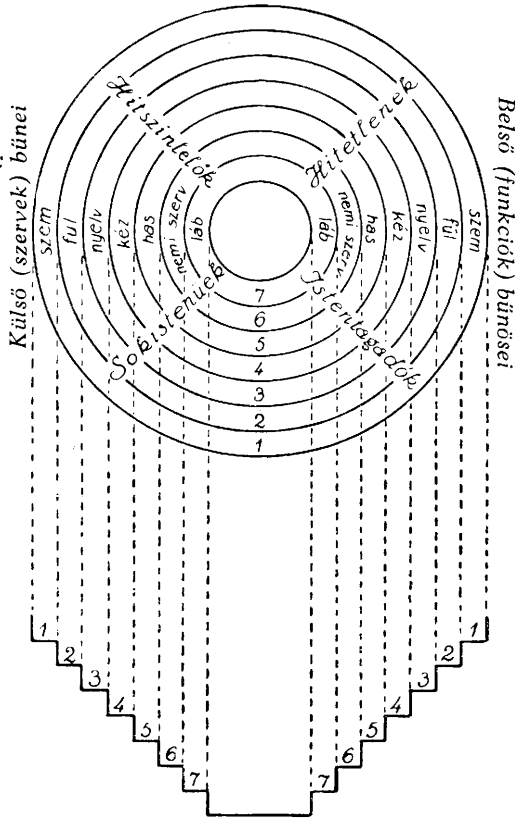
leírását hagyta ránk, hogy XX. sz.-beli magyarázóí oly tervrajzát adták alvilágának, amely Abenarabiéval majdnem teljesen egyezik.

A purgatorium. A lelki tisztulás fogalma és ennek helyrajzi

Abenarabi arab alvilága:

1. Sichin a . . . szem
2. Alhathma,
(emésztő tűz)
a fül
3. Ladhi, (égető tűz)
a nyelv
4. Sacar, (égető tűz)
a kéz
5. Asair, (a lángoló
tűz . . . . . a has
6. Alchaim (hatá-
lyos tűz)
a nemi szerv
7. Chahanam
(gehenna) a láb

bűnösei

A föld középpontja.

megrögzítése a metempsychosis ősi hitére vezethető vissza. Megvolt ez már az egyptomiak, a perzsák, a talmudisták, a pythagoreusok tanaiban is, sőt az orphikus eredetű könyörgés az elhunytak lelkiüdvéért még a Rigvedában is fellelhető.¹⁰

¹⁰ Rhode az indiai-pythagoreikus és keresztény felfogás között nem lát kapcsolatot (Psyche. II. 128., 5.), Anrich szerint pedig a purgatorium a görög phil.-ból a gnosizmus útján jutott a keresztény apokalyptikába. (Das antike Mysterienwesen. Göttingen, 1884.)

A lélekvándorlás az összekötőkapocs a földi élet és a paradicsom között. A perzsa „cinvat”-híd is összeköttetésben van a tisztulás fogalmával s tán a babyloni lépcsőzetes gúla hatása alatt alakul ki a purgatorium hegye. A neoplatonikusok apokatastasisa szerint majdnem az összes túlvilági büntetések tisztulási folyamatok. A gnostikusok a keletiektől még a lélekvándorlást is hozzávették és a Lethét tették meg purgatoriumuk határfolyójává. Origenes szerint a chiliastikus világvég katastrofájával kapcsolatban mindenkinek át kell esni a tisztuláson, de tud egy egyéni tisztulásról is, amely tűz is, lelki kín is a bűnök nagysága szerint.¹¹ A paulinizmus szakít az apokatastissal: nem mindenki üdvözl, sz. Agoston csatlakozik a felfogáshoz, Nagy Gergely pápa pontosan meghatározza a tisztítóhely lényegét. Sz. Victor Hugo és sz. Tamás írtak ugyan a tisztítóhelyről, de felfogásuk helyrajzilag Dante purgatoriumához egyáltalán nem hasonlít. Az ősi felfogáshoz hasonlóan a keresztény középkorban is a levegőben találjuk a purgatoriumot. Furseusnál az ég és föld között, Henricus Salterensisnél a tüzes levegőben sz. Tamás szerint a sublunaris atmosphaerában van. Az izlam „credo”-jában külső gyeheña a föld felett a purgatorium, később Ceylon szigetének legmagasabb hegyén képzeltek, a tetején a földi paradicsommal. A keleti, aetheri, fényes, majdnem irreális híd az izlamban út, ösvény, magas építmény, bolthajtásos vagy közönséges híd, csúszós feljáró, meredek lejtő vagy lépcső. Abenarabi „sirat”-nak mondja,¹² a pokol közép-pontja felett emelkedik ki nála is a tengerből, nehéz és fáradságos feljáratú magaslat a földtől a csillagokig, a tetején gyönyörű réttel, a földi gyönyörök paradicsomával, amely a mennyországgal határos, 7 körpárkányzata az izlam 7 főbűne tisztulót foglalja magában.

Dantenál is meredek út, fáradságos feljáratú magaslat a purgatorium. Előcsarnokában akik éltük végéig halasztották megtérésüket, addig várják tisztulásukat, amennyi ideig éltek, mint Platonnál az *αιωνοι* és *βιαιοθανatoi*, hogy a sors által nekik kiszabott életidő leteljék. A pokol felett a túlsó féltekét elborító tengerből emelkedik ki Dantenál is a purgatorium hegye, tetején gyönyörű erdős rét a földi paradicsom, amelynek helyrajza, éghajlata flórája, illatos virágai, a madárdalok összhangja, az enyhe zephir fuvallata mindmegannyi egyező vonás az arab földi paradicsommal. A Lethe vize Dantenál elfeledteti a bűnöket, az araboknál az első patak vize eltörli a bűnök nyomait, az Eunoe visszaemlékeztet minden jócselekedetre, az arab földi paradicsom 2-ik patakja új életre kelti a lelket ami hasonló jelenség.

A felépítés, a helyrajz, sőt még a beosztás is egyezik.

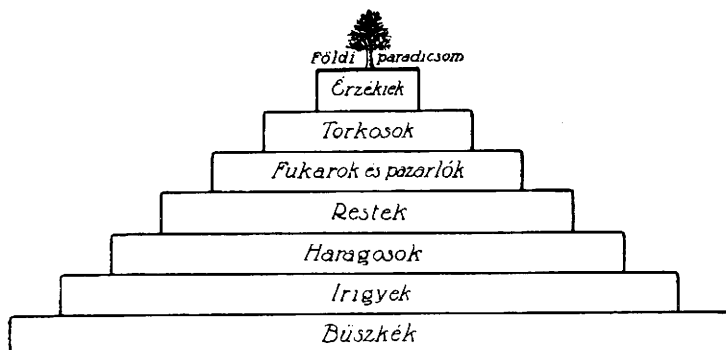
¹¹ Anrich G., Clemens u. Origenes, als Begründer der Lehre vom Fegefeuer. Tübingen, 1902.

¹² Az éjjeli utazás könyvében. (Kiadatlan.)

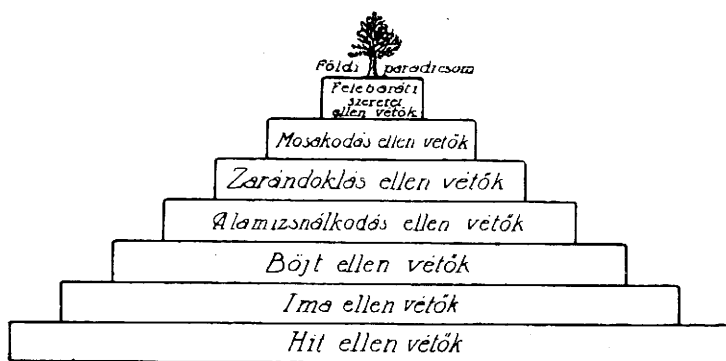
Az arab purgatoriumban az izlám 7 főbűnének, Dante tisztító helyén a keresztény 7 főbűnnek vétkesei tisztulnak.

A *paradicsom*. A fejlettebb erkölcsi felfogás elkülöníti a szellemfalvak lakóit, különválik a mennyország és a pokol. Homerosnál még az elköltözöttek mezője az ἡλύσιον, Hesiodosztól Platonig a νῆσοι μακάρων a mennyország. Platonnál, Pindarosnál a boldogok szigetein kívül megtaláljuk már az égi paradi-

Dante tisztítóhegye:

Az arab tisztítóhegy:

csomot. Az elysion helyét a napmythosok felfogásának megfelelően keleten, Egyiptomban vagy a Fekete-tenger környékén keresték, a napkelet, a fény, a boldogság hazájában. Vergiliusnál már az elysium és aether¹³ a boldogok két tartózkodási helye, a néphit és a bölcselkedés mennyországai. A keresztény

¹³ Az aëris campi az elysium háttérében lévő berek, a legfelsőbb légköri réteg a hold alatt.

jelenésekben ezeknek a földi és égi paradicsom felel meg, sz. Bonifácnál „*amoenitatis locus*“ és „égi Jeruzsálem“ a megkülönböztetés, egy 696-ból való névtelen vizióban pedig „*campus laetissimus*“ és „*regnum coelorum*“. Hasonló felfogást találunk sz. Patriknál, Alberichnál, H. Salterensinél: az egyikben az utolsó ítéletet várják a lelkek, a másik a valódi mennyország.¹⁴ A görög bölcsélet 9-es világegyetemfelosztása, a babyloni, chaldaeus és perzsa tanok a csillagos égről, a neoplatonikusok és neopythagoreikusok eschatológiája az eget jelölte meg mint a tisztultak honát. A nyugati, keresztény apokalyptikában naiv felfogás alakul ki a paradicsomról, kolostori ebédlőnek képzeltek egyrészt jó italokkal, ételekkel, óriási énekkarral, másrészt olyannak, mint a hűbérurak lovagjátékainak örömeit.¹⁵

Már Mohamed égberagadtatásáról szóló legendákban sok a hasonlóság a Divina Commediával. A főszereplő az elbeszélő itt is, ott is, hajnal pirkadása előtt indulnak útnak, a vezető váratlan megjelenése, a főszereplő elbátortalanodása, a vezető buzdítása¹⁶ az egyező vonások. Az arab eschatológiában az indiai ascesis helyébe a szent háború lépett s hogy hithűek és jó harcosok maradjanak a muzulmánok, rettentőnek festették a poklot, érzéki gyönyörökkel a mennyországot. Majd a sufik mint arab vallásreformátorok, a kedély vallását akarták kiépíteni és paradicsomuk kezd tisztább, szellemibb élvezetek országa lenni. A buddhista kissé pantheista ízű „fana“ hozzájárul ehhez, s e tisztulási folyamat a keleti görög bölcsészet befolyása alatt a 9. sz.-ban határozott alakot ölt. Az érzéki örömek teljes kiküszöbölése azonban nem sikerült, bár oly szöveget fogadtak el, hogy a paradicsomban mindenki bírni fogja azt, amit kíván és oly alakban, amint kívánja. Két mennyország alakul ki: az igazak lelkei a feltámadásig a gyönyörök helyén várják, hogy az „örök dicsőség honába“ felmelessenek. A keresztény viziókban hasonlóképen egy érzékibb és egy eszményi mennyországgal találkozunk. Asin Palacios már a XIII. sz.-ból idéz keresztény theologusokat, akik ismertek egy oly arab paradicsomot, amely éppúgy egyezett a keresztény tanokkal, mint Dante mennyországa. Abenarabinál oly elbeszélést találunk, amely nagyon hasonlít Dante és Beatrice égbeszállásához. Abenarabinál is, Dantenál is megtaláljuk a földi paradicsom mellett az égit, mint a fény, a szemlélődés a szeretet, az extasis mennyországit. Dante éppúgy eltávozik a középkori viziók érzéki paradicsomától, mint az arab theologusok álmodozása érzékes paradicsomuktól.¹⁷ Xaquir Benmoslem de Orihuela (XII. sz.) teljesen úgy írja le földi paradicsomát, mint Dante.¹⁸ A Divina Commedia

¹⁴ Tischendorf, *Apocalypses apocryphae*, 49—56, 64—69.

¹⁵ D'Ancona, *Precursori*, 29; Asin, 183.

¹⁶ Asin, 8—10.

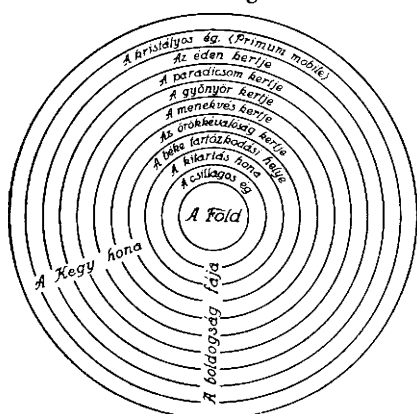
¹⁷ Asin, I. és 257—8.

¹⁸ Ali y Abenabas koránmagyarázatai nyomán. Asin, 165—6.

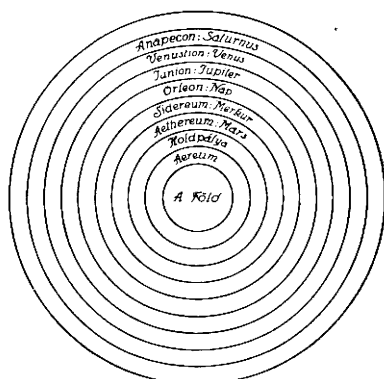

astronomikus egének 3-as felosztása megvolt már a babyloni világképben, a görög philosophiában teljes kifejlődésében a

Az arab ég.

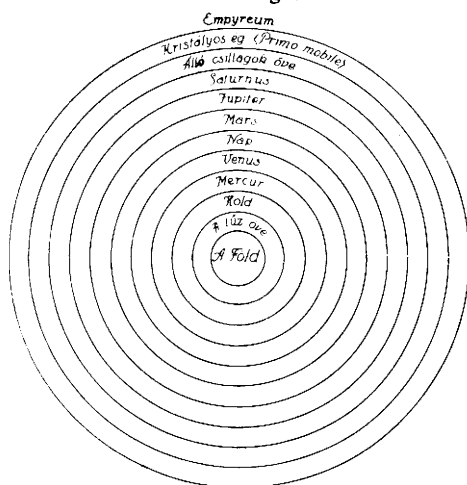

Sz. Albericus ege.

neoplatonikusok tanaiban, sőt kicsi különbséggel még a keresztény víziókban is. Sz. Pál látomásában 4 eget, sz. Albericuséban

Dante ege:

pedig olyat találunk, amely nagyon hasonlít Dante égi paradicsomához.¹⁹

¹⁹ Kopisch, Die Göttl. Kom. c. művéből. Sz. Albericus látomása a XII. századból való.

Sz. Albericus ege, amelyet D'Ancona, Asin említenek, könnyen játszhatta a közvetítő szerepet az arab és Dante eschatológiája között, bár a részletek egyezése Asin következtetése mellett szól.

Arab elemek a részletekben. Hogy a főszereplő mondja el látomását Dantenál is, az hasonlóság és nem érv, mert a VII. századbeli Furseus víziójában ugyanezt találjuk. A „L'ora del tempo e la dolce stagione”²⁰ Rutebeuf trouvère-nél is ugyanaz. Ha tekintetbe vesszük, hogy régi hagyományok a világ teremtését tavaszra tették, mikor a nap a kos jegvébe lép, továbbá, hogy az immaculata conceptio és az akkori hűsvét is erre az időre esett, hogy Krisztus is tavasszal szállott alá poklokra, s hogy ezt a napmythosokkal is összhangzatba lehet hozni, úgy ezt sem sorolhatjuk a döntő érvek közé. Az arab látomásköltészetben Abulala és Abenarabiig magas hegyet kell megmászni a főszereplőnek. Abdulal el Maarri XI. sz.-beli víziójában oroszlán és farkas állják útját a látnoknak, Abdelcarim el Chilani-nál pedig mindahárom vadállatot megtaláljuk hasonló jelképes értelemben.²¹ Keresztény látomásokban nem találjuk ezeknek nyomát, Latini „Tesoretto”-jában is csak a hegy van meg s így itt a közvetlen arab behatás valószínű. Az arab rejtelmes bölcselők azon felfogását, hogy a pokolban balra, a mennyországban jobbra megy a főszereplő, szintén megtaláljuk a Divina Commediában.²² Abenarabinál két túlvilági utast: egy bölcsészt és egy hittudóst egy vezető kalauzol, Dantet pedig két vezető: a bölcsészet és a hittudomány, Virgilio és Beatrice kalauzolják. Beatrice a kristályos égben átadja helyét sz. Bernátnak, ahogy az arab látomásokban Isten trónja előtt Gábiel arkangyal szerepét egy fényes szellemkör veszi át. A Charon-jelenetben vonakodik a révész élő embert átvinni a folyón az Aeneisben, hasonlóképp a Divina Commediában és az arab látomásokban. A vergiliusi aranyág szerepét az araboknál az isteni parancs említése veszi át, akárcsak Dantenál, sőt Asin szerint az arab minta annyira megtetszett Dantenak, hogy a Minos-, Pluton-, Phlegias-jelenetekben, Dis városának kapujánál, és Minotaurus meg a daemonok megnyugtatóására megismétli.²³ Az Aeneis közelebb állott Dantehoz, de az egyezés az arab charon-jelenettel nagyobb. Dantet a limbo bejáratánál, Mohamedet a pokol I. körének félig nyitott ajtaján át tűzorkán csapja meg, a keresztény apokalyptikában nincs hozzá

²⁰ Inf. I. 43.

²¹ Dante kortársa. Az arab eschatológiában és oneirocriticában majdnem mindenütt olyan jelképes erkölcsi értelemben szerepel e három vadállat, mint Dantenál. Asin, Esc. II. vol. 94, 95.

²² Inf. IV.; 7. Fraticelli magyarázata: „i poeti, tenendosi sempre a sinistra”; XVIII. 21; XXIX. 53; XXXI. 82; Abenarabi koránmagyarázata LVII. 12, LXVI. 8. hoz. Asin, 123.

²³ Inf. III. 82—100; V. 4—24; VII. 1—15; VIII. 13—24; IX. 79—106; XII. 11—27; XXI. 58—88. Asin, 21—22.

hasonló.²⁴ Ugy Dante *Infernó*jának, mint az arab pokolnak 2.-ik körében szélvészben bűnhődnek a fajtalanság vétkéért. Mindkét helyen vöröses-fekete orkán, büntető, kínozó, sohasem szünetelő, rosszakarató szelek küzködése a pokoli vihar. A szélben való bűnhődés ősrégi néphiten alapszik ugyan, de e büntetés ilyenén kiszínezése csak az araboknál és Dantenál van meg.²⁵ Dis városát a Styx mocsara, Vergilius Tartarosát a Pyriphlegethon veszi körül, mindkettő falain a furiák tanyáznak, égő várhoz hasonlít mindkettő kívülről. Az arab eschatológiában tűztengerben izzó sírok várost alkotnak, amelyekben a zsarnokok, Dantenál az eretnekek bűnhődnek. Dante itt a vergilius és arab elemeket művészi kézzel egységes egészzé forrasztotta össze.²⁶ Az araboknál sok tudós bűnhődik körben járva tűzesőben,²⁷ tanítványaik leszállanak hozzájuk és velük körben járva megkérdezik kínjaik okát, hisz ők tanításaik révén a mennyországba jutottak. Dante Brunetto Latinit a sodomiták között tűzesőben bűnhődve találja, vele körben jár, csodálkozik, hogy ott találja, és megköszöni bölcs és épületes tanítását.²⁸ A „Veglio di Creta” szobra csak abban különbözik Nabukadonozor álmának Daniel szobrától, hogy annak terracottából, ennek agyagból van egyik lába. A kretai öreg szobrának repedéseiből erednek az alvilági folyók, az arab jelenésekben némileg hasonlít ehhez, hogy ott egy arany és smaragd kupolaemlékből négy felvilági folyó ered. A szobor Nabukodonozor álmára vall, a folyók eredete arab befolyásra utal.²⁹ Az 1. bolgiában a kerítőket, az arab viziókban azokat, akik házasságtöréssel vádolták a hű házastársakat, hatalmas korbácsokkal ördögök ostromozzák. A 2. bolgiában pöcegödörben bűnhődnek a hízelgők, az arab túlvilágtan szerint vérnek, izzadságnak és genynek keverékében a részegesek. Fejjel le a földbe beásva lakolnak a 3. bolgiában a simoniakusok, az araboknál a gyilkosok. Hasonló a büntetés, mert Dante a simoniakusokat az egyház gyilkosainak tartotta.³⁰ Hátracsavart fejjel siratják vétkeiket a 4. bolgiában a jósok, az araboknál, akik az izlam alapvető tételeit tagadták. Az 5. bolgiában és az arab pokol 11. körében forró szurokban bűnhődnek a kárhozottak. A 6. bolgiában Dante a kincseik alatt görnyedő fukarok és a fajtalanok súlyos ércruha-büntetésimódjából alkotta meg valószínűleg a színlelők kívül arany, belül súlyos olomkámzsját, Kaifas büntetéséhez hasonlót meg Abenabas említ. A tolvajok a 7.-ikben kígyók szűrják át, porráégnnek, új kínokra újjá-

²⁴ Inf. III. 130—6; Fotuhat, I. 400. és köv.

²⁵ Rhode, *Psyche*. 29, 4; 393, 1. V. ö. Wettinusz, *Esra* és egy 1196-ból való viziót, *Norden*, *Aen.* B. VI. 1. 3.

²⁶ V. ö. A. VI. 548—627. és Inf. VIII. és IX. é.

²⁷ A korán szerint az összes elátkozottakra tűzeső hull. LV. 35.

²⁸ Inf. XV. Asin, 125.

²⁹ Daniel, II. 31—3; Asin, 127. Inf. XIV.

³⁰ Inf. XVIII., XIX; Philaletes, 470; Asin, 127—8.

születnek, alakot változtatnak, az arab eschatológiában a kígyómarás és az új kínoakra újjászületés közkeletű büntetésmód.³¹ A 8. bolgia lángbüntetése minden nép poklában előfordul. Mohamednek és Alinak Titios és Prometheus kínjaira emlékeztető büntetése megvan az arab pokol 13. alosztályában. Megtaláljuk itt a törzs széthasítását, újraösszenövését, a belek hurcolását úgy, mint a 9. bolgiában. Akik politikai viszályt szítotak, levágott kezekkel bűnhődnek, mint a tolvajok az araboknál. Bertram del Bornio büntetéséhez hasonló az arab utolsó ítélet leírásában van. A 10. bolgiában betegség és rüh gyötri a hamisítokat, mint az arab pokol 7. emeletén az uzsorásokat és részegeseket a rüh, éhség és szomjúság.³² Dante poklának utolsó körében és az arab pokol utolsó rétegében óriásokat találunk. Nimród érthetetlen szavait Philaetes már rég arab mondásnak tartotta. 42 rőf az óriások magassága az arab eschatológiában, 42 rőf magasnak mondja Landino (XVI. sz.) az *Inferno* adatai alapján Nimród alakját.³³ Ephialtes, mert a gigantomachiában résztvett, láncra verve bűnhődik s kezei úgy vannak lekötve, mint ahogy az óriásokat Iblishez láncolták. Lucifer rejtélyes büntetésmódjának magyarázatát megtaláljuk az arab túlvilágban, ahol Iblis a pokol legmélyén jégbefagyva bűnhődik. Lábai támasz nélkül nyúlnak az ürbe, mint Luciferéi. Teste óriási, szárnyai mutatják, hogy megmaradt angyalnak, többfejű itt is és szájában bűnösöket rág. Súlyos bűnének megfelel a mélység, jégben bűnhődik, mert tűzben született szellemnek nincs ennél kegyetlenebb büntetés, sokfejű, hogy bűntetése hatásosabb legyen.³⁴

A további egyezések sorát a purgatóriumban szicíliai Manfred és Belacqua nyitják meg, akik ez előpurgatóriumban arra kérik Dantet, hogy járjon közbe hozzátartozóiknál, hogy könnyörogjenek értük, az izlám asceta irodalmában hasonló kéréssel fordulnak a tisztuló lelkek a túlvilági utashoz. Abundolaf Elichli éppúgy ül fejét térdeire hajtva az arab tisztítóhelyen, mint Belacqua, aki arcát kezeivel átfogott térdei közé süllyeszti.³⁵ Dantenál nagy szikladarabok alatt görnyednek a gőgösök, mint az arab tisztítóhelyen a fukarok és nem igaz úton meggazdagodottak. Az irigységnek ideiglenes vaksággal való büntetése az arab utolsó ítéleten azok büntetése, akik nem cselekedtek hitük szerint. A haragosok Dantenál sűrű füstben szenvednek, mint az araboknál a próféta kigúnyolói. A resteknek futással való büntetése minden eschatológiában megvan. A fősvények és pazarlók szomorúsága és sírása jellegzetes büntetése az arab

³¹ Inf. XXV.

³² Inf. XVIII—XXX.

³³ *Commedia del divino poeta Dante A. con la dotta a leggiadra sposizione di Cr. Landino. Venezia, 1536.*

³⁴ Asin, 139—142: Abenarabi, Fotuhát, II. 391; Abulhassan el Azari víziója.

³⁵ Asin, 153—5: Sodur Soyuti Tadsquira; Purg. IV.

tisztítóhelynek. A falánkok és tobzódók tantaluszi kínjai szintén büntetése az arab purgatoriumnak. Az érzékiség rabjainak tűzben való tisztulása minden eschatológiában megvan. Két patak vizében kell megmosakodni úgy a *Divina Commedia*, mint az arabok földi paradicsomában, itt törli le Dante homlokáról az utolsó „P”-t. Az araboknál is a pokol jegyével vannak megbélyegezve a tisztulók, míg bűneikért eleget nem tettek.³⁶ Busnelli Dante „*femmina balba*”-jának eredetét „Sz. Bernát megtérése” szövegében keresi, ahol egy paralytikus asszony képviseli az emberi akaratot.³⁷ Az arab legendákban ez az asszony a múlt, rövid életnek csábító vonásait jelképezi, Dantenál meg az élet hamis boldogságának jelképe, tehát az arab felfogással egyezik.³⁸

Dante és Beatrice találkozása a földi paradicsomban nem keresztényi gondolat, még ha a túlvilági kedves eszményi alakját nézzük is. Egy keresztény látomásköltő sem tette víziójának kimagasló pontjává, hogy túlvilági utasa földi szerelmével találkozzék. Az arab látomások meg mind beszélnek egy túlvilági jegyesről, aki az égben várja szerelmesét. Samarcandi „*Corrat Aloyun*”-jában e jegyes oly korholással fogadja kedvesét, mint Beatrice Dantet és Bennahab-nál ez kiterjed a túlvilági utas földi szerelmeire is: szemrehányás a hűtlenségért és jótanácsok a jövőt illetően. Hasonló jelenet számtalan arab vízióban van, sőt Abulala El Maari-nál a túlvilági utas egy patak partján találkozik egy leánnyal, akit kijelölt az ég, hogy vezesse és szolgálja. Szeretettel fogadja, mint Matilde Dantet, és kedvese elé vezeti, aki a legszebb hurik csapatától kísérve jelenik meg.³⁹ Beatrice diadalmenete ez, amely a legeltérőbb a keresztény felfogástól.

Az égi Jeruzsálem függőleges irányban a földi felett van Dantenál, Caab Alakbar, a próféta kortársa szerint pedig a paradicsom magaslatáról ledobott kő a jeruzsálemi templomra esnék. Dante és az arab túlvilági utasok ugyanazt az elbűvölő elvakulást érzik a fényboldogság behatása alatt és képtelennek tartják magukat, hogy a látott dolgokat leírják.⁴⁰ Az irányelv is egyező bizonyos fokú erény bizonyos magasságban nyeri el jutalmát. Ugyanolyan lépcső vezet fel az araboknál Jeruzsálemből az ég magaslatára, mint Dantenál Saturnus egéből. A feljutáshoz Dantenak kevesebb idő kell, mint amennyi alatt ujjunkat a lángtól visszarántjuk, Mohamednek pedig amennyi egy szempillantáshoz szükséges. A muzulmán túlvilági utas és Dante is találkozik Ádámmal, mindketten megkérdezik tőle, milyen nyelven beszélnek a paradicsomban. Vallatásnak van

³⁶ Asin, 155—160.

³⁷ A „*Civiltà Cattolica*”-ban. 1920. VI. 5.

³⁸ Asin, Esc. I. 51; Esc. II. 92.

³⁹ Asin, 170—177; II. Esc. 88.

⁴⁰ Mirach, Red. C., cicl. 2. m. g, h, k, m.; Par. I. 4—9; X. 43—7; XXXIII. 55—9; XXX. 19—22; XXXI. 136—8; XXXIII. 55—6, 106.

kitéve az arab mennyország kapujánál a lélek, és sz. Péter Dantenál az álló csillagok egében a hitét illetőleg vallatásnak veti alá a lelket. A „Diligite institiam stb.“ aranyasa, az araboknál kakas, amely szárnyait éppúgy mozgatja hymnusok éneklése mellett, mint Danteé. Mohamed lát angyalokat is, akik arcoknak és szárnyaknak végtelen keverékei. E két vízió egyesítése Dante sasa. Az empyreumban a boldogok a világosság trónján ülve egy mystikus rózsát alkotnak a közepén Istennel és az angyalok hierarchiájával, Abenarabinál megtaláljuk a mystikus rózsza köreit s az angyalok karát az istenség körül. Beatrice helyét itt sz. Bernát veszi át. Mohamed vezetőjét, Gabrielét pedig fényes szellemkör veszi át, amely Isten elé vezeti. Úgy Dante, mint Abenarabi az erkölcsi élet útmutatójává teszi túlvilági utazását s Asin Dante nehezen érthető énekeinek stílusában is arab behatást lát.⁴¹ Isten mint fényforrás keresztény legendákban is előfordul, sőt sz. Tamás „lumen glorie“ról beszél, amely az emberi természet tökélyesbedéséhez szükséges, hogy az Isten boldogító látásához fölemelkedhessék és bevallja, hogy itt arab theologusok nézetét fogadta el.⁴² Fényes tűz az Isten Abenarabinál, aki fénysugaraival bevilágítja a mindenséget, áthatja a választottakat és képessé teszi őket, hogy az Istent felfogják, de e megismerést korlátozza az érdem foka. Hatalmas nap az Isten Dantenál, a Divina Commedia Doré-féle rajzaiban, látása a legfőbb vágnélküli boldogság, a boldogok érdeme az isteni fény visszatükröződésének fokmérője. A lumen glorie Dantenál sz. Bernát és sz. Mária közbenjárása. Úgy Abenarabinál, mint Dantenál a mennybéli boldogság attól függ, hogy az isteni fény többé vagy kevésbbé tükröződik vissza az üdvözültekben.⁴³ Abenarabi azon tételét, hogy a boldogság különböző foka az alsóbbrendű boldogoknál sem szomorúságot, sem irigységet nem kelt, Dantenál Piccarda fejti ki.⁴⁴ Az Istent Abenarabinál az angyalok fénylő serege hét körben táncolja körül, Dantenál az angyalok és szentek táncolnak Isten körül, aki maga a nap.⁴⁵ Dante eljutva Isten szemléletéhez, megkísérli a szentháromság rejtélyének megfejtését. Három különböző színű, de egynagyságú kör a trinitas, de ezek kölcsönös vonatkozásáról nem tudunk meg semmit.⁴⁶ Plotinosznál fényforrás az Isten egy kör középpontjában, sőt még a

⁴¹ Asin, 178—189.

⁴² Summa theol., suppl. 3^{ae} part. p. 92, a. 1. „Et ideo accipiendus est alius modus (in visione Dei per essentiam), quem etiam quidam philosophi posuerunt scilicet Alexander et Averroës. (3. De Anim. comm. 5 et 36.). — Hasonló felfogású: Alfarabi, Avicenna, Avempace.

⁴³ Par. XXX. 10, 106, 112, 115; XXXIII. 76—9, 82—5; Fotuhát, I. 418. — Abenarabi ebben a mystikus „ixraqui“ arab vallásreformátorok felfogását követi.

⁴⁴ Par. III. 52—90; XXXII. 52—5; Fotuhát, III. 377; Asin, 218—20.

⁴⁵ Fotuhát, III. 556, 574; Par. XXX—XXXIII.

⁴⁶ „di una continenza.“ Par. XXXIII, 117.

„lumen gloriae” elmélet is visszavezethető rá.⁴⁷ Aristoteles „theologia apocrypha”-ja, Hermes Trigemistos és a „Liber de causis” terjesztették el ezt a felfogást az arabok között. De csak az arab vallásreformáló „ixraqui sufi”-knál találjuk meg az emanatiós metaphysica és cosmologia olyan geometriai szemléltetését, amely Dante trinitas-magyarázatához hasonló. Concentrikus, excentrikus, érintő és metsző körök ábrázolják Abenarabinál Istent elvont egyéniségében, külső megnyilvánulásában, attributumaiban és kisugárzásának elnevezéseiben.⁴⁸ Vörös alapon fehér fényű körrel akarja Istent ábrázolni. A kör középpontja Isten, a szükségszerű lényeg, a részleges lények létének gyökere. Belőle sugárzanak ki a kerületi pontok, amelyek egyesülése a világot alkotja. A végtelen sok kerületi pontból végtelen sok új kör, kerület keletkezik, amelyek az elsőt metszik és az új kerületek ismét új körök középpontjai. Ez az elmélet pantheizmusra vezet Abenarabit: Isten és a teremtmények egyazon substantia. Egy az Isten tehát Abenarabinál, de viszonylataiban bizonyos hármasság nyilatkozik meg, három a lényeg, a hypostasis, a kisugárzás. Az első a szellemi anyag, minden lénynek kezdete, eredete, gyökere, a második az isteni fény, amelytől actióképességet, obiectiv realitást nyernek azok a lények, amelyek az elsőből származtak: a világlélek, a 3.ik a szellemi anyagból a világlélek behatása alatt keletkezik: az egyetemleges lélek. Kifejti, hogy három fátyolon át nyilatkozik meg Isten az embereknek: a dicsőség, fenség és nagyság vagy az igazság, szépség és jóság fátyolán át, amelyeket különböző sugarú excentrikus körökkel ábrázol. E körök színe Samarcandánál zöld, vörös, kék, fehér fényben ragyog. Abenarabinak ezen emélete alapján alkothatunk magunknak, hogyan jutott Dante a szentháromság jelképes magyarázatához.⁴⁹

(Folyt. köv.)

MÁLLY FERENC.

HAZAI IRODALOM.

Dr. Borbély István: A magyar irodalom története. II. kötet. Cluj-Kolozsvár, 1925. 409 l.

Ez a kötet a magyar irodalmat 1825-től 1880-ig tárgyalja. Már az első kötet ismertetésénél (E. Ph. K. 1924. 64. l.) rámutattunk arra, hogy a szerző szinte megoldhatatlan feladatra vállalkozott, amikor irodalomtörténetével a művelt olvasóközönség igényeit és a középfokú irodalomtanítás szükségleteit egyaránt igyekezett kielégíteni. A régi magyar irodalom tárgyalásánál — ez Borbély évtizedes, értékes tudományos működésének legsajátabb területe — nem is ütközött ez még annyira

⁴⁷ Enneades, VI. 8, 18.

⁴⁸ Fotuhat, III. 523; Asin, 220.

⁴⁹ Fotuhat, I. 418; III. 558; Corra, 125; Asin, 224—4.

ki, mint nemrég megjelent második kötetében, ahol a pedagógiai szempontot teljesen elnyomta a történetírói, mely nem hagyja magát szűk keretekbe szorítani. Így történt aztán, hogy a második kötetből és egyúttal az erdélyi középiskolai tanításból kiszorult nemcsak az 1880 utáni irodalom, hanem kiszorultak olyan 1880 előtt élt és működő írók, mint Csiky Gergely, Vajda János, Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő, Tolnai Lajos és mások. Az újabb irodalommal (és valószínűleg visszamenőleg a felsoroltakkal is) egy harmadik kötet fog foglalkozni, melyet szerző azonban előszavának bejelentése szerint már csak az olvasóközönség számára ír. Ezt az eljárását annál inkább sajnálatosnak tartjuk, mert éppen Erdélyben a magyar irodalom tanításának különös nemzeti jelentősége van és így az ott fel-növő fiatal magyar nemzedék elveszti a kapcsolatot a közvetlen magyar irodalmi multtal. De ha Borbély könyvét, mint iskolai könyvet elhibázott munkának vagyunk is kénytelenek tartani, egészen más elbírálás alá esik, mint tudományos irodalomtörténet. Kétségtelen az is, hogy szerző művét elsősorban a művelt erdélyi magyar közönség számára írta. Ennek a cél-nak a fontosságát szinte felesleges hangsúlyozni. A mi iro-dalomtudományunk összefoglaló irodalomtörténetekben oly szegény, hogy minden kísérletet örömmel kell üdvözlünk. Különösen Erdélyben, ahová az újonnan megjelent magyar könyvek el sem juthatnak. Borbélyt e nagy munkára egyaránt hivatottá teszi széleskörű, a magyar szellemi élet és a világiro-dalom minden ágára kiterjedő nagy tudása és a részletekben el nem vesző, filozófiai megalapozottságú szintetizáló képessége.

Művének jelentőségét egyáltalában nem kisebbíti, ha annak egynéhány hiányára rámutatunk. Általában megtartja a hagyományos beosztást, bár az anyag kezelésében nem ügyel mindig az arányokra. Az egyes korok bevezetéseképpen behatóan elemzi azok szellemi életét. Ezekben sok eredeti és mélyen-járó szempontja van, de kevésbé hozza őket összhangba az egy-korú irodalmi élettel. Így inkább egy politikai, mint irodalom-történeti munka keretébe tartozónak érezzük őket. Szívese-ben hallanánk többet az irodalmi körök életéről, folyóiratok-ról, könyvkiadó viszonyokról, tudományos életről stb. Mind-erről keveset ír, noha e tényezők kétségtelenül szorosabb ösz-szefüggésben vannak az irodalmi élettel, mint pl. a szocializ-mus kialakulása (noha persze emennek hatása is jelentős). Szer-zőnek mindenestre megmarad e téren a kezdeményezés érdeme. — Művének arányait leginkább megbontják a néha feleslegesen bő tartalomelmondások. Ezek semmiesetre sem pótolhatják maguknak a műveknek az elolvasását, ha meg is könnyítik a középiskolai tanítást (különösen pedig az egye-temi vizsgákra való készülést). — Borbélynak erős az esztéti-kai elméleti érdeklődése, az idevágó fejezetek, bár kiütkeznek a történetírás keretéből, művének legmélyebb részei közé tar-toznak. Így hosszan értekezik a népiesség, a romantizmus, a

szerelmi költészet, a nemzeti eposz fogalmáról. Teljesen új a műnépdal fejlődéséről szóló fejezet, mellyel irodalomtörténet-íróink eddig keveset foglalkoztak. A népdalok és balladák összegyűjtésével kapcsolatban részletesen tárgyalja és cáfolja azt a román állítást, mely szerint a Kőműves Kelemenről szóló népdallada román eredetű volna. Általában érdeklik az irodalomtörténeti különösségek, így Thalyval kapcsolatban hosszan beszél a kurucballadák körül keletkezett vitáról, amit e helyen feleslegesnek érzünk. Megemlékezik Somogyi Antalról is, aki a Karacsay-kódexet hamisította. Petőfi követőiről szólva azonban hallgat Tóth Kálmánról, aki pedig korának egyik legnépszerűbb lírikusa volt.

A két kor nagy íróinak jelentős teret szán. Méltatásukban mindig megőrzi ítéletének önállóságát és ha ugyanarra az eredményre jut is a legtöbb esetben, mint a hagyományos irodalomtörténetírás, látszik, hogy ez nála nem megszokott ítéletek egyszerű átvétele, hanem a művek olvasásából leszűrt saját vélemény. Vörösmarty megítélésében azonban ma már tovább jutott irodalomtudományunk, elég Babits, Horváth János, Császár Elemér tanulmányaira utalnunk. Vörösmartyt Borbély konvencionálisan fogja fel és lírája méltatásának alig egy oldalt juttat. A negyvenes évek novella- és regényirodalmát a külföldi hatások alapján osztályozza, ami — noha a fejlődésképpnek világirodalmi háttérrel ad — mégis csak külsőleges szempont. — Petőfinek irodalomtörténeti jelentőségét jellemző színekkel festi és kiváló érzékkel kiválasztott bő szemelvényekkel teszi szemléletessé. Kár, hogy elbeszélő költeményei közül csak a két legáltalánosabban ismerttel foglalkozik (János vitéz és Az Aposztol), a többiről pedig említést sem tesz. A Tündéralom, Bolond Istók, Salgó mindenestre megérdemelték volna az ismertetést.

Az 1849-től 1900-ig terjedő korszakot a „nemzeti költészet fénykorának” nevezi. Erről a korról bevezető soraiban azt írja: „... az 1848-ban még egységes jellemű magyar nemzetállam ötven év alatt majdnem egészen elvesztette nemzeti jellegét”. Majd később: „Ha valamikor igaz volt, hogy az irodalom a társadalom szellemi életének tükré, e korszakban egészen bizonyosan az volt.” (214—215. l.) A korszak pesszimiztikus megítélésében a szerzőt jogosan befolyásolták nemzeti katasztrófák megrázó eseményei, de e felfogása után paradoxálisnak tűnik fel a korszak elnevezése. E kornak csak a legnagyobb íróit tárgyalja, Arany Jánosról, Kemény Zsigmondról, Jókai Mórról találó portrékat fest. Szigligetivel kapcsolatban kiterjeszkedik a magyar népszínmű és a magyar társadalmi dráma történetére is. A művet Madách jelentőségének emelkedett méltatása zárja be. — E korszak felfogásáról majd csak akkor alkothatunk ítéletet, ha már a harmadik, kiegészítő kötet is megjelent.

Borbély stílusában nem törekszik esztétikai hatásra, mindig egyszerű, de élvezetes. Egész munkáját áthatja a magyar

irodalom és a magyar nemzet szeretete. Tárgyával való érzelmi kapcsa nem teszi elfogulttá, hanem öntudatosítja művének jelentőségét. Ezeket az irodalomtörténetírói erényeit különösen a harmadik kötet fogja erősen próbára tenni, melyet osztatlan érdeklődés vár.

FARKAS GYULA.

Szinnyei Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig. Budapest, Magy. Tud. Akadémia, 1925—26. 8°. 2 köt. 292 + 370 l.

Nálunk úgyszólván rossz szokássá vált az, hogy kritika nélkül a nyugat felé bókolkunk (anélkül persze, hogy a kellő helyen tanulnánk is tőle), még olyan esetekben is, mikor egy kissé alaposabb összevetés azt mutathatná, hogy itt-ott mégis csak a mi részünkön is lelhető az előny. Éppen az irodalomtörténetírás terén jögyezhetünk fel egy és más siker, ha persze tárgyilagosan be is kell vallanunk, hogy ezekkel szemben sok hiány és hézag is áll, mind a részletkutatók, sok, mind az összefoglaló rendszeres művek terén. Gondolkozhatunk pl. bárhogyan is Pintér Jenő nagy összefoglaló irodalomtörténetének módszeréről, a hatalmas mű egyes, talán kevésbé szerencsés részleteiről, de azt föltétlenül el kell ismernünk, hogy impozáns munkával állunk szemben, amelyhez hasonlót a németek egy tucatnál jóval több újabb német irodalomtörténetük közt nem tudnak fölmutatni. A regény történetével hasonlóan kezdünk lenni. Míg a németeknél csak most eszméltek föl, hogy mind Bobertag, mind Mielke-Homann már rég egy kis kiegészítésre és modernizálásra szolgált volna rá, sőt részletek kérdések fejtegetését e téren még a franciáknak is engedték át (holott más problémákat illetően ők nyújtottak segédkezet a francia tudományoknak), addig nálunk elég rövid időn belül már egy második modernebb mű is jelenhetett meg a magyar regényről. Szinnyei Ferencnek a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent két testes kötetére büszkeséggel tekinthetünk. Ahogy a novellát és a regényt összefogja, azt éppen csak a napokban megjelent új német szakmunka mutatja hasonlóan: H. H. Borchardt, *Geschichte des Romans und der Novelle in Deutschland. I. Vom frühen Mittelalter bis zu Wieland.* (Leipzig, J. J. Weber, 1926). A *Geschichte der deutschen Literatur nach Gattungen* (Drei Masken Verlag, München) gyűjteményének Hugo Biebertől írandó kötete, „*Geschichte des neueren deutschen Romans*” címe után ítélve fönn óhajta tartani a különbséget tevő szempontokat. Érdekes lett volna egyet-mást, esztétikai, műfaji szempontból alapvetőt a könyv bevezetésébe belevenni. Nem szabad azonban elhallgatni egy másik, nagyon fontos körülményt, amely nagyon is hivatva van arra, hogy Szinnyei Ferenc hatalmas munkáját kellő világitásba helyezze: a tudós szerző egyáltalán nem támaszkodhatott legtöbb íróval illetően modern tudományos részletmunkákra, amelyek nagy összefoglalása megírását megkönnyíthették volna. Annál csodálatosabb ez a teljesítmény, amely a maga mindenre, a kevésbé jelentékenyre is szeretettel kiterjedő gondosságával a legjobb értelemben vett filológiai lelkiismeretességnek példaképe. A terjedelmes és szerencsés beosztású bibliográfia meg a bő névmutató külön díszai a második kötetnek. Bár csak minél több hasonló becsületes munkássággal s tudományos alapossággal megírt könyv gazdagítaná a közeljövőben az erre ugyancsak rászoruló irodalomtörténetírást.

Mind a két kötet korrajzokat, a művelődési és irodalmi állapotok változását, főként Pest-Buda helyzetét, szellemi életét is nyújtja a

megfelelő pontokon. Az első a XIX. század elejétől B. Eötvös József haladólág főként Jósikával a középpontban, a második a szabadságharcig Eötvös- és Kemény-nyel az előtérben tárgyalja részben teljesen elfeledett novellistáink meg regényíróink szinte beláthatatlan sorát. A legkisebb is gondosan regisztrálva van. Sok ügyes tartalmi analízis élénkíti az előadást. Ezekre föltétlenül szükség is van, mert még a szakember sem ismerheti ezeknek az írói alkotásoknak jó nagy részét, amelyek itt tárgyalva vannak. Meg kell becsülni mind azt a (tizenkét-évi) nagy munkát, amellyel a szerző végigdolgozta ezt a hatalmas anyagot, mind azt az önmegtágadást, amellyel egy-egy nagyon ügyesen odavetett sorban jellemzi a kis, jelentéktelen elbeszéléseknek, regényeknek sokszor egész sorát egy-egy lapon. Ennek a két kötetnek az anyaggazdagságából évtizedeken át fognak táplálkozni az ifjabbak, még abban az esetben is, ha közben netalán újabb meg újabb regény- történeteink látnának napvilágot. Érdekes a tudós szerző módszere is, amellyel az impresszionista festők híresebb alkotásairól jól ismert fotomiliók egymás mellé rakásával igyekszik kihozni a képeket. Szinte rendszer fejlődött ki nála abban, hogy hogyan sorolja föl a különböző fontosabb sajátosságokat minden nevezetesebb műnél, írónál. E tekintetben mintha több szerencséje lenne a második kötetben, semmint az elsőben. Megvallom őszintén, nem bírom pl. az elsőből élvezni Jósika „Csehek Magyarországon” c. művének méltatását, pedig Salamon Ferenc szerint, az egykorú bírálát szerint és Szinyei Ferenc véleménye szerint is legjobb, legszínesebb, legnépszerűbb regénye volt Jósikának. Ezt csak megállapítva leljük itt, kénytelenek vagyunk elfogadni, de nem látjuk be. Hiányzik itt az a lelkes utánérzés, belehelyezkedés a tárgyba, melyet a modern nyugati irodalomtörténetírás annyira hangsúlyoz napjainkban. A sok hibátlan, de túlságosan korrekt s tárgyilagos esztétikai ítélet, az előnyök és hátrányok szinte kötelesszerű felsorolása éppen azt teszi lehetetlenné, amire ma a legnagyobb súlyt helyezik nyugaton, hogy új életre támasztva a minden jobb műben föltétlenül meglevő lelket, így kerülő úton bár, de a legközvetlenebb kapcsolatba hozzák az olvasót mind a művésszel, mind a korszellemmel. Kár, hogy a szerző nem alkalmazta éppen ilyen helyeken is a máshol nagy ügyességgel kezelt tartalmi analíziseket, amelyeknek pedig mestere.

Egy másik reflexiót legyen szabad ahhoz fűznöm, hogy a külföldi hatások (nagyon lelkiismeretesen és nagyon helyesen) mindenütt föl vannak sorolva, de valahogy különbségtevés nélkül és kellő beállítás, értékelés nélkül. Így minden összekeveredik szemünk előtt s nem láthatjuk többé, mi a divat, mi a művészet. Nem kapunk útbaigazítást, hogy miért nem lehet műalkotás itt az, ami más nemzetnél, más viszonyok közt megbecsülhetetlen kincs, mert örökkön élő élet! Így a be nem avatott szinte azt a benyomást kaphatja, hogy az írók időnként valami bizzar ötletre akadva, azt először is maguk kicsavarják, mint a citromot, utánuk pedig még száz epigon próbál az elszórt héjből még valamit kifacsarni a maga számára. Találomra ragadok ki egy példát: Coopert a maga indiánregényeivel. Valahol egy mondatban mégis méltón ki lehetett volna fejteni, hogy mit jelentett a Bőrszarisnya-ciklus Amerikának és mit jelent örök-emberi tragikumként az öreg trapper sorsa, hogy az eredetiben nemcsak indián-romantika meg jól sikerült őserdőrajz volt és van, hogy voltak-e, akik ezt észrevették, vagy csak a külsőségekhez tartotta magát minden utánzó, hogy íme, ebben az esetben ezért értéktelenek, mert nem műalkotások ezek az utánzatok, míg az eredeti az stb.! Továbbá: éppen a regény és a novella

a legalkalmasabb arra, hogy impozáns kultúrképeket tárjunk történetükben az olvasó elé. Ezt itt sok helyen magunknak kell elvégeznünk. Azonban a nagy európai áramlatoknak a rajzát is jobban el lehetett volna mélyíteni. Itt is csak egy kiragadott példát: a genre-kép, életkép-irodalom. Mind a középkori irodalommal való összefüggését, mind a XVIII. századi, óriási jelentőségű Addison-féle előkészítését érinteni lehetett volna (*Spectator* és ennek halhatatlan alakjai, amelyek Dickensnél csak új életre kelnek — Sir Roger de Coverley és a *Pickwick papers* alakjainak közvetlen rokonsága stb. — a csak egyedül Németországban a félezret meghaladó *Moralische Wochenschriften* 1714 s 1800 közt a maguk genre-képeivel, ezeknek tanító, művelő célzata, a humorral való nevelés és ennek eredményessége).

Mindezek a megjegyzések nem érintik azonban a könyv lényegét. Különbösen is mindig könnyebb kívánságokkal meg jó eszmékkel előállni, mint azoknak eleget tenni, azokat egy ilyen hatalmas anyaggal való birkózás idején számbavenni, még hozzá úgy, hogy ezáltal a mű arányossága se szenvedjen s egységessége meg ne bontassék. A két hatalmas kötet újabb meg újabb átlapozása mindig új nyereséget is jelent, mindig újra lelünk a rengeteg értékes adat közt olyat, amely különösen magára vonja figyelmünket s saját speciális munkánkban is segítségünkre van. Nem kívánhatunk jobbat, mint hogy folytatása is legyen ennek a derék, alapos műnek.

KOSZÓ JÁNOS.

Keszthelyi Helikon. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkesztette dr. Lakatos Vince csornai prémontrei kanonok, főgimn. tanár. (Keszthely, 1925.) 426 + VI lap.

E kötet az 1921-i helikoni ünnep leírását és az ünnep keretében bemutatott költői és tudományos műveket foglalja magában. A filológusok figyelmét elsősorban két dolgozat vonja magára: Négyesy Lászlónak *Gróf Festetich György a magyar irodalomban* c. tanulmánya és Kéky Lajosnak *A Dunántúl a két Kisfaludy költészetében* c. értekezése. Mindkettő jutalmat nyert pályamű. Négyesy vonzó és találó vonásokkal rajzolja meg a fáradhatatlan tevékenységű keszthelyi Mecénás képét, ragyogó fényt vetít kora íróival való összeköttetéseire, a keszthelyi ünnepekre, a mező- és közgazdaság terén való működésére, a szépirodalomban továbbélő alakjára. Tapintatosan mutat rá Négyesy, hogy a helikoni ünnepek nem tudtak nagyobb jelentőségre jutni, s hogy a gróf áldozatkészsége nem szolgálta mindig helyesen az irodalom célját. Négyesy tapintata nagy elismerést érdemel: nemcsak a régi helikoni ünnepekről kellett számot adnia az újon, hanem Keszthely régi grófjának érdemeit méltatni a mai gazda vendéglátó palotájában. — Kéky Lajos is kemény dió feltörésére vállalkozott. A nehézséget az okozza, hogy Kisfaludy Sándor költészete valóban a Dunántúl talajából fakad, azonban öccse műzsáját már csak igen vékony szálak kötik a közös szülőföldhöz. Kéky is nem közönséges elmeéllel oldotta meg feladatát. Gondosan elemezvén a testvérpár műveit, megállapítja, hogy mindkettő képzetanyagának gazdagságára volt jó hatással Dunántúl, s költészetük kiegészíti egymást: az idősebbet a Dunántúl természeti szépségei

ihlették, az ifjabbat társadalmi élete. — A kötet szépirodalmi része (Sajó Sándor, Kozma Andor, Jakab Ödön költeménye, Herczeg Ferenc *Holicsi Cupidója*) is méltók az öreg keszthelyi gróf emlékéhez, „hivatalos” jellegű darabjai pedig (Beöthy Zsolt megnyitója, Szász Károly titkári jelentése, Lakatos Vince ünnepi beszéde) pedig híven örökítik meg az érdekes irodalmi ünnepet. — Elismeréssel adózunk a szerkesztőnek ügyes munkájáért, a kötet kiállítása azonban nem elégíti ki várakozásunkat. cs. ó.

Dr. Schmidt Gizella: Szepesi német népdalok és népies énekek.

(Német Philologiai Dolgozatok XXV. füzet.) Budapest, 1919. Pfeifer F. (IV +) 110 l.

Szerző a „Közlemények Szepes vármegye multjából” 1918. évfolyamában közölte ugyan már a bevezető elméleti részt (1—16), dalgyűjteményéből azonban helyszűke miatt ott csak 17 dalt mutathatott be. Örömmel üdvözljük most Izsákfalva és Ménhárd helységekben gyűjtött valamennyi 78 dalának megjelenését. Ebből 38 élő dal szövegét adja a dallamaikkal együtt, 21 feledésbe merült régi dalt részben szintén dallammal együtt és a szakirodalom kellő felhasználásával gondosan kikutatja eredetüket, illetve Németország különböző vidékein előforduló változataikat. A függelékben még 19 közismert dalt tárgyal röviden és végül a közölt dalok kezdő sorainak betűsoros mutatóját adja. A szerző számos német dal dallamának megállapítja magyar eredetét, itt-ott magyar szöveg német fordítását is, de pl. a 23. sz. dal (57. l.) közismert fordítóját is, t. i. Lindner E.-t nagyobb fáradság nélkül kikutathatta volna. Éppúgy a 26. számúnak szerzőjét, t. i. Demiány Ervint. Szláv hatást csak egy esetben (74 skl.) mutathat ki. A lányok az érzelgős szerelmi dalnál is jobban kedvelik a népballadát, a fiúk azonkívül a katonadalt, de akadnak tréfás, illetve gúnydalok is.

Itt-ott rámutat a szerző a Szepességen termett eredeti dalokra is, de szükségesnek tartjuk, hogy a szepesi népdalkutatók tervszerűen tisztázzák, illetve ellenőrizzék a Wéber Rezsőtől szepesi eredetűnek minősített 30 népdal eredetének kérdését, melyeket Wéber R. 1907 óta a szepesi hírlapokban közzé is tett. A szerző általában kellő lélektani és történelmi alapon értelmezi az egyes dalokat, de több helyütt bántóan érezteti a városi ember kultúrfölényét a daloló falusi ifjúsággal, illetve a kezdetleges falusi viszonyokkal szemben. A nyomdahibákat (még a tulajdonnevekben is gyakoriak!) az 1918. évi megszállás országos zavarai, illetve a szerzőnek elszakított területen való állandó tartózkodása mentik, a nyelvjárási szövegű népdalok helytelen hangmegjelölései azonban — sajnos — gyakran egyeseken érthetetlené teszik a dalok szövegét. A szerzőnek meg kellett volna hamarosan tanulnia a szepesi nyelvjárást, vagy az illető szövegrészek kéziratát szakemberrel előzőleg kijavíttatni. (Népszerű szepesi nyelvjárási fonetikus hangmegjelölés szabá-

lyait különben újabban megállapította és ismertette jelen sorok írója a „Karpathen-Post“ folklorisztikus havi melléklete, t. i. „Zipser Heimat“ 1922. évf. 3. számában.) — A Lumnitzer dalára (58. l.) vonatkozólag a szerző téves adatokat közöl. A Magy. Tud. Akadémia levéltárában és pedig Lindner E. gyűjteményében (M. Nyelvt. 44 fasciculus c.) található eredeti szöveg szerint a költemény eredeti címe és a megjelenés helyes évszáma „Zipses Lob. (In der Zipser Mundart). Wien den 15. Dec. 1836.“ Thern K. megzenésítésének címe pedig „Zepserlied“ és Budapesten 1853-ban jelent meg. A nép közt rendszeren „Zépser Läublied“ néven él. — E kifejezés „die Satte“ (65. l. 4. versszakában) nem „fein sachte“-re helyesbitendő, ahogyan a szerző e dal értelmezésében mondja, hanem e szó ott „die Gestorbene“ (tkp. die Lebenssatte) értelmével bír, ahogyan a komlós kert (Holgarten) szepesi nyelvjárásban „der Satte“ még ma is „der Reiche“ (tkp. der Armut Satte) értelemben közhasználatú. — A dolgozat német kivonatában a szerző *Ménhárd*-ot tévesen mindig *Mensdorf*-nak fordítja, holott helyes német neve *Menhardsdorf* (nyelvjárási alakja: *Mejnersdrof*).

Aszód.

GRÉB GYULA.

Dr. Julius Gréb: Mundart und Herkunft der Zipser. Verlag Franz Kraus, Reichenberg. 15 l. 1925.

Dr. Julius Gréb: Zipser Volkstracht. Mit Trachtenbildern von Armand Velten. Sonderabdruck aus der *Zipser Heimat*. Paul Sauter. Kesmark. 1925. 35 l.

Dr. Julius Gréb: Kesmark. Franz Kraus. Reichenberg. 24 l. 1925.

Sűrű egymásutánban bocsátja közzé a szerző évtizedekre kiterjedő tudományos munkásságának eredményét népszerű formában, így a három tetszetős alakú, keménytáblás füzetben is.

Az elsőben világos és a laikus által is érthető modorban, vonzó példákon alapuló leírását adja a felsőszepességi tájszólásnak. Bébizonítja, hogy a cipszer nép két bevándorlási hullám keveredésének eredménye. A legelső gyarmatosok a nyugati Érchegeységből jöttek, a későbbi, nagyobb raj Szilézia úgynevezett Diphthongierungsmundart területéről érkezett, mert a poprádvölgyi tájszólás, amely nyugat-érchegeységi és sziléziai keverék, erre vall. A gölnicvölgyi gründler nyelvjárás is keverékdialektus, felsőnémet és középnémet elemekből áll. Gréb foglalkozik az erdélyi szász és a szepesi tájszólások közös elemeivel is és azt a nézetét fejti ki, hogy a besztercevidéki első telepések keleti középnémetek voltak. Ezzel a nagyon tetszetős elmélettel magyarázza meg az összes erdélyi nyelvjárásoknak minden egyéb keleti középnémet elemeit, melyeknek származása a nyelvtudósoknak eddig sok fejtörést okozott.

A második füzetben Gréb a cipszereknek veszendőbe menő, helyenként már teljesen eltűnt viseletét írja le, amelyben német és magyar elemek érdekesen és harmonikusan egyesültek, mint a szepesi lélek minden egyes nyilvánulásában. Ez a művecske inkább az ethnographia területébe tartozik, mivel azonban minduntalan nyelvi magyarázatokkal, jelesen szófejtésekkel, is foglalkozik, a filológusnak is sokat mond. Gréb ezirányú munkássága nemcsak érdekes és úttörő, van már praktikus kihatása is. Fölkelte földijeinek figyelmét és lelkesé-

dését. A mult évi farsangban több helyen cipszer kosztümbálokat rendeztek, népviseleti felvonulásokkal, legszebb öltözetek díjazásával, divathá hozták az ősi módit, ha máskorra nem is, hát legalább parádés alkalmakkor. A tájszólás volt az egyetlen kapocs, amely a szepesieket úgyahogy összetartotta; Gréb az ősi viselet népszerűsítésével erősebbé tette az összetartósság érzését.

Harmadik műve Késmárk városát, a cipszerség erős várát, minden szepesi mozgalom középpontját, ismerteti. Leírja a város rövid történetét, tájszólását, még pedig igen jó próbaszövegek alapján, majd érdekes részleteket közöl krónikákból, történelmi munkákból (pl. Gener-sich Keresztélyből), aztán Késmárkra vonatkozó költeményeket, mondákat, gyermekdalokat, régi metszetek és új illusztrációk kíséretében.

Mindhárom füzet nagy akribiával készült, amiről a három bibliographiai függelék és a sok értékes szövegalkatti jegyzet tanus-kodik.

Tudományos szempontból Gréb mostani három közleménye méltóan sorakozik korábbi könyveihez, cikkeihez. De ezeknek és a szerző egész működésének más fontossága is van. A tudós nem üz és nem üzhét napi politikát, de becsületes fegyvert ad azoknak kezébe, akik, mint a cipszerek, kénytelenek fennmaradásukért nem hiábavaló harcot folytatni.

A szepesi nyelvsziget nemcsak kulturális tényező volt, hanem hatalmas ék is, amely a magyarságra nézve annyira veszélyes szláv tengeret kettéválasztotta.

A céhrendszer átmenetnélküli eltörlésével 1867 után tönkretették a kisipart. A vasuti politika elősegítette az elszegényedést, véget vetvén az évszázados lengyel kereskedelmi orientációnak. A szepesiek idegenforgalmi törekvését nem támogatták, ahogy kellett volna.

A XVI szepesivárosi Provincia autonómiáját megszüntették, bezolvasztva a megyébe a községekké leminősített városokat. Megfosztották a cipszereket évszázados, jól bevált önkormányzatuktól, hozzácsokatták őket ahhoz a gondolathoz, hogy az államtól kell várunk mindent, szóval, majdnem kiölték belőlük az ősök kezdeményező, vállalkozó szellemét. A megye jóakaró, de uras pártfogása nem pótolhatta a gyámkodás által elaltatott német iniciatív lelket. A szepesi szorgalom elszibbadt az új érában.

Allamosították az iskolákat, amely eljárás helytelensége csak most tűnt ki teljesen, amikor a csehek beültek az alapítókól elvett intézetekbe és német gyerekekből tótokat nevelnek. A bevándorlott szlávság nem szívódott már fel. Minden azelőtt tiszta német helyen tót kisebbség, idővel többség is keletkezett. Míg a németek kénytelenek voltak Amerikába kivándorolni vagy az Alföldre levonulni, a tótok akadály nélkül terjeszkedtek. A hajdani iparosok és kereskedők fiai elmagyarosodtak, lateinerpályákra mentek, a haza különféle helyein folytatnak értékes, de nem produktív munkát. Helyüket elfoglalták a tót iparosok és a Galiciából beözönlő zsidók, kiknek honfoglalása ellen a hatóságok és maguk a régi cipszer izraeliták hiába tiltakoztak a koránynál. Így gyengült az a gát, amelyet az árpádházi királyok bölcsesége a szláv tenger ellenében emelt. (Lásd Forberger Béla dr. könyvét: *A szepesi német elem pusztulását*. Igló. 1909. 40 l.)

Jött a világháború után Trianon. A szepesieket elszakították Magyarországtól. Megfogytak, még pedig nem a saját hibájukból, de nem törtek meg. Felvették a nehéz harcot az új csehszlovák állam kezében megmaradásukért, amely nemcsak a saját érdekük. Ha ebben a

küzdelemben nem csüggednek, sőt ha vannak néha eredményeik is, az elsősorban azoknak a férfiaknak köszönhető, akik ahelyett, hogy a romantika futóhomokjára támaszkodnának, a tények tudományos alapjára építenek és megmondják, hogy milyen hely illeti meg a cipserreket a történetben, a nyelvben. (Ilyenek dr. Bruckner Győző, aki kimutatta, hogy a Szepeesség legrégebbi lakosai a németek, hogy a tótok későbbi bevándorlók, Loisch János, Bene Brunó, Hefty Gyula stb.)

A szepesi önérzet fejlesztésére senki sem tett annyit, mint Gréb Gyula; tudományos működése hatalmas ébresztő, mely minden cipser szívében visszhangot keltett. Hogy ez így van, mutatta ezt az az egyhangú lelkesedés, amellyel 1925 nyarán a Kárpát-Egyesület dísztagjának választotta azzal a megokolással, hogy ő tett legtöbbet a cipser nyelv és hagyományok megörökítésére.

LÁM FRIGYES.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A. Pinloche: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.*

Dictionnaire etymologique illustré de la langue allemande comprenant un atlas de 5700 figures avec légendes explicatives, un vocabulaire des noms propres et un abrégé grammatical. Librairie Larousse, Paris. (A német nyelv etymológiai szótára. A német nyelv illusztrált etymológiai szótára, mely egy 5700, magyarázatokkal ellátott ábrát tartalmazó atlaszt, egy névjegyzéket és egy nyelvtani kivonatot foglal magába. Larousse könyvkereskedés, Párizs.)

Pinloche könyvére minden bizonnyal szükség volt. A nyelvtanítás ma a legnehezebb kényszerhelyzetek egyikébe került. Olyan korszakot élünk, melyben sok nyelvet kell ismerni. Mindenki modern nyelvi ismeretekre törekszik. Ezeknek könnyen és hamar megtanulhatóknak kell lenni. A direkt módszerhez folyamodtak, mint ahogy azt az élet kínálja. E tekintetben Franciaország vezet. De ott is el kellett ismerni, hogy ez az oktatás a művelt ember pályájára nézve nem kielégítő. Bizonyos nyelvtudományi és pszichológiai behatolás a nyelv szellemébe és lelkébe épp annyira szükséges, mint annak tisztán nyelvtani felfogása és a mondattanába való intenzív belemélyedés. Ügyszintén nélkülözhetetlen a nyelvnek historikus, bizonyos fejlődéstörténeti megértése a művelt emberre nézve, aki azt az életben használni akarja.

Pinloche mind e kérdésekről gondolkozott, mint ahogy azt munkái is: „A direkt módszer határvonalairól” (Párizs, 1902) és „Az élő nyelvek új pedagógiája” (1913) bizonyítják. Így jutott el oda, hogy új módszert válasszon: az etymológiai szótárát, ahogy ő nevezi. Ezt három fejezetre osztja. Az első rész az élő szókincset adja idegen szavaival együtt. Minden szófejezet megközelítőleg az egész szócsaládot tartalmazza, sokszor a szó etymológiai gyökerét is és jelentésének történeti fejlődését. Ez jogosítja fel Pinloche-t arra, hogy művét etymológiai szótárnak nevezze. A legfontosabb mondattani összefüggések meg vannak adva. Segédkönyv ez (Nachschlagebuch) a szóalakok minden funkciójához. Aki már tud valamit németül, könnyen fog benne eligazodni. De vajjon tud-e majd tanulni belőle? A könyv nem való magántanulásra. — A második rész rendszeres képszótárt ad magyarázatokkal. 350 tábla 5700 ábrát nyújt az élet és tudomány minden területéről: a mindenségről, időről, térről, helyről, a dolgok, vala-

mint az emberi cselekvések tulajdonságairól és állapotairól. Ezek az ábrák szolgáltatnak alkalmat a szótár szókincsének kimerítéséhez. A nyelvtanítás alapjául szolgálhatnak, mely ezen a bázison bizonyára sikert ígérő.

Nevezetesen egy alapos és biztos tudású lektor számára oktatásra termett ez a könyv. De egy baja mégis van: ennek a könyvnek minden tanuló birtokában és a lektor nyelvóráin előtte kellene lennie. Vagy az ábráknak kellene nagyobb méretűeknek lenni és a német lektornak a képtáblák alapján direkt, úgyszólván etimológiai módszerben, az előtte ülő tanulók elé járulni és egyidejűleg nemcsak a szókincset, hanem szóetimológiát, szófunkciót, mondatszerkesztést és ezzel a nyelvnek lelkét, szellemét közvetíteni. A könyv tartalma a lektornak vagy nyelvmesternek a kisujjában kell hogy legyen: azaz annak módszerét egészen magáévá kell tennie. Akkor az oktatás biztosan hatásos, a siker biztos. — Ha a könyv így a tanító nélkül alig lehet hasznos oly egyénre nézve, aki csak hiányosan töri a német nyelvet, úgy mindenesetre kifogásolni való, hogy a harmadik rész, a nyelvstan (20 old.) olyan rosszul jár. Ez egész nyugodtan lehetett volna tartalmasabb, mert az ember egy nyelv megtanulásánál sem nélkülözheti teljesen a nyelvtant.

Bármennyire elismeréseméltó ezek ellenére is a könyvnek az elrendezése, mégsem szabad eltitkolni, hogy sok hiba rejlik benne. Csak néhányat emelek ki: Igen ritkán fordul elő és egyáltalán nem tartozik sem a köznyelvhez, sem a tudományos nyelvhez: *Aal* egy diminutívumának „Aalchen” vagy „Älchen”-nek a beiktatása. „Aalschuppen”-t sem mondott még soha német ember. „Amt”-ről Kluge „Etimológiai szótára” ad felvilágosítást: a francia ambassadeur nem ide tartozik. „Bazar”-t sohasem hangsúlyozzuk „Bazar”-nak. Helyes: „Man betet Rosenkranz”, de: „Man betet zur Morgenandacht”. Dáher és dáher mindkettő előfordul. Mindkét hangsúlyozási forma mondattani bevezetésénél ismételtelen fel kellett volna a hangsúlyt tüntetni: „dáher kommt dass...”; ugyanígy dáhin és dáhin”-nál stb. „dadurch” locativ értelemben nincs; csak da *durch* gehen, laufen stb. — „Ohne Federn ist schwer fliegen” (141. old.) helyett már csak jobb volna: „Ohne Federn ist es schwer fliegen”. — *Trotz* praepositio datívval kapcsolatos.¹

Legértékesebbek a kifejezés és szólásmód számos formulái, melyek legkönnyebben vésődnek be és hozzájárulnak a nyelvrészek erősítéséhez. Hasonló szolgálatot tesz a sok jól alkalmazott közmondás.

Hadd hangsúlyozzuk a könyv becsületére, hogy nem mutat fel nyomtatási hibákat, de az én recenziós példányomból hiányzanak a 975—993 oldalig terjedő lapok; tehát a lakásról szóló fontos fejezetnek nagy része, a VI—XIII. tábla. „Wassersnot” (820. old.) Wassernot helyett nem nyomtatási hiba.

Felfoghatatlan, hogy miért vezet be Pinloche az erős és rendhagyó igék ábécés jegyzékébe (1200—17) a tőlakoknál régi imperatív-alakokat: „fleug” („fliegen”-hez): „fleuch” (fliehen”-hez); „fleuss” (fliessen”-hez) stb. és a ma is használatosakat miért mellőzi: „Gären”-nek a conjunctivus praesensét senki sem fogja göre”-vel képezni, mint Pinloche teszi; éppúgy nem „gelten”-ét gölte”-vel; „triefen”-ét tröffe”-vel; „sterben”-ét störb”-vel; mely utóbbi igazán borzasztó és „gewinnen”-ét gewönne”-vel. *Melk(e)!* helyett sem fog senki *milk*-et mondani; vagy „schier”-t: scher(e) imperat helyett.

De azért a könyv mégis üdvözlésre méltó. Minden nem-német

¹ *Trotz* praepos. állhat gen.-vel is, dat.-val is! (Szerk.)

használatára ajánlatos, semmiesetre sem csak franciák számára van írva. Jó tankönyv, de túlságosan drága. Ha a felsőbb iskolákban alkalmazást nyerne, a táblákat nagy kivitelben kellene mellékelni. Úgy a középiskola részére is jó könyv, de a tanár kezébe való.

Debrecen.

HUSS RICHARD.

Könyvek a mai német irodalomról. *Friedrich Kummer: Deutsche Literaturgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. Nach Generationen dargestellt. Zwei Bände. Zweiter Band: Von Hebbel bis zu den Frühexpressionisten.* 13. bis 16. Auflage. Dresden, 1922. Carl Reissner. 8°. VIII + 555 l. — *Philp Witkop: Deutsche Dichtung der Gegenwart.* 1924. H. Haessel Verlag, Leipzig. 8°, 208 l. — *Hans Naumann: Die deutsche Dichtung der Gegenwart 1885—1924.* 2. Auflage. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. Stuttgart, 1924. 8°, 376 l. — *Wolfgang Stammler: Deutsche Literatur vom Naturalismus bis zur Gegenwart.* (Jedermanns Bücherei) Ferdinand Hirt in Breslau, 1924. 8°, 144 l. — *Oskar Walzel: Deutsche Dichtung der Gegenwart.* (Deutschkundliche Bücherei) 1925. Verlag von Quelle u. Meyer in Leipzig. 8°, 56 l.

„Man fühlt den Glanz von einer neuen Seite, auf der noch alles werden kann“ — mintha a mai német líra egyik reprezentánsának, Rilkenek ezt a mondatát tartanák szemük előtt a német irodalomtörténetírók, amikor egyre fokozódó érdeklődéssel fordulnak a mai német irodalom felé és egymásután adják ki az idevágó kisebb-nagyobb monografiák egész sorát. A romantika után a legutóbbi években a barokk költészettel együtt úgy látszik az új irodalom, főképp az expresszionizmus is dédelgetett kedvencévé válik a német irodalomtudománynak. S talán a barokk költészetnek és az expresszionizmusnak együttes kultusza mögött van is valami láthatatlan belső kapocs, valami közös gyökérzet, amely ezt a két stílusformát egymással összeköti. Hogy a szakkörökön kívül is mennyire érzik a legújabb irodalommal szemben való állásfoglalás szükségességét, azt legjobban bizonyítja két kitűnő pedagógusnak a középfokú iskolák legfelsőbb osztálya számára kiadott modern antológiája.¹ Igazán nem kívánhatunk mást, mint azt, hogy példájukat nálunk is mielőbb kövessék. Ebben a kis könyvben bevezeték szinté egy-egy mondatba sűrítve kapjuk az utolsó negyedfél évtizedben feltűnt irodalmi irányok lényegének meghatározását. De a kiadók igazi érdeme az anyag kiválasztásában van. Minden pedagógiai kicsinyeskedés és szűkkeblűség nélkül azt adják, ami jellemző és lényeges, noha — hogy csak egy-két példát említsünk — pl. Fritz von Unruh *Ein Geschlecht*, vagy Franz Werfel *Eine alte Frau geht* c. költeményei nemcsak tárgyuknál fogva nem igen kíváncznak középiskolai tanterembe, ha-

¹ *Ernst Pilch und Gustav Schultze-Buchwald: Denken und Dichten vom Naturalismus bis zur Gegenwart. Für die Prima höherer Lehranstalten in Auswahl dargeboten.* Leipzig, O. R. Reisland 1925. 8° XIV + 141 l.

nem alaposan próbára teszik még a legtehetségesebb tanuló interpretáló képességét is. S a legújabb költői munkák mellett a német tudomány legújabb reprezentánsainak, Meineckének, Simmelnek, Gundolfnak és Sprangernek műveiből vett részleteket találunk, hogy a tanuló lehetőleg teljes képet kapjon a mai német szellemi életről. Ez a kis antológia szimptomatikus jelenség. Háttérében a mai német költészetre vonatkozó gazdag szakirodalom, a kisebb részlettanulmányoknak és összefoglaló munkáknak egész sora áll.

Ha azonban a legújabb német irodalommal foglalkozó monografiák hatalmas tömegét közelebből tanulmányozzuk, azt látjuk, hogy az újabb német irodalomtörténetírás módszertani elmélyedésének, az összefogó gondolatok kidomborításának legnagyobb részükben alig van nyoma. A mai német irodalomról szóló munkák nagy részében többé-kevésbé ugyanazokat a fogyatkozásokat találjuk. A leggyakoribb hiba az, hogy a szerzők lehetőleg teljes számban akarják bemutatni az irodalmi fórum szereplőit, nevet névre halmozni s így elhalványul az a finom eszmei gyökérhálózat, amelyből a modern német irodalom egyes irányai sarjadtak s amely minden ellentét mellett szinte láthatatlanul összekapcsolja őket. Egy másik közös hibája ezeknek a munkáknak az értékelés túltengése; pedig az értékelés nem helyettesíti, hanem hátráltatja a megértést, — ezt már a régebbi korszakok tárgyalásával kapcsolatban is jókor fölismerték a német irodalomtörténetírók — s különösen a mai irodalommal szemben nagyon is problematikus jelentőségű. Végül sajnálattal nélkülözzük a legtöbb modern német irodalomtörténeti összefoglaló munkában éppen a legújabb iránynak, az expresszionizmusnak kielégítő méltatását; ez rendszeren egészen háttérbe szorul a naturalizmusnak és impresszionizmusnak szentelt fejezetekkel szemben, pedig ez a mozgalom — eltekintve attól, hogy milyen széles körben mutatkozott a hatása és milyen súlyú reprezentánsai voltak, — már csak azért is nagyobb figyelmet érdemel, mert világszemlélete és művészi kifejezőeszközei gyökeres újítást, szinte forradalmi átorientálódást hirdetnek a modern német irodalom előbbi irányjaival szemben. Az expresszionizmus lényegének meghatározása fölött azonban rendszerint elsiklanak az irodalomtörténetírók s helyette az újabb, megmagyarázatlan izmusok egész tömegét sorakoztatják fel, amely a tájékozódást szinte lehetetlenné teszi s az izmusok keretében üres, semmitmondó névjegyzéket adnak. Pedig alig van olyan művészeti mozgalom, amelynek történelmi háttérét és céljait olyan világosan és szellemesen fejtették ki, mint az expresszionizmusét Hermann Bahr (*Der Expressionismus*, 1916).

Az itt felsorolt fogyatkozások azonban alig vonatkoztathatók Kummer, Witkop, Naumann, Stammler és Walzel könyveire. Persze értékben ezek is különböznek egymástól, s ha a legújabb német irodalom lényegét és célkitűzéseit akarjuk megismerni, nem egyforma haszonnal fogjuk forgatni őket. Kummer

megbízható kézikönyvet akar adni pontos életrajzi adatokkal, könyvészeti apparátussal s így nála az összefogó fejlődési vonalak elmosódnak. Witkop túlságosan sok figyelmet szentel a mai német irodalom előkészítőinek s így nem is jut el az expresszionizmusig; Naumann műfajok szerint csoportosítja anyagát s így többször kénytelen ismétlésekbe bocsátkozni. Stammeler kis könyve talán kelleténél több nevet ölel fel, Walzel füzete pedig mintegy függelékekhez készült Goethe hatásától napjainkig terjedő nagy irodalomtörténeti munkájához (1920), s ily módon benne inkább a legutóbbi öt esztendő fejlődési mozzanatai domborodnak ki. De Naumann, Stammeler és Walzel egyforma szereptel és szellemtörténeti elmélyedéssel foglalkozik az expresszionizmussal s talán nem lesz érdektelen, ha szerény ismertetésünk keretében, ahelyett, hogy egyenként vázolnánk munkáik gondolatmenetét, rekonstruáljuk azt a képet, amely a legújabb német irodalom kialakulásáról ezekből a könyvekből élénk tárul.

A német költő a naturalizmustól napjainkig a külvilág pontos szemléletétől fokozatosan befelé fordul s ezzel együtt szükségyszerűen megváltozik a természethez és a szellemhez való viszonya is. A XIX. század utolsó éveinek egyetlen nagy erkölcsi géniusza Nietzsche. Az ő tanításaira hivatkozik — az ő tanításait magyarázza félre — a mai költőnemzedék legtöbb tagja. Mindenkelőtt Stefan George, a szépség kultuszának szinte kérlelhetetlen apostola, akinek szépség-fogalma azonban a legutóbbi éveknek új erkölcsi alap és szellemi orientáció után áhító hangulatában lényeges változáson megy keresztül. George a testiség magasztalásából kissé kijózanodva a szellem uralmának útját egyengeti, de a materializmus maradványaitól igazán megszabadulni nem tud, — hogy a mai német irodalomnak egy a szenzualizmus és a spiritualizmus szembeállítására szolgáló kedvelt kifejezését használjuk — mindig több benne a hellenizmus, mint a nazarenizmus. De ebben az új szellemi orientációban George némileg megegyezik az expresszionistákkal, akiknek forrongó, formaromboló művészetétől egyébként egész világ választja el. A korlátlan szellemiség, az igazi nazarénizmus hirdetője az expresszionizmus. Programját Walzel így formulázza meg: „neben die Welt, die uns in unseren äusseren und inneren Eindrücken gegeben ist, eine andere Welt, eine Welt der Kunst zu setzen, deren Gesetze ausschliesslich der Geist des Künstlers bestimmt“. Az expresszionizmus tehát föltétlenül a szellem céljainak szolgálatában áll és céljait a szellem eszközeivel akarja elérni. Az expresszionistáknak — elsősorban legjelentékenyebb képviselőjüknek, Fritz von Unruhnak — ez a radikális spiritualizmusa a költészet egész világképét teljesen újjáalakítja. „Leib, werde wieder der Seele Tempel“, Unruhnak ez a programmatikus jelmondata, amelyet a világháború legborzalmasabb hadszínterén, Verdun előtt írt le 1916-ban, a nemes értelemben vett expresszionista művészet minden ízét áthatja.

A világháború gigantikus élménye az expresszionista költő számára nem más, mint egy óriási kohó, amelyben a szellemi megújulás megszületik. A spiritualizmus szellemében való átalakulás mindenekelőtt a szerelmi lírában mutatkozik. Az erotikusan felfogott műza, az érzéki „libido” helyébe egy új női eszmény lép, a férfinak a szellem teremtő munkájában legmagasabb értelemben vett osztályosa és munkatársa. Ez új női ideál megteremtésének egyik legfőbb indítéka a részvét, amely az expresszionizmusban újra erősen érvényre jut. Míg az impresszionisták és szimbolisták túlnyomóan Nietzsche „Herrenmoral”-jának hatása alatt állanak, az expresszionisták öntudatlanul visszatérnek a részvét bölcséhez, Schopenhauerhez. Az expresszionizmus spiritualizmusa, amelyben a részvétnak domináló szerep jutott, szükségképpen a vallás renaissance-ához vezetett; ez az új vallásosság a katolicizmus szimbolumaiban találja meg belső formáit. Még azokat is magával ragadja a vallásos áhítat fellobbant lángja, akik az expresszionizmustól távol állva, az anyag és a technika diadalát hirdették a szellem előretörésével szemben. Ilyen módon vezet át az expresszionizmus a materializmustól a német irodalom legújabb irányához, a katolikus újromantikához. Ebben az újromantikában a költészet leveti azt, ami az expresszionizmusban szertelen volt, az extatikus formarombolást, de a lényeg: a spiritualista orientálódás, a barokk áhítattal teli istenkeresés, megmarad. Ez az újromantika megérteti velünk azt is, hogy miért fordul ma a képzőművészet és irodalomtörténetírás olyan előszeretettel a barokk felé. Csak a regényirodalomban nem látjuk a spiritualista átorientálódást: itt tovább is kriminalisztikai rémségekkel, perverz pszichopatológiával és fantasztikus utópiákkal narkotizálják, a háború utáni idők ezernyi válságában gyötrődő embert.

A katolikus újromantika gyökerében nem más, mint az expresszionisták spiritualizmusának túlhajtása. Az expresszionizmusra, amely létét a szellem egyoldalú uralmára alapította, most más irányban vár még hatalmas feladat: meg kell teremteni a szintézist az érzelem és szellem között, ki kell engesztelni az érzéseket a szívvel; csakis ennek a kiengesztelődésnek a jegyében képzelhető el a német irodalom egészséges további fejlődése. Mintha az expresszionista mozgalom csúcspontján álló Unruh költészetében már látnók is ennek a szintézisnek a kibontakozását.

(Budapest.)

PUKÁNSZKY BÉLA.

Holl, Karl: Geschichte des deutschen Lustspiels. Leipzig, 1923. J. J. Weber. 4°, 439 l.

Holl könyve nem adatokat, nem anyaggyűjteményt akar adni, hanem a német vígjáték fejlődéstörténetét; ebbe a fejlődéstörténeti keretbe állítja bele az egyes vígjátékírók jellemzését és az egyes vígjátékok esztétikai méltatását. Szempontjainak

sokfélesége, a felvetődő problémák tárgyalása, gyakran mellékutakra terelik a szerzőt, a főprobléma számára azonban annak a világnézetnek a keresése, amelynek az egyes vígjátékok csak hordozói. Ennek a világnézetnek a megfejtése közben alakul ki előtte a szerző egyénisége és a korkép, amely az egyes művek háttere. Ilyen óriási anyag feldolgozásánál szükségképen merülnek föl egyenetlenségek; egyes íróknak nem jut a megfelelő terjedelem, sem a megfelelő megértés. Ilyenek pl. a XVIII. század végének és XIX. század elejének bécsi bohózatírói. Egyes fejezetei ezzel szemben mesteri kis essay-ek, így pl. a Kotzebue-ról szóló rész; ennek a németektől eddigelé tudatosan lekicsinyelt írónak igazságot szolgáltat, rámutatva arra, hogy milyen helytelenül vetik össze Schröderrel és Ifflanddal, akiknek nyárspolgári lényétől egész világ választja el Kotzebut; mint ember mélyen alattuk, de mint művész magasan fölöttük áll.

Aki nem ismeri a német vígjáték történetét, az ebből a könyvből nem is fogja megismerni. De akinek megvan a kellő tárgyi tudása, élvezettel forgathatja ezt a gondolatébresztő művet. Teljességre nem is törekszik, — mint maga mondja, nem akarta irodalomtörténeti nevek és címek tömegsírjaival megtölteni művét. A főkérdés, amelyre műve folyamán választ keres, hogy mért nem alkotott a német irodalom igazán nagyot a vígjátékban. Az okot a német vígjáték lényegében találja meg. Ennek a főalkotóeleme az érzelmes humor; ezért a német vígjáték mindig lírai jellegű. De ez a lírai lágyság a kómikum és a drámaiság megölője. Igazi vígjátéki hatásokhoz a franciák kritikái elméje és biztos szerkesztő készsége kell. Jó színi hatású vígjátékok Németországban mindig francia hatás alatt születtek. Az érzelmes humor, amely a német vígjátékon előmlik, zenében fejezhető ki legjobban. Ezért van az, hogy a legnagyobb és legmélyebb német vígjáték zenedráma: Wagner Richard operája, *A nürnbergi mesterdalnokok*. PUKÁNSZKYNÉ KÁDAR JOLÁN.

Schlesien. Ein Heimatbuch h. g. von **Wilhelm Müller-Rüdersdorf.**
2. Ausgabe, 4—8. Tausend. Leipzig, Friedrich Brandstetter. 8°, 428 l.

E tartalmas olvasókönyv öt fejezete (1. Szilézia a maga egészében, 2. A Szudéták és az előterük, 3. A síkság és a pusztá, 4. A főváros, 5. A felsősziléziai iparvidék és a másik Felső-Szilézia), mely különben a máris 13 kötetet számláló „Heimathbücher deutscher Landschaften“ c. könyvsorozat egyik kötete gyanánt jelent meg, nagyon megkapóan fejezi ki mindazt, amiben e mindenha sokat vitatott határterület földjének és népének értéke rejlik, ami becseset multja és jelene felmutat. A prózai és verses kis adalékok szinte végnélküli sora a sziléziai irodalom tudományos és szépirodalmi műveiből nagyon gondosan van összeválogatva. Mialatt a rövid olvasmányok fonalán Sziléziának legkülönbébb vidékét végigjárjuk, lépten-nyomon találkozzunk majd Nagy Frigyes ragyogó hadvezéri és honpártoló tevékenységének színhelyeivel, vagy más közismert szellemi nagyságok, pl. Trotzendorf, Eichendorff, Freiligrath, Gerhard és Karl Hauptmann működésének nyomaival, majd meg nagyon szemléletesen lejátsszódik

szemünk előtt ez vagy az az emlékezetes csata, majd tanui vagyunk a nagyarányú bánya- és ércolvasztó-üzemek nyüzsgésének, majd a régi postakocsin utazunk Szilézián át 1767-ben, majd szembe találjuk magunkat egyik vagy másik város romantikus képével, avagy a sziléziai nép közmondáskincsével, illetve betlehemes és passio-játékaival, majd egy óriáshegységbeli hegyi pásztorcsalád életének kellős közepébe csöppenünk egy bájos költői beszélynek szemelvényében, még pedig oly élethűen, hogy a szereplő személyek még az ő sziléziai nyelvjárásukat is hamisítatlanul beszélik, majd meg egy érdekesítő elmesíttatás nagyon tanulságosan tárja fel a köd birodalmában magányosan feltörtető hegymászó lélekrajzát, sőt egy hangulatos költeményben halljuk még azt is, milyen meghatóan folyamodik egy fiú a Schnee-koppe ormán a mondai Rubezahlhoz segítségért stb. Valóban Szilézia arculatának nincs egyetlen vonása sem, mely e változatos adalékokban érvényre nem jutna. És pedig mind érdekesítő művészi előadásban, válogatott nyelven, számos tollrajz kíséretében.

Ilyenmő mű, mely valamely vidék költői, történelmi, földrajzi, néplélektani, szokás- és erkölestörténeti szemelvényeit harmonikus képbe foglalja, a magyar irodalom terén még alig van. Épp azért a fenti művet, illetve a fenti sorozatot, mint a szülőföld iránti szeretet sok rejtett forrását mesterien feltáró mintát, a magyar illetékes körök szíves figyelmébe ajánlom. Hiszen, hogy megcsonkítása óta hazánknak az érzelem ápolására még sokkal nagyobb gondot kell fordítania, mint a szintén megcsonkított Sziléziának, bizonyítani sem kell.

GRÉB GYULA.

Otto Jespersen: The Philosophy of Grammar. London, 1924.
George Allen & Union Ltd. 358 lap. — 12/6 shilling.

A koppenhágai egyetem kiváló nyelvtudósa ebben a munkájában összefoglalja hosszú nyelvtudományi munkássága folyamán kialakult általános nyelvtudományi nézeteit. A szerző abból a megfigyelésből indul ki, hogy a forgalomban levő nyelvtudományi teóriák nagy részének a hibái és tévedései arra vezethetők vissza, hogy ezek az elméletek többnyire a nyelvnek írott, vagy nyomtatott dokumentumaira támaszkodnak, holott egy nyelvet elsősorban az élő nyelv és csak másodsorban az írott és nyomtatott nyelv alapján kell tanulmányozni. Ő, aki nagyon sok nyelvet tanulmányozott és aki a nyelvek történetének is alapos ismerője, megkísérli a nyelvtudomány általános alapelveinek megismerését mindkét alapon.

A terjedelmes mű részletes ismertetésébe nem bocsátkozunk; a hozzáértő és érdeklődő a mű rövid tartalmának az ismertetéséből is meg fogja állapítani a munka értékét. A mű 25 fejezetre oszlik. A fejezetek címe és rövid tartalma a következő: I. Az élő nyelvtan; tárgyalja a beszélő és halló egyén viszonyát és lelki folyamatait, beszél a nyelvi formákról és a nyelvek nyelvtani típusairól. II. és III. Rendszeres nyelvtan; beszél a leíró és történeti nyelvtudományról, a nyelvtanokról és szótárakról, a hangokról, a nyelvtan szokásos felosztásairól, az új rendszerekről és a morfológiáról; a nyelvek különbségéről, a kategóriákról, a szintaxis és a logika viszonyáról és a

fogalmi kategóriákról. IV., V. és VI. A beszéd részeiről; a régi rendszerekről, a régi meghatározásokról, az osztályozás alapjairól, a nyelv és a reális életről, a főnévről, melléknévről, névmásokról, igékről és a partikulákról, a szó fogalmáról. VIII. A szóviszonyításokról és szókapcsolatokról. IX. A szókapcsolások különböző fajairól. X. A főnévkapcsolásokról. XI. Az alanyról és az állítmányról; a pszichológiai és a logikai alany; a grammatikai alany. XII. A tárgy; az alany és tárgy viszonya; a cselekvő és a szenvedő alany. XIII. Az esetek. XIX—XV. A szám; singularis, pluralis, dualis. XVI. A személy; az eszmei és a grammatikai személy. XVII. A természetes és a nyelvtani nem. XVIII. A fokozásról. XIX. és XX. Az igeidőkről. XXI. A közvetlen és a közvetett beszéd; az igemódok. XXII. A kifejezések osztályozásáról; a mondatokról; a kérdésekről; a közmondásokról. XXIII. A módokról; (imperative, indikative, subjunctive). XXIV. A tagadás. XXV. Következtetések, tanulságok.

Jespersen nagyon sok új meghatározást használ, nagyon sok téves felfogást igyekszik helyreigazítani. Így különösen Hermann Paul és Wundt felfogásával áll szemben sok helyen. Ha felfogását nem is fogjuk mindig elfogadni, mégis sokat tanulhatunk belőle. A műnek különben rövidesen meg fog jelenni a német fordítása, s így többek számára is hozzáférhetővé lesz téve. Kíváncsot volna egy magyar fordítása is, vagy legalább egy bő kivonata magyar nyelven, hogy szélesebb körben természetesen hathatnának Jespersen eszméi. —x.

Dr. Ottó Jespersen: Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung. Vom Verfasser durchgeschene Übersetzung aus dem Englischen von Dr. Rudolf Hittmair, Privatdozent an der Univers. Innsbruck und Dr. Karl Waibel, Lehramtsassessor in Ettenheim-Baden. Heidelberg 1925. Carl Winters Universitätsbuchhandlung. 440 lap. — Ára füzve 14.— márka, kötve 16:50 márka.

Ez a mű a kiváló és sok tekintetben úttörő nyelvtudósnak azon könyvsorozatához tartozik, amelyet az 1894-ben megjelent „Progress in Language“ című művével megindított, s amelyet „The Philosophy of Grammar“ című művével fejezett be 1924-ben. Az egymásba kapcsolódó művek egységes alapelveken épülnek fel és igen sokban járultak hozzá a nyelvtudomány modernizálásához. A jelen munka foglalatja a nyelvtudomány mai nézeteinek a nyelvről, egyben természetesen Jespersen saját nézeteinek is. Ezek a nézetek azonban sok esetben igen egyéniek és nem mindig találunk általános helyeslésre. De lássuk a munkát.

A mű négy könyvre oszlik, amelyeknek a címei ezek: I. könyv (1—80. lap) *A nyelvtudomány története*. II. könyv (81—170. lap) *A gyermek*. III. könyv (171—288. lap) *Az ember és a világ*. IV. könyv (289—433. lap) *A nyelv fejlődése*.

I. *A nyelvtudomány története.* Az első könyv négy fejezete foglalkozik a nyelvtudomány fejlődésével az ókortól napjainkig. A szerző igen alapos munkát végzett. Igen sok nyelvésznek az értékét másként ítéli meg, mint ahogy eddig ismerték. Eredeti forrásmunkák alapján kiemeli néhány rég elfeledett, de igen érdemes ember emlékét, másokat viszont kellő értékükre szállítja le. Így többek közt feleleveníti *D. Jenisch* berlini lelkész emlékét, akinek „Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens. 1796.” című művéről azt mondja: „a könyv még ma is olvasásra méltó”. Ő volt az első, aki nyelvértékek problémákkal foglalkozott és figyelemreméltó eredményeket mutatott fel. Egészen új megvilágításba helyezi *Rasmus Rask* (1787—1832) dán nyelvtudós jelentőségét. A Lautverschiebung-ot Angliában „Grimm's Law”-nak nevezik. Jespersen azt mondja: „Ha ezt a törvényt valakiről akarjuk elnevezni, akkor inkább „Rask törvényének” kellene nevezni, mert mindazokat a hangváltozásokat, lat. gör. $p = f$, $t = \text{þ}$ (th), $k = h$ stb. már felsorolja *Rask, Undersogelse* (168. l.) c. művében, és Grimm ismerte ezt a művet, mielőtt egyetlen szót írt volna a Lautverschiebungról.” *Wilh. Wundt*-ról pedig ezt mondja: „...és az ő írásai nekem inkább szavakban bővelkedőknek tűnnek fel, mintsem termékeny eszmékben”. — A figyelemreméltó történeti áttekintés végén megállapítja, hogy volt a nyelvtudomány-nak egy korszaka, amikor nagy, összefoglaló, szintetikus kérdések iránt is megvolt a hajlam, de ezt később elejtették és apró részletek iránt érdeklődtek. „Weite des Blicks ist nicht die starke Seite der modernen Sprachwissenschaft.”

II. *A gyermek* című könyve a gyermeknyelv fejlődésével, hangjaival, szavaival, nyelvtanával és azzal a kérdéssel foglalkozik, mennyiben van hatása a gyermeknyelvnek az általános nyelvfejlődésre. A saját gyermekein végzett megfigyelések és az idevágó irodalom eredményeinek a felhasználásával igen érdekes, sok tekintetben új megállapításokra jut. A gyermeknyelvnek a hatásáról a nyelvfejlődésre azt mondja, hogy ez a hatás csak a nyelvi jelenségek bizonyos csoportjánál mutatható ki, általában azonban nem lehet a gyermekek hatását a felnőttek hatásától különválasztani. Igen érdekes az a bizonyítása, hogy a gyermekek képesek egy egészen eredeti, saját gyermeknyelvet alkotni, amit pedig általánosan tagadnak. (*Wundt, Stern*.) Ő maga figyelt meg egy ikerpárt, amely négyéves koráig teljesen el lett hanyagolva és ezalatt egy eredeti, új nyelvet fejlesztettek ki a gyermekek. Ilyen lehetőségek adják meg a magyarázatát annak, hogy pl. Amerikában, aránylag kis területen igen sok, egymástól teljesen elütő nyelv létezik. Ott, ahol a klíma és az élelembőség lehetővé teszi, hogy teljesen magukra maradt gyermekek is megélhessenek, ezek egy egészen új nyelvet fejlesztenek ki.

III. *Az ember és a világ* című könyv a következő kérdés-

sekkel foglalkozik: Az őslakosság nyelvi befolyása egy idegen nyelvre; a substrateória; a germán-kelta nyelvek; a francia u és spanyol h; etrusk és ind konzonánsok; a germán Lautverschiebung; a kölcsönszavak elmélete; a nyelvkeveredés hatása a nyelvtanra; a Pidgin-angol és hasonló kompromisz-nyelvek; az asszonyi nyelv (olyan helyen, ahol az asszonyoknak más a nyelvük, mint a férfiaknak); a tabu; — a változások okairól stb.

IV. *A nyelv fejlődése.* Itt foglalkozik először az etimológia kérdésével, annak a feladataival, eredményeivel, a rekonstrukciókkal stb. és rámutat a XIX. század túlzó nyelvészeinek a túlzásaira és hibáira, akik lehetetlen ősi szóalakokat konstruáltak. Azután azt a kérdést fejtegeti, hogy fejlődnek, vagy hanyatlanak-e a nyelvek? És azt állapítja meg, „hogy a változások végösszegében, ha egy rég letűnt korszakot a maival összehasonlítunk, nagyobb számban találunk olyan változást, amely fejlődő irányt mutat, mint olyat, amely hanyatló irányt mutat. A modern nyelvek szerkezete jobban közeledik a tökéletesség felé, mint a régi nyelvek szerkezete. Azután hosszasan fejtegeti a fejlődés mibenlétét. Majd a nyelvtani elemek keletkezését magyarázza. Beható tanulmány tárgyává teszi a hangszimbólumok kérdését, a hang és jelentés viszonyát, az utánzás, a mozgás, a kedélyállapotok jelentőségét.

Az utolsó fejezetben tárgyalja a nyelvkeletkezés kérdését. Megemlíti a régi elméleteket, rámutat azok hibáira, majd rátér az ő elméletére. A régi elméletek többnyire abból indultak ki, hogy kiindulópontul felvettek egy nyelvnélküli embert, aki valamilyen módon kezd nyelvet alkotni, teremteni és deduktív módon igyekeztek felépíteni a nyelvkeletkezés és fejlődés útját. Jespersen az ellenkező utat választja. Ő a mai nyelvből indul ki és induktív következtetés révén akar erre a kérdésre feleletet adni. Elméletét három pozitív területre építi fel: 1. a gyermeknyelvre, 2. a primitív népek nyelvére és 3. a nyelvtörténetre. Ha a régi elméleteket gúnyosan bau-vau-, bim-bam, vagy ho-hó-elméleteknek nevezték, úgy Jespersen elméletét rákelméletnek lehetne nevezni, mert a mai nyelvállapotokból indul ki és halad nyelvtudományi következtetések révén, fokról-fokra visszafelé. A lélektanon alapuló elméleteket alig veszi figyelembe. És bár erős kritikát gyakorol a régi spekuláció-elméletek felett, végre ő is csak spekulatív úton próbálja a kérdést megoldani. Mindenekelőtt megállapítja, hogy a nyelvek általános fejlődési útja a flexiónélküli nyelvek felé vezet, mint amilyen a kínai, vagy bizonyos mértékben az angol. Tehát régebben nagyon összetett, igen hosszú alakok voltak használatban (*cantavisset* pl. hat különféle grammatikai fogalom viselője). Valószínű, hogy még régebben még hosszabb alakok lehettek, amelyek már mondatjellegű, szómondatjellegű viseltek. Ebből megállapítja az ő fejlődési törvényét: „A nyelvfejlődés olyan fejlődési hajlandóságot mutat, amely az elválaszthatatlan, szabálytalan összetételaktől, halmozásoktól a rövid alkotórészek felé halad, ame-

lyek könnyen és szabályosan összeköthetők". A nyelv keletkezéséről pedig ezt mondja: „A nyelv tehát félig zenei, nem tagolt kifejezésekkel kezdődött, amelyek egyes lények és egyes események jelölésére szolgáltak". — Ez az elmélet persze éppúgy nem oldja meg a nyelvkeletkezés kérdését, mint a többi spekulatív elmélet és különben is nagyon romantikus, akárhogy is igyekszik elméletét ezen jelző ellen megvédeni. Semmi esetre sem tekinthető egyenlő értékűnek Jespersennek azon fejtegetéseivel, amelyek a konkrét nyelvtények magyarázatával foglalkoznak. Mert valóban értékeseeknek csak az utóbbiakat tekinthetjük, míg a spekulatív jellegű részek nagyon sok ellentmondásra fognak akadni. Mindamellett Jespersen munkáját igen értékes műnek tekintjük és felhívjuk rá az általános nyelvtudományi kérdések iránt érdeklődő nyelvészeink figyelmét.

LUX GYULA.

Eugen Lerch: Historische französische Syntax. I. köt., 327 l. Leipzig (O. R. Reisland), 1925, M. 16.

Lerch nyelvfilozófiai álláspontja, miként mesteréé, Vossleré, ideálista. (*Idealistische Neuphilologie*. Festschrift für K. Vossler. Heidelberg, 1922.) Vossler ezen ideálista felfogását első támadó iratában fogalmazta meg (*Positivismus und Idealismus* 1904, 23—24. o.); majd pedig (*Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung*, Heidelberg, 1921.) végérvényesen bebizonyította.

A pozitivistá felfogás a nyelvben végbemenő jelenségeket magukból a jelenségekből, de nem az emberi gondolkozásból, lélekből magyarázza. Az ideálista a nyelvben végbemenő változásokat bizonyos korok szüleményének tekinti, ezzel szemben a pozitivistá nem tesz egyebet mint megállapítja pl. a lat. *consuere* > *cónsuere* > *cóso* > *cósere* > **cosre* > *cosdre* > *cousdre* > *coudre* fejlődését hangtani alapon. Amit nem a hangtan törvényével, azt analógiával, kontaminációval magyarázza. A pozitivistá az ófrancia *je vendrai* > *je viendrai*; *je tendrai* > *je tiendrai* alakokat a *je viens* és *je tiens* analógiája alapján vezeti le; tehát tisztára magából a jelenségből. Ezzel szemben az ideálista ezt az alakot hibás képzésnek tekinti, amelyet szerinte a nyelvhasználat tudatosan vagy elvet, vagy megtart. Ebben az esetben, mivel a hibás *je viendrai* és *je tiendrai* alakok előnyösebbek, a félreérthető, hangtanilag helyes ófrancia *je tendrai* és *je vendrai* alakoknál, megtartja. Vossler és Lerch szerint csak az ideálista gondolkodása történeti, míg a pozitivistá nem tesz egyebet, mint oly jelenségeket skatulyáz, amelyek minden időben lejátszódhatnak, tehát természeténél fogva szisztematikus álláspontot képvisel. (IX—XXIII. l.)

Lerch munkáját négy kötetre tervezi. Az első kötetben definiálja a syntaxist, megadja a syntaxis módszereit, általában ismerteti a mondatkötést és a kötőszavakat, a mellérendelt mondatokat és kötőszavakat, a „que"-vel kapcsolt mondatokat, a latinból átvett kötőszavakkal kapcsolt mellékmondatokat.

A syntaxis szerinte a nyelvtudomány azon diszciplínája, amely 1. kutatja, hogy a lelki tevékenységeket (óhajtás, parancs, mult, jövő, birtokviszony) hogyan fejezzük ki (Bezeichnungslehre); 2. a kifejezés módjának mi a jelentése (Bedeutungslehre); vagy Funktionslehre). Hogy e kettős viszony nem azonos, az nyilvánvaló pl. a birtok-

viszony kifejezésénél. A birtokviszonyt az újfranciában a *de* prepozícióval fejezzük ki, pl.: *le château de Paul*, de viszont ebből nem következik, hogy ha két főnév között a „de” viszonzó áll, mindig birtokviszonnyal van dolgunk, pl. *la ville de Paris*. A történeti syntaxis most már abból fog állni, hogy megmagyarázzuk pl. a *filles à un conte* > *filles d'un conte* kialakulását.

A syntaxis és szótan is különválasztandó. Az első a lelki folyamatok, a második fogalmak kifejezésére szolgál; az utóbbi a szavak, az előbbi a kifejezésformák jelentésével foglalkozik. A syntaxis és morphologia viszonyát úgy fogja fel, hogy a syntaxis adja meg az utat a morphologia felé.

A syntaxis metódusainak tárgyalásánál szerinte minden metódusnak (leíró, logikai, összehasonlító, genetikus, lélektani, esztétikai) csak annyiban van létjogosultsága, amennyiben történeti. A kontamináció pl. lélektani hatóerők szüleménye, de a lényege nem az, hogy kontamináció, analógia létrejön, hanem hogy a nyelvhasználat elfogadjaa, vagy elveti. A nyelv individuális voltát csak történetéből érthetjük meg, pl. hogy a francia syntaxis szabályosabb a németnél, az történeti tényezők szüleménye (XIV. Lajos centralizmusa és a német kisállamok szövetsége) (I. 33. l.).

Lerch munkájának alap gondolata a következő: Mivel a francia nyelv kezdetben a nép nyelve volt (a műveltek nyelve latin), a nép a nyelvet elszegényítette. A mondat szerkesztése igen primitív, a számos és komplikált latin kötőszó feledésbe ment. Ez megváltozik a renaissance idejében, amikor a műveltek a népyelvet műnyelvvé akarják tökéletesíteni azáltal, hogy a veszendőbe ment latin nyelv finomságát és kifejezési készségét rákényszerítik a saját nyelvükre. Így a renaissance nyelve mesterkelt és túlságosan absztrakt lett. Az irodalmi és köznyelv közötti űrt később eliminálni törekcszenek. Láthatjuk, hogy a syntaktikai változásokat a felső (művelt) réteg kezdeményezi, az alsó (műveletlen) réteg utánozza. A baj csak az, hogy ott, ahol a felső réteg nyelvérzéke döntő, a nyelv elcsenevészcsedik.

Lerch ezen alapelvét három példában illusztráljuk.

I. A latin kötőszavak gazdagsága és változatossága feledésbe ment. A latinból csupán az *et* > *e(t)*; *nec* > *ni*; *aut* ou; *cum*, *quippe cum*, *quia stb.* > (őfr. *quant*, *quando*); *si* > *si* (őfr. *se*); *quando*, *cum*, *postquam stb.* > *quand*, *ita stb.* . . . *ut*, *ut non* > *si* (< *sic*); *ut*, *uti*, *sicut stb.* > (*que* < *quam*?) maradt meg. Miért? A primitív nyelvhasználat ép úgy mint a gyermeknyelv, beéri az *és*, *ha*, *vagy*, legegyszerűbb kötőszavakkal. Legszebb bizonyítéka a kötőszavak hiányának az őfranciában a „que” kötőszónak oly változatos és komplikált használata. (Lásd a III. rész 150—250. l.) A primitív nyelvhasználat a hypotaxist kerüli és parataxis által helyettesíti például a kezdetleges *tant soit riches* konstrukciót a hypotaktikus *si riche qu'il soit* helyettesíti. A francia nyelv kezdetén a kötőszavakban való választék igen csekély. A renaissance viszont, a tudományos kifejezésmód pontosságának követelményekép a kötőszavak változatos gazdagságát honosította meg. A nyelv így mesterkelt, absztrakt és kevésbé művészi lett. A renaissance után belátták, hogy nem okvetlen szükséges a logikai kapcsolatokat oly élesen kiemelni. Ezért kerüli a kötőszavak gyakori használatát a nép, ezért a modern, elegáns francia nyelvhasználat. Itt a hangsúly, a mimika, fontos szerepet játszik, és a konjunkciót, interpunkciót pótolja. A konjunkció használatának tetőpontja a renaissance idejére esik. A XVII. század már ritkábban használja, az encyklopedia és szalonfilozófia megint közeledik a nyomtatott nyelvhasználatához, míg

végül a romantika és naturalizmus kora végérvényesen kisebbsíti a szépirodalom terén. Azáltal, hogy így a mondatkapcsolásnál az elképzelésnek, kitalálásnak nagyobb tere jutott, a nyelv művészből lett. (34—46. l.)

II. A felső réteg hatásának a nyelv kialakulásában igen logikus bizonyítéka a francia számnevek kialakulása. A latin a szavak kapcsolásánál vagy asyndetont, vagy polysyndetont használt, középutat nem ismert. Az asyndeton a latinban régebb és inkább az irodalmi nyelvben maradt meg, mint a köznyelvben, amely az *et* folytonos ismétlését igen kedvelte. Sajátsága ez az ófrancia eposznak. A renaissance idejében megint az asyndetont találjuk, latin mintára. Rabelais ezzel komikus hatást ért el. Éles különbséget találunk a számnevek népies *et*-vel való kapcsolása és a latinos asyndetonos számnévhasználat között, pl. Alex. (B. W. Nr. 19.) v. 161: *Dis e set anz; Mil et cent et quatre-vinz et dix sept anz* (Villeh. § 1.). Az írott szöveg hatását és presztizsét láthatjuk a számnevek asyndetonos használatánál; más szóval a felsőbb réteg befolyását. A számneveknek az „*et*” kötőszóval való használata a renaissance terméke. Rabelais még mind a kétféle módot használja. Ez a latinos kapcsolási forma csak lassan hatolt be a köznyelvbe s ezért a XVII. század íróinál még a régi kötési mód nyomát találhatjuk. Ennek a nyoma még a mai napig megvan a vingt et un, soixante et onze stb. használati módokban. Viszont az a tény, hogy a vingt et un stb. midőn magasabb számkapcsolatban fordul elő, újra quatre-vingt-un; quatre-vingt-onz; cent un stb. abban leli magyarázatát, hogy a magasabb számokkal nyilván a műveltebb réteg operál és nem a paraszt, így hát a tudományos reakció újból visszahatásával van dolgunk.

III. A relativum sajátos használata ebben a kifejezésben l'homme que je vois qui vient (je le vois qui vient; je le vois venir) a latin video eum venire, az ófranciában igen gyakori volt; Cligés 5523 Ne dirai chose que je cuit Qui vos griet. Később ritkább, úgyhogy Littré, jöllehet a kifejezés régi, szeretné újból való fölvételét. Ezzel szemben Vaugelas (I. 187.) előnyben részesíti a lat. acc. c. inf. mintájára alkotott efféle kifejezés módokat, pl. Il marche contre les ennemis qu'il savoit avoir passé la riviere . . . ehelyett, hogy . . . qu'il savoit qui avoient passé . . . Vaugelas tekintélye folytán ma gyakrabban találjuk az acc. c. inf.-s szerkesztést még ott is, ahol az infinitivusok halmozása bántó, pl. La lettre . . . que le conte croyait devoir plaire a sa maîtresse; pendant un temps que j'ai compris avoir dû être bien court (idézi Haas I. 262.) (Bourget.) A legalkalmasabb megoldást, a „que et qui en cascade” elkerülésére, t. i. a beszúrást „incise”-t (ehelyett une lettre qu'il m'a assuré qui était fort bien écrit . . . une lettre qui, m'a-t-il assuré, est fort bien écrite) a „raison” kora, mint pongyolaságot nem fogadta el, inkább a „cascade”-ot, vagy a latinos acc. c. inf.-t. Az „incise”-t még ma sem használják oly gyakran, hihetőleg a klasszikusok tekintélye miatt. Bizonyítása ez egyfelől a felsőbb réteg tekintélyének, amely mesterkéltté teszi a nyelvet, másfelől Lerch azon alapelvének, hogy a nyelv tudatos. (222—224. l.)

(Budapest.)

VIDOS B. ELEMÉR.

Pierre Champion: Histoire poétique du XVe siècle, 2 k. Librairie Champion, Paris, 1923.

A Bibliothèque du XVe siècle 27—28. kötete gyanánt jelent meg ez a két vaskos könyv, Championnak, Villon és Charles d'Orléans

tudós életrajzírójának tollából. Champion maradék nélkül akarja visszaadni a XV. századot, könyvébe nem esztétikai szempontból válogatja össze a költőket — hisz akkor Villon és Charles d'Orléans mellett ki maradna? —, hanem a sürűbben olvasott, tehát bizonyos olvasóközönséget reprezentáló írókat ismerteti. Így olyan poétákkal is foglalkozik, akiket rövidesen teljesen elfelejtettek (pl. Pierre de Nesson, Henri Baude).

Az első író, akivel Champion megismertet bennünket, *Me Alain Chartier*, a Dauphin notaire-je, aki, mint a Zsigmondhoz küldött követség „orator”-ja, Budán is megfordult 1425-ben. *Me Alain* műve, a *La belle dame sans merci*, Villon *Testament*-ja mellett a XV. század legolvasottabb költeménye volt. A *Livre des quatre dames* érdekes keveréke a gáláns tradíciónak és Alain Chartier őszinte hazafibánatának. Mert ez a gáláns verseket író udvari ember, aki a „patrie” szót sem ismerte még, mélyen szerette hazáját. *Pierre de Nesson* mint a *Vigiles des morts* szerzője került be Champion könyvébe. Ez a ravasz, csaló fiskális örökölte a középkornak a halál aktusa láttán érzett borzongását. Híresek voltak versei, melyekben a haldoklót írja le. *Jean Régnier*-vel burgund földre vezet Champion. Régnier, mint a XV. században oly sokan, fogságában válik költővé. Korában nagyon élvezték balladé-jait. *Michault Taillevent* Jó Fülöp udvarát illusztrálja. Hosszú költeményeit (*Le songe de la Thoison*, *Débat du Coeur et de l'Oeil*), melyekben hemzsegnek az absztrakciók (Faux Rapport, Vertu, Sédition stb.) kedvvel olvasták Fülöp környezetében. „Passe-Temps”-ja nagyon népszerű volt; Burgundban sokáig közmondás volt: „le passe-temps Michault”. A költemény morálja, panasza a szegénység miatt, Villon *Testament*-ját juttatják eszünkbe. *Charles d'Orléans* 25 évig tartó angol fogságát és poéta-életét Blois-ban, alaposan kihasználja Champion: óriási adattudással szélesen rajzolja az angol viszonyokat és Charles d'Orléans blois-i környezetét. Villon, a XV. század másik igazi költője, kevés adatot hagyott hátra az életéről. Champion iparkodik ezeket az adatokat összekötni. Felkutat minden adatot, ami Villon barátaira, az Egyetemre, vagy a Coquillard-okra vonatkozik. Mert Villon ezeknek a gonosztevőknek a barátja: Jean Rabustel, dijoni bíró, kis szótárat állított össze a Coquillard-ok tolvajnyelvéből és ez a lista nagyban megkönnyíti a Balladé-ok megértését. Villonnal, a rossz diákkal szemben *Arnould Greban*, a Nôtre Dame orgonistája és a *Mystère de Passion* szerzője a jó diák, az elfoglalt, szorgalmas klerikus életét illusztrálja. *Henry Baude* a jogász-poéta típusa, *Jean Molinet* a századvégi rhétoriqueur-öke.

Az írók életrajzaiból, az életrajzok apró részleteiből aztán szépen kialakul VII. Károly, Jó Fülöp, XI. Lajos kora. Minden poéta élete más-más oldalról világítja meg a XV. századot, mert Champion gondosan válogatja meg költőit, hogy ne maradjon jelentős társadalmi réteg reprezentáns nélkül. Így egységes képet kapunk az egész mozgalmas korról, mely folytonos küzdelmek közt telt el, bár annyira vágytak a béke után. Csaknem minden költő ír a békéről: Alain Chartier megátkozza a béke ellenségeit és Charles d'Orléans nem törődik a béke árával. A halál is élénken foglalkoztatja a XV. század emberének képzetét; a renaissance még nem oszlatta el azt a középkori borzadást, ami a haldoklók láttára elfogja Villont és P. de Nessont. A szegénység is a levegőben levő probléma, mely az életből hatolt be az irodalomba. Kár, hogy a tudós Champion elmulasztotta a század egységes áttekintését, a konklúziók levonását a részlet-képekből.

Champion az irodalmat mint kortörténeti dokumentumot tekinti,

de nem vesz tekintetbe egy fontos szempontot: az irodalmi tradíció hatását. A XV. században a renaissance még nem ér Franciaországba, a középkori irodalom tradíciója súlyos teherként nehezedik a költőkre, akik közül a legőszintébb, Villon is, a régi formákban gondolkodik. A Testament-irodalomnak már legalább 200 éves multja volt, a „Dames du temps jadis” tárgyát számtalan költő földolgozta Robert de Blois óta (1250), sőt, Sainte-Beuve szerint,¹ Szent Bernát óta. Willemotte² még Villon stílusának az eredetiségét is kétségbe vonja és a „La belle heaulmière” minden hasonlatához talál kiindulópontot valamelyik lovagi eposzban. Me Alain Chartier az azincourt-i csata dátumát megváltoztatja a „Livre des quatre dames”-ban, hogy alkalma legyen a tavasz leírására. A tavaszban nem lát egyetlen színt sem, amit már a provençal költők ne láttak volna. Így a XV. század költészetében két irány van: egyrészt a tradíció méginkább megmerevül, a szójátékok szaporodnak, a rímek választékosabbak lesznek, másrészt reális részletek csúsznak be a költeményekbe, a panaszok őszintébbek lesznek, a békevággy erősebb. Néha sajátágosan nyers, való részletek kerülnek a konvencionális, elvont leírásokba.

Az irodalmi tradíció fejlődése és az élet hatása a tradícióra érdekes fényt vet a XV. század szellemére. Sajnáljuk, hogy Champion ezt a szempontot mellőzte hatalmas tudással, szorgalommal és szeretettel megírt művében.

HIRSCHLER IMRE.

Rudolf Unger: Herder, Novalis und Kleist. Studien über die Entwicklung des Todesproblems in Denken und Dichten vom Sturm und Drang zur Romantik. Verlag von Moritz Diesterweg. Frankfurt a. M. 188 lap. 1922.

A könyv négy tanulmányt foglal magában, melyek látszólag lazán összefüggők. Az első címe: *Herder und der Palingenesiegedanke*. A halál és a túlvilági élet mindig erősen foglalkoztatta az embereket, de talán a XVIII. században leginkább. Mi sem természetesebb, hogy ennek a messze szétágazó kérdésnek akkori gazdag irodalmából a szerző éppen Herdert szemelte ki és őt állítja annak az írói sornak élére, amely nagyjából 1770—1810 között munkálkodott. Herdert nem hiába méltányolják egyre jobban napjainkban, hiszen eszméi nemcsak kortörténeti, de hatásukban szellemtörténeti szempontból is korszakalkotók. A nagy költő-filozófus gondolatait nehéz volna tarkaságuk, sőt gyakran ellenmondásuk miatt rendszerezni. Egységbe foglalja azonban őket egy vezérgondolat: „A világot az emberi lélekből megérteti.” A lelket pedig úgy fogja fel, „mint az érzelmi és képzeleti energia, az önkénytelen, tudattalan vagy kevésbé tudatos lelki erők hordozóját”. Az érzések embere lévén, az őt egész életén át erősen foglalkoztató halál-probléma nem annyira mint filozófust vagy teológust, inkább mint költőt érdekelt személyes lelki sajátossága miatt. Ez magyarázza meg Herdernek a szóbanforgó kérdésben foglalt álláspontját.

„A mulandóság folyama nem vigasztalan elmúlásként érinti Herdert, hanem ellenkezőleg a folytonosan új élet meglepő nyilatkozása-

¹ Causeries de lundi XIV. k. Szerinte a tradíció végső elemzésben a következő himnuszra megy vissza: Dic ubi Salomon, olim tam nobilis. Veluti Samson est, dux invincibilis stb. Ezt a himnuszt Villon is ismerte.

² Études critiques sur la tradition littéraire en France, 1909.

ként." A halál önmagunk túlélése, új élet kezdete. Nem rémkép többé, hanem vigasztalás. „Az ember a halhatatlanság reményére van teremtve" — ez az ember hivatása a földön. „Az ő-ember meghal bennünk, hogy egy fiatal csirázzék ki. A halál csak szendergés új ébredésre... Így pihen az ugar, hogy annál bővebben teremjen, így hal meg télen a fa, hogy tavasszal újra sarjadjon és kihajtszon. Minthogy ez a folytonos megújulás és megújódás azonban nemcsak egyes genialis egyedé volt, hanem — bár homályosabban és tudattalanabbul — egy egész nemzedéké, a Sturm und Drang-korszak egész kulturális életének megújódása után forró vággyal epedő ifjúságé, az új élet- és halál-felfogás legott kinőtt az individuális lélektanéból, a történeti bölcsélet körébe."

A második tanulmány címe: *Novalis' Hymnen an die Nacht, Herder und Goethe*. A harmadik tanulmány: *Zur Datierung und Deutung der Hymnen an die Nacht*.

Herdernek homályos, sejtelmes megérzései a legigazibb romantikus Novalisnál már erősebb, mondjuk úgy, határozottabb körvonalakban jut kifejezésre. „Miként Hölderlin a romantikusan felfogott hellén világ lírikus prófétája, akként volt Herder a humanizált, Novalis inkább a romantizált kereszténység lírikus prófétája. Előbbi a Sturm und Drang-kor, utóbbi a romantika mystagoggja." Novalis jól ismerte Herder felfogását, műveit. Szerző nagy gonddal elemzi azokat a hatásokat, melyek Herdertől származnak. Kimutatja költészetükben az éj—halál—szerelem—túlvilág közös motívumait. A kedvesét vesztett költő halálvágya a Himnuszokban erotikus elemmel erősödik: kedveséhez vágyik a sírba. Az érzelmi eltolódás eme nagyszerű példáját szépen illusztrálják a negyedik részben írt magasztaló sorok:

„Hinüber wall ich,	Noch wenig Zeiten,
Und jede Pein	So bin ich los.
Wird einst ein Stachel	Und liege trunken
Der Wollust sein.	Der Lieb' im Schoss."

Az irracionálisnak ez a mély átérzése szintén rokonvonás Herderrel. „Senki sem élte át, remélte és szenvedte át a XVIII. században ama sajátságos kettős érzést, szent fájdalmat, a végtelen után való forró vágy és az elégius végességtudat közti lelki feszültséget mélyebben és önmaga személyében, mint Herder." (78. l.)

Nagy hatással volt Novalisra Goethe, különösen a „Wilhelm Meisters Lehrjahre", mint „a magasabb életművészet tankönyve". A Lehrjahre nagyon foglalkoztatta Novalist, aki a Mignon-tragédiában is sok rokonvonást találhatott az ő korán elhalt kedvesével.

Herder paramithiáinak hatását igazolja a Novalis ú. n. töredékszüeteinek Ezjelzésű kéziratában följegyzett aforizmája. Minthogy ez a töredék közvetlen Schleiermacher: „Reden über die Religion" hatása alatt áll, az aforizma pedig megelőzte a Himnuszokat, következésképp utóbbiak 1799 szeptemberének második fele előtt nem készülhettek, de nem is sokkal később.

Herder hatását a Himnuszok eszmei és jelképes tartalma, Schleiermacher Beszédeit pedig az alaphangulat és a szerkezeti motívumok tükrözik. „A Himnuszok főleg szellemtörténeti szempontból jelentős emlékei a korai-idealiztikus Sturm und Drang-kori és a virágkori idealiztikus-romantikus szellem meg életérzés költőileg termékeny egybeolvadásának." (87. l.) A szerzőnek ezek nagyon értékes megállapításai.

A negyedik tanulmány: *Das Todesproblem bei Heinrich von Kleist.*

Kleist életét bár sokan érthetetlennek, öngyilkosságát életuntségnek, lelki meghasonlásnak nevezték és más mindennapi hasonlatokkal magyarázták, jelen mű itt is mély lelki elemzéssel igyekszik tettet műveivel, érzés- és gondolatvilágával benső összhangba állítani. Ami után Novalis annyira vágyott, ő tettel valósítja meg. A halálvágyásban, a halálra értségekben mindhárman egyeznek. A szerző a Penthesileát a halálra érés drámájának is nevezi.

A halál—szerelem—túlvilág problémájához Kleist az önfeláldozás tényével járult. „Az életben úgyis semmi sem fenségesebb, mint hogy azt fenségesen eldobhatjuk magunktól” — írja Ulrikéhez. Nem pillanatnyi elmezavar, sem más valami külső körülmény miatt halt meg. „Önfeláldozása a halál legyőzése volt, melynél az élet befejezése jelentéktelen körülménnyé alacsonyult. Önfeláldozása a legfőbb létező kifejezője volt. Az énnék önmagát legyőző odaadása egy más, magasabb, személyes és földöntúli életért szabadon és nagyként, bensőjével kibékülve és az örökkévalóság mámorában.” (108. l.)

Külön taglalja Kleistot, mint embert, mint gondolkodót s mint költőt. Kleist részint veszületett hajlama, részint mostoha körülményei folytán korán foglalkozni kezdett a halál kérdésével. Gyermekkora a Werther-korba esik. Mint ifjú elveszti szüleit, nagybátyja öngyilkos lesz. Életében sokat csalódik. Érti tehetségét és műveivel kudarcot vall. Szerelmében boldogtalan. „Szeretnék meghalni, mielőtt munkámat befejezném... Szóval egyetlen vágyam meghalni, ha három dolog sikerül nekem: egy gyermek, egy szép költemény és egy nagy tett” — írja húgának. A halál és szerelem nála is testvériesül, mint Novalisnál. Kleistnál már drámaibb módon, a Henriette Vogellel való közös halálban. Ez a körülmény szabad halálának tartalmát, szépséget, egyénin felülemelkedő méltóságot kölcsönöz.

Mint gondolkodó Fichte hatása alatt állt. Az egyén feláldozása a közért, a földinek az örökkévalóért, a végesnek a végtelenért — mindez Fichte gondolata. „A szent tanítás példájára bizonyára meg kell halnunk e világ számára előbb, és újjászületnünk, hogy Isten országába bemehessünk” (Fichte). Ime, ismét az *újjászületés* gondolata!

A költő fejlődésében három fokozatot különböztethetünk meg, melyekkel művei is egybevágunk: 1. Guiskard (a Familie Schrockenstein és a Hermannschlacht egyes jelenetei mellett) a *halálra szenteltség*, 2. Penthesilea a *halálra érés* és 3. Homburg a *halál benső legyőzése*nek tragédiája. Ezt a három fokozatot szemlélteti a Hymnen an die Nacht, illetőleg Novalis egész költészete is.

„Ezzel sorakozik Kleist főleg lényéből és élményeiből kifolyólag emberileg, valamint költőileg egyenlő erejű reprezentánsként a halál, halhatatlanság és újjászületés felfogásához, amely a racionalista dualizmussal tudatos ellentétben a Sturm und Drang-korból átvezet a romantikára.” (142. l.)

Szerző az elő- és utószóban megemlíti, hogy tanulmányai kivonatosak és a Herder-témát monografiában fogja feldolgozni. Említi, hogy értekezései hosszú évek munkájának eredménye. Tekintettel a téma újszerűségére és a jelen értekezések nagy tudományos becisére, érdeklődéssel fogadhatjuk az időközben már megjelent monográfiát is, melyről még lesz szó.

MAGYARY KÁROLY.

O. Hamelin: *Système de Descartes*. Publié par L. Robin. 1921. Paris. Libr. Félix Alcan. 8°, 400 + 11 l. Ara: 20 fr.

E posthumus mű a tragikus körülmények közt elhunyt szerző főiskolai és egyetemi előadásainak gyűjteményét adja, melyet tanítványi kegyelet rendezett sajtó alá.

A kritikai nézőpont, melynek szemszögéből Hamelin a cartesiusi rendszert és Descartes filozófiai egyéniségét vizsgálat tárgyává teszi, nem dogmatikus, amint ezt talán rendszer-tani elemzésnél elvárnánk, hanem történeti. Abból a rendszerrel elvből kiindulva, hogy a gondolkodás történetének egyes fázisai nem különíthetők el egymástól, p. o. Aristoteles megértése feltételezi Platon ismeretét, valamint Kant sem érthető meg Leibnitz és Hume nélkül, mindenekelőtt Descartes tudományos családfáját igyekszik pontosan meghatározni. Az első nehézség, amely Descartes tanulmányozásával jár, épp e ponton jelentkezik. Cartesiust ugyanis éppen olyan ür választja el a renaissance gondolkodótól, mint a skolasztikától. A filozófiai közfelfogás általában a francia skeptikusokat, Montaigne-t, Charron-t szokta Descartes előzőinek tekinteni. Ezek, ha egyéb tekintetben nem is, de az antik szellem közvetítése által kétségkívül közreműködtek Descartes rendszerének kialakításában. Azonban Descartes egész filozófiai koncepcióját, belső struktúráját tekintve, joggal tekinthető az antik szellem közvetlen továbbhordozójának.

Descartes korában a methodológia állott a bölceleti érdeklődés középpontjában. Az emberi szellem a módszerben keresi azt a direktívát, amely a tekintélyek megrendülése után egyedüli biztos támasztékát képezi az igazságot önállóan keresni akaró észnek. Bacon *Novum Organum*-ától kezdve úgyszólván minden bölcselő primär fontosságúnak tartja egy egyedül célravezető módszer keresését. Descartes annyiban különbözik ezektől, hogy ő nem egy módszert keres, hanem a módszert igyekszik megtalálni. Ezt nemcsak főművei, ú. m. *Regulae*, *Principes* és *Discours* tartják szem előtt, hanem ezt célozzák a fiatalabb korú munkái is: a *Democritica*, *Experimenta*, *Praeambula*, *Olympica* és *Studium bonae mentis*. Descartes számára a módszer több külső támasztéknál: filozófiájának integráns része. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy az *Inquisitio veritatis*-ban nyújtott tudomány-osztályozásban a metafizikát a methodológia elé teszi. Ez látszólag azt az ellentmondást tartalmazza, hogy eszerint a módszer nem vesz részt a metafizika felépítésében, ami viszont megszünteti a módszer egyetemes rendszertani érvényét. Az így felfogott módszer már eleve feltételezi a módszer ismeretét. Descartes végleges meghatározása a módszer szerepét illetőleg az, hogy a filozófia *Propeutikájának* tekinti: *Per methodum ... intelligence regulas certas et faciles „quas quicumque exacte servaverit ... et perveniet ad veram cognitionem eorum omnium quorum erit capax“*.

A cartesiusi módszer a bizonyosság kritériumán, az evidencián épül fel, amihez a módszeres kétely segítségével jut el. Descartes kételye nem tekinthető szorosabb értelemben vett szkeptikus kételynek és éppen ez az, amit Descartes kortársai nem tudtak megérteni. Gassendi például nem is tudott hinni Descartes kételyének őszinteségében. A módszeres kétely, mely nem általános jellegű és már eleve feltételez egy oly kritériumot, mely a kétely határait megszabja, nem kétely többé.

Descartes rendszerező erejét úgyiszólván teljesen a methodológia kötötte le. A cartesiusi lélektan, esztétika és etika (melyet Hamelin főképp Descartes tudományos levelezéséből igyekezik megkonstruálni), nem nyújt kielégítő alapot a következő filozófiai rendszerek kialakulására.

O. Hamelin ezen műve, bár magán viseli a posthumus művek jellemző hiányait: így elsősorban a befejezetlenséget, kétségkívül nyereséget jelent az amúgy sem túlságosan gazdag Descartes-irodalom számára. Hamelin fő érdeme; hogy mint pedagógus meg tudja látni és kellőképpen tudta értékelni azt a gondolatfegyelmét, azt a gyakorlati didaktikai értéket, mely Descartes rendszerének tüzetesebb tanulmányozásában rejlik.

JÁNKY ISTVÁN.

Új német beszédművészeti és stilisztikai könyvek.

A nyelv története egyben a nép története is. A nyelv jel és szimbólum amely köré azok sereglenek, akik a magukénak vallják. Aki nyelvét föladja, az egyben nagyon könnyen föladja azt a titokzatos valamit is, amely az egyes nyelvek mögött érezhetően és mégis megfoghatatlanul ott rejtőzik. Innen érthető az az elkeseredett küzdelem, melyet valamely nép nyelv-éért vív, ha erre szorítják. Sokszor, sajnos, csak akkor eszmél az egyes ember az anyanyelve szavaiban rejlő erőre és értékre, mikor ezt veszély fenyegeti.

A német nyelv története elég példával szolgálhat ilyen irányban. Innen érthető végül az is, hogy éppen most, szerencsétlensége napjaiban menekül a német nép mind nagyobb szeretettel és aggodalommal nyelvéhez. Éppen most hangoztatják mind nagyobb erővel, hogy a német iskolának németnek kell lennie, középpontjában a német kultúrával és német nyelvvel való foglalkozásnak kell állnia. Az ilyen irányú könyvek egész sora jelenik meg nap-nap után. Idetartoznak a helyes kiejtéssel és a stílussal foglalkozó munkák is.

A német kiejtés olyan probléma, amellyel már sokat foglalkoztak, ami nem csoda, ha arra gondolunk, hogy jellemzően német a sok törzsből, fajból fakadó színes élet s nyilvánulásainak tarkasága. A német nép teremtett ugyan magának egységet az irodalmi nyelvben, ha ezt elsősorban írott, nyomtatott nyelv értelmében vesszük, de másképp áll a dolog a beszélt köznyelv terén (Schriftsprache és Lautsprache egyáltalán nem

fedik mindig egymást)! Itt nem arról van most szó, hogy a német nyelvterületen belül tájszólások vannak (Sprechsprache — Mundarten), hanem arról, hogy az egy műveltségű bírók és éppen ezen műveltség, tanulmány révén a szűkebb hazájuk nyelvjárásától elszakadók sem *beszélnek* egyformán azt az egyformán *írt* köznyelvet. Évek hosszú sora óta külön erők dolgoznak azon, hogy itt segítsenek. Ebbe a körbe tartozó Wilhelm Viëtor munkássága¹ és különböző tudósok meg színügyi emberek összeműködése eredményeként Theodor Siebs könyve „Deutsche Bühnenaussprache“.² Harmadikként csatlakozik dr. Ewald Geissler, a volt erlangi egyetemi lektor habilitációs munkája. A „Handbücherei für den Deutschen Unterricht“³ gyűjteményben jelent meg *Erziehung zur Hochsprache* címen. Első része: „Die gute deutsche Aussprache, ihre Entwicklung, ihre Forderungen.“ A 79. lapon olvasható: „Melyik német ne érte volna még meg, hogy tájszólásilag befolyásolt ejtéspongyolaságát egy külföldi tiszta ejtése megszégyenítette. Csodálkozott azon, hogy anyanyelve milyen világos tisztaságra képes emelkedni és hogy az idegenből kellett ajkaknak jönniök, amelyek birtokáról fölvilágosítsák. Így csodálkozott Possart (*Erstrebtes und Erlebtes*. 1916, 111. és 123. l.), amikor ifjúkorában a színpadon a kiejtés zürzavarát, sőt minden lehető tájszólás zagyalékát észlelte, egy kolléganőnél azonban teljesen tiszta ejtésre bukkant. Az illető született magyar nőként a nyelvtan tanulásánál és a szerepek hangos olvasásánál nyilvánvalólag lelkiismeretesen az ábécéhez igazodott. A magán meg mássalhangzókat úgy próbálta kiejteni, ahogy a papíron álltak: a-t a-ként, nem pedig o-ként, e-t nem ä-ként s ä-t sem e-ként; arra is törekedett, hogy a g mássalhangzót g-nek, nem pedig ch-nek ejtse.“

Ami a külföldiek esetében szükségből csinált erény, azt Geissler mindazoknak állandó birtokává akarja tenni, akik az anyanyelv honi talajában gyökereznek. „Gemeinsprachige Mustergültigkeit“ az első főcél. Ez azonban nem az egyetlen megoldandó feladat. A második részben azt kell megmutatnia: „wie die deutsche Gemeinsprache sogar mit der Stimmbildung zusammenhängt, im besonderen mit »Ausschöpfung der Bewegungen«“. (7. l.)

¹ Wilhelm Viëtor, Die Aussprache des Schriftdeutschen. 11. Aufl. 1925. — Wilhelm Viëtor, Deutsches Aussprache-Wörterbuch. 3. Aufl. 1921. Mindkettő O. R. Reisland, Leipzig.

² Deutsche Bühnenaussprache — Hochsprache. Nach den Beratungen zur ausgleichenden Regelung der deutschen Bühnenaussprache, die 1898 in Berlin ... und den ergänzenden Verhandlungen, die 1908 und 1922 in Berlin ... stattgefunden haben. Bearbeitet von Theodor Siebs, Prof. in Breslau. 13. Aufl. 1922.

³ Handbücherei für den Deutschen Unterricht. Herausg. v. Franz Saran, o. ö. Prof. in Erlangen. Halle, Niemeyer. Bd. 5. 1925.

A szerző elfordul a naturalizmus nyelvfölfogásától. Nem akar törvényeket keresni, hanem értékeléseket is lehetségeseknek tart. Igenis szabad egyes jelenségeket elvetni, másokat előnyben részesíteni. Ahogy az irodalmi nyelv egy bizonyos kiválasztás eredménye, úgy a köznyelv is, Schererrel szólva, a tájsházások mikrokozmosza legyen. Az egész könyv értékelési szempontból is jelentős. „Richtlinien für Wertung sollen gegeben, nicht die geltende Musterlautung in der Breite der Einzelheiten dargestellt werden.“ (49. l.) A német nyelv fejlődés-menete folyamán három alkalmat szalasztott el, melyek nyelvi egységhez vezethettek volna: 1. egy főváros nyelvmintaadása (franciáknál Párizs), 2. a felsőszász tájsházás (amelyen a Luther-től kiindult irodalmi nyelv alapult), 3. az északnémet ejtés, amelynek sok sajátossága nem hatolt be a minta-németbe. Mi marad mármost alapként hátra? Az írás. *A német köznyelv döntőfontosságú pontokon az írásképre támaszkodik.* (Láthatjuk itt a „látható nyelv“, az írás nagy fontosságát, amellyel éppen mostanában foglalkozott nagyon szellemesen egy fiatal magyar tudós: Zolnai Béla a *Minervában* és külön könyvben is!)⁴ Természetesen felületes és hibás vélekedés az, ha úgy véljük, hogy egy ilyen szabály segíthetne: „beszélj, ahogy írva van“ vagy „írd, ahogy beszélsz“. A fonetika, a hangok tudománya véget vetett a betűrabszolgaságnak!

Küzd a szerző azon újabban elterjedt nézet ellen is, hogy a hannoveri ejtés lenne a legmegfelelőbb („hochdeutsche Sprachform in niederdeutscher Aussprache“). A német mintaszerű ejtés szolgálatában áll jelenleg egy foglalkozási ág: a színészet. „Die mustergültige Aussprache für uns ist die auf dem Theater im ernstesten Drama übliche.“ (Herm. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 5. Aufl. 1920. 46. l.) „Die Schönheit also, die aus dem Dichtwerk den Schauspieler mitüberstrahlte und die er selbst durch den Klang von Stimme und Laut hineingab, sowie die Liebe, die er darauf wandte, waren der Rechtspruch, aus dem sich die anderen verpflichtet fühlten, ihm zu folgen, im eigenen Streben oder wenigstens mit billigendem Beifall.“ (86. l.)

Mi következik mindebből a nevelés meg iskola számára? Itt Geissler magáévá teszi a népisme szempontjait, ahogy azokat Hans Naumann a maga irataiban kifejtette (*Grundzüge der deutschen Volkskunde*, Leipzig 1922 u. *Primitive Gemeinschaftskultur*, Jena 1921): minden népi romantikus dicsőítésével szakítva, amely nem is oly rég az alkotó néplelket vette föl kiindulópontként, ellenkezőleg éppen kultúrkinsként mutatja be, amely felső rétegekből szállt alá az alsókhoz, mert régi

⁴ Zolnai Béla: *A látható nyelv*. Budapest, 1926. *Minerva*-könyvtár 3. 8-r. 56 l. V. ö. *Minerva* V. évf. 1—5. sz. Budapest, 1926. (Eggenberger.)

uralkodási helyén elfeledték, az újbán azonban megcsontosodik. Így minden német „Hochsprache“-fejlesztési kísérletben (karolingische Hochsprache, Schreibsprache der grossen Klöster und Stifte, ritterliche Dichtersprache, Kanzleisprache, Luther) azt látja, hogy egy szélesebbkörű nyelvközösség egy magasabb befolyásának engedett. Ezért adja azután a következő formulát (zur Hochsprache erziehen heisst): „den natürlichen Ausdehnungsdrang eines in kleinen Kreisen errungenen Bildungsgewichtes unterstützen, indem eine an sich selbsttätige Überlieferung durch bewusste Pflege beschleunigt und gestärkt wird. In allererster Linie heisst es dem Ohre jene Ausbildung zukommen zu lassen, wie sie dem Auge in besserer Weise schon zukommt.“ (105. l.) Minden iskolai oktatásnak többet kell foglalkoznia az írással mint a beszéddel továbbra is, de olyan kiáltó ellentétnek mégsem szabad lennie, mint amilyen ma uralkodik e téren. „Rechtlaute“ éppolyan fontos kellene, hogy legyen, mint a „Rechtschreibung“.

Itt érinti a szerző a helyesírás kényes kérdését, mely körül áll ma is a harc, ha itt-ott látszólagos csend is váltja föl a zajt. (Ehhez és az egész kérdéskomplexumhoz v. ö. még: W. Fischer, Die deutsche Sprache von heute. Aus Natur u. Geisteswelt 475. 2. Aufl. Leipzig 1917, továbbá L. Sütterlin, Die deutsche Sprache der Gegenwart. Voigtländer, Leipzig 1923. 5. Aufl., u. .a. Lautbildung. 2. Aufl. 1916.) Különös, hogy a szerző annyira következetlen, hogy ezen a téren elveti azt, amit a saját birodalmán belül követel. Ebből ellenfelei könnyen fegyvert kovácsolhatnak ellene. Szerinte a helyesíráson nem lehet változtatni, még ha rossz is, mert túlságosan meggyökeresedett már.

A szép eszmék és helyes elvek megvalósítása elsősorban az iskola feladata lenne. Ez azonban egyelőre nem nagyon siet segítségül. (Konrad Hentrich, Deutschunterricht und Aussprache des Hochdeutschen.⁵) A legújabb rendelkezésben (Richtlinien für den höheren Unterricht⁶) az iskolanyelvre vonatkozó követelmények ezek (34): „Verkehrssprache der Schule ist die in den gebildeten Kreisen der betreffenden Landschaft übliche hochdeutsche Umgangssprache. Ihr mundartlicher Einschlag soll den Schülern zum Bewusstsein gebracht werden. Offenbare mundartliche Unarten sind allmählich durch Gewöhnung und Belehrung zu beheben. Für alles gehobene Sprechen ist die Bühnensprache das Vorbild.“ Ez már jelentős lépés előre, habár Geissler (166. l.) ilyesmit még csak legalsó célnak tekint s különösen arra utal még, hogy a kiejtés sokfélesége zavarólag hat a külföldre.

Az utolsó fejezetben minden ejtésformának igyekszik a

⁵ Zs. f. Deutschkunde, 1920.

⁶ Richtlinien für die Lehrpläne der höheren Schulen Preussens. Berlin, 1925.

maga területét megállapítani, körvonalazni. A „Hochsprache“-t követeli költemények előadásánál, ahol legfeljebb kiegyenlítő-dés keresése van megengedve, ha a költemény nem ennek a nyelvnek hódol, hogy a költő is bizonyos mértékig jogaihoz jusson, de csak bizonyos mértékig! Ez az állásfoglalás érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy a könyv Sarannak van ajánlva, aki verstanában⁷ Sievers- meg Rutzhoz kapcsolódva azt követelte, hogy csak az a költemény legyen mérvadó az előadási módnál, amelyet egy magát beleélő fölvesz magába, amilyen teljesen bírja s azután szavalva utánaképezi olyan módon, hogy tartalma meg stílusa lehetőleg maradék nélkül hanggá legyen. Ilyen megszorítás nincs a szónok számára, aki saját termékeként adja a szót; itt a mintaszerű nyelv minden követelménye mellett is még tág tere nyílik a személyes sajátosságoknak.

Rendkívül nagy anyagot ölel föl ez az igazán alapvető munka, melynek második kötete fogja adni a „Lautungskunst“-ot, tehát az igazi művészi részt, míg az első csak a „Lautbildung“-gal foglalkozott, ahol az érzékszervek finomítása, élesítése volt a főcél. (Folyt. köv.) GÖTTLING JÁNOS.

Herbert Cysarz: Literaturgeschichte als Geisteswissenschaft. Kritik und System. Halle a. d. Saale, M. Niemeyer, 1926. 8°, 304 l. 12 M.

Herbert Cysarz nemrég egy vaskos kötettel gazdagította a német barokk-kor irodalomtörténetírását (*Deutsche Barockdichtung. Renaissance-Barock-Rokoko. Leipzig, Haessel, 1924*). Azzal is már a „szellemtudomány“ szolgálatába lépett, amelynek teoretikus alapvetésével foglalkozik ez az újabb nagyobb munkája. Ilyet eddig még nem kaptunk, noha a németek kb. egy évtized óta mind nagyobb elmélyedéssel merülnek bele az irodalomtörténetírás mint tudomány problémáiba. Minden árnyalata a modern irodalomtörténetírásnak képviselve van már ezekben az elméleti írásokban. Elég egy összefoglaló cikkre hivatkoznom, melyet az EPhK 1924-es évfolyamában tettem közzé és arra utalnom, hogy azóta sem szünetelt a munka ezen a téren. Azóta megjelent fejtegetésekből legyen szabad R. Unger-ét megemlíteni, *Literaturgeschichte als Problemgeschichte* (Zur Frage geisteshistorischer Synthese, mit besonderer Beziehung auf W. Dilthey. Berlin, 1924), továbbá az irodalomtörténeti folyóiratokban (az *Euphorion*tól a *Literaturig*) megjelent cikkekre utalni (köztük Nadlerére „Forschungsprobleme der Literatur des 19. Jahrhunderts“ 1926. évi 1. füzet, amely éppen bennünket magyarokat is több szempontból különösen érdekelhet) és Unger legfrissebb cikkére a *Deutsche Vierteljahrsschrift f. Literaturwissenschaft*-ban: *Literaturgeschichte als Geistesgeschichte*. (IV. Jahrg., Heft 2, S. 177—192.). Rendkívül tanulságosak az elő-

⁷ Deutsche Verslehre. Handbuch d. dtshen. Unterrichts. 1907.

szók, bevezető tanulmányok stb., melyek egyes régebbi művek új kiadásait kísérik, pl. Ewald A. Bouckes: *Aufklärung, Klassik u. Romantik. Eine krit. Würdigung von H. Hettners Literaturgesch.* (Braunschweig, 1925. Különlenyomatként is, 63 l.) Magának a szellemtörténeti iránynak a lényegéről is írtak már, így Walter Strich a *Dioskuren* I. kötetében (Wesen und Bedeutung der Geistesgeschichte. V. ö. *Minerva*, 1923: A német tudomány köréből.). Magyar nyelven érdekes önálló felfogással szolt ezekhez a kérdésekhez Pauler Ákos: A szellemtörténet kategóriái (*Minerva*, 1923. I.). Feltétlenül meg kell továbbá ilyen kapcsolatban említeni Horváth János értekezését: Magyar irodalomismeret. A szintézis alapelvei. (*Minerva*, 1922. 187. l.). Az első nagyobb rendszeres munkát a németeknél *Erich Rothacker* írta *Einleitung in die Geisteswissenschaften* címen (Tübingen, 1920). Ez azonban nem foglalkozik olyan speciálisan az irodalomtörténetírás problémáival, mint ezt Cysarz legújabb könyvében teszi. Joggal mondhatjuk tehát, hogy ez egyelőre egyedüli a maga nemében.

Cysarznak annyiban van könnyebb dolga, mert immár a „szellemtörténeti“ irányt követő tudományos művek egész sorára támaszkodhatik. Itt tehát nincs a teoria előbb, mint a megvalósítás, hanem inkább fordítva áll a dolog. Büszkén is hivatkozik erre a tényre könyve bevezető fejezetében: „Szellemtörténeti“, „szellemtudományos“ irány már van, ezt semmikép sem lehet többé kétségbevonni, sőt nemcsak létezik, hanem győzelmesen halad mind előbbre a maga útján. Azonnal síkra száll azonban a szerző ugyanitt a filológiáért is. Ezt és az egész „régí“ irodalomtörténetírást semmikép sem teszi fölöslegessé az új irány. Az új módszer csak egy lehetőség, igaz, hogy egyben továbbvitele és betetőzése a filológizálásnak. Itt csak egy szegmentumról van azonban szó, „wo die grössere Kreisfläche der Geisteswissenschaft die kleinere der Literaturhistorie schneidet. Sie schneidet sie nur, sie schliesst sie nicht ein: *Literaturgeschichte als Geisteswissenschaft soll keineswegs jemals identisch werden mit Literaturgeschichte als Fachwissenschaft.*“ A szellemtudomány minden egyéb, csak nem filológia-pótlék, mert ugyan mit fedezhet föl „mélyet“ a *Parzival*ban az, aki nem ért a kfn.-hez! Mit használ minden éleselméjűség annak, aki a szövegeket nem tudja megtalálni! A legszerencsésebb ötlet is haszontalanná válhat, ha nem ismerjük a vonatkozó tudományos irodalmat, mert a vélt „fölfedezést“ talán már rég megtette más! „All solches philologische Können und Wissen, samt all seinen Regeln und Pflichten, wird im Folgenden dauernd vorausgesetzt. Wir sind die letzten, geistiger Verarmung und Verflachung und Verschlamung auch nur in stofflicher Hinsicht Vorschub zu leisten!“ — Ezen a ponton közbevetőleg megjegyezhetjük, hogy a legutolsó időben éppen a filológia módszertanával is újra behatóbban kezdenek foglalkozni. Említésre méltó H. J. Pos

könyve, *Kritische Studien über philologische Methode* (Beiträge zur Philosophie 10. Heidelberg, 1923). Kitűnő tudományos segédeszközt kaptunk továbbá Georg Schneider hatalmas kötetében, a *Handbuch der Bibliographie*ben (Leipzig, 1924). További idevágó irodalmat bőven nyújtanak maguk ezek a művek.

Mi azonban ennek a szellemtudománynak, a szellemtörténetnek a filológián túlmenő feladata, célja, működési tere? A filológia és a régebbi módszerek mind nagyot, elismerésre méltót produkáltak az adatok összehordásában, kritikai megrostálásában, vagyis az utépitésben. Nem szabad azonban arról megfeledkezni, hogy a végső cél mégsem az utépités, hanem a forgalom, a közlekedés. A tiszta racionalizmus merev eszközei nem bírnak a közvetlenül adotthoz férközni. Mód erre csak egy dinamikus fogalomtechnika révén nyílik, amely érzékenyebb szervekkel fölfegyverkezve, magát az időbelit bírja valamiképp megragadni. Minden természettudományos gondolkodás szerint kiépített tudomány a térbelit akarja leszögezni, mert ez állandó. Az időbelit, a változót is valamiképp a tér felől akarja megfogni, a térbe akarja kényszeríteni. Ez minden rendszeres tudománynak a nagy küzdelme, főleg azonban a történeti tudományok vívják nagyon nehezen ezt a harcot. A tér és idő fogalmából meg viszonyából kell tehát kiindulnunk. Minden emberi élmény az időben játszódik le föltartóztathatatlanul, részekre oszthatatlanul, megismételhetetlenül, korlátozhatatlanul. Az idő azonban kétféleképp lép elő: időköz és időpont formájában (*Zeitraum und Zeitpunkt*). Az időpont ebből a durvább, a térbeliséghez közelebb álló elem. Minden ifjú szellemi tudomány ezért legelőször időpont-adatokat gyűjt, (Goethe vagy Herbart mikor születtek, mikor jelent meg ez vagy az a művük stb.?) — ez egyszersmind a legkönnyebb és legegyszerűbb föladat is. Az időköz mint folyam, főleg pedig a belső, lelki idő, a valódi idő a maga végeláthatatlan hullámlásával, a valóvá válás és a valóságvesztés örök egymásutánjával, a „most” és az „elmúlt”, a „már” és a „már nem” örök váltakozásával, ez a megfoghatatlan, oszthatatlan, mérhetetlen egymásbafonódás, folyás, ez a kontinuum, ez érdekli jobban a szellemtörténetet. „Jegliche Geisteswissenschaft ist eine Wissenschaft vom feinsten, individuellen Leben.” Hiányzanak azonban az érzékszerveink ahhoz, hogy ezt a legközvetlenebbet megragadhassuk. Az időtlenül érvényes adatok itt nagyon nehezen kényszeríthetők ki. Egyáltalán semmi köze ennek az időnek pl. a kronológiához, a külső, naptárszerű mértékekhez meg jelekhez. A matematikai szám a téré, de a kronológiai szám is a téré, bármit állít róla Spengler, aki éppen az erről szóló fejezetében („vom Sinn der Zahlen”) követ el jelentős hibákat. Minden kronológia legfeljebb térbeli szimbólum lehet, de semmiképp hozzá nem férközhet a belső időhöz. Ezen az úton csak siffirozáshoz, katalogizáláshoz juthatunk, az élőt tehát egyáltalán nem sikerül belekényszerítenünk az időtlenségbe. „Wir haben

das Lebendige als solches, den wahren Gegenstand unserer Wissenschaft, nach dem Zeitlosen hin zu bearbeiten!" Csak hogy a régebbi tudomány és bölcselkedés egyszerűen szembe helyezte az életet a tudománnyal egy kétdimenzionális kozmoszban: Schopenhauernél balról az akarat, jobbról az ismeret áll, Bergsonnál intuición meg értelem, Spenglernél történet és természet néznek farkasszemet. Ezeknek a végleteknek a szintézise a művészi forma. A szellemtudományos szemlélet e mellett csak a két véglet közti optimum maradhat! Igyekszik az élet állandó formákba fogni, anélkül, hogy megsértené, hogy életérét elvágna. (Es heisst) „ein Bestmass von zeithaftem Reichtum und räumlicher Festigkeit finden, dem Widerspiel von einmal hingleitendem Fluss und Dauer heischender Form höchste Gestaltigkeit, Feinheit, Bestimmtheit abgewinnen. ... So wie wir als den höchsten Künstler jenen ehren, der den wildesten Überschwang in die reinste Gestalt bannt, so gilt uns als bester Betrachter, wer heissester Mitschwingung strengste Zergliederung paart. Zwischen dem zeitbejahenden Wirken und dem zeitverneinenden Denken steht somit als spezifisch geisteswissenschaftliche Funktion das nun geschilderte Betrachten, teils zeithaft teils raumhaft, vielleicht eine eigene Kategorie im theoretischen Kosmos begründend."

A továtúnó aktus és a tartós forma közti középút a „lényeges" keresése, kifejtése. „Wesentlichkeit ist Mitte und Einheit von Vitalität und Essenz, Typik statt Abstraktion und Induktion, Berührung und Zusammenklang von Einzelfall und Gesetz." Idő és tér azonban csak a két koordináta, amelyre minden differenciált élet vonatkoztatható. A szellemtörténetnek természetesen mindig már olyan jelenségekkel lesz dolga, hol élő és szellemi áthatották egymást. Az ilyen összenövésnek elseje az *egyniség* (Individualitát), ahol azonban szó sincs a személyes kizárólagosságról, egyedülvalóságról. Kollektívnek lenne nevezhető, ha az individualizmus és kollektívizmus szembeállítás nem lenne már önmagában véve is kritikátlan szó és véletlenségi ellentét. Az individualitás adja meg mintegy az első paradoxont: egy levést (tehát történet, fejlődést), amelyet egyidejűleg léteként magyarázunk, térben létezőként. Személyiség (Persönlichkeiten) térbeli, sors (Schicksal) időbeli oldala ennek az egységbeolvadásnak. A térben csak összegezések, holt aggregátumok léteznek. Ahol élő organikus alak lép föl, ott nem akkumuláció, hanem időszzerű egész van adva. A tér az addíciók médiuma; aminek belső, lelki ideje van, az áthatja egymást. Ami a térben érintkezik és befolyásolja egymást, az mechanikus lefolyású törvényeknek hódol; csak az, ami időben növekszik, ami folyónak egysége és egésze, bír fejlődéssel. Igazi története csak annak van, ami belső idővel bír; viszont mindenütt, ahol organikus egység és egész lép föl, ott történetnek kell lennie. Az individuális élőnek tudománya a történelem. A biológisztikus álláspont ilyen módon önönmágán túl vezet: a biológia, amely csak általános

ságban kutatja az életet, megelégedhet általánosságokkal. A szellemtudományban mint az individuális tudományában az időbeli egyetlenség konstitutív jellemvonás marad. Tehát a történelem alakulatai még egészen más értelemben végtelenek és korlátlanak a maguk egészében, mint a biológia organizmusai és nem választhatók külön a belső időtől. Tisztán látszik e ponton, hogy miért nem lehet ezekben a tudományokban ú. n. törvényekkel dolgozni, ilyeneket keresni! „Dass aller Evolutionismus oder Sukzessionsmechanismus leere Schablone unkritischer Willkür bleibt, dass alle scheinbare Gesetzmässigkeit der Geschichte auf Identitätsgleichungen zusammenschrumpft, dass eben das Ineinander von Werden und Sein als nicht mehr erklärbare oder zerlegbare Urtatsache hinzunehmen und durch kein Hegelisches Schema zu zerspalten ist, dass soll die Untersuchung der Entwicklungsprobleme im Einzelnen aufrollen.“ Haladástörvények utópiák, a *lényeg* minden. Történelem semmikép sem tanítója az életfolyamatnak, hanem csak az életértésnek.

A szellemtudományos kozmosz eleme az individualitás. A következő magasabb komplexum az alak (Gestalt). Humanizmus, rokokó, impresszionizmus ilyen alakok. Természetesen nem lehet ezeket a bennük élő és őket létrehozó egyéni erőktől különválasztani. „Alles ist abhängig von allem, doch nie kann ein echtes seelisches Ganzes einem anderen untergeordnet, aus dem anderen hergeleitet, im anderen aufgelöst werden.“ Itt kell újra szólni az individualizmus és kollektivizmus szembehelyezésének helytelenségéről. Az „individualista“ egyeseket és ezek összegét veszi számba (Kant), a „kollektivistá“ (univerzalista) a különorsókat összorganizmusokká foglalja össze (Fichte). Szellemtudományi fogalmakként ezek nem lehetnek kontradiktórikusak, hanem korrelatívek. A helyes szembeállítás: kollektivizmus — atomizmus. Individualizmus a helyes értelemben vett kollektivizmusnak csak a másik oldala. (V. ö. Paul Kluckhohn: „Persönlichkeit und Gemeinschaft“. Buchreihe der Deutschen Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. Band 5. Halle, 1925.) Az a kérdés, hogy a történelemet a tömegek viszik-e előre vagy az egyesek, csakis azzal a felelettel oldható meg ilyen fölismerések alapján, hogy részben ezek, részben amazok vagy mind ezek, mind amazok! Ami a lényegét illeti, az ilyen kérdések föltevése is bizonyos kritikálanságot árul el, amint ezt már Hegel is kifejtette történeletfilozófiájában: nevetséges különválasztani akarni a Dunában a beleömlött különböző mellékfolyók vizeit, egy fa növekedésénél a nap behatását az esőtől, egy történeti fejleménynél egy energiaforrást az atmoszférától. Történeti tudományokban végül nem is lehetségesek olyan általános érvényű ítéletek, mint a logikában. Kivételek itt sem jelentenek. A megállapítások jelentősége itt nem abban áll, hogy ezek kivétel nélkül, formálisan érvényesek, hanem abban, hogy a lehető legtöbb s

lehető legélesebb szemléletet nyújtják: „mögliche Fülle bei möglicher Strenge“.

A következő fontos fogalom a fejlődés (Entwicklung) fogalma. Minden szellemtudományt egy bizonyos historizmus jellemez. Minden egyéni történeti, sőt, csak az lehet egyéni, aminek története van. A fejlődés tehát nem magasabb dimenzió, amely az individualitás strukturájához hozzájárul, hanem szükségképen s lényegileg hozzátartozik. Csakhogy itt *nincs növényi vagy állati fejlődéshez hasonló fejlődésről szó*, tehát nem szabad sem éréstől, hervadásról, halálról, sem valamilyen teleológikusan elgondolt haladásról beszélni. „In dieser Sphäre gibt es keinen „Fortschritt“, sondern nur jene Form des Werdens, die man — nach einer glücklichen Prägung Leopold Zieglers — „Gestaltwandel“ nennen kann“. Történelem tehát nem képzelhető el lépcsős épületeként, melynek tetején a jelen trónol, amely olyan „bámulatos sokra vitte“! Inkább hasonlítható forgó gömbhöz, melyet csak akkor érthetünk meg, ha mozgó felületétől nyugodtan álló tengelyéhez igyekezzünk hatolni. (V. ö. Scheler a „Wesen und Formen der Sympathie“-ban: A fejlődés fázisai nemcsak „lépcsőfokok“, hanem önértekek és önlényegűséggel is bírnak. Fejlődés sohasem kizárólag haladás, hanem mindig egyszersmind dekadencia is.) A fejlődés problémája csak az újkorban is legalább négy hatalmas változáson esett át. (Descartes, Leibniz, Wolff, Herder, Goethe, Lamarck, Hegel, Comte, végül a darwinisztikus pozitívizmustól a mai modern vitalizmushoz és a szellemtudományos morfológiához való átmenet az útjelzők.) Szögezzünk le ennyit e helyen: minden, külső egymásutánra alapított fejlődéstan a térbe kényszeríti a történet időbeli folyamát; ráadásul olyan térszerű szemlélet ez, amely a valódi, a belső időt kikapcsolja! Csak az anyagnak van fejlődése haladás értelmében, az individuálisnak története van! Metamorphosis (Form-Wechsel, Gestalt-Wandel) az élet legfőbb titka.

A végső egység, amely még élő egész marad s nem válik üres formává, a *kultúra*. A közönséges nyelvhasználatban ez a szó a természet ellentétét jelenti. Szellemtudományos értelemben ez is helytelen. Itt szó sincs ellentétről, hanem két pólusnak az összekapcsolásáról: az időbeli (ösztönszerű, természetes, élő) és a térbeli (célszerű, értelmes, szellemi) között folytonos kiegyenlítődés, ide-oda lengés, harc és játék a kultúra („Widerstreit und Widerspiel zwischen Physis und Thesis in weitestem Sinn“).

Van ezek szerint öt szellemtudományi alapfogalom: idő, individualitás, alak, fejlődés, kultúra. Van azonban három szellemtudományi kategória is: működés, szemlélet, gondolkodás (Wirken, Betrachten, Denken). Az első az idő, a harmadik a téré, a középső közvetít s részben szemlélet mint az időbeli és térbeli optimumát kereső erő, részben alakítás mint a végnél-

kül ömlő, meg az állandóan érvényes közti összhangot létrehozó erő. Az a legfőbb erő, hatalom, amely kizárólag hivatott arra, meg képes is rá, hogy az élet áradatának megálljt parancsoljon, gátak közé szorítsa, ez az *erkölcsi erő!* „Alle höchsten Kultur- und Persönlichkeitsformen (entspringen) einer Verflechtung, Gegen- und Zusammenwirkung von vitalen und ethischen Kräften.“ Az a legmagasztosabb emberi kincs, amely egyben folygyuttja ezt a harcot s el is dönti, a *szabadság!* A mindent betetőző fejezet címe ezért ebben a kemény olvasmányt képező, de értékes, és fölemelő érzést kiváltó elméleti könyvben „szabadság és erkölcs“. Ebben csendül ki ez a komoly mű, amely örömdetesen mutatja, hogy a tudomány minden vonalon belátja végre a társadalmat alkotó legfőbb erők számításba vételének kényszerítő szükségességét.

Befejezésül iktassuk ide Unger főntebb említett legújabb cikkének (Literaturgeschichte und Geistesgeschichte) következő eredményeit: az irodalomtörténetben mint tudományban ma négy nagy munkaterület egyesül: a) történeti-filológiai munkakör; b) kultúrtörténeti-szociológiai; c) művészettörténeti-esztétikai-stilustypológiai; d) a phaenomenológiailag és lélektanilag orientált problémátörténeti kutatási kör. Ezek együtt teszik ma az irodalomtörténetet. A speciálisan szellemtörténeti beállítás föladatát pedig ebben látja: „Herausarbeitung des Sinngehaltes der Dichtungen, ihres Gehaltes an Lebensdeutung. Und zwar im besonderen Hinblick auf die jeweilige Bewusstseinsstufe des Gesamtgeistes (Volks-, Zeit-, Kulturgeistes) und auf deren Spiegelung in den benachbarten ideellen Gebieten der Religion und Philosophie.“

*

Rendkívül instruktív Paul Merker-nek legújabb értekezése is: *Hölyts Elegie auf ein Landmädchen*. Die vier Wege des Literarhistorikers (Zeitschrift für Deutschkunde 1926, 4. füz., 260—274. old.) Itt négy módszert különböztet meg, melyet minden modern irodalomtörténésznek feltétlenül alkalmaznia kell, ha egy műalkotást valóban tudományosan akar tárgyalni. Az első a filológiai módszer, amelynek a tudományos alapvetést, főleg a szövegkritika irányában, kell biztosítania. A második az esztétikai, amely a művészi oldalról nézi a tárgyat („mit der reinen interessellosen Anschauung — αἰσθησις“) és az anyagnak az alakhoz való viszonyát igyekszik kideríteni. A harmadik a lélektani, amely az alkotó szellem és az alkotott mű közti összefüggést nyomozza. A negyedik a szellemtörténeti és kultúrpszichológiai, amely a művet az őt körülvevő történeti áramlatokkal kapcsolatban tárgyalja.¹

¹ J. Petersen legújabb könyvére (Die Wesensbestimmung stb. Leipzig 1926) meg Walzel éppen megjelent művére Das Wortkunstwerk (Leipzig 1926) visszatérek még.

VEGYES.

PECZ VILMOS.¹

(1854—1923.)

Néhány nap múlva három éve lesz, hogy e teremben — nem ugyan Társaságunk, hanem a M. Tud. Akadémia I. o.-nak ülésén — utoljára megjelent a magyar tudományos világ színe előtt ő, kinek közülünk azóta eltávozott, nemes alakját a mai ünnepélyes órában a tanítványi hála és szeretet érzésével felidézni s a magyar philologiai tudomány szellemében tovább élő, ható erejében el nem múló munkás életének emlékezetét felújítani óhajtom. Amikor utoljára láttuk itt, a testi szenvedések súlya alatt megtörve, elfáradva lépett e felolvasó-asztalhoz, hogy bemutassa annak a nagy munkának végső eredményeit, melyet ő élete főmunkájának tekintett s amelyet — itt elhangzott vallomása szerint — a gondviselés jóvoltából negyvennégy év után befejezett. Negyvennégy év — útban álló akadályokkal, nehéz szenvedésekkel küzdő, erős akarattal, törhetetlen hittel megvívott, örömeiben és diadalokban gazdag élet, melynek hajnalhasadásán elindult fiatalon, tetterővel, munkakedvvel, lelkesedéssel és hittel, teljes határozottsággal tűzve ki egy egész élet célját akkor, mikor mások még a reggeli szürkületben tapogatódzva keresik azt s amelynek alkonyán a következetes, kitartó munkával megvívott harc után testi erejében megtörve, megfáradva, de a régi, ifjúkori hittel érkezik meg a célhoz s amikor élete nagy munkájáról a beteljesülés örömeinek érzésével számot ad, első szava hála a gondviselésnek, hogy megérkezett. Negyvennégy év — induljunk el vele s kísérjük végig azon az úton, mely a kezdettől a végig, a célok kitűzésétől a célok beteljesüléséig, az akarat első felvillanásától az akarat diadaláig vezet.

1877-ben egyik bécsi classica-philologiai folyóiratban egy huszonhárom éves fiatal magyar tanár dolgozata látott napvilágot Sophokles trópusairól.² Pecz Vilmos első tanulmánya volt ez, eredetileg tanárvizsgálati dolgozata, melynek tárgyát egykori tanára, P. Thewrewk Emil jelölte ki számára s ugyanő gondoskodott róla, hogy a német nyelven írott értekezés a külföld számára is hozzáférhető legyen. Pecz Vilmos, miután nagy akaratörővel és kitartó munkával pótolta azokat a hézagokat, melyeket görög nyelvi ismereteiben a gimnáziumi oktatás hiányos volta következtében érzett, már egyetemi évei alatt határozottan a görög philologia tanulmányozása felé fordult:

¹ Felolvasta a szerző a Budapesti Philologiai Társaság 1924 április 23-án tartott XLIX. közgyűlésén.

² Systematische Darstellung der Proportionstropen bei Sophocles (Zschft. f. österr. Gymn. 28. [1877.] 721—736.)

ellenállhatatlan erővel vonzották fiatal lelkét az antik világ megsejtett szépségei s alkotó erejét ennek tudományos művelésére akarta szentelni. Amikor budapesti ág. h. ev. főgimnáziumi tanár korában említett tanulmánya megjelent, ez az első, korai irodalmi siker megerősítette szándékában s első tanulmánya egész élete tudományos munkásságának irányára és körére döntő hatású lett. Már a következő évben minden erejével hozzáfogott a másik nagy tragikus-költő, Aischylos trópusainak tanulmányozásához s néhány év múlva követte ezt Euripides trópusainak hasonló feldolgozása, melyet 1880-ban Győry Vilmos mutatott be a M. Tud. Akadémiának.³ Áttanulmányozni a görög tragikusokat s összeállítani a trópusok teljes gyűjteményét, tekintettel a kérdés egész irodalmára: mindez olyan erős és szívós akarat-erőt s mindenekelőtt az aprólékos részletmunka értékébe vetett erős hitet kívánt, mely Pecz Vilmos soha nem lankadó, csodálatos energiáját egész negyvennégy éves tudományos pályája alatt jellemzi. Amikor tropikai tanulmányait megkezdte, ott lebegett szemei előtt a kérdés: milyen viszony és kapcsolat állapítható meg egyrészt az alkotó művész és képzelete alkotásai: a trópusok, másrészt a művészi látás e képei és a költő körül hullámzó élet: saját kora között. A feleletet az általa műveltségtörténeti és költészeti módszernek nevezett eljárás alkalmazásával akarta megadni, amikor az egyes költők trópusait összegyűjtötte és aszerint, hogy a költői képzelet alkotta ú. n. aránytrópusok: a metaphora, allegoria és hasonlat milyen tárgykörből vannak véve, illetve hogy a synecdoche és metonymia, mint a reflexió alkotásai, hol vannak alkalmazva, különböző kategóriákba sorozta, hogy ezek alapján a trópusok, a költő és kora közötti kapcsolatokra vonatkozólag bizonyos következtetéseket lehessen levonni. S ha e következtetések nem is nyújtanak mindig meglepő, új eredményeket, ha a dolog természetéből kifolyólag néha csak más úton ismert tények megerősítésére szorítkoznak, ha a műalkotásban megnyilatkozó költői egyéniség titokzatos világába a merev, logikai kategóriák szerint csoportosított trópusok nem is világítanak be kellő fényre, az elszórt nagy anyag összegyűjtésével és feldolgozásával Pecz Vilmos olyan gazdag kincsesbányát tárt fel, mely minden későbbi tropikai vizsgálódás számára nemcsak alapul és kiindulópontul, hanem állandó forrásul is fog szolgálni s akik e kérdést talán más szempontokból kiindulva fogják vizsgálni, mind az ő nagy fáradsággal és lelkiismeretes pontossággal gyűj-

³ Euripides trópusai összehasonlítva Aeschylus és Sophocles trópusaival műveltségtörténeti és költészeti szempontból. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből. X. 6. Budapest, 1882.) — A három tragikusra vonatkozó tropikai tanulmányai egy kötetben egyesítve: Beiträge zur vergleichenden Tropik der Poesie. I. Systematische Darstellung der Tropen des Aeschylus, Sophocles und Euripides, etc. címen is megjelentek. (Berlin, 1886.)

tött anyagát fogják felhasználni. Amikor Pecz Vilmos a görög tragikusok trópusainak teljes feldolgozását befejezte, amelyet tíz évvel később kiegészített még Aristophanes trópusaira vonatkozó tanulmányával,⁴ mindezt csupán egy kis részletnek tekintette, adaléknak a költészet összehasonlító tropikájához, melynek tervezete határozott vonásokban bontakozott ki szemei előtt: „Mit mutat a többi görög dráma? mit az epos? mit a lyra? mit a görög költészettel összehasonlítva a latin? mit a classicus ókor költészetével szemben az újabb kor költészete, különösen nálunk Tompa, Petőfi, Arany? ezek azon kérdések, melyek önkénytelenül fölmerülnek lelkemben. Tudom, hogy a feleletet csak hosszas és kitartó munka után adható meg...” — így nyilatkozik Euripides trópusaira vonatkozó tanulmánya befejező sorai: „ban s ezzel megjelölte tudományos munkásságának határozott célját, mely, bár életének későbbi folyamán új feladatok megoldása hosszú időre más területen, más irányban kötötte le munkaerejét, mindig érdeklődése középpontjában állott s amelyhez újra visszatért. Mint mindenben, itt is teljes egészet akart adni, de soká kellett várnia, míg a felvetett kérdésekre kutatásai alapján megadhatta a feleletet.

1885-ben a görög tragikusokra vonatkozó tropikai tanulmányai alapján a budapesti egyetem bölcsészeti kara a görög dráma magántanárává habilitálja, két évvel később pedig a M. Tud. Akadémia levelező tagsággal jutalmazza ezirányú munkásságát. Társaságunk még 1883-ban II., majd 1887-ben I. titkárává választja s 1888-tól 1891-ig az egyetemen két és fél éven át helyettesíti Ábel Jenőt. Pecz Vilmos tudományos munkássága ez első korszakának, mely pedagógiai irányú cikkein és tan-könyvein kívül kizárólag a görög drámára szorítkozik, mintegy záróköve az akadémia megbízásából készült s annak kiadásában megjelent munkája a görög tragédia történetéről,⁵ melyben több mint tíz éven át végzett idevonatkozó tanulmányai összefoglaló képét adta s nemcsak egyes részletekre vonatkozólag, hanem alapvető kérdésekben is önálló felfogásról tanuskodó, új eredményeket nyújt. Műve az eredeti források lelkiismeretes felkutatásán és vizsgálatán s az idevonatkozó szakirodalom teljesen kimerítő, minden legkisebb, tárgyát érintő értekezésre kiterjedő ismeretén alapszik s mint minden munkáját, úgy ezt is a tárgy alapos, széleskörű ismerete s philologiai pontosság jellemzi.

Pecz Vilmos életében és tudományos működésében nagy fordulópontot jelent az 1891. év, amikor a kolozsvári egyetemen a classica philologia tanára lesz. A nehéz küzdelmek, melyeket az utolsó budapesti évek alatt vívnia kellett, hogy kettős munka-

⁴ Τα μεταφορικά σχήματα τοῦ Ἀριστοφάνους παραβαλλόμενα πρὸς τὰ μεταφορικά σχήματα τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου (Ἀθηνά. 5. [1893.] 241—284.).

⁵ A görög tragoedia. I. A görög tragoedia története. Budapest, 1889

körét, középiskolai és egyetemi tanári hivatását betöltse, most megoldást nyernek: új munkaköre egészen belekapcsolja őt a tudományos munkába, melynek most már zavartalanul élhet, családot alapít s a kolozsvári évek — saját vallomása szerint — élete legboldogabb éveit. 1892-ben megházasodik, nőül veszi Gráf Emmát, aki önfeláldozó, megértő társaként hűséges szeretettel kíséri őt tovább azon az úton, melyet magának kijelölt s később is teljesen megosztja férjével a szenvedések nehéz éveit. Az 1892—93. év első felévé Pecz Vilmos ifjú nejevel együtt Görögországban tölti s ez a görögországi tanulmányút olyan erős és mély benyomásokkal gazdagítja lelkét, melyek egész további tudományos tevékenységére és irányára döntő hatásúak lettek. Még egyetemi éveiben, egykori tanára, Telfy Iván hatása alatt kezdett foglalkozni az újjörög nyelvvel s később budapesti görögök ajkáról tanulta el azt. Görögországi útja most új világot nyitott fel előtte: teljesen elsajátította e nyelvet s ezen keresztül a maga legmélyebb valójában tárult fel előtte a görög föld, a görög nép és a görög mult. Megismerkedik Chatzidakiszal, az athéni egyetem kiváló tanárával, akihez egész életén át őszinte barátság és kölcsönös nagyrabecsülés fűzte s akinek útján a mai görögséggel továbbra is állandó, szoros kapcsolatban maradt.

Amikor Pecz Vilmos 1892-ben Hellas földjére lépett s ott természetesen, eleven környezetében megismerte a mai görög népet, beszívta magába a görög föld háromezer éves hagyományokkal, emlékekkel teli levegőjét, amikor a mai görögökben meglátta a régi görögök egyenes leszármazottjait s azok ajkán élő hangokban csendültek fel a régi görög nyelv csupán írott emlékeiből ismert szavai, amikor az ókori görög világ romokban heverő emlékei között a jelen görög élet élő szavát is meghallotta s annak sok-sok megnyilatkozásában fölismerte az antik világ tovább élő maradványait: a jelen életbe átvezető történeti kontinuitás e nagy egysége az átélt és fölismert igazság eleven erejével ragadta meg lelkét s hazatérve ennek hatása alatt csodálatos energiájával hozzáfogott új benyomásai és gondolatai tudományos kifejtéséhez és megalapozásához: élete igazi s hatásában legtermékenyebb munkájához. Új feladatot látott maga előtt, nagyszabású terv bontakozott ki előtte, melyet később, 1895-ben a kolozsvári egyetemen tartott dékáni beszédekben fejtett ki először teljes egészében s amely a hazai classica philologia történetében új korszakot jelöl.⁶ Pecz Vilmos hivatkozva arra a történeti folytonosságra és kapcsolatra, mely a mai újjörög nyelvet az ógöröggel, a mai görögöket ókori elődeikkel összefűzi, lehetetlennek tartja, hogy a classica philologia csupán az ókor határai közé zárkozva továbbra is megmaradjon régi elszigeteltségében. Az a tudomány, mely a görögséggel

⁶ A classica philologia egyetemeinken és gymnasiumainkon. (1895 május 29-i dékáni beszéd.)

foglalkozik, nem húnyhat szemet a görögség középkori és újkori élete előtt, hanem tekintetbe kell vennie s kutatási körébe kell vonnia a görögség egész életét, amint az a középkori Bizáncban s a mai újjörög nép történetében is folytatódik. Tennie kell pedig ezt nem csupán azért, mert e nélkül az a kör, melyet művel, csonka és hiányos, hanem főként, mert a görögség e későbbi történeti életének ismerete sokszor az antik korra is visszaveti fényét, viszont az antik világnak modern életünket tápláló erei sok esetben a görögség későbbi életének egyes megnyilvánulásain át vezetnek hozzánk. Mindezeknek alapján hangoztatja Pecz az ó-, közép- és újjörög, illetve latin philologia egyesítését s ezzel oly törekvésnek adott kifejezést, melyet, ha a gyakorlatban nem is valósítható meg teljesen, a görög és latin philologia újabb fejlődése teljes mértékben igazolt, amikor éppen a középkori görög és latin tanulmányok nagyarányú kifejlesztése által nemcsak területét szélesítette ki nagy mértékben, hanem az antik hagyomány átszármasztásának kutatása által új problémák egész sorát vetette fel. Az, amit Pecz Vilmos dékáni beszédében kiemelt, hogy a classica philológiának meg kell találnia a kapcsolatot a jelen élettel, ma már mindenki által clismert és e tudomány legújabb fejlődésében egyre jobban megvalósuló igazság, de mikor ő nálunk fölvetette, még az újság erejével hatott. Ha az antik világot nem a maga zárt izoláltságában, hanem a későbbi korokra gyakorolt hatásával való összefüggésében tekintjük, hogy lehetne akkor éppen azt kikapcsolni ebből, ami a görögségnek saját középkori és újkori életére vonatkozik? Amikor az antik világ szellemének szavát akarjuk megszólaltatni, lehet-e akkor meg nem hallani azt a hangot, — bármily halk és gyenge utórezgése is amannak csupán —, amely a mai görög földről s a mai görög nép ajkáról szól felénk? De rámutatott Pecz Vilmos az újjörög tanulmányoknak még egy nagy gyakorlati előnyére is, arra, amit az újjörög nyelv ismerete az ógörög nyelv megelevenítése szempontjából jelent. Kétségtelen, bár éppen classicus philologusok részéről eddig kellőleg nem méltányolt tény az, hogy az újjörög nyelv élő tudása az ógörög nyelv ismeretét is biztosabb alapokra helyezi s általa a régi klasszikus írók nyelve is új szint s új életet nyer. Mindezen szempontokon kívül, melyek végeredményképen csupán a történeti nézőpont teljes és következetes érvényesítését jelentik, kiemelte és hangsúlyozta Pecz Vilmos a középkori görög tanulmányok speciális magyar jelentőségét és fontosságát, melyeknek lelkes úttörője és buzgó hirdetője lett. Hogy nemzetünket, mely éppen a keleti görög-szláv és nyugati román-germán művelődési szférák érintkezési vonalán alapított hazát, az oroszországi vándorút homályba vesző kezdetektől az Árpádok alatt és később is egészen Bizánc bukásáig mennyi szál fűzte össze a bizánci művelődéssel s hogy így a középkori görög tanulmányok milyen fontossággal bírnak éppen

reánk nézve, azt ma már fölösleges részletezni. E helyett elég utalni arra, hogy azokban az őstörténeti és nyelvészeti kutatásokban, melyek az utolsó évtizedben nálunk olyan nagy lendületet nyertek, a középkori görög philologia mindenütt egyik jelentős szövetségestárs szerepét játssza és olyan fontos segéd tudományként szerepel, melynek nyelvészeink és történészeink nemcsak önálló jogosultságát kénytelenek elismerni, hanem annak segítségét is lépten-nyomon igénybe veszik. S hogy ez így van, abban nagy része van Pecz Vilmosnak, aki nemcsak szóval hangoztatta e tanulmányok magyar szempontból való nagy fontosságát, hanem a németországi byzantinologia fejlődésével egyidejűleg hazánkban tanári és tudományos működésével meg is alapozta.

Görögországi tanulmányútjáról hazatérve, kolozsvári éveit kizárólag közép- és újjörög tanulmányainak szentelte. Egymás után jelennek meg főként az újjörög nyelvre vonatkozó tanulmányai és műfordításai s ezirányú munkásságának eredményeként kiadja újjörög nyelvtanát, melyben az irodalmi és népnyelv grammatikáját megfelelő olvasmányok és saját műfordításai kíséretében mutatja be⁷ s amely mindazok számára, akik az ő útmutatása nyomán az újjörög nyelvvel foglalkozni kezdtek, a leghivatottabb vezetőnek bizonyult. Kolozsvárott már újjörög nyelvi előadásokat is tart s igyekszik átvinni az életbe az általa követett új irányt. Ugyancsak ez időben kezd foglalkozni bizánci tanulmányokkal is s Legrand nyomán újra kiadja Paraspondylos Zotikosnak a várnai csatáról írt görög költeményét,⁸ mely magyar történeti szempontból is figyelmet érdemel, továbbá ennek a Hierax költeménye idevonatkozó részletének magyar fordítását.⁹

Kolozsvári tanári működése a magvetés kora volt, de hogy ezt a fiatal hajtást izmos fává nevelhette, az már a budapesti évek eredménye. Gondolatai és tervei, melyeket röviden vázoltunk, visszhangra találtak s 1895-ben a budapesti tudományegyetem bölcsészeti kara az újonnan felállított harmadik classica philologiai katedrára Pecz Vilmost hívja meg azzal a kötelezettséggel, hogy a közép- és újjörög philologia köréből is tartson előadásokat. Ezzel elérte törekvései megvalósulását: amit Kolozsvárott saját kezdeményezéséből indított meg, azt új tan székén hivatalos működési körében tervszerűen folytathatta. A budapesti egyetemen főként a közép- és újjörög philologia köréből tartotta előadásait s többi collegiumaiban is mindig tekintettel volt az egyetemes görög philologia egész körére.

⁷ Újjörög nyelvtan olvasmányokkal és bevezetéssel az újjörög nyelvtudományba. Budapest, 1894.

⁸ Paraspondylos Zotikus költeménye a várnai csatáról. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből. XVI. 4.) Budapest, 1894.

⁹ Zotikos költeménye a várnai csatáról. (Századok 28. [1894.] 315—317.) — Hierax a várnai csatáról (u. o. 409—413).

Mint tanár, erős hatással volt tanítványaira. Nemcsak alapos ismereteket és a tudományos kutatás módszereiben való tájékozottságot adott, előadásaiiban mindig meg tudta éreztetni a szeretetet, mellyel tárgya iránt volt, meggyőzött gondolatai és iránya igazságáról s lelke nagy akaraterejével a legfelemelőbb példát nyújtotta mindazoknak, kik egykor tanítványai voltak. Sokan követték őt az általa feltárt új úton és sokan voltak, akik az ő útmutatása nyomán az ókor határain túl a görögség későbbi életének területeire is átsaptak. Az út, melyet ő hazánkban tört, csakhamar járttá és kitaposottá lett — s ebben áll tanári működésének legszebb eredménye.

Budapesti tanári évei alatt irodalmi téren is folytatta azt a munkát, melyet Kolozsvárott megkezdett s elsősorban a magyar történet bizánci forrásait tanulmányozta. A Konstantinos Porphyrogenetosnál levő rejtélyes *Σαβαρτοίασφαλοι*-név magyarázatával ő foglalkozott először,¹⁰ s ezzel olyan tudományos vitát indított meg, mely utána egész sereg kutatónkat foglalkoztatta s amely úgyszólván napjainkig tart. Egy másik tanulmányában az ugyancsak Konstantinosnál fennmaradt Árpád-család-genealogia kérdését vette vizsgálat alá.¹¹ Majd 1903-ban megírja a Heinrich-féle Egyetemes Irodalomtörténetben a közép- és újjörög irodalom történetét. Amikor 1902-ben a M. Tud. Akadémia rendes tagjává választotta, székfoglaló értekezésében¹² teljes rendszerességgel fejtette ki azokat az elveit, melyeket az ó-, közép- és újjörög, illetve latin philologia egyesítésére vonatkozólag már kolozsvári beszédében is hangoztatótt s ugyanakkor az általa tervezett classica-philologiai kézikönyvbe a közép- és újjörög, illetve latin philológiát is felvette. A görög nyelv dialektusairól írott tanulmányában¹³ a nyelvjárásokra való tagozódást s azok fejlődését a görög nyelv egész történeti élete folyamán végigkíséri, majd beleszól abba a vitába is, mely a mai görög nép mindenkoron egyik legaktuálisabb kérdése, a nyelvkérdés körül folyik.¹⁴ Pecz Vilmos e tanulmányában, mely a külföldön is élénk visszhangot keltett, az antik hagyományokra hivatkozva az irodalmi nyelv, az ú. n. *καθαρεύουσα* mellett foglal állást, amely nyelven írta saját munkái egy jó részét is, alkalmasnak tartván arra, hogy az a classica-philologia internacionális nyelve legyen. Azóta e téren változás állt be. Míg régebben a *καθαρεύουσα*-ban keresték a közvesztő nyelvet az ógörög és a mai népnyelv között, az újabb törek-

¹⁰ A magyarok ősi neve Konstantinos Porphyrogenetosnál. (EPHK. 20. [1896.] 385—389., 300—306.; u. o. 22. [1898.] 209—221. 494—495.)

¹¹ Adalék Árpád családjának genealógiájához. (EPHK. 21. [1897.] 6—10.)

¹² A classica philologia jövője, tekintettel hazai viszonyainkra. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XIX. 5.) Budapest, 1905.

¹³ A görög nyelv dialektusai. (EPHK. 31. [1907.] 273—369.)

¹⁴ Az irodalmi nyelv kérdése a mai görögöknél. (EPHK. 33. [1909.] 1—16.)

vések az élő népnyelv és az irodalmi nyelv között keresik a középutat, amikor grammatikailag, minthogy a természetes fejlődés tényével számolni kell, az élő nyelvhasználatot veszik alapul, viszont azonban kiküszöbölik a népnyelv idegen elemeit s a tiszta görög szókincs nagy készletéből új anyaggal gazdagítják. S ebben a tekintetben Pecz Vilmos sem ragaszkodott mereven régi álláspontjához s amikor később megismerkedett vele, az új irodalmi nyelv is megnyerte tetszését.

Mindez talán elég lett volna egy élet számára. De Pecz Vilmos még többet adott nekünk. Amikor 1897-ben a hazai classicus philologusok régi vágya, az Ókori Lexikon terve megvalósulásra került, Pecz Vilmos kapta a megbízást a nagy munka szerkesztésére. Nyolc évet vett igénybe életéből e hatalmas mű szerkesztése, de az ő önfeláldozó munkaereje nagy célokért soha sem ismert fáradságot s nemes lelkesedése, kitartása, nagy tudása és gondossága az általa összeválogatott kiváló munkatársainak lelkes gárdája segítségével oly mintaszerűen valósította meg a nagy tervet, hogy párját a külföld classica-philologiai irodalmában is hiába keresnők. Hogy mit jelentett a két hatalmas kötet szerkesztése, azt mindenki tudja s mindazok, akik számára e munka megbecsülhetetlen kézikönyvvé vált, mindig hálásan fognak visszaemlékezni reá, ki azt szívós, kitartó munkájával életrehívta.

Csaknem húsz év telt el azóta, hogy Pecz Vilmos ott járt Hellas nagy emlékekkel megszentelt földjén. A benyomások, gondolatok és tervek, melyek akkor lelkében kibontakoztak, hosszú évek kitartó munkájában mind valóra váltak. Az írásban és szóval elhintett mag kikelt, izmos fává lombosodott s az út, melyen egykor egyedül indult el, lassan benépesedett. Gondolatai, eszméi átmentek az életbe s ezzel megérte élete legszebb diadalát. Megkoszorúzta ezt az az elismerés is, melyben az athéni egyetem részesítette munkásságát, midőn 75 éves alapítása ünnepén Pecz Vilmost tiszteleti doktorává választotta. Gyenge egészségét a régi fájdalom, két kis gyermekének korai elvesztése s a hosszú évek lankadatlan, megfeszített munkája megrendítette, de akarata, munkaereje még mindig a régi maradt. S ekkor újra felmerült lelkében az ifjúkori cél, a megkezdett, soha el nem feledett, de csonkán maradt munka: tropikai kutatásai. Lehetetlennek tartotta, hogy ezt befejezetlenül hagyja, újra visszatért az ifjúkori tervek megvalósításához s életének utolsó tíz évét teljesen ennek szentelte. 1911-ben közzé teszi az Ilias és Odyszeiára vonatkozó tanulmányát, melynek eredményei a Homeros-kutatás terén is számottevők,¹⁵ majd Pindaros trópusairól számol be¹⁶ s 1913-ban a M. Tud. Akadé-

¹⁵ Συμβολαὶ εἰς τὴν συγκριτικὴν τροπικὴν τῆς ποιήσεως... Οἱ τρόποι τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας... (EPhK. 35. [1911.] 1—85.)

¹⁶ Συμβολαὶ εἰς τὴν συγκριτικὴν τροπικὴν τῆς ποιήσεως... Οἱ τρόποι τοῦ Πινδάρου... (EPhK. 36. [1912.] 265—309.).

mia kiadásában megjelenő újgörög művében összefoglalja a görög irodalom classicus korába tartozó írók trópusaira vonatkozó összes addigi kutatásai eredményét.¹⁷ Úgy látszott, hogy ezzel befejezte művét, de a gondviselés jó volt hozzá és kegyes. Bár egészségi állapota ekkor már testi erejét megtörte, a világ-háború hosszú évei alatt szinte emberfeletti erővel folytatta a munkát s részben tanítványai segítségével feldolgozta a classicus kor kisebb költőinek, majd az alexandriai és római kor költészetének tropikáját s így a nagy munka teljessé és befejezetté lett: az egész ókori költészet tropikai anyagát felölelte. A negyvennégy év eltelt s a gondviselés jóvoltából 1921 május 2-án a M. Tud. Akadémia ülésén beszámolhatott a befejezett munka eredményeiről.¹⁸

Ettől kezdve az utolsó három évben egyre gyengülő testi ereje s egy szerencsétlen baleset, mely mozgási szabadságát is korlátozta, csaknem teljesen otthonához láncolta s kizárólag tanári hivatásának élt. Úgy érezte és gyakran mondotta is, hogy ő befejezte tudományos munkásságát s élete feladatát abban látta még, hogy tanítványait tovább vezesse az általa megjelölt úton. Megérte mindennek beteljesülését, amit az életben maga elé tűzött, de pihenni mégsem tudott. Ha nehezen, ha összetört testtel is, hűséges, önfeláldozó hitvese karján az utolsó napokig feljárt az egyetemre, tanítványai körébe, hogy előadásait megtartsa. Erős lelke mindvégig diadalmasan állta a harcot.

Amikor 1921-ben befejezte az ókori görög költészet tropikájára vonatkozó kutatásait, kétkötetes újgörög nyelven írott munkában egyesítette azokat s minthogy itthon a hazai viszonyok miatt kiadására nem gondolhatott, elküldte a kéziratot régi barátjának, Chatzidakisnak, az athéni egyetem tanárának abban a reményben, hogy ott talán napvilágot láthat műve. Az évek teltek s 1923 őszén Pecz Vilmos érezve a vég közeledését, aggódni kezdett kézírata sorsa miatt, mely a messzi idegenben volt s visszakérte Athénból. Nagybetegen kapta a hírt, hogy műve útban van hazafelé s halála előtt néhány nappal érkezett meg. Amellyel megkezdte egykor tudományos munkásságát, amely átfonta egész életét s amelyben élete főmunkáját látta, ez a munka volt az utolsó, melyen szemei megegyeszer megpihentek, mielőtt 1923 nov. 9-én elbúcsúzott az élettől.

És mégsem ez volt élete főmunkája. A magyar philologiai tudomány az úttörőt, a bizánci és újgörög philologia lelkes harcosát, hazánkban való megalapozóját és kiváló művelőjét, tanítványai a nagytudású, buzgó és önfeláldozó tanárt tisztelik benne és mi mindnyájan, kik tanúi voltunk életének, meg kell hogy hajoljunk lelkének mindennek felett diadalmaskodó, min-

¹⁷ Συγκριτική τροπική της ποιήσεως τῶν ἐγκρίτων χρόνων τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Ἐν Βουδαπέστη, 1913.

¹⁸ Az ógörög költészet összehasonlító trópikája. (EPhK. 47. [1923.] 133—139.)

den nagy célját győzelemhez vezető, törhetetlen, erős akarata előtt.¹⁹

(Budapest.)

MORAVCSIK GYULA.

— **Arany Toldijának egyik forrása.**¹ Arany János azt, amit a *Toldiban* előad, mint tudjuk, három főforrásból merítette: Ilosvai Selymes Péter *Tholdijából*, a hagyományból és a maga képzeletéből. A IX. énekhez, a bikaviadalhoz, Ilosvai ismert részletében nagyon kevés anyagot talált. Ilyen részlet a hagyományban nincs. Azt kellene tehát hinnünk, hogy Arany a bikaviadalt a maga képzeletében alkotta meg. Ezt azonban megcáfolja az, hogy Jókai *Hétköznapijában* ehhez szembetűnően hasonló részeket találunk. Ismeretes, hogy Jókai a *Hétköznapi*kat 1843-ban kezdte írni² és 1846 tavaszán adta ki.² Arany pedig ekkor dolgozott a Kisfaludy-Társaság 1846 február 8-án kitűzött pályázatára *Toldiján*.

A *Hétköznapi*knak éppen első fejezetében van egy bikaviadal élelnek leírása. Itt is egy szilaj bika szabadul el, itt is kutyákat, sőt szelindekeket uszítanak reá; a kutyák itt is a bika fülének csnek, dara-bokat szakítanak le belőle, és — ami talán még jellemzőbb — a bika mindkét helyen mint *fülönfüggőket* vonszolja, vagy rázza le a kutyákat. Végre mindkét helyen egy erős férfi (amott persze Toldi) erős kiáltással, majd szarvát megragadva fékezi meg a bikát.

A részletesebb egyezés a következő:

Jókai, Hétköznapi, 6. lap.

Arany, Toldi, IX. ének.

Jön! Jön! Fussatok! Szaladjatok!
Hohó! jön! Roppant lárma kelet-
kezik. Ezer torok ordítása, kaca-
gása, sikoltozása.... és a térsé-
gen nem marad egyéb, mint a
bömbölés és egy elefántnyi ter-
metű bika, a pusztából kivert leg-
szilajabb csordavezető. ....

Hirtelen nagy lárma, nagy sikoltás
[támad...]

Egy nagy szilaj bika fut a keskeny
[utcán,

Valahogyan vágóhídrul szabadul-
[ván;

Bömböl és sikongat...

A kutyákat, a kutyákat! rivallja
türelmetlenül a nép... s kilenc
roppant szelindek, egyik nagyobb,
mint a másik, termett a téren...
Mindenik szakasztott a füleiből
egy darabot emlékül s kapott
tőle egy rugást és öklelést szinte
emlékül.

Volt pedig a hídnál hat erős
[szelindek,

Utána uszíták a bikának mindet,
A kutyák szaladtak, nem is voltak
[restek,

A bika fülének és marjának estek.
.....

Egy-egy darab fül, hús maradt a
[szájokban,

Agyarkodva rágták kínos harag-
[jokban.

¹⁹ E megemlékezés megírásánál felhasználtam azt a kéziratban levő önéletrajzot is, melyet Pecz Vilmos 1920 februárjában állított össze.

¹ Lásd: Mikszáth, Jókai Mór élete és művei. I. 90. l.

² Az első mutatvány 1846 március 6-án Vachot folyóiratában jelent meg. (Lásd ugyanott I. 113. l.)

Mérgeesen vonszolja az üldözött vad veszedelmes fülönfüggőit a fővenyen alá fel, bősziúten, ereje érzetében némán küzd az uszított csoporttal.

- A megtámadott vad, földnek szegezve hegyes szarvait, az első rá-rohanót... úgy hajította a levegőbe, miszerint kicsinyben múlt, hogy odafenn nem maradt... A nép tapsol... a hentesek ebeiket uszítják...

Valahára azonban a csordafő sokallni kezdi a tréfát, szétcsap amúgy alföldiesen mulattatói közt; ezek jobbra-balra hullanak előtte.
.....

...Ide fordulj! kiálta rá a férfi s kirántva egy félig kidült fiatal akácát tövestül, azzal hátba hajította. A bika erre három lépést hátrált, azután szarvait földnek szegezve, iszonyú bögéssel rohant előre, ... de a férfi megkapta egy kézzel a vad szarvát... Itt állj meg, ordítá az állatra, s megfogta két kezével a szarvait... stb.

(Győr.)

Mihelyt egyik kutya a fülét meg-
[vérzé,
S fülében a bika a fájdalmat érzi,
Elbődüle szörnyen és lerázta őket,
Elszórá füléről a fülönfüggőket.

A vágólegények csak kiálták:
[„fogd, fogd“,
De a veszett állat karikára forgott
S amely kutya egyszer hozzá
[közéltett,
Annak ő szarvával repülni segített.

A bika azonban, mint a zúgó
[szélvész,
Nem nézte az útnak sem hosszát,
[sem szélét,
Annak tartott, akit elül-utol talált.

(Toldi) ... lábával elébe toppan-
[tott,
Rémitő szavával erőset kurjantott,
E fogással visszahökkené a mar-
[hát,
S azon pillanatban megragadta
[szarvát,
Vágószékre voná két szarvánál
[fogva... stb.

GÁLOS MAGDA.

— **Lessing-költemények egy pesti német naptárban.** Amióta Heinrich Gusztáv Lessing-bibliographája megjelent (Ph. K. 23:277), Lessingnek és a magyar irodalomnak kapcsolatát több dolgozat világitotta meg (Patai József: Bajza és Lessing; Antalffy Gizella: Lessing a magyar színpadon stb.); de Lessing sokoldalú hatásának földerítése, szellemi életünkre gyakorolt termékenyítő befolyásának megállapítása még feldolgozásra vár. Lessing Magyarországon való elterjedésének újabb bizonyosságát szolgáltatja egy kis zsebnaptár, amely a magyar könyvészetben eddig említetlen volt.¹ *Kammerlohr* Ádám pesti könyvkötő adta ki *Pester [Taschen] Kalender [auf das Jahr [1799] címén.*² Az igénytelen naptár a szokásos beosztás szerint két részből áll: A tulajdonképeni naptári rész a „császári családra“ vonatkozó adatokat, verses prognostikont, naptárt és az országos vásárok jegyzékét tartalmazza. Azonkívül néhány verses rejtvényt és a Hagedorn-iskola modorára valló anakreoni költeményt és epigrammot közöl. A szép irodalmi függelék címe: *Anhang [zum [Pester [Taschen Kalender [auf das Jahr [1799] . Denen Ofner und Pester [Schoenen gewidmet.* [és csak költeményeket foglal magában. Az utolsó néhány lap *Hafner Fülöp* ismert bécsi bohózatíró Perinettől megzenésített dal-

¹ Petrik, Goedeke nem ismeri, a budapesti könyvtárakban nem található.

² A naptár Dörre Tivadar ny. főreáliskolai tanár tulajdona.

játékának, *Das lustige Beylager*-nak több dalát mutatja be. A valószínűleg valamelyik osztrák naptár nyomán közölt költemények közt Lessingnek öt ifjúkori verse van: a naptári részben az ismert *Lob der Faulheit*, a függelékben: *Der Regen*, *Die Gewissheit*, *Der Furchtsame* és *Die Beredsamkeit*.³ Szövegüket a Lachmann—Muncker-féle kiadásal egybevetve csak egészen jelentéktelen eltérések akadnak: a gyakori önkényes szövegváltoztatások. Pl. a *Der Furchtsame* 4. sora a rím rovására a következő: *Was meynt ihr? ich fürchte den Donner?* (e. h. *ich suchte den Donner zu fliehen?*) Érdekes, a kiadó lokálpatriotizmusára jellemző változtatás a *Die Beredsamkeit* 6. sora:

Eredetiben:

Wenn der Rheinwein aus uns spricht!

A naptár közlése szerint:

Wenn der Ofner-Wein aus uns spricht!

VERŐ LEÓ.

— **Hugo Bieber: Der Weg der deutschen Dichtung von den Anfängen bis zu Goethe.** Wegweiser-Verlag Berlin 1925. 8°. 325 l. Bieber neve jól ismert a német irodalomtörténetben. Sok jó klasszikus kiadást rendezett sajtó alá; ő adta ki pl. a porosz tud. akadémia megbízásából Wieland ifjúkori műveit is. Ő fejezte be, egészítette ki s dolgozta át R. M. Meyer ismert nagy kézikönyvét „Die deutsche Literatur des XIX. und XX. Jahrhunderts”, végül ő írja a Karl Viëtor-tól szerkesztett „Geschichte der deutschen Literatur nach Gattungen” sorozatnak (Drei Masken-Verlag, München) *Geschichte des neueren deutschen Romans* című kötetét. Fenti kis irodalomtörténete sem tekinthető egyszerűen egynek a sok közül, amely újabb időben megjelenik. Rendkívül ügyesen foglalta itt össze kis terjedelemben az anyagot és amellett értett ahhoz, hogy teljesen eredeti szempontokat vigyen bele és modern legyen a megengedett határokig. Már a felosztás elárulja ezt: könyve erre a két félre oszlik „Deutsches Mittelalter” és „Entstehung des modernen Geistes”, amely utóbbin belül pl. külön fejezetet szentel a „Deutsches Barock”-nak, ahol már felhasználja mindazt, amit a legutolsó évek barokk-kutatása felszínre hozott. Legcsodálatosabb az sikerült az érdemes szerzőnek, hogy az egyes korszakok kultúrtörténeti jelentőségét necsak kidomborítsa, hanem szerves összefüggésbe is hozza az illető kor irodalmi alkotásaival. Valóságos élvezet még a hozzáértőnek is egy olyan fejezetet elolvasnia, mint az I. 5.: „Deutsche Stadtkultur”. A könyv értékét művészi kiállítása emeli.

KOSZÓ JÁNOS.

— **Bedenke Mensch das Ende** — — XVII. sz. Kántorvers (Leichengesang):

Ach wie ein kleinen Augenblick
währt doch des Menschen Leben,
Stets seid wir mit des Todes Strick,
wie Vögelein umgeben.
einer Hand bereit unser Tag sind,
ja wie gar nichts zu achten,
wie ein Strom geschwind
und wie des Nachts die Wochen.

Wie schön haben die Sternelein
viel tausend Jahr geschienen,
die doch nicht Gottes Bildniß sein,
sondern den Menschen dienen;
warumb muß den der Mensch
vergehen
und wie ein Wölklein hangen?
was hilfts das seine Augen
schön, gleich zweien Sternlein
prangen.

³ A címlapon I. Ferenc arcképe, a szövegben több acélmetszet van.

Ein Edelstein im Golde roth,
wird lange Zeit getragen,
so doch nur mit einem Wort von
erschaffen ohn Rathschlagen, [Gott,
wie die Ascherliechen
ob schon sein mund gleicht einem
daran wir ums verlieben. [Rubin,

Ein purpurfarben seiden Kleid,
bleibt lange Zeit ohn Schaden,
das doch durch Menschen Hand
bereit,
von Würmen und von Maden,
warumb ist den der Mensch so bald,
wie ein Regenbogn vergangen,
was hilft sein zarte schön Gestalt,
sein purpurliche Wangen.

Ein Schiff kan auf dem Mer so wilt
viel Zeit und Jahre reisen
so doch auch nicht ist Gottesbild,
sondern von Holz und Eisen,
wie komts denn daß ein Menschen-
wie Wasser sich verlieret, [kind,
was hilfts daß Fleisch und Beine
wie Noá Schiff formieret. [sind

Auf Libanon die Palmen gut
viel Zeit ihr Kraft erweisen,
Sie doch nicht haben Sinn und Muth,
noch Stimmen Gott zu preisen;
wie ist der Mensch denn nicht so
fest
muß wie ein Blum verblassen,
was hilfts daß sich wie Blumenäst,
sein Gliedermassen schön anlassen.

O Sünd, o Sünd du Schlangengift,
du tödtest unser Schöne,
von dir uns dieser Fluch betrifft,
du giebst den Tod zu Lohne,
du machst, daß wir vergehen bald,
und Bärmer wohl bekleiben.

Doch liebes Herz, verzage nicht,
wie die trostlosen Heyden,
auffs Jesum Hertz dein Zuversicht,
und den der ewigen Freuden,
den obs wol muß getrauret sein,
weil Fleisch und Blut es kräncket,
so laß doch auch den Trost hinein
den Christ der Herr dir schenket.

Ob gleich des leibes schön gebäu
muß zirlich hier verderben,
ist doch die edle Seele frei,
von aller Angst und Sterben,
der Leib ist nicht zusehen mehr
die Seel bleibt unverloren,
sie ist zu großer Freud und Ehr
in Himmel auferkoren.

Kein Sternenglanz kein Edelgestein,
kein Purpur, Schiff noch Palmen,
mag ihr an Schönheit ähnlich sein,
sie lobet Gott mit Psalmen,
der Leib auch in sein Kämmerlein,
ist und bleibt unverloren,
den wer in Christo schläfet ein,
ruht aus, ist unverloren.

Bald wird er wie der Edelgestein,
so nur bei seid geleget,
voll Glanz Jugend, und Kräfte sein,
wenn das Grab wird gereget,
bald wird des Königs purpurkleid,
welches schön geknibet worden,
ihr angelegt mit groser Freud,
in der klugen Jungfrauen Orden.

Bald sol dieser schöne Palmenbaum,
durch seine Lust erhoben,
in Gottes Gärtlein finden Raum,
in ewiger Freud zu loben,
drumb liebe Seel verzage nicht,
behalt Jesum im Herzen.
so wird allzeit ein Freudenlicht,
der aufgehen sucht in Schmerzen.

Mult nyáron a körmöcbányai levéltárban való kutatásom közben, Matunák Mihály levéltáros meglepett a limbusban talált és itt egész terjedelmében közölt címnélküli verssel. Írása szerint ez a XVII. század elejéről való, de nyelvilag valamivel régiebb is lehet. Jól ismert kézvonásai és szövegében a névtelen kunosvágási (Konesch-Häu) kántor művére ismertem, akinek hasonló tartalmú, de hangjegyekkel kísért énekeskönyvét gyűjteményemben őrzöm. Ebből vettem a fenti „Bedenke Mensch“ címet.

A protestantizmus fénykorában, odafent a bányavárosokban, a szokásos gyászbeszédek és panegyrikonok helyett az előadó zenés és

énekes diákok kedvéért ilyen általánosító, Hans Sachs szellemű gyász-énekek, néha dramatizált dialógusok járták, az örökéletű „Todtentanz” nyomán. Mellőzve ezek távolabbi világirodalmi párhuzamait, csak a Schröer kiadta körmöci Herodes-Spielre utalok, Herodes és a Halál hasonló szellemű párbeszédére, melynek variánsai megint összecsengenek az itt dívott „Einsiedler und Ritter” rigmusaival. Szokott eszmemenetük ezeknek is a győzhetetlen, diadalmas Halál, gyakran ördög képében, szembeállítva a bűnös túlvilági szenvedéseivel és a megbocsátó jóságos Isten kegyelmével. Miként a végső pillanatban megtért Herodestól az Ur angyala elűzi a leselkedő ördögöt, vagy elküldi a Halált, így ígér itt is alkalmat az ének, hogy az immár megváltott bűnös az örökéletre méltóvá tegye magát. Ezt az egyszerű, igen sokszor variált témát nem csak a gyászénekek kedvelik, viszontlátjuk ezt Körmöcbánya népi és népies költészetében, egyes részletei felcsendülnek pl. a Hirlanda, Pontianus mester stb. színjátékok jeleneteiben, de bármennyire is nyűvik, koptatják a témát, az mindig és mindig üde marad. Igen ritkán esik meg, legalább a drámai költésben, hogy egy-egy sora, frázisa vagy fordulata, külső irodalmi forrásra támaszkodjék. A Haláltánc témájának ez a másodvirágzása, a körmöci Leichengesang irodalmát és zenéjét lendítette fel. E szövegekből, mint izeltőt a tudákos irodalomból, mutatványt közlök itt, bár ezek színeredeti voltát vitatni nem merem. A félig-meddig egyetemet végzett, legtöbbször teológiát is tanult mesterek könyvtárában már bőven akad hasonló idcgen, irodalom, énekek, könyvek és kották, melyek hatását erre az irodalomra ezúttal nem keresem. ERNYEY JÓZSEF.

— **Beküldött könyvek.** (A *-gal jelöltekre visszatérünk.)

Zolnai Béla: *Magyar janzenisták.* 8°. 97 l. Különny. a Minerva 1925. évi folyamából. Budapest.

* Zolnai Béla: *A látható nyelv.* Budapest, 1926. Minerva-Könyvtár, III. 8°. 56 l.

Máté Károly: *A magyar önéletírás kezdetei (1585—1750).* Pécs, Danubia, 1926. 8°. 52 l.

Plotinos: *A szépről és a jóról.* Fordította Techert Margit. Budapest, Pfeifer, 1925. (Filozófiai Könyvtár, IX.) Kis 8°. 159 l.

Nem könnyű dolog ennek a rendkívül misztikus ókori nagy gondolkodónak, aki ugyan mindig élt és hatott, de éppen korunkban ismét bizonyos modernségre emelkedett, írásait hüen, pontosan és mégis magyarosan, közérthetően visszaadni. Techert Margit eredményesen birkózott meg a nagy feladattal, ami önmagában is jelentős dolog. Dicséretet érdemel azonban a szerencsés kiválasztás is, valamint a rövid, de sokat nyújtó bevezetés, nemkülönben a jegyzetek. Nem bánnók, ha ezek még bővebbek, kimerítőbbek lennének. A fordító, aki egészen tisztán látja Plotinos óriási jelentőségét, hatását a középkor és újkor gondolkodóira, egyházatyákra, misztikusokra, filozófusokra, esztétikusokra, költőkre egyaránt, még nagyon sok érdekeset írhatott volna erről. A modern irodalmakkal foglalkozók sem mehetnek el e könyvecske mellett, mert pl. Plotinos Goethere is nagy mértékben hatott, aki pedig máskülönben nem adott sokat a misztikára, de meg a metafizikára egyáltalán sem. Másoknak viszont az lesz a legérdekesebb, hogy egy olyan modern filozófus, mint Bergson, milyen meglepő egyezéseket mutat plotinosi gondolatokkal. Többek között a durée pure is hasonlít a görög metafizikus időtéóriájához.

* Zsigmond Ferenc: *Jókai és Debrecen.* Debrecen, 1925. Nagy 8°. 86 l.

Dr. Törös László: Jókai regényíró-művészete a Debreceni lunatikus alapján. Nagykovács, 1925. Kis 8°. 44 l.

Dr. Gulyás József: Dolgozatok. Sárospatak, 1926. Nagy 8°. 50 l.

Marton János: Gályarabok emlékünnepe. — *Harsányi István: A Gályarabok és a sárospataki főiskola.* Sárospatak, 1926. Kis 8°. 36 l.

* *Gesta Hungarorum.* A magyar hősmondák öt könyve *Sebestyén Gyulától.* Budapest, Egyet. Nyomda, 1925. 8°. I. Óshiedelmek. 121 l. II. Ménrót. 222 l. V. Emes álma. 542 l.

Harsányi István: Miskolczi Csulyak István élete és munkái. (A debreceni Tisza I. Tud. Társ. I. oszt. kiadv. II. k. 4. sz.) Nagy 8°. 25 l. Debrecen, 1926.

Robert Gragger: Deutsche Puppenspiele aus Ungarn. (Sonderabdruck aus Archiv f. d. Studium d. neueren Sprachen u. Lit.) 8°. 20 l.

* *Dr. Hajnóczy Iván: Katona József Kecskeméten.* Dr. Horváth János előszavával. Kecskemét, 1926. 8°. 60 l.

* *Erdélyi Lajos dr.: Magyar nyelvi tanulmányok.* I. kötet. A Gyulafehérvári Sorok fényképmásaival. Budapest, 1926. (Szerző kiadása.) 8°. 158 l.

Ez az értékes kötet, amelynek behatóbb tárgyalásához még majd visszatérünk, a nyelvészt, irodalomtörténészt, kultúrtörténettel foglalkozót egyformán érdekelheti. „Tanulmányaimban inkább a filológiai szempont vezetett, mint a tisztán nyelvészeti. A nyelv és multunk, művelődésünk egész köre iránt való érdeklődés nyelvünk alapján...” írja maga a szerző. Nagy figyelmet érdemelnek különösen a mondat-tani fejtegetések. A Szinnyi Józsefnek ajánlott könyv külső kiállításra nézve is nagyon szép s a pécsi Dunántúl Rt. Egyetemi Nyomdájának a minden dicsőretet megérdemlő munkája. —ó—s.

Johann Loisch: Natur- und Lebensbilder aus der Zips. (Jonathan Habernern.) Zipser Bücher. Budapest, Kókai, 1926. 8°. 94 l.

Louis Karl: La légende de l'ermite et le jongleur. Különnyomat a *Revue des Langues Romanes*-ből (Tome LXIII, 1925). 8°. 31 l.

Dr. B. Völlick: Über Lenaus mütterliche Vorfahren. Familiengeschichtliche Hefte. Jahrg. 1925. Heft 1. Budapest, 1924. Kis 8°. 11 l.

Aki tudja, hogy az elég tekintélyes Lenau-irodalom ellenére is éppen az életrajzi adatokra s még inkább a családtörténeti részletekre nézve mennyi még a hátralekös teendő, az érdeklődéssel fogja venni ezt a kis füzetet. Bischoff nagy Lenau-könyvéből, de még inkább Gragger Róbert dolgozataiból, meg Müller-Guttenbrunn Lenau-regényeiből eléggé köztudomásúvá vált az, hogy Lenaunak mennyi kapcsolata van éppen Budához. Az úgyszólván inkább csak véletlen, hogy Csatádon született, hová atyját a hivatalnok-sors vitte. Főként anyai ágon a legszorosabban a régi, jó budai német polgárságé ő. Itt lehet és kell tehát sok életrajzi adatot felkutatni s tisztázni, amihez ez a könyvecske is köszönetet érdemlő adalékot szolgáltatott. —ó—s.

Hugo Kleinmayr: Lenz u. die deutsche Romantik. Különnyomat a *Zs. f. österr. Mittelschulen* 1926. évf.-ből. 8°. 8 l.

* *Hugo von Kleinmayr: Handschriftliches zur Pilatuslegende.* Különnyomat a *Zs. f. deutsches Altertum u. d. Lit.*-ből. Berlin, Weidmann, 1925. 8°. 10 l.

Kapossy János dr. 1923 tavaszán talált az orsz. levéltárban egy peri jegyzőkönyvet (óbudai klarisszák Salm Gyula gróf és neje Thurzó Erzsébet ellen). Ez két duplapergamentlevélből álló borítékban volt, amely négy lapnyi 20—20 soros verses szöveget mutatott. A nyelvezete bajor-osztrák és leírása 1300 tájára tehető. A II l. lap belső szélén

1571 Dioszeg Mile látható. Diószegen (Pozsony m.) pedig volt egy klarissza-zárda. Kleinmayr Gundacker Pilátuslegendájával veti össze ezt az ugyanezerre vonatkozó leletet, meg egy gráci kézírattal. Nekünk nagyon fontosak a budai klarisszákhöz vivő nyomok és az az utalás, hogy a Stübiger-től említett bécsi íróiskolához is vezethetnek szálak. Éppen ezért még majd visszatérünk a kérdéshez. —ó—s.

A berlini *Voggenreiter*-cég Magyar osztaiyának szépirodalmi kiadványai. (Mécs László: Rabszolgák énekelnek. Berlin, 1925. 8°. 151 l. — Bárd Oszkár: A taposómalom. Komédia négy képben. 1925. Kis 8°. 139 l. — Kiss József S. J.: A kereszt apródjai. Ifjús. színmű. 1925. Kis 8°. 31 l. — Selma Lagerlöf: Két Krisztus-legenda. Ford. Leffler Béla. 1925. Kis 8°. 98 l. — Toma István: Kálváriázók. Elbeszélések. 1925. 8°. 99 l. — Egri Viktor: Pierre találkozása. 1925. 8°. 103 l. — Teleky Dezső: Erdélyi regék. Reithofer Jenő képeivel. 1926. 8°. 90 l. — Falu Tamás: Kicsinyesek. Regény. 1926. 8°. 123 l. — Rácz Pál: A könyvnyitó asszony. Regény. Berlin, 1926. 8°. 208 l.)

Ez a Farkas Gyula dr. szerkesztésében megjelenő gyűjtemény több okból is fokozott figyelmet érdemel. Először is ifjúsági irodalmunk szempontjából fontos az, hogy sok, pedagógiailag is kifogástalan, a tanulóknak szánt ügyes könyvecske jelenik meg benne. Iskoláink ifjúsági könyvtárai tehát bátran érdeklődéssel fordulhatnak feléje. Másrészt azonban ez a gyűjtemény egyik egységbefogója a trianoni szerződésnek óta részekre tépett magyarságnak — legalább szellemileg. Erdély és a Felvidék írói jutnak itt szóhoz s éppen ezért többek nekünk ezek a kötetkék egyszerű szépirodalmi alkotásoknál s éppen irodalomtörténetileg is eleve figyelmünkre méltók. —ó—s.

Baranyai Zoltán: A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve. II. kiadás. Berlin, Voggenreiter, 1925. Kis 8°. 318 l.

Dr. Bognár Cecil: Tanulmányok a gyermeki lélekről. Berlin, Voggenreiter, 1925. Kis 8°. 114 l.

* *Boda István: A nevelői célkitűzés problémájához.* Berlin, Voggenreiter, 1926. Kis 8°. 62 l.

Faludi Iván: Mi a színház? Jevrejnov Nikolaj orosz rendező módszere alapján gyermekek számára... Berlin, Voggenreiter, 1926. Kis 8°. 61 l.

Élénk, színesen megírt kis könyv, amely ügyesen tud belevegyíteni a külsőlegesbe, főlshínesbe mélyebb értelmű megjegyzéseket, észrevételeket olyan szuggesztív erővel s olyan formába öltöztetve, hogy az föltétlenül hat, mert megragadja az ifjúság figyelmét és belevesődik az emlékezetébe. Nagyon jó a végén adott kis színházi szótár is, amely arra akarja kényszeríteni a fiatal olvasókat, hogy minél tudatosabbá tegyenek maguk mindent, amiről hallottak, hogy ellenőrizték figyelmüket és megértésük alaposságát, mert azt kívánja fölük, hogy minden kifejezést megmagyarázni próbáljanak. A mai ideges világban nagyon helyénvaló ez az alaposásra nevelés! —ó—s.

William J. Locke: Die lustigen Abenteuer des Aristide Pujol. Wegweiser-Verlag G. m. b. H. Berlin-Wien, 1926. 8°. 312 l.

Egy olyan angol írónak a kontinensen való előnyomulását jelenti ez a fordítás, akit szeretnek B. Shawhoz hasonlítani. Franciaországban éppen ezt a könyvét is már előbb fölkapták, mert egy kitűnően megrajzolt, gondtalanul életvidám, jellegetesen délfrenci, szeretetreméltóan csalfinta, humoros fölhős támasztja föl újra a régi kalandorregények nagy alakjait. Legmodernebb formában ugyan, de mégis rokonságot tartva a régebbi századok legsikerültebb ilyenmű típusaival, csap be Aristide Pujol, a Provence fia, barátot, ellenséget, életet és minden

elképzelhető, csak önmagát nem s innen való derűs vidámsága megjósívsége, amely végül is kibékít vele. — William J. Locke (szül. 1863-ban), aki angol humorral, gall szellemmel és Rabelais-re emlékeztető érzék-kultusszal tűnik ki, nemcsak termékenységevel érdemel figyelmet a modern angol írók közt, hanem mi előttünk azzal is válhat érdekesebbé, hogy Budapestet sem mulasztotta el belevonni kontinensen játszó regénycselekvényei szinterei közé (Beloved vagabond). Megemlíthető még huszonharmadik regénye, „The Mountebank” (1921) is, amely a világháború idején játszik s azt a bizarr eszmét aknázza ki, hogy egy angol artista, egy cirkuszember, Andrew Lackaday, hogyan lesz a nagy harcban francia földön brigád-vezetővé, tábornokká és hogy kell a béke bekövetkeztekor a cirkuszba visszatérnie.

Robert von Ehrhart: Das Erlebnis des Onkels Ladislaus. Wegweiser-Verlag G. m. b. H. Berlin-Wien, 1926. 8°. 284 l.

A ma élő osztrák írók egyik legtehetségesebbje v. Ehrhart, akinek ez a legújabb műve a rokokó világba vezeti vissza az olvasót, amely éppen Ausztriában és nálunk, mint a monarchiában olyan fontos barokk-kultúrának utolsó fázisa, kicsendülése rendkívül figyelemre méltó. (A mellékelt jó rajzok is mind rokokó-stílusúak s megkönnyítik ez elmúlt korszak újráföltámasztását.) Magyar szereplők is vannak a regényben, mert Ausztria és főleg Bécs rokokó-élete szinte elképzelhetetlen ezek nélkül. Ez volt talán az a korszak, amelyben a két állam fiai kultúra szempontjából legjobban összeforrtak s mindenkép legközelebb álltak egymáshoz. — Az író E. Th. A. Hoffmannra emlékeztető ügyességgel lopja át az olvasót a jelen valóságából szinte észrevétlenül a múltba s a végén sem tudjuk egészen biztosan, hogy mikép is esett ez a visszasüllyedés a rokokó valószínűtlen világába. A félig misztikus, félig álomszerű időváltoztatás kedvelt eszköz ma. H. G. Wells időgépre, mely a múltba ragad vissza, sok író ül mai nap. Nálunk Tormay Cecile adott meglepően hasonló műveket éppen a legutolsó időben, amelyek ugyanezt az álomszerű átmenetet és ugyanezt a rokokó világot mutatják! —ó—s.

Probeband I. der Dreiturmbücherei. R. Oldenbourg, München u. Berlin, 1925.

Az értékes tudományos kiadványairól eléggé ismeretes vállalat Dreiturmbücherei címen egy új gyűjteményes kiadást létesített, amely leginkább a Teubner-féle Aus Natur und Geisteswelt-re emlékeztet, de csak külsőleg. Célja némileg más, mint ezt a gyűjtemény alcíme is mutatja „Ein Querschnitt durch das deutsche Bildungsgut”, továbbá a kiadók előszavának ez a mondata: „Das Ziel ... ist, literarische Zeugnisse unserer wissenschaftlichen und künstlerischen Kultur in Auswahl nach ihren charakteristischsten Erscheinungsformen vorzuführen.” Tényleg a nagyon ügyes „válogatott szemelvények” egész sora látott már ilyen kötetekben napvilágot, mint ezt a Probeband bizonyítja, amely a Ludwig Hasenclever-től összeállított „Kant”-ból, a Horst Kliemann-tól kiadott „Der Kaufmannsgeist in literarischen Zeugnissen”-ből (régebbi századokból való képek, rajzok igen jó reprodukcióival), az „Eichendorff über die Romantik” kötetéből, a Leopold von Ranke-nak szentelt kettős számból, Thassilo von Scheffer Homerfordításaiból ad próbákat.

* *Bálint Sándor: Szilády Áron pályája.* (Ért. a Ferenc József Tud. Egyetem Magy. Irod. tört. Intézetéből, 6. sz.) 8°, 32 l. Szeged, 1926.

* *Szinnyei Ferenc: Kármán József és az Uránia névtelenjei.* Budapest, Magy. Tud. Akadémia. (Nyelv- és Széptud. XXIV. k., 5. sz.) 1924, 8°, 36 l.

Gulyás József: Perényiek a magy. irodalomban. Sátoraljaújhely, 1926, 4°, 22 l.

Symposion II. Pécs, 1926, 8°, 183 l. (Tartalom: Várkonyi N.: Claudel. Kecskeméti P.: A helyesről és helytelenről. Juhász V.: Az ősz-kultúra szelleme. Beöthy I.: „Vágy”. Hölderlin: Menon panasza. Németh A.: A mai dráma. Halász G.: Berzsenyi lelkivilága. Beöthy I.: „Megszabadulás”. Nagyfalusi J.: Versek. Kecskeméti Gy.: Az Isten embere. (Novella.) Szerb A. K.: St. George. Nagyfalusi J.: Juhász Gy. költészete.)

Ungarische Jahrbücher. Kiadja Gragger R. Berlin, W. de Gruyter, 1926. VI. k., 1—2 (Tartalmából kiemelhetők: Szinnyi József cikke a Tud. Akadémia nyelvtud. működéséről, Lukinich Imre értekezése a porosz toborzásokról, Relkovics Neda a XIV—XVIII. századi bányavárosi életéről, Ernst Lewy és N. Poppe finn-ugor, illetve altáj-ótörök nyelvészeti dolgozatai.)

* *Stolz-Schmalz-M. Leumann-Joh. Bapt. Hoffmann: Lateinische Grammatik* in 5. Aufl. völlig neu bearb. 1. Lief. München, 1926.

* *Rudolf Dietrich: Lateinische Sprüche*, 3. verb. Aufl. Berlin, 1926

— **Új könyvek.** (A *gal jelöltekre visszatérünk.)

* *Das deutsche Drama.* Herausgegeben von R. F. Arnold. 892 l. München, Beck, 1925. Lex. 8°. Füzve 20 M.

* *Geschichte der deutschen Literatur.* Herausgegeben von A. Köster u. Julius Petersen. I. Bd. *Heldendichtung, Geistlichendichtung, Ritterdichtung* von Hermann Schneider. Heidelberg, 1925 (C. Winter). 8°. 532 l.

* *Epochen der deutschen Literatur.* Herausgegeben von Prof. Dr. J. Zeitler. Bd. III.: *Die deutsche Dichtung vom Ausgang des Barocks bis zum Beginn des Klassizismus (1700—1785).* Von Dr. Ferd. Jos. Schneider. Stuttgart, 1924 (J. B. Metzler). 8°. 492 l.

* *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*, vorstellend seinen wunderlichen Lebens-Lauff und sonderliche Begebenheiten gethaner Kaisen. Nebenst wahrhafter Beschreibung dess vormals im Flor gestandenen und öftters verunruhigten Ungerlands, so dann dieser Ungarischen Nation ihrer Sitten | Gebräuch | Gewohnheiten | und führenden Kriege. MDCLXXXIII. Auf's neu herausgebracht vom See-verlag, Konstanz, 1923. 8°. 379 l.

H. H. Borchardt: Geschichte des Romans und der Novelle in Deutschland. I. Vom frühen Mittelalter bis zu Wieland. J. J. Weber, Leipzig, 1926. 4°, XV + 331 l. 12 M 50.

Jean Paul. Werke in 4 Bden. (Friedr. Burschell.) Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart-Leipzig, 1925. 20 M.

Friedrich Burschell: Jean Paul. Die Entwicklung eines Dichters. Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart-Leipzig, 1925. 328 l. 7 M.

Walter Harich: Jean Paul. H. Haessel, Leipzig, 1925. Nagy 8°. 864 l. 15 M.

Four Words: Romantic, Originality, Creative, Genius. By Logan Pearsall Smith. 1924. At the Clarendon Press. Oxford. 3 s. 6 d.

Ernest Seillière: Christianisme et Romantisme. Alexandre Vinet, historien de la Pensée française, suivi d'un appendice sur Henri Amiel. Paris (Payot), 1925. In — 8°. 214 l. Bibliothèque historique.

A History of Modern English Romanticism. By Dr. Harko G. De Maar. Vol. I. 1924. 8°. University Press. Oxford. 10 s. 6 d.

Hugo Bieber: H. Heine. Gespräche, Briefe, Tagebücher, Berichte s. Zeitgenossen. Berlin (Welt-Verlag), 1925. Nagy 8°. 448 l. 10 M.

H. H. Houben: Gespräche mit Heine. Frankfurt a/M. (Rütten u. Loening), 1925. 8°. XIV+1071 l. 15 M.

Denken und Dichten vom Naturalismus bis zur Gegenwart. Für die Prima höherer Lehranstalten in Auswahl dargeboten von Ernst Pilch und Gustav Schultze-Buchwald. Leipzig (Reisland), 1925. 8°. 141 l.

Soergel: *Dichtung u. Dichter d. Zeit.* Neue Folge: *Im Banne des Expressionismus.* Leipzig (Voigtländer), 1925. Nagy 8°. 904 l. 24 M.

Julius Bab: R. Dehmel. Leipzig (Haessel), 1926. Dichter-Monographien. 432 l. 8 M.

Arthur Eloesser: *Thomas Mann.* Sein Leben und sein Werk. Berlin (Fischer), 1925. 207 l.

Otto Forst-Battaglia: *Die französische Literatur der Gegenwart 1870—1924.* Wiesbaden (Dioskurenverlag), 1925. 443 l.

G. Castellano: *Benedetto Croce.* Zur Einführung in das Werk des Philosophen, des Kritikers, des Geschichtsschreibers. (Amalthea-Bücherei, 48. Bd.) Wien, 1925. 149 l.

H. B. Charlton: *The Art of Literary Study.* London (Sir Isaac Pitman and Sons), 1924. 8°. 193 l. 5 s.

Les techniques de la critique et de l'histoire littéraires en littérature française moderne. Par Gustave Rudler. Oxford, 1923. Crown 8 vo. 8 s. 6 d.

Otto Jespersen: *Logic and Grammar.* Oxford (Clarendon Press), 1924. 3 s. 6 d.

Ludwig Sütterlin: *Neuhochdeutsche Grammatik* unter besonderer Berücksichtigung der neuhochdeutschen Mundarten. Erste Hälfte. München (Beck), 1924. XXII+504 l. 8°. (Handb. d. deutschen Unterrichts an höheren Schulen. II., 2.) 16 M 60.

Karl Vossler: *Geist und Kultur in der Sprache.* Heidelberg (Winter), 1925. 267 l. 8°. 8 M.

Dr. Klaudius Bojunga: *Deutsche Sprachlehre.* Frankfurt a/M. (Diesterweg), 2. kiad. 1925. 8°. 120 l. 2 M 40.

The Fugger News-Letters. Edited by Victor v. Klarwill. London (John Lane), 1926.

* Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története.* (A legrégibb időktől 1848-ig.) Budapest (Budavári Tud. Társ.), 1926. 8°. 607 l. Német Philologiai Dolgozatok, XXXI.

Jelen füzetünk szerkesztésének lezárása után hagyta el a sajtót ez a hatalmas kötet, amely a honi német filológiának alapvető munkája s amellyel való érdemleges foglalkozást így szükségkép át kell utalnunk a következő számba. Annyit azonban már most is meg kell jegyezni, hogy ez az impozáns terjedelmű mű mind gazdag anyagánál, mind czen óriási anyag meglepően ügyes, szakavatott elrendezésénél fogva, a minden fejezethez csatolt bő könyvészet, a három ívnyi pontos, lelkiismeretes, kimerítő név- és tárgymutató és a csatolt német kivonat miatt ideai tudományos termésünk legjava alkotásai közé sorolandó. Még csak azt kívánjuk fölemlíteni, hogy Pukánszky írja Merker-Stammler Reallexikon-ja számára is a magyarországi német irodalom történetének rövid áttekintését. Ez a jelenlegi nagy mű mutatja, hogy nem is kerülhetett volna avatottabb kézbe. —ó—s.

Az **Egyetemes Philológiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg. Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philológiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI., Felső erdősor 1.) intézendők. Tagdíj évi 4 (négy) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 16 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Erast Császár** (Budapest VI, Felső erdősor 1.) zu richten.

Mi a Könyvbarátok Szövetsége?

A Könyvbarátok Szövetsége az olvasók társulásán alapuló könyvkiadási vállalkozás. A társulás biztosítja az olvasók nagy tömegét, ez a nagy példányszámot, az így megjelenő könyv olcsó. A K. Sz. olcsó, de szép és hasznos, az Ön jóízléséhez méltó könyveket akar az Ön asztalára tenni.

Hogyan juthat tehát olcsón és kényelmesen értékes könyvekhez?

Adjon a K. Sz. címére még ma postára 16 pengőt. Postafordultával bérmentve kézhez kapja a K. Sz. már megjelent 1926. évi kiadványait: Móra Georgikonját és a Mohácsi emlékkönyvet. Ezenkívül nyomban megjelenésük után bérmentve megkapja a K. Sz. 1926. évi másik két kiadványát is. Ezek: Wildner Lélekűditő és Divald Magyarország művészeti emlékei. A négy könyv bolti ára 16 pengőnél jóval nagyobb.

Még ma kérjen tájékoztatót a

Könyvbarátok Szövetségétől

(Királyi Magyar Egyetemi Nyomda)

Budapest VIII kerület, Múzeum-körút 6. szám.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY.

Kiadja a DANUBIA R. T. Pécs. (Munkácsy M.-utca 9.)

A könyvsorozatból eddig megjelentek:

I. <i>Princz Gyula</i> : Európa városai.	IX. <i>Lassovszky Károly</i> : A Mars bolygó.
II. <i>Cholnoky Jenő</i> : Ált. földrajz I.	X—XI. <i>Soós Lajos</i> : Rendszeres állattan I—II.
III. <i>Dékány István</i> : Bevezetés a társadalom lélektanába.	XII. <i>Nagy József</i> : Az ethika alapvonalai.
IV. <i>Cholnoky Jenő</i> : Ált. földrajz II.	XIII. <i>Szász Béla</i> : Orvosi jogtud.
V. <i>Gaál István</i> : A föld története.	XIV. <i>Gombocz Endre</i> : Rendszeres növénytan. I.
VI. <i>Kuncz Ödön</i> : Bevezetés a jogtudományba.	XV. <i>Princz Gyula</i> : Magyarország földrajza. I.
VII. <i>Eckhardt Ferenc</i> : Bevezetés a magyar történelembe.	XVII. <i>Bozóky Géza</i> : Magyar váltójog. I.
VIII. <i>Rhorer László</i> : Atomok, molekulák, kristályok.	

MINERVA-TÁRSASÁG. (Tagdíj évi 50.000 korona.)

Ungarische Bibliothek

für das Ungarische Institut an der Universität Berlin.

Herausgegeben von Robert Gragger.

Erste Reihe:

---

1. *Josef Szinnyi*: Die Herkunft der Ungarn.
2. *Robert Gragger*: Deutsche Handschriften in ungarischen Bibliotheken.
3. *Karl Tagányi*. Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn.
4. *Theodor Thienemann*: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache.
5. *Herbert Schönebaum*: Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn.
6. *Robert Gragger*: Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone.
7. *Robert Gragger*: Eine altungarische Marienklage.
8. *Konrad Schünemann*: Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert.
9. *B. Hóman*: Geschichtliches im Nibelungenlied.
10. *A. Alföldi*: Der Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien.
11. *Béla Bartók*: Das ung. Volkslied.

Zweite Reihe:

---

1. u. 3. *A. Almási*: Das ungarische Privatrecht.
2. *J. Nyulászi*: Staatsverträge zur Regelung der Steuer- und Gebührenfragen.
4. *Zoltán v. Magyary*: Das ung. Budgetrecht.
5. *Graf Kuno Klebelsberg*: Ung. Kulturpolitik nach dem Kriege.

Dritte Reihe:

---

1. *Bibliographia Hungariae*.

1926. JÚL.—DEC.

L. ÉVFOLYAM.

VII—X. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1926.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (V, Visegrádi-u. 11/a I. 3.), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Győri-út 13.) küldendők. Főolvasások az első titkárnál, **Vayer Lajosnál** (IX, Bakáts-tér 7.) jelentendők be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest V, Visegrádi-u. 11/a I. 3. (altphilologischer Teil), und **J. Koszó**, Budapest I, Győri-út 13. (neuphilologischer Teil).

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Gyulai Agost</i> : Gragger Róbert †	I
<i>Lajti István</i> : Az őskréta vallás	177
<i>Moravcsik Gyula</i> : Attila és Buda	195
<i>Kozáky István</i> : A középkori haláltánc keletkezéstörténete II.	202
<i>Kaiblinger Fülöp</i> : Egyszerű és körülírt mult I.	211
<i>Málly Ferenc</i> : Dante eschatológiája III.	216

HAZAI IRODALOM.

Geyza Némethy: Addenda e commentariis ad carmina Tibulliana. <i>Husztli József</i>	223
Fejér Adorján: Római régiségek. <i>Láng Nándor</i>	225
K. Marót: Der Eid als Tat. <i>Marót Károly</i>	228
Techert Margit: Plotinos a szépről és a jóról. <i>Kerényi Károly</i>	233
Dr. Erdélyi Lajos: Magyar nyelvi tanulmányok I. <i>Losonczy Zoltán</i>	235
Dr. Hajnóczy Iván: Katona József Kecskeméten. <i>Gálos Rezső</i>	237
Natur- und Lebensbilder aus der Zips von Jonathan Haberer. <i>Gréb Gyula</i>	238

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters. <i>Vári Rezső</i>	239
Otto Weinreich: Die Distichen des Catull. <i>Kerényi Károly</i>	240
Otto Crusius: Die Mimiamben des Herondas. <i>Módi Mihály</i>	242
Stolz-Schmalz: Lateinische Grammatik 5. Aufl. <i>Kerényi Károly</i>	244
A keresztény-római irodalomtörténet újabb feldolgozásai és kézikönyvei: De Labriolle, Bardenhewer, Schanz-Krüger, Moricca, Monceaux, Gudem- man. <i>Balogh József</i>	246
Újabb könyvek a középkori irodalomról, művészetéről, kultúráról. <i>Koszó János</i>	251
Kutscher Artur: Das Salzburger Barocktheater. <i>Pukánszky Kádár Jolán</i>	260
Jean Plattard: La renaissance des lettres en France. <i>Hirschler Imre</i>	261
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TARSASÁG LI. KÖZGYÜLESE	262

VEGYES.

Hegedüs István emlékezete. <i>Kerényi Károly</i>	267
Réthei Prikkel Marian †. <i>Gálos Rezső</i>	278
Ad Homerum. <i>Hittrich Ödön</i>	279
Coniecturákról. <i>Förster Aurél</i>	280
A hamubéli gyümölcs Tacitusnál. <i>Kerényi Károly</i>	282
Philippus Beroaldus Junior költeménye Keserű Márkushoz. <i>Husztli József</i> ..	282
A Jávorfá-mese és a Midas-monda. <i>Kerényi Károly</i>	285
Goethe s a gyorsírás. <i>Wagner József</i>	288
Három érdekes helységnévkepző nyugati németiségünknl. <i>Schwartz Elemér</i> ..	296
„Trotz.“ <i>Huss Richard</i> , <i>Koszó János</i> , <i>H. Gö.</i>	301
Beküldött könyvek	306
Új könyvek	312

Vgl. S. 3 des Umschlags!

AZ ŐSKRÉTAI VALLÁS.

A svéd Sam Wide volt az első, aki különösen *Lakonische Kulte* (1893) című kitűnő munkájában ráterelte a figyelmet a görög vallás olyan elemeire, amelyek a görög földben gyökereznek ugyan, de a görög vallás testében idegen elemként egy a görögök előtt ott lakott népre vezetendők vissza. Utána Reichel (*Vorhellenische Götterkulte*, 1897) meg is kísérelte rekonstruálni e vallást, de kísérlete természetesen kudarcot vallott, nemcsak azért, mert alaptétele előre megfogalmazott és hibás volt, hanem azért is, mert alig volt valami anyaga hozzá. Schlie-mann ásatásai Kis-Ázsiában és a Peloponnesoson bármily meglepő eredményeket hoztak is, eltörpültek a krétai ásatások nagy szenzációja mellett, melyek a XX. század első évtizedében egyszerre egy háromezer évre terjedő egységes nagy kultúrát varázsoltak elő a sziget humusza alól. E kultúra legrégebb leleteitől kezdve, melyek a IV. évezredbe Kr. e., a neolith-korba nyúlnak vissza, egészen a Kr. e. 1200 körül elkövetkezett elmulásáig végig egységes kulturális és művészeti képet nyújt s kontinuitását minden tekintetben megőrzi. E kultúra legjellemzőbb vonásait egyelőre legbiztosabban művészetéből ismerhetjük meg, melyről a napfényre került anyag meglehetősen pontos, hiánytalan fogalmat nyújt. Ez a művészet teljesen eredeti, egyedülálló s a körülötte virágzó nagy, egykorú művészetektől merőben elütő művészet, a göröghöz pedig, s különösen a hozzá időben legközelebb álló archaikus görög művészethez úgy viszonylik, mint egy kép negatívja a pozitívhoz. Építészetében a lépcsősejtekhez hasonlóan, szabálytalanul egymás mellé és fölé rakott, szeszélyesen megvilágított s lépcsőkkel, oszlopcsarnokokkal meglepetésszerűen meg-megszakított kis helyiségek festői összességével áll szemben az archaikus görög épületnek a megaron alá rendelt, szigorúan tervszerű s egyszerre áttekinthető világosságával. S míg a görög archaikus művészet ugyanezt az önuralmat, céltudatosságot és világosságot érvényesíti minden téren, addig a krétai naiv örömmel merül el a témák gazdagságában s a természet minél elevenebb s minél hübb visszaadásában. A laza formák stílusa ez, mint v. Salis (*Die Kunst der Griechen*, 1922) találóan jellemzi, innen az aszimmetriának, esetlegesnek, meglepőnek hajhászása. Egy majdnem idegesnek mondható, mindenesetre nyugtalan, mozgékony, testileg szinte arisztokratikusan kikulturált társadalom látszik e művészetben vissatükröződni. E nép hovatarozásáról semmit sem tudunk. Egy látszik csak biztosnak, hogy nem volt görög. A nép, mely az

őskréta kultúra hordozója volt, politikai hatalmának megszűnése után (kb. 1200-tól) még sokáig együtt élt a hódító görögséggel. Hogy a Herodotos s mások említette eteokretes azonosak-e az őskrétaikkal, nem tudni biztosan, de hogy pl. az őskréta művészet motívumai a görög archaikus művészetben újra és újra fölmerülnek, hogy tehát még századokon át fenntartotta magát, az világosan kimutatható.¹ Nem véletlen az sem, hogy a legtöbb őskréta telepet folytatólagosan tovább lakták a hódító görögök is, sőt igen sok őskréta kultuszhely a görög uralom alatt is megmaradt annak. Lehetetlen elképzelni, hogy a minosi² kornak vallása ne élt volna tovább a hódítók megjelenése után is és hogy a görögség, mely annyi mindent tanult a meghódítottaktól, a vallás terén egészen elzárkózott volna a behatások elől.

A görög vallástörténeti kutatásnak szembe kell néznie ezzel a problémával: milyen volt az őskréta vallás s mit vett át belőle a görögség? A probléma teljes megoldása ma még lehetetlen. A források kizárólag a földből előkerült emlékek, épületek, szent tárgyak, szobrok s képek, amelyek írott források hiányában csak igen korlátozott értékű felvilágosítást nyújtanak. Az alábbi kísérletnél ezt a körülményt sohasem szabad figyelmen kívül hagyni. Hogy valami némikép is megbízható alapot nyerjünk vizsgálódásunkhoz, legcélszerűbb lesz, ha kiindulunk azon leletek analizálásából, amelyek minden jel szerint kultuszhelyről, szentélyből erednek, azután áttérünk a sírhelyek vizsgálatára, melyek általános tapasztalat szerint szintén szorosan vallásos jellegűek s ily módon megerősítve látóképességünket, vesszük szemügyre azokat az ábrázolásokat, melyeknek vallásos tartalmára több-kevesebb joggal következtetni lehet.³

Szentélyek. A Kr. e. 3000-ig tartó neolith-korból határozott kultuszhely még nem került elő. A neolith és EM. I. határán áll az a lelet, mely egy *mochlosi*⁴ EM. II—III. sír alatt volt s miniatűr áldozati edényeket s egyéb rituális tárgyakat tartalmazott, köztük egy vörös agyagból való kis tárgyat, mely két végén felhajló csúcsos nyúlványával a később oly általános és jellemző s az archaeologiai irodalomban nem elég joggal horn of consecrationnak (áldozati szarv) kultusztárgy legrégibb alakja. A szarvra e legeredetibb alakja sem emlékezett. Ugyane korból való az *arkalokhori* szentély,⁵ mely a Krétán tipikus barlangszentély első példája. Az EM., sőt szubneolith cserepek mellett primitív formájú bronzpengék közt itt jelenik meg először a kettősfejsze, mely ezentúl az őskréta kultuszhelyek elmaradhatatlan szent tárgya lesz. Hogy nem közönséges vágóeszköz, azt kétségtelenné teszi használhatatlanul kis formája s az egyiknél még az is, hogy ezüstből van. Ide kell sorolnunk egy *Kumasa*⁶ mellett fekvő dombon levő szentélyt, mely több szobácskából áll, egyiknek közepén faoszlop. Leletei közt steatit áldozati asztalka, agyaggömb (leírója szerint idol), kigyós ido-

lok. Bár a hely kétségtelenül EM.-kori, egyes leletek későbbi (MM.) korra mutatnak. Minden valószínűség szerint végig szentély volt e hely. Kétfős fejsze hiányzik.

Nem találtak kétfős fejszét a *petsofai*⁷ hegycsúcson kiásott MM. I. szentélyben sem. Különösebb jelentőséget azonban aligha tulajdoníthatunk ennek a ténynek. A petsofai szentély jellegzetes tárgyai a levágott miniatűr agyag kezek, lábak, fél és egész törzsek; hogy ezek nem szobrocskák letört részei, azt többek közt az is bizonyítja, hogy egyeseken lyuk is van a felakasztásra. E tárgyak kétségtelenné teszik, hogy e szentély istensége gyógyító istenség volt,⁸ míg az ugyancsak nagy számmal előforduló miniatűr állatfigurák (kecske, szarvas, disznó, kutya, macska, menyét, borbú, galamb stb.) arra mutatnak, hogy az illető istenség minden életnek, tehát az állatnak is, legfőbb védője, oltalmazója lehetett. A kis szobrocskák reális beállítására (divatos ruha, öv, fegyver) arra vall, hogy nem magát az istent, hanem a hívőket ábrázolják. Mint a petsofait, úgy a *Juktas*-hegy csucsan levő MM. I. szentély⁹ is csak egyszerű kökerítés vette körül. A talajt borító bő hamuréteg égőáldozatokra enged következtetni. Evans második ásatása e helyen egy csomó MM. s későbbi vázát eredményezett, köztük nagy mennyiségben egész kis edénykéket (l. alább a psychroi hasonló leleteket), továbbá, ami különösen fontosnak látszik, kis emberi figurák közt a petsofai emberi testrészeket. A későbbi legenda ide lokalizálta Zeus sírját. Még ugyancsak korszakból bírjuk az ókrétai szentély egy harmadik s utolsó változatát a palota mélyén elrejtett kis szobácskák alakjában, a *phaistosi*¹⁰ első palotában. Az északnyugati sarkon levő nagy lépcsőterasz közelében három egészen apró helyiségből áll e kápolna, a fal körül az ettől kezdve elmaradhatatlan alacsony köpadok szolgáltak a szent edények és fogadalmi tárgyak elhelyezésére. A szokásos vázák mellett még lámpák, steatit áldozati edények s egy középen mélyedéssel bíró agyag áldozati asztalka volt itt, peremén a bikák esetleg az áldozati állatra céloznak. Oltár itt nem volt, ellenben a nagy udvar északnyugati sarkában ráakadtak egy nagy kőoltár nyomára, még ott volt mellette a spirálisokkal díszített áldozó tálca is, rajta hat darab piciny vázacskaival.

Zordon magasságban, ahol a hó csak a nyári hónapokban tűnik el, a mai *Kamares*¹¹ falu fölött fekvő barlangban volt az MM. III. korszak egyik leglátogatottabb szentélye, legalább is a középkrétaik számára. Szórványos cserépleletek visszamennek egész a neolith-korig, a legnagyobb részük, köztük a híres *Kamares*-vázák, az MM. II. korba tartozik, utána megritkulnak, míg az LM. III.-ban egészen megszűnnek. Bár a barlangban semmi jellegzetes szent tárgyat nem találtak, mégis kétségtelen, hogy szentély volt, egyrészt, mert emberi lakásra az év túlnyomó részében teljesen alkalmatlan s a barlang gazdag leletanyagából teljesen hiányzanak is az egykorú lakóházak rendes

tartozékai, a lámpák, főzőedények stb., másrészt, mert a vázák folyton ismétlődő alig egy-két típusa ezek szakrális jellegét bizonyítja. A nagy födeles vázákbán (pithoi) gabonamagvak nyomai maradtak fenn, minden bizonnyal áldoztak vele. Különben votívtárgy sem hiányzik teljesen, legalább is az kellett hogy legyen az a pár állatfigura, ami e szemmel láthatólag kifosztott barlangban még található volt. Az MM. korszak után nincs jele tényleges kultusznak. A *knossosi* palota MM. II. rétegéből,¹² a spirális freskós szoba alól került elő egy pár miniatűr terrakotta modell, melyek egészen biztosan vallásos természetűek s így a hely is valószínűleg egyike lehetett a palotai kápolnáknak. Egy kis oltár, rajta az ú. n. horn of consecration, egy kis trón, ülésén emberi figura maradványa; kerítésrészek, a tipikus minosi kerítészentélyek (pl. Kumasa, Petsofa, Juktas) modellje s egy hármasszobor, rajtuk ülő galambokkal (v. ö. mykenai aranylemez szentélyhomlokzat galambokkal) varázsolják képzeletünk elé egy korabeli szentély képét. Ugyanitt e korból a nyugati s a középső udvarban oltárok nyomai.

Ez utóbbi udvar nyugati oldalának közepe táján egy pár egymásba nyíló apró helyiség Evans föltevése szerint MM. III. szentélyhez tartozott.¹³ Ha nem is valószínű, hogy az érvelésben szereplő szomszédos két terem központi pillérjei vallásos funkciójúak, annyi tény, hogy a 46-os szobácskából MM. I. szentély nyomai kerültek elő, a 47, 48 és 50-esben egész sereg vallásos tárgy és ábrázolás erősíti e föltevést, sőt nem lehet a komolyságot megtagadni attól a rekonstrukciós kísérlettől sem, mellyel Evans az 50-es helyiség udvarra néző oldalát a kréta-mykenai ábrázolásokból ismeretes szentélyhomlokzattá próbálja kiépíteni. Kétségtelen, hogy a 47-es szoba két földbe mélyesztett 1,5×1,9 és 1,5×1,8 m széles tartálya, ha nem is nagyon szerencsés az Evans-adta temple repositories elnevezésük, a bennük talált túlnyomóan vallásos rendeltetésű anyag után ítélve föltétlen valami közeli szentélyhez tartoztak. Ilyen földbe ásott tartályokat másutt is találtak, így ugyane korból a *knossosi* és *phaistoszi* palota nyugati udvarának sarkában (ez utóbbi LM. I.-kori vallásos hely) és *Tylissosban*,¹⁴ mindenütt gondosan kifalazva, nyilvánvalóan azzal a szándékkal építve, hogy a használhatatlanná lett szent tárgyakat, amelyek azonban vallásos erejüket törött állapotukban sem veszítik el, gondosan elzárják az avatatlan kezek elől s egyúttal megvédjék a gyanútlan hívőt ezek esetleg veszélyes érintésétől. A *knossosi* két nagy gödörben a fontosabb leletek a következők: hegyes süvegű, 34 cm magas női alak fayenceból, a tipikus krétai széles szoknyában, meztelen mell, süvegéről s karjain, hátán végig kígyók tekerőznek; egy másik hasonló alak két kitért kezében kígyót tart, fején (Evans rekonstrukciója szerint) leopárd, egy harmadiknak csak a törzse van meg. Igen érdekes a ruhát ábrázoló fayence-plakett sáfránydiszítéssel, egy fayence-öv, továbbá virág, tengeri állatok, gyümölcs stb., ugyancsak fayence-

ból, kis állatfigurák s igen sok pecsétkő sok vallásos ábrázolással. Igen fontosak a kis, középen mélyedéssel ellátott steatit asztallapok, vagy azok kicsinyített modelljei, amikhez természetes hozzávalóképpen tartoznak az ugyanitt lelt gabonamagvak. A sok nyilvánvaló és csiga szokásos minosi szent tárgyak. Feltűnő a kettős fejsze s a horn of consecration távolléte, ami Dussaudt arra bírta, hogy e hely vallásos jellegét tagadja. A kamaresi barlangszentélyt népszerűségben ebben a korban úgy látszik a *psychroi*¹⁵ barlang váltja fel. A barlang első részében, mely, minthogy a hátsó cseppkőbarlangrész nagyobb részt víz alatt szokott állani, szükségképpen az istentisztelet tulajdonképeni helye lehetett, egy oltár alapépítményének nyomai láthatók. A leletek lenyűnnek egészen a görög archaikus korig, sőt annál is tovább, az összefüggő nagy tömeg azonban az MM. III. korból való. Fontosabb leletek: kamaresvázák, bikarhytonok, vázák töredékei, melyeknek reliefdíszítései kettős fejszét, aján-dékokkal megrakott oltárt, kecske- és bikafejet ábrázolnak, kétségtelenül vallásos értelemmel. A terrakotta- és olomszoborcskák az ú. n. szigeti idolk formáit mutatják. A bronz tárgyak közül kitűnik egy lemez, rajta belekarcolva három horn of consecration, fa, tetején madár ül, előtte heves mozgású (táncoló, vagy imádó?) emberalak,¹⁶ primitív kidolgozása arra mutat, hogy tisztára vallásos használatra készült, valószínűleg egyenesen a barlangszentély számára. Van még egy 900 körül odakerült Amen Ra-típusú bronzon kívül hét nőalak, kettő a homlokához tartja a kezét (adoráló gesztus); továbbá állatok, egy kocsimodell, hátrább rengeteg miniatűr kettős fejsze, kerek lapok (pajzsok?), késpengék, borotvák, nyílhegyek stb., agyaggalamb s az ismert ú. n. libatiós kötőcák, köztük egy 48 cm magas, négy vékony s egy középponti vastag oszlopon álló fedőlapján három mélyedéssel ellátott oltárasztalka s kernoi alakú edények.¹⁷ Egy kettősfejsze-házist is leltek itt, melybe a szent fejszét álló kereszt módjára tűzhatték be.¹⁸

Az MM. III.-ból az LM. I.-be vezet át a knossosi palotától nyugatra pár száz méternyire fekvő kis palotának (Evans elnevezése szerint a fétisszentély háza) 2,5×2,18 m-es oszlopokkal körített szobácskája.¹⁹ Három emberi formájú természetes kődarabon kívül, melyekben Evans merész fantáziával a Rhea, Zeus és Amaltheiából álló mythikus társaságot fedezte föl (!), találtak még itt vázákat, állatfigurákat, kerek lapokat, egy horn of consecrationt s három pecsétkövet: egyiken szentélyhomlokzat s oltár a horn of consecrationnal, másikon két heraldikusan elhelyezett oroszlán, a harmadikon lovat szállító hajó. Az LM. I.-ből maradt fent *Gurnia*²⁰ nyugati sarkában egy dombtetőn egy 3×4 m területű, 50 cm vastag és jelenleg 60 cm magas fallal körített helyiség, benne egy emelkedettebb részszel, ami az előbbi szentélyekben már említett padnak felel meg. Leírója, Williams, szerint e szentély fala talán sohasem volt magasabb s ez a kerítés egy szent fát zárt körül, amint az

krétai pecsétköveken gyakran látható. Legérdekesebb a leletek közt egy hengeralapból kiemelkedő női törzs, kezét párhuzamosan föltartja, s dereka köré kígyó csavarodik. Ezenkívül még más emberi figura töredékei s négy terrakotta-galamb került elő s egy a psychroi reliefvázához hasonló vázatöredék, reliefje kettős fejszét ábrázol. A helyiség közepén háromlábú agyagasztal (oltárasztal) állt s körülötte három sajátos, minden bizonnyal rituális váza, kígyóalakú fülekkel s kettős fejszéhez hasonló másik fogantyúval.²¹

Az LM. II. és III. korszakba tartoznak a *hagia triadai* kápolnák és pedig kettő a régibb palotában, egy meg különállóan, dombtetőn,²² mint a gurniai. Az előbbieken a jólismert hengeraljú, fölemelt karú női idolk, egy kezét szintén fölemelő ülő meztelen női idol, terrakotta-galambok és egyéb állatfigurák (kos, bika) s férfiszobrocskák. A magában álló kápolna egy előhelyiségből s egy kettősajtós cellából áll, benne a jellemző padszerű emelkedés a fal mentén, melyen a szent tárgyak foglalnak helyet: rituális apró vázák s átlukasztott agyaggolyók (ugyanilyenek Gurnia, Prinia s Kumasa szent helyein is). LM. II.-kori a *palaikastroi* minosi város 44. sz. helyisége is,²³ amelynek a szokásos rituális vázákon kívül igen figyelemreméltó lelete négy 12—13 cm fagas festett agyag női alak. Valamennyi az ismert hengeralapú, kiterjesztett karú típushoz tartozik, csak itt a henger igen közel áll a jellegzetes krinolinszerű krétai szoknya alakjához, úgyhogy Dawkins (i. h.) ezek alapján az összes ilyen idolk hengeralját krinolinnak minősíti. A négy nő közül az egyik kígyót tart a kezében, valószínűleg úgy kell tehát elképzelni a csoportot, hogy a három nő körüláncolja a kígyós (isten)nőt. A szentélyben azonkívül sok agyagmadárkát is leltek, aljukon olyan nyommal, amely valószínűvé teszi Dawkins ama föltevését, hogy a madárkák valami alaphoz voltak erősítve, mint a knossosi miniatűr hármasszlop galambjai. A vázák közt itt is viszontlátjuk a kernoitípust.

Az utolsó LM.-periódus kápolnáját láthatjuk a *knossosi* második palota nagy udvarának délkeleti sarkán levő (100-as sz.) kis helyiségében. Evans a kettős fejsze helyiségének nevezte el.²⁴ Az 1'5—1'5 m területű szobácskának belső fala mentén itt is pad húzódik végig s ezen voltak azok a primitív kidolgozású szent tárgyak és idolk, amelyek kiáltó s érdekes ellentétet mutatnak a művészileg oly magasan álló Kréta egykorú készítményeivel szemben. Mindenekelőtt a hengeraljú, kezüket felfertartó női idolk, egyiknek fején galamb, egy másik férfinak látszó figura kezében galambbal s a legérdekesebb: egy meztelen, kezét mellén tartó kis agyag női idol, azzal a gipszberakásos díszítéssel, amely a neolithikus idolkat jellemzi. Egyéb nevezetessége a rengeteg apró s nagyobb vázán kívül két nagyobb horn of consecration, melyek közepükön mélyedéssel vannak ellátva, amibe Evans az ismert váza- és freskóábrázolások alapján kettős fejszét állított bele, amikből e kápolnában

igen sokat talált, díszes és egyszerű kivitelben egyaránt. A középen egy háromlábú asztallap szolgált az áldozás céljaira. A minosi kultúra legvégéről való s nagyobb részben már a görög korszakba tartozik az Ida-hegyen, *Pafso*²⁵ falu közelében fekvő barlangszentély, mely később a benne talált görög felirat tanúsága szerint Hermes Kranaiosnak volt szentelve. A leletek egy része azonban kétségtelenül minosi: horn of consecration, agyag női idol töredékei, bronzbikák s bronzidolok igen primitív kivitelben (s lámpák, bár ezek már görögök is lehetnek).²⁶

Végigjárva így az őskrétaai szent helyeket, a népről, mely ezekben imádta isteneit, az a végső benyomásunk, amit e kor művészetéről oly meggyőzően mutatott ki egy szellemes kritikus: hogy ez minden nagy technikai előrehaladottsága ellenére is lényegében primitív. A krétaiaiak szentélye abban a korban, mikor pl. a knossosi több emeletes palota vízvezetékekkel, WC-vel volt ellátva, lényegében, sőt formai tekintetben is semmit sem különbözött az ezer év előtti szubneolith szentélytől, vagy pl. egy mai középausztráliai barlangszentélytől. A krétaai szentély célja végig egy és ugyanaz: megőrizni s avatatlan kezektől távoltartani a kultusz szent tárgyait. Ezért vannak a legrégibb kultuszhelyek a lakótelepektől félreeső, sokszor egyenesen nehezen megközelíthető helyeken: barlangokban, vagy hegyesúcsokon kerítéssel körülzárva, vagy később a nagy paloták korszakában a palota egy mélyen fekvő, eldugott sarkában, szűk kis, nehezen hozzáférhető kamrácskában. A templom, a görög értelemben vett nagy istenháza, ezeknek végig ismeretlen fogalom marad, amint e primitív művészettel egyáltalában nem fér össze a monumentális fogalma, a barlangszentélyek ellenben a minosi kultúra végső elhalásáig megmaradnak, sőt folyton újabak nyílnak meg. Még ennek a minosi barlangszentély-tradíciónak végső hajtása az idai Zeusbarlang, mely már tisztára görög, csak az egyetlen ott talált minosi pecsétkö mutat vissza szimbolikus jelként az őskrétaai időkre. Hogy e szentélyek főcélja valóban a szent tárgyaknak az avatatlanok elől való gondos elzárása volt, azt erősen bizonyítja a knossosi palota ú. n. temple repositoriesa is, ahol két hatalmas, lesüllyesztett kőládába voltak összehalmozva, részben használhatatlan, törött tárgyak, amelyeket különben mint szemetet kidobtak volna a palotából, ha a hozzájuk tapadó vallásos félelem és tisztelet ezt meg nem akadályozza s kötelességévé nem teszi a templom kezelőinek, hogy a szentségeket így elrejtve védje elsősorban az embereket azoktól a veszedelmes következményektől, amiket e szentségek elkallódása, rossz helyre jutása okozhatna. A szent tárgyak ilyen gondos őrzése ősi és minden vallásban meglevő törekvés (a görög templomok is ismerik az eltörött, elavult szent tárgyak őrzésére szolgáló gödröt), de a minosi Kréta magmaradt ezen az ősi, primitív fokon végig, s nem ment tovább.²⁷ E szentélyekben csak a legritkább esetekben találtak

vallásos kultuszcselekmény nyomaira, akkor is a szentély bejáratánál, vagy közvetlen közelében volt az oltár. A paloták szentélyei oly kicsinyek, hogy egy, legföljebb két ember mozgathatott bennük csupán. Itt mindenütt egy-egy nagyobb udvaron volt az oltár felállítva, ott folyt tehát le az istentisztelet, már t. i. a véres áldozat. Termény s italáldozat bent a kápolnában is lehetséges volt. Rendes oltár nyomára csak a psychroi barlangszentélyben akadtak, de ez itt lehetett egész késői, sőt post-minosi is. A szentély maga elsősorban a szent tárgyak elhelyezésére szolgált. Ezért volt rendszerint egy padszerű, emelkedett része a fal mentén, ahová a mindig igen kis méretű szent edényeket, szobrocskákat s egyéb votív tárgyaikat sorba felrakták.

Ha már a szentélyek fekvése s alakja a primitív kultúra bélyegét hordja magán, sokkal inkább lehet ezt mondani a bennük őrzött szent tárgyakra. Ez a primitívség megnyilatkozik a tárgyak anyagi s alaki természetében egyaránt. Közel kétezer esztendő adatai állanak rendelkezésünkre: ez alatt a hosszú idő alatt, mely Európában elég volt ahhoz, hogy a népvándorlások barbárjaiból a szédületes modern technikai kultúra megalkotói fejlődjenek ki, a minosi Krétán semmi lényeges változást, fejlődést nem lehet észrevenni a szent tárgyakon. Ez annál feltűnőbb, ha meggondoljuk, hogy a szomszédban Egyiptom volt máig is csodált monumentális templomaival s teljesen kifejlett liturgiájával és hogy ezzel az Egyiptommal a minosi Kréta élnék összeköttetésben volt. Ha valahol, a minosi Kréta szent tárgyai előtt érezzük az írott hagyomány hiányát. Ki tudja ma megmondani, mit jelentettek az őskrétaí hívő számára azok a legtöbbször jelentéktelen, durva kidolgozású, sokszor érthetetlen rendeltetésű cserép-, kő- vagy bronztárgyak, melyek e szentélyek szemmel láthatóan féltve őrzött kincsei voltak? Úgy kell elképzelnünk, hogy valahogy úgy állt a minosi kultúra embere a maga szent tárgyai előtt, mint a mai ausztráliai őslakó, aki rendíthetetlen meggyőződéssel állítja a szent kunyhóban (krétaí szentély!) őrzött ovális lapos kődarabról, hogy az az ő kenguruőse. Edények, többé-kevésbé emberi, vagy állati figurákhoz hasonló kövek, agyagok, miniatűr kis kétélű fejszék, kés- és nyílhegyek, szarvalakú agyag, vagy kőfigurák, gyöngyök, csigák, átlukasztott gömbölyű kövek: ez a krétaí szentélyek minduntalan ismétlődő inventárium, amely — ismételten kénytelen az ember megállapítani — semmiben sem különbözik az afrikai vagy ausztráliai fétiskunyhók előttünk nevetségesen gyermekes limlómjaitól.

Véres áldozatokra szánt oltár, mint említettük, e szentélyekben nem volt. E helyett folyékony áldozatokra használható, sokszor több mélyedéssel ellátott áldozati asztalkákat és háromlábú cseréplapokat találtak. Ezek oly alacsonyok — a legmagasabb 48 cm magas —, hogy az áldozást csak úgy lehet rajtuk elképzelni, hogy keleti és primitív módra guggolva, vagy földön ülve történt. E mellett a szabadban felállított véresáldozat-

tok oltárának miniatűr másait találjuk sokszor e szentélyekben, ami arra mutat, hogy az áldozati oltár különös vallásos tiszteletnek örvendett. Itt kell szólnunk az Evans által horn of consecrationnak nevezett kultusztárgyról, amelynek egyrészt sok miniatűr kivitelű agyag- vagy kőváltozatát, másrészt pecsétkö és freskóábrázolását láthatjuk. Első előfordulása a mochlosi szentélyben egyáltalán nem szarvalakú, kis két cm hosszú agyag-rúd, két végére merőleges nyúlvánnyal. Későbbi előfordulásai-
ban néha van ugyan némi tendencia szarvalakú kiképzésre, általában azonban két sarka derékszögű s nem szarvszerűen kerek hajlású. A legvalószínűbb Sjövall (Arch. f. Religwiss. 1925, 185—192) magyarázata, aki szerint ez egy egész Ős-Európában elterjedt tűzhelyalkotórész, egy borda, amely arra szolgál, hogy a tűzfát lazábban lehessen elhelyezni a tűzhelyen. A minosi oltárokon is, melyek természetesen eredetileg nem egyebek, mint tűzhelyek, ez a tűzborda volt fölszerelve (l. a knossosi miniatűr oltármodellt), primitív (vagy, ami ezzel egyjelentésű, ösztönösen vallásos) mentalitás számára elkerülhetetlen, hogy a tűzborda, éppúgy, mint az oltár maga is, önállóan is vallásos tisztelet tárgyává ne legyen. Az oltár kimagasló jelentőségét e kor vallásos érzésében mi sem mutatja jobban, mint a rengeteg oltárábrázolás, rajtuk mindig a szent tűzborda felsőrészzel. Valódi szarv pedig alig került elő az ásatásokból — dacára annak, hogy a marha kimutathatólag áldozati állat volt —, ami érthetetlen volna, ha a szarvnak kultusza lett volna.²⁸

A kőkori telepeknek elmaradhatatlan lelete az ősemler legműségesebb kísérője, a baltája, nyila, kése, buzogányfeje (a rejtélyes lyukas gömbök). Már ez maga eléggé megmagyarázza, miért találjuk ugyanezeket rendszerint a minosi szent helyeken is: legdrágább kincsét áldozza istenének, amelletl nincs kizárva, hogy valami felsőbb vallásos erő képzele tapad ezekhez a tárgyakhoz magukhoz a legmisztikusabb cselekményben, az élet kioltásában vitt fontos szerepük folytán.²⁹ Fokozottan — hogy egy jogi kifejezéssel éljünk: minősítetten — áll ez a leghíresebb minosi „szimbolum“ról, a kettős fejszéről. A legkisebb okunk sincs arra, hogy magunkévé tegyük azt az eddig szélleében hangoztatott felfogást, amely szerint ez az ég istenének kezében volna a villám, mert ilyen istennek Krétán nyoma sincsen.³⁰ Ellenben igen sokszor találjuk a kettős fejszét az áldozati bika fején, vagy magán az oltár tetején ábrázolva, ami támogatja Nilsson (Hist. of Greek Rel. 1925, 14) magyarázatát, hogy t. i. a kettős fejsze különös szentségét az áldozati állat levágásánál való szerepe okozta. A szentélyekben talált kettős fejszék a legtöbb esetben nem használható tárgyak, hanem külön fogadalmi kegyeszer céljára készült miniatűr méretűek, nem ritkán ezüstből vagy aranyból.³¹

Áldozati edényeknek kell tekintenünk a szentélyekben talált kisméretű edényeket s különösen a rhytonokat (Karo: Arch. Jahrb. 1911, 249. kk.), továbbá a görög kernoikhoz hasonló kon-

centrikus kis csészecsopotokat s az alább említendő kígyó-díszes edényeket.

Semmi sem mutatja talán annyira az őskrétai vallás primitívtségét — s egyúttal a neolith kortól a LM. végéig tartó megszakítatlan folytonosságát —, mint az ú. n. idolk. 1200 körüli szentélyekben ugyanazokra az idoltípusokra akadunk, amelyeknek a 3000 körüli rétegekből kerültek elő. Kétezer esztendő emelkedő kultúrája nem tudta elfeledtetni a vadember durva fétiseit, a XIII. század városi embere még mindig vallásos tisztelettel s féltő gonddal őrzi ezeket a formátlan kő- és agyagdarabokat, melyekben csak a primitív ember mentalitása tud embert, illetőleg emberalakú felsőbb lényt látni. Ezeknek az idolkoknak túlnyomó része nőt ábrázol, legtöbbször ruhásan, de a ruhán is — primitív gyakorlat szerint — erősen feltüntetve a női testrészeket. Ezeknek az idolkoknak egy része az egész neolith kultúrában s főleg a Földközi-tenger körzetében mindenütt megtalálható steatopyg női típust mutatja,³² a knossosi kettős fejsze szentélyében talált LM. III. agyagidol még a tipikus neolithkori gipszberakásos díszítéssel is (Evans Palace of Minos, 14. fig.).

Az MM. korban egy új típus kezd feltűnni a krétai istennők közt. Knossosban, Tylissosban, Gurniában, Priniasban, Palaikastron, Kumasában a szentélyekben mindenütt találtak egy különös idoltípust: alul hengeralakú, felül erősen kivágott, vagy teljesen meztelen mellel, két kezét feltartja,³³ derekán s kezein kígyó csavarodik körül, legtöbbször még madár is van rajta vagy mellette. A hengerforma nem mindig kétségtelen, így a palaikastrói istennő és hívók hengeralja már erősen hajlik az őskrétai szélesszoknyaviselet felé, más finomabb, modernebb munkák pedig, mint pl. a knossosi fayencefigurák, a berlini bronzszobor vagy a knossosi eredetű (jelenleg a bostoni múzeumban őrzött Amer. J. Arch. 1915, 10. tbl.) elefántcsontszobor aranykígyókkal már a tökéletes korabeli divatszoknyát tüntetik föl. Ez ú. n. kígyóistennővel együtt találtak mindenütt egy különös edénytípust, melynek két füle kígyómódra csavarodik végig az edény két oldalán, sőt egyes esetekben ezenkívül még egy harmadik naturalisztikusabban kiképzett kígyó is csavarodik lefelé, minden konstrukciós jelentőség nélkül. Nyilvánvaló, hogy az edény összefüggésben áll az istennővel, kérdés azonban, lehet-e annyira menni a föltevésben, mint Wide (Arch. Mitt. 1901, 247), aki szerint ezekből az edényekből fejlődött ki az istennő típusa.³⁴ Ez ellen szólna az is, hogy a palaikastrói hengeraljú figurák közül 3 nem istennő. Hogy azonban a kígyóistennő-típus régibb, mint első előfordulásának ideje, azt mutatja egyes példányok feltűnően primitív, durva kidolgozása, ami egy régi tradícióra enged következtetni. Aki már látta Európa néprajzi múzeumaiban a mai vad népek szent kunyhóit, telerakva a rituális szent táncruhákkal, az nem fog meglepődni, ha a krétai szentélyekben is viszontlátja ezeknek legalább is

votivformájú fayence-modelljeit;³⁵ különösen szép és díszes egy knossosi darab sáfránylevelekkel. E szent ruhák a művészieben kidolgozott példányok után ítélve (különösen a pompás bostoni elefántcsonton láthatóan) különböztek a profán divattól annyiban, hogy a felsőtestet egészen szabadon hagyták, ami éppúgy, mint a hagia triadai szarkofág állatbőr papiruhája, a legprimitívebb öltözködés maradványa. Férfiidol alig van s ezeknél is kétes, hogy istent ábrázolnak-e, pl. a petsofái vagy tylistsosi bronzok. Meggondolásra késztet a knossosi kígyó istennők mellett talált galambot tartó férfi amiatt a szoros viszony miatt, melyben a kígyóistennő a galambbal szokott állani.³⁶

Temetkezés. Úgy látszik, abban is a primitív kultúra jellegzetes vonását kell fölismernünk, hogy tulajdonképeni halottkultuszról oly értelemben, mint az az egyiptomi, hittita, vagy görög, római vallásban ismeretes, itt nem lehet beszélni. Egy ilyen kultúra, melyből a századokra számító monumentális művészet teljesen hiányzik, halottainak eltakarításában is csak a legközvetlenebb szükségét elégíti ki. Addig, amíg a halott emlékezete frissen él, amíg tehát ettől tartania kell, megtesz mindent, hogy a halottat kielégítse, jobban mondva, magát a halott ellen biztossítsa, de az emlékezettel arányosan fog a halottól való félelem is s végül egészen el is tűnik. Legjobb bizonyítéka ennek a Kréta szigetén sokszorosan tapasztalt tény, hogy régi sírokat és koporsókat egyszerűen feltörnek és a csontokat belőlük kidobálják, hogy új halottaknak csináljanak helyet; tipikusan látszik az az eset is, amit pl. Evans ír le egy isopatai sírnál (*Archaeologia*, 1913—4), amelyet, dacára annak, hogy 50 m hosszú folyosójával bizonyára a feltűnőbb sírépítkezések közé tartozhatott, pár évtized alatt annyira elfeledtek, hogy folyosóját áttörve egy újabb sírkamrát vágtak beléje. A szegényebb néposztály egyáltalában kevés gondot látszik fordítani a minosi Krétán halottaira.³⁷ Több helyen, így pl. Gurnes, Palaikastro temetőiben találtak igen régi EM. és MM. temetőket, melyeknek tömegsíraiban a vékony falakkal elválasztott rekeszekben egymásra dobálva heverték a csontvázak tömegei s hogy ezek nem katonai tömegsírfélék, azt bizonyítja az, hogy a csontvázak közt női és gyermekcsontvázak is voltak. Használt törött agyaghordók és larnaxok elég jók voltak arra, hogy a halottat nagy ügyvel-bajjal belegyömöszöljék. Síremlék, vagy a sírban a halottá vonatkoztatható bármilyen följegyzés, ami az egykori hittita és egyiptomi sírokban már virágzik, itt természetesen hiányzik. A legrégebb állapotot valószínűleg itt is az a jellemző primitív módszer jelzi, ami a hasonló fokú mediterrán kultúrák helyein mindenütt feltalálható, hogy t. i. a halottat ott temették el, ahol lakott, az ő jogos birtokában. Ilyen ház alá temetett sirt találtak pl. Knossosban is (BSA VI. 77). Talán ennek a maradványa az EM.-korszakban igen gyakori barlangsír (a barlang itt a legrégebb lakásformák közé tartozik) és e barlangokat

pótló illetőleg utánzó sziklába vájt különböző formájú mesterséges sírűreg. Valószínűleg a régi kerek krétai házakat utánózták az ugyane korban tipikus kerek sírépítmények, az ú. n. tholosok is.³⁸

A halottal azt temették el Krétán is, amire életében is szüksége volt, illetve kedvét lelte. Így tehát a leggyakoribb sírleletek a vázák, török, lándzsa- és nyílhegyek, borotvák, tükrök, gyöngyök, gyűrűk s egyéb ékszerek (ezek közé kell talán sorolnunk a minden sírban, s a szentélyekben is, előforduló csigákat, a vadembernek ma is kedvelt cicomáját).³⁹ Föltétlenül valószínű, hogy a sok sírban talált füstölőedények (Evans egy isopatai sírban még füstölőszert is lelt a füstölőedény fenekén), a rhytonok és az ú. n. Schnabelkannék, az agyagidolok (köztük pl. Gurnesben Arch. Anz. 1915, 197. a petsofái női agyagidol párja), terrakotta- s agyagállatkák, madarak,⁴⁰ kettős fejszék, a gurniai kigyósedényekhez hasonló rituális vázák (pl. Isopátán, Archaeologia, 1913—14, tomb 2). Oltárt ugyan nem találtak sehol, de pl. a ligortynói sírkamrában lelt háromlábú asztalka ezt helyettesíthette s áldozati füst nyomait több esetben fedezték föl. Leginkább tanuskodik még egy állandóbb kultuszberendezésről az Evans-féle ú. n. kettős fejsze sírja, amelyben a krétai szentélyek jellegzetes falmelletti padja is megvan.⁴¹ Halottkultuszra mutat a gurnesi sírok közt talált kifalazott gödör sok száz durva kannácskájával.

Itt kell szólnunk a sokat vitatott hagia triadai szarkofág képeiről is.⁴² A szarkofág két hosszabb oldalán látható képek minden bizonnyal áldozati jelenetet ábrázolnak; különösen bizonyítja ezt a talapzatra tűzött díszes kettősfejszék, a köztük álló nagy edény, melybe az asszonyok ünnepélyes vallásos menetben folyadékot hordanak, a zenészek, az állatokat cipelő papi férfiak, a konvencionális kultuszfaçade. A probléma, mely bennünket ezúttal foglalkoztat, az a merevtartású emberi alak, aki láthatólag a kultuszcselekmény középpontjában áll. Az uralgó magyarázat szerint ez a halott, Meurer (Arch. Jahrb. 1912, Goldschmuck der myk. Schachtgräber) szerint múmia, aki a sír előtt állva fogadja az áldozatot s ugyanez a halott volna ábrázolva a keskenyebb oldalra festett kocsin is. Eltekintve attól, hogy a tömérdek őskrétai pecsétkő rengeteg tarka jelene közül egy sem ábrázol halotti kultuszból vett jelenetet, a múmia-készítésnek az egész krétai kultúra területén semmi nyoma sincsen s a szóbanforgó alakon sincs semmi, ami arra engedne következtetni, hogy múmiát vagy akár halottat akarna ábrázolni s még kevésbé lehet ezt a fogaton álló sötét alakról állítani. Talán Rodenwaldt (Ath. Mitt. 1912, 138. kk.) jár közelebb az igazsághoz, aki istenszobrot lát ebben a hívőknél (akárva, vagy véletlenül?) kisebb kezeten alakban, bár ily méretű szoborra sincs egyetlen adatunk sem e korból.

Képanyag. Ezzel elérkeztünk volna a krétai vallás legbőse-

gesebb, de egyszersmind legbizonytalanabb forrásának, a képanyagnak vizsgálatához. E képek kisebb részben falfestmények, túlnyomó számban pedig pecsét- és gyűrűkövek. Idevonjuk még a szentélyeken kívül talált egyéb figurális anyagot is. Ez anyag egy részét eddig legrendszerezesebben H. Prinz dolgozta fel (*Alt-kretische Religion*, Ath. Mitt. 1910) s ezért, de meg azért is, hogy mindjárt állást foglalhassunk vele szemben, ebből az értekezésből indulunk ki. Prinz tervezett dolgozatának csak egy részét adta ki, amely az őskréta istennőtípusokkal foglalkozik. Mindjárt hozzá is tehetjük, hogy ezzel az istenvilágot illetőleg a faladat legnagyobb részét megoldotta volna, mert férfistenalak alig fordul elő. Nem lehetetlen, hogy igazuk van azoknak, akik mint Evans s Harrison (*Themis* 1912) is, ezt a jelenséget egy matriarchalis társadalmi berendezkedésre akarják visszavezetni. Mindenesetre újabb bizonyítéka volna ez az őskréta kultúra főntebb hangoztatott primitívségének. Prinz hat istennőtípust különböztet meg: 1. a keblét tartó istennő (a megfelelő képanyag Prinznél mindig fel van sorolva), 2. a galambos istennő, 3. a kígyós istennő, 4. az oroszlanos istennő, 5. a virágot tartó istennő, 6. egyéb, legtöbbször nyilazva, vagy adoránsa előtt ülve, hattyúkkal stb. Ezeket az ábrázolásokat összehasonlítva az egykorú hittita istenábrázolásokkal, arra az eredményre jut, hogy legalább is az első öt típus egy és ugyanazon istennő különböző oldalainak kifejezése, amely istennő a kisázsiai Magna Materrel azonos s ez az azonosság nem közvetlen átvételen, hanem a kréta s kisázsiai népek eredeti törzsrökonságán alapszik. Prinz felfogását oly szakemberek, mint Rodenwaldt (*Ath. Mitt.* 1912, 138) és Karo (*Rel. d. äg. Kr.* VIII.) a rendelkezésre álló anyag elégtelensége miatt kétkedéssel fogadják, ellenben pl. Ed. Meyer s Poulsen⁴³ csatlakoznak hozzá. Nem árt tehát, ha egyszer konkrétan szembenézünk bizonyítókaival. Ami a két nép rokonságára vonatkozó föltevését illeti, azt a még szintén bizonyításra szoruló állítólagos vallási hasonlóságon kívül semmi sem támogatja.

Az első típus, a mellét tartó meztelen istennő, oly értelemben, mint a vele párhuzamba állított hittita-babyloni Istar-Astarte, Krétán egyáltalában nincs meg. Itt egyszerűen azok a neolith-korból átvett s mindvégig vallásos konzervativizmussal megőrzött idoltípusok lelhetők fel, amelyek egész Európában s különösen a Földközi-tenger mellékén a kő- és bronzkori kultúrákat jellemzik (l. Evans összehasonlító táblázatát Karo 10 és még Hoernes-Menghin *Urgesch. d. bildenden Kunst* 1925, 585.).⁴⁴ A 2. és 3. típust Krétán nem lehet különválasztani. Mint már fentebb rámutattam, e két típus az esetek nagyobb részében együtt, összeolvadva fordul elő, semmi okunk sincs tehát két külön istennőt alkotnunk belőlük. Nilsson egy kitűnő értekezésében e kígyós-madaras istennőt tekinti Athena ősének (*Anfänge der Göttin Athena* 1921). Szerinte a minosiak házi istensége a harcias szárazföldi mykenai dinasztia házi istene-

ként az egész székváros harcias védőistenévé fejlődött. Athena attributumai: az olajfa (v. ő. a minosi vallásos jelenetek elmaradhatatlan fáját!), a kígyó s a madár, továbbá nevének nem görög *ἄνη* végzete (v. ő. *Μυκήνη*) is ezt bizonyítják. Bármily megvesztegető is ez a hypothesis, addig, míg egyrészt a szárazföld s főkép a mykenaii Athen semmi adatot nem szolgáltat (az eddigi leletek mind krétai eredetűek), másrészt amíg a XII–VIII. századból összekötő adatok nem jutnak napfényre, csak föltevés, nem szólva arról, hogy mindeddig tökéletesen hiányzik a Nilssontól föltételezett harcias Athena-típus a krétamykenaii területen. Ami a hittitákhoz való viszonyát illeti, elég arra rámutatnunk, hogy a kígyós istennő itt amellett, hogy a krétaitól tökéletesen különböző megjelenésű (meztelen, oroszlánon áll, hiányzik a madár), egyedül Kadesh város istenségének ábrázolási formája s csak igen késői, XIX. dinasztiai egyiptomi emlékeken látható, tehát a kígyó esetleg egyiptomi hozzátétel is lehet. A legbonyolultabb talán az eredete a 4. típusnak, az oroszlános istennőnek. A megfelelő hittita istennőtől való különbözőség azonban itt is szembetűnő. Az utóbbira legjellemzőbb, hogy az oroszlán hátán áll. Ez a vonás Krétán teljesen hiányzik, ami annál feltűnőbb, mert az akrobata mutatványokban (melyek közt a bikán keresztülgúgrás mindenki előtt ismeretes) különösen kedvüket lelő minosi krétaiak ezt az ábrázolást föltétlenül átvették volna, ha az istennőt magát átveszik. A legfőbb bizonyítékul szolgáló knossosi pecsétkövön az istennő hegycsucsán áll, melynek lábánál két heraldikusan szembelyezett oroszlán ágaskodik. E heraldikus póz sem hittita sajátosság s nem ismerek oly hittita ábrázolást sem, ahol az istennő hegycsúcson állna. A jellegzetes hittita ábrázolásmód, amely azonban csak férfialakoknál (jazylykajai király: *Bilderatlas z. Relgesch. Religion der Hethiter* 1925, 1) fordul elő, az, hogy egyik hegycsúcsról a másikra lép az illető: ebben áll e motívum monumentális hatása s valószínűleg vallásos szimbolikája is.⁴⁵ Valóban a knossosi pecséten semmi sem mutat Kis-Ázsia felé s talán még legközelebb jár az igazsághoz Evans, aki a Knossos melletti Juktas hegy csucsán szentéllyel bíró istennő ábrázolását látja benne. Prinz amellett valamennyi heraldikus elhelyezésű oroszlánpárban, amelynek legismertebb példája a mykenaii oroszláncapu, az istennő templomának schematikus ábrázolását látja, amiben megint aligha lehet igaza. Két állat szimmetrikus szembelyezése általánosan elterjedt *művészeti* motívum, vallásos tartalma nincsen szükségképen, amint tisztára művészi jelentőségünk kell tekinteni a griffet és a sphinxet is a krétai emlékeken. Meggondolásra készítet az a pecsétkö (Karo 68), amelyen egy férfi tart nyakánál fogva két csimpaszkodó oroszlánt. Tekintve a férfiisten nagy ritkaságát Krétán, feltűnő ez ábrázolás hasonlósága a Kr. e. III. évezred végéről való oroszlánigázó Gilgamesh-vel (*Weber Kunst der Hethiter* 1921, 22–3). Ha ez így van, akkor azok a pecsétek, amelyeken nő (Karo 67), vagy a speciá-

lisan krétai fantasztikus démon (Karo 83) áll az oroszlánokkal, vagy éppen e férfiisten áll e démonok közt (Evans Palace Minos 532. fig.), nem egyebek, mint e típus variációi krétai felfogásban.⁴⁶ Az 5. típus, az ú. n. virágottartó istennő, szoros összefüggésben látszik lenni a fakultusszal (Karo 72, 77 stb.), ábrázolásai idillikus természeti miliőjükkal egy kulturáltabb kor erdei mezei istenségét mutatják, viszont a kettős fejszéhez való szoros kapcsolata ősi krétai eredetére vall.⁴⁷ Hittita területen a kettős fejsze kizárólag férfiisten (Teshub) kezében van. Különösen ezen istennő ábrázolásaiból láthatjuk, mily nagy szerepe volt a minosi kultuszban a táncnak.⁴⁸ A férfiistenségek jelentéktelen szerepét már említettük. Vajjon a fentemlített Gilgamesh valószínű kultuszt élvezett-e, vagy csupán mint mondai alak érintette Krétát, nem tudjuk eldönteni. A leghatározottabban felfelismerhető férfiistenség az ú. n. mykenai nyolcasalakú pajzs mögé bujtatott típus (Karo 58, 72): a pajzs védőereje személyesült benne át felsőbb vallásos erővé, hasonló folyamat azzal, amit a kettős fejszénél tapasztaltunk.⁴⁹

Ennyi az egész, amit a rendelkezésünkre álló archaeologiai anyagból lehet és szabad kiolvasni. Szándékosan kerültem a minosi vallást felváltó görög kultusszal való összehasonlítást, hogy megőrizsem a vizsgálódás elfogulatlanságát. Egy következő tanulmány feladata lesz a görög kultusz testéből kiválasztani a nem genuin hellén elemet s aztán megállapítani, mi ebből a minosi örökség.⁵⁰ Egyelőre megelégedtünk azzal, hogy megállapítottuk a minosi Kréta vallásának főbb vonásait. Ezek: a kultusz eredetisége s a neolith-kortól kezdődő megszakítatlan folytonossága, a kultuszformák ősi primitívsége s ennek megfelelően a női istenségek nagy szerepe.

Rövidítések:

- BSA. Annual of the British School at Athens.
 Arch. Jb. Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts.
 Amer. J. Arch. American Journal of Archaeology.
 Arch. Relw. Archiv für Religionswissenschaft.
 Eph. Arch. Ἐφημερίς Ἀρχαιολογική.
 JHS. Journal of Hellenic Studies.
 Mon. Ant. Monumenti antichi delle R. Accademia dei Lincei.
 Rev. ét. gr. Revue des études grecques.
 Ath. Mitt. Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts

Athen.

Arch. Anz. Archäologische Anzeiger (az Arch. Jb. melléklete).

EM. = korai, MM. = középső, LM. = kései minosi kor; ezeknek egyes periódusait római számokkal jelöljük, pl. EM. III, LM. II.

Jegyzetek:

¹ Meggyőzően mutatja ki a krétai hagyományt a geometrikus görög stílus emberábrázolásában ECahen Rev. ét. gr. 1925, 1—15. L. még Buschor Griech. Vasenmalerei, Poulsen Arch. Jb. 1906, 186; ezzel szemben Poulsen Der Orient und die frühgr. Kunst 1912, 108. — ² A

minosi jelzőt e dolgozatban tisztán a Kréta szigetén talált prehellén kultúrára alkalmazom, megkülönböztetésül a hasonló jellegű szárazföldi ú. n. mykenai kultúrától, melyet az újabb angol archaeologiai irodalom hellasi kultúrának is nevez. Magát a problémát is csak Kréta szigetére korlátozom nemcsak azért, mert e sziget teljesen különálló zárt kulturális provinciát alkotott (l. Fimmen *Kretisch-mykenische Kultur* 1924), hanem mert az egész égéi tengeri prehellén kultúra vallásos emlékeinek túlnyomó része eddig Krétáról való. A mykenai kultúra kérdése különben a legújabb ásatások következtében teljesen forrongó állapotban van s nincs kizárva még az sem, hogy lassan kiderül, hogy a monumentális mykenai kultúra urai görögök voltak. L. Mycenae. Report of the excavations of the BSA 1921—23, BSA XXV 1925 és Rodenwaldt ismertetését Gnómon 1926, 247. — ³ Az eddigi kísérletek legtöbbször abba a hibába estek, hogy mindenáron a krétai vallásnak valamilyen idegen nép vallásával (egyiptomi, szíriai, hittita, görög) való szoros kapcsolatát akarták kimutatni, ahelyett, hogy egyszer a krétai vallást önmagában kísérelték volna szemügyre venni. A legfontosabbak, amelyeket azonban a folyton szaporodó leletek túlnyomólag elavultakká tettek (ezt a sorsot remélhetőleg a jelen dolgozat sem fogja elkerülni): Evans *Mycenaean Tree and Pillar Cult*, JHS 1901, 99. kk.; Karo *Alt-kretische Kultstätte ArchRelw* 1904; Williams *Religion of the Minoans* (Boyd-Hawes *Gournia* 1908, 51. kk.; Dussaud *Civilisations préhelléniques* 1914, 7. fejj.; Glotz *La civilisation égéenne* 1923, 263. kk.; Karo *Religion des ägäischen Kreises* (Bildatlas zur Religionsgesch. 1925, V—XI.); Nilsson *Hist. of. Greek Religion* 1925, 1. fejj.

⁴ Evans *Palace of Minos*, 1921, 57. — ⁵ BSA, XIX, 35. — ⁶ Arch. Anz., 1908, 108. — EM. III—MM. I. szentély? Eph. Arch., 1906, 142. — ⁷ BSA, XXII, 356. — ⁸ Hasonló gyógyító istenség Tyliossosban, Eph. Arch., 1912, 229, és a Juktas-hegyen, l. alább. — ⁹ Mon. Ant., IX, 350. — ¹⁰ Mon. Ant., 1904, 405. — ¹¹ BSA, XIX, 1, Mon. Ant., VI, pl. X. — ¹² Evans *Palace Minos*, 160. — ¹³ BSA, XXII, 1, Evans *Palace Minos*, 501. — ¹⁴ Arch. Anz., 1909, 96. — ¹⁵ Felkutatója, Hogarth, BSA, XIX, 94, azt hitte róla, hogy a híres diktei Zeusbarlang, de ez tévedés volt, l. Halbherr, Mus. It., II. 905, és Beloch *Klio*, 1911, 433. — ¹⁶ Evans *Palace Minos*, 470. kép. — ¹⁷ U. o., 75. — ¹⁸ *Archaeologia*, 1913—14, 68. — ¹⁹ BSA, XI, 1. — ²⁰ Boyd-Hawes, *Gournia*, 47. — ²¹ E vázákrol Wide, Ath. Mitt., 1901, 247, igyekezett kimutatni, hogy durva istenszimbólumok, amikből a hengeraljú idol fejlődött ki. Ezzel szemben William (Gournia, i. h.) és Poulsen, Arch. Jb., 1906, 183. Hasonló vázák kerültek elő Priniában s másutt is. — ²² Mon. Ant., XIII, 71, ill., Arch. Anz., 1913, 119. — ²³ BSA, X, 217; régiebb állítólagos szentély ugyanitt, Arch. Anz., 1906, 98. — ²⁴ BSA, XXI, 1. — ²⁵ Mus. It., II, 913. — ²⁶ Az idai Zeusbarlang minosi leleteket nem tartalmazott, benne a kultusz közvetlenül a minosi korszak után kezdődhetett, legfeljebb a kultuszhely megválasztásában érvényesülhetett a minosi hagyomány. — ²⁷ Szembetűnő az analógia a mai primitívekénél. Pl. a barlangszentélynek, melyben az ausztráliai aranda-törzsbeliék őrzik szent fétiséket, a bejárata úgy el van rejtve, hogy a beavatatlan nem igen akadhat rá; a barlang környéke is „tabu”. Reallex. f. Vorgesch., VI, 1926, 14. — ²⁸ A fantasztikus kombinációkra hajlamos őskréta művésztet jellemzők azok az ábrázolások, ahol több ilyen oltár egy egész ú. n. kultuszfaçadeot alkot. Viszont a magányos „horn of consecration”-t a szent oltár leegyszerűsített, lerövidített, leglényegesebb alkotórészeiben megjelenített ábrázolásának lehetne tekinteni (Sjövall, i. h.). —

Ezzel szemben I. Hoernes-Menghin, *Urgesch. der bild. Kunst*, 1925, 521, aki az áldozati állat szarvának s holdszimbólumnak, Gaerte, *Arch. Relw.*, XXI, 72, aki egyiptomi hieroglifának tekinti. — Igen érdekesen támogatja Sjövall magyarázatát egy északarábiai oltárbrázolás (Perrot-Chipiez, IV, 392, fig. 206.), ahol az oltáron e szarvalakú tűzborda ágai közt egy bukranon van. — ²⁹ V. ö. Pigorini, *Culto delle armi di pietra nell'età neolitica* Bull. paletn. ital., 1885, 33, 1911, 134, és Collini, u. o., 1902, 176. — ³⁰ Krétán a kettős fejsze kizárólag női istenség kezében van. — ³¹ A minosi kettősfejsze kultuszáról, Cook, *Zeus*, II, 3, és Cook, *Cretan Axe Cult* (III. Int. Congr. Hist. Rel., 1908, II, 184), valamint Mosso, *Dawn Medit. Civilis.*, 1914, 8. fejezet. A krétai kultusz önállóságát hangsúlyozza, Schweitzer, *Herakles*, 1924, 29. — Nem minden kettősfejsze vallásos jellegű, különösen nem az a knossosi palota rengeteg falbavésett jele. Rouse, *JHS*, XXI, 268, a krétai labirinthosmondát a knossosi palotára értelmezte oly módon, hogy az, szerinte, a káriai eredetű Zeus Labrandeusnak volt szentelve (labrys, káriai neve a kettősfejszének, a palota tehát a „labrysös épület”). Ezzel szemben hangsúlyozzuk, hogy kettősfejszét tartó férfisten a minosi Krétán eddig ismeretlen. — RHall, *JHS*, XXV, 320, szerint a labirinthos egyiptomi eredetű! — ³² Evans, *Palace Minos*, 51, Mosso, *Dawn Med. Civ.*, 148. — ³³ Hogy e tartás általában az idolkok különböző gesztusai mit jelentenek, bajos volna megmondani. V. ö. Collignon, *Rev. ét. gr.*, 1903, 299, MMeyer, *Arch. Jb.*, 1892, 196, Wide, *Ath. Mitt.*, 1901, 247, SRcinach, *Sculpture en Europe*, 74. — A hengerszerű aljat megtaláljuk pl. a kličevaci (Szerbia) bronzkori agyagidolnál (Hoernes-Menghin, 1925, 409.) és a későbbi boiotiai görög harangaljú nőfiguráknál (Wide, *Ath. Mitt.*, 1901, 252.). — ³⁴ Ez ellen I. Boyd-Have, *Rep. Amer. Explor. Soc.*, 1904, 41. — ³⁵ A fentén kívül még pl. Tyliissosban is, *Eph. Arch.*, 1912, 229. — ³⁶ Csak megemlítjük, bár ma már teljesen történelmi értékű, Evans sokat hangoztatott elméletét a krétai oszlopkultuszról. Eddig nem sikerült találni oly oszlopot, melynek ne volna az illető épületben valami funkciója. A híres mykenai oroszlánkapu oszlopa is egy rendes épületeszlop másolata, még a rajta fekvő gerendák is ki vannak képezve.

³⁷ V. ö. különösen Seager, *The Cemetery of Pachyammos, Crete*, 1916, és Xanthoudides, *The Vaulted tombs of Mesará*, 1924. — ³⁸ L. Fimmen, *Kretisch-mykenische Kultur*, 1924, 41, és 54. — ³⁹ L. különösen Evans, *Prehistoric tombs of Knossos*, 1905, u. a. *Tomb of the double Axe* (*Archaeologia*, 1913—14. I.); Boyd-Haves, *Gournia*; *Mon. Ant.*, XIV, 601; BSA, VIII, 290, XI, 268; *Arch. Anz.*, 1915, 196, stb. — ⁴⁰ Különösen szép egy messarai, *EM.*, III, 3 galambból álló csoport, Evans, *Palace Minos*, fig. 86. — ⁴¹ A sírkamrában lévő lemélyített sír, Evans szerint, a labrys alakját mutatja, amiben a szent kultusztárgyra való célzást lát. Tekintve az eset egyedülvalóságát, nehezen követhetjük Evanst feltevésében. — ⁴² *Mon. Ant.*, XIX, 6, *Arch. Relw.*, 1909, 161, *Arch. Jb.*, 1909, 162, Harrison *Themis*, 1912, 158, stb.

⁴³ Poulsen, *Der Orient und die frühgr. Kunst*, 1912, 74, még tovább megy Prinznél, s az állítólagos egyezéseket a krétaiknál a hittitáktól való átvételnek tartja. — E. Meyer, Reich und Kultur der Chetier, 1914, 20, annyira megy, hogy a boghazköji palota alaprajzát (i. m., fig. 8.) azonosan tartja a krétai palotákéval. Egy pillantás meggyőző mindenkit arról, hogy nagyobb különbséget, mint e kétféle alaprajz közt, alig lehet találni. V. ö. Schweitzer, *Herakles*, 1923, 23. — Még tarthatatlanabb egynehány krétai emberbrázolás csúcsos, ú. n. hittita

süvegével való bizonyítás. Talán schol a kalapdivatnak oly szeszélyes gazdagsága nem található, mint ennél a nyugtalan, állhatatlan krétai gyermeknépnél. Csak a következő változatokra utalok: Bossert, *Alt-kreta*, 1923, fig. 76—78, 89, 94—97, 100/b, 101—103, 105, 107, 108, 117, 120, 133, 140, Karo, *Atlas*, fig. 58. Az a két-három „hittita”-süveg nem mond semmit, különösen, mikor ugyanazt a prehisztórikus Sardinian is megtaláljuk. Jellemző különben, hogy a hittita hatás szempontjából legtöbbet hangoztatott oroszlánok közt, hegytetőn álló knossosi istennő fején (Karo, *Atlas*, fig. 66.) nincs süveg. — ⁴⁴ L. még Fritze, *Arch. Jb.*, 1897, 199, és S. Reinach, *Rev. arch.*, 1895, 367. — ⁴⁵ V. ö. Ward, *Amer. J. Arch.*, 1899, 1: Hittite Gods in Hittite Art. — ⁴⁶ Ezzel szemben Poulsen, *Arch. Jb.*, 1906, 177, a prehistorikus Egyiptom krokodilfojtogató istennőjével hasonlítja össze a minosit. V. ö. még u. a. Der Orient, stb., 60. — ⁴⁷ Xanthoudides, *Eph. Arch.*, 1900, 26. — ⁴⁸ A táncnak a minosi kultuszban való szerepét termékenységi varázsnak magyarázza Bogojevsky az orosz csász. arch. int. *Memoires*-eiben, 1912, 52. — Hammarström, *Ein minoischer Fruchtbarteitszauber* (*Acta Acad. Abo. III.*), 1922, a híres hagia triadai steatit vázán (Karo, *Atlas*, 63.) lévő vidám gyorsütemű menetet nem aratási ünnepnek magyarázza, mint az eddigi magyarázók túlnyomó része, hanem a föld termékenységének előmozdítására rendezett körmenetnek, melynek résztvevői a római lupercusokhoz hasonlóan, körülfutják a földet, a képen látható villa-szerű tárgy ruta s görbe bot, az augur (auget!) lituusának öse. — Ezzel szemben ismertetője, Lamer (*Phil. Wochenschrift*, 1923, 595.), továbbra is a profán jelleg mellett foglal állást. Kétségtelen, hogy pl. a jelenetben szereplő egyiptomi szisztrum meggondolásra késztet, Hagia Triadában nem ez az egyetlen egyiptomgyanus elem (szarkofág hajója, szfinx, „múmiája”), de hogy a vallásos tárgyakkal együtt nem feltétlenül megy át vallásos jelentőségük is, arra elég példa az ismert ankh-szimbólum, amely az egész mediterrán prehistórikus kultúrában el van terjedve, de félreértve, továbbfejlesztették emberi figurává, l. Hoernes, *Urgesch. d. bild. Kunst*, 1898, t. X. — ⁴⁹ Rodenwaldt, *Ath. Mitt.*, 1912, 138, szerint, palladionszerű kultuszszobor. L. még *Eph. Arch.*, 1887, pl. X, 2, Harrison, *Themis*, fig. 10, *Rev. ét. gr.* 1905, 1, *Arch. Eph.* 1898, 110. — Meg kellene még említeni az Evans leírta boiotiai (krétai művész-től eredő) pecsétköveket, melyekhez Evans, *JHS*, 1925, 1, messzemenő magyarázatokat fűz, de egyrészt maguk az istentípusok semmi újat nem adnak, másrészt nagyon kétséges, hogy Krétához van-e vallásos szempontból közük. Maga Evans is szárazföldi mithosokkal hozza kapcsolatba őket, O. Weinreich, *Arch. Relw.*, 1925, 150, meg egyenesen históriai ábrázolást sejt mögöttük.

⁵⁰ Egynéhány kísérlet már történt ez irányban. Így: Thompson, *The Asiatic or winged Artemis*, *JHS*, 1909, 256, Mykenische Götter, *Wied.*, *Ath. Mitt.* 1901, 252, Evans *Minoan element in Hellenic life*, *JHS*, 1912, 277, Frothingham, *Medusa Apollo and the great Mother*, *Amer. J. Arch.*, 1911, 349, Nilsson, *Anfänge der Göttin Athena*, 1921, *Min-gazzini*, *Culti e miti preellenici in Creta*, 1924.

(Berlin.)

LAJTI ISTVÁN.

ATTILA ÉS BUDA.

— Adalékok a Priskos-szöveg történetéhez. —

Folyóiratunk legutóbbi számában (102—104. lk.) Tolnai Vilmos „Attila és Buda testvérsége” kérdését vizsgálva, arra az eredményre jut, hogy a történeti és mondai hagyomány szerint Buda volt a fiatalabb testvér s az ezzel ellenkező irodalmi hagyományt, mely szerint Attila az ifjabb, csak Arany Buda halála c. eposza vitte be a köztudatba. Tolnai Thierry és Juvencius Calanus műveiben kutatja a felfogás eredetét s eközben arra a meglepő megállapításra jut, hogy Priskos követsége idején (448) Buda még élt. Minthogy Tolnai dolgozata végén „a többi részlet megfejtése”-t „a bizánci görög nyelvtudósokra” bízta, a következőkben óhajtom, ha nem is a többi részlet, de a felvetett kérdések lényegét tisztázni.

A bizánci történeti irodalomban volt a húnok történetének egy monographikus feldolgozása, Priskos rhetor híres műve, mely a X. századi Suidas tanúsága szerint nyolc könyvben Bizánc történetét és az Attilára vonatkozó eseményeket (ιστορίαν Βυζαντιακήν καὶ τὰ κατ' Ἀττίλῃαν) örökítette meg. Priskos kortársa volt Attilának, a 448. évi bizánci követség kíséretében személyesen is felkereste a hún királyt s így tudósításai teljes hitelt érdemelnek.¹ Sajnos azonban, műve eredeti fogalmazásában elveszett. Manapság csak töredékeket ismerünk belőle, melyek későbbi írók műveiben maradtak ránk, akik Priskos munkáját forrásként felhasználták. Nemsokkal Priskos halála után, a VI. század elején Eustathios Epiphaneus egy világkrónikát készített és pedig oly módon, hogy a régebbi írók műveit kivonatolta. Forrásai között volt Priskos is, akinek munkájából így egy kivonat készült. Eustathios műve azonban maga is elveszett. Utána a bizánci írók egész sora merített Priskosból részben közvetlenül, részben Eustathios kivonata útján, így a VI. században Malalas, Prokopios, Stephanos Byzantios, Euagrius és Jordanes (ez utóbbi Cassiodorius elveszett művének közvetítésével), a VII. században Johannes Antiocheus, a IX. században Theophanes, a X. században pedig Suidas és Konstantinos Porphyrogenetos császár. Ez utóbbinak köszönhetjük, hogy Priskos művéből nagyobb összefüggő töredékeket is ismerünk. Konstantinos császár, hogy a régebbi írók műveit a feledéstől megóvjá, nagy encyclopaedikus gyűjteményeket készíttetett, melyek különböző kategóriák szerint csoportosítva tartalmazták a történetírók műveiből készített kivonatokat. A követségekről (περὶ πρεσβειῶν) szóló gyűjteményben maradtak ránk Priskos

¹ Ezt a felfogást vallják az összes kutatók; K. Bierbach értekezése (Die letzten Jahre Attilas, 1906.), mely igyekszik Priskos hitelét megingatni, komolyan nem jöhet számba.

töredékei s köztük a III. és IV. könyvből a bizánci követség 448. évi útjának leírása. E különböző utakon ránk maradt töredékekből kell tehát rekonstruálnunk Priskos tudósítását Attila és Buda viszonyára vonatkozólag. A Priskostól független források csak másodsorban jöhetnek tekintetbe.

A konstantinosi exerptumokban sehol sem említi Priskos a két testvér életkorának viszonyát, aminthogy ezekben a töredékekben Bleda haláláról sincs szó.² A Priskosból merítő, fent felsorolt többi író közül is csak Jordanes és Theophanes tudnak erről az epizódról. A Jordanes-féle hely, melynek egy részét Tolnai is idézi, így hangzik: „post quorum obitum cum *Bleda germano* Hunnorum successit in regno, et, ut ante expeditionis, quam parabat, par foret, augmentum virium parricidio quaerit, tendens ad discri men omnium nece suorum... *Bleda* enim *fratre* fraudibus interempto, qui magnae parti regnabat Hunnorum, universum sibi populum adunavit, ...” (Get. 35, 180—181. ed. Mommsen, MGH. AA. V. 1.). Tolnai ezt arra magyarázza, hogy Bleda Attilának öccse volt. A germanus szó azonban nem jelent „öccs”-öt. Jordanes nyelvhasználatában is egyszerűen a frater-t helyettesíti s azt sok helyütt egészen kiszorítja.³ Jordanes e tudósítása tehát azok közé az adatok közé tartozik, melyek a két testvér korbéli különbségét nem jelölik meg. Sokkal fontosabb azonban s e kérdést illetőleg döntő jelentőségű a IX. századi Theophanes krónikájának idevonatkozó részlete, mely így hangzik: ... ἐν τῷ μεταῦ Ἀττίλας, ὁ Μουνδίου παῖς, Σκυῖθης, γενόμενος ἀνδρείος καὶ ὑπερήφανος, ἀποβαλὼν Βδελλάν,⁴ τὸν πρεσβύτερον ἀδελφόν, καὶ μόνος ἄρχων τὸ τῶν Σκυθῶν βασίλειον, οὗς καὶ Οὐννοὺς καλοῦσιν, κατατρέπει τὴν Θράκην.” (Theophanis Chronographia, rec. C. de Boor, I. Lipsiae, 1883. 102. l.) E forrás tehát Bledat félreérthetetlenül Attila bátyjának nevezi. Theophanes műve húnokra vonatkozó részleteinek forrása Priskos elveszett munkája volt. Ő maga ugyan csak egy helyen hivatkozik Priskosra,⁵

² Tolnai abból a körülményből, hogy Priskosnál a két testvér említésekor mindig elől áll Attila neve, azt olvassa ki, hogy Bleda volt a fiatalabb közülük. Ez azonban semmit sem bizonyít. Priskos, midőn művét jóval Attila halála után megírta, e fogalmazásban önkénytelenül is csak azt juttatta kifejezésre, hogy a rövidéletű Bleda jelentéktelen személyét háttérbe szorította öccsének, a nagy hún királynak hatalmas alakja, aki már testvére életében is vezető szerepet játszott.

³ L. Fr. Werner: Die Latinität der Getica des Jordanes, Halle, 1908. 130. l.

⁴ Bár a kéziratokban és Anastasios IX. századi latin fordításában (... Bdelta seniori fratre...) is ezt az alakot találjuk, kétségtelen, hogy ez nem más, mint régi másolási hiba Βδελάν helyett. Priskos konstantinosi és suidasi töredékeiben Βλήδας, a Chronikon Paschale-ban pedig Βλῆδας alakban találjuk e nevet. A Βλῆδας előfordul Prokopiosnál (De bello Gothico VII. 5. = ed. Haury II. 318-), mint egy Justinianos császár ellen küzdő gót vezér neve.

⁵ Ed. cit. I. 116.

de műve egyes részleteinek a konstantinusi exerptumokkal való egyezése világosan bizonyítja ezt.⁶ Így pl.

Theophanes, ed. cit.

p. 103 3—6: ἀναγκάζεται οὖν Θεοδόσιος πρεσβεύσασθαι πρὸς Ἀτίλαν καὶ ἑξακισχιλίας χρυσίου λίτρας ὑπὲρ τῆς ἀναχωρήσεως παρασχεῖν, χιλίων δὲ χρυσίου λιτρῶν ἐτήσιον φόρον αὐτῷ ἡρεμοῦντι προσομολογήσαι τελεῖν.

p. 108 5—7: ὁ δὲ Ἀτίλας εὐτρεπίζετο πολέμῃσιν. Μαρκιανῷ μὴ ἀνεχομένῳ τὸν φόρον αὐτῷ παρασχεῖν τὸν ὑπὸ Θεοδοσίου ταχθέντα.

Excerpta de legationibus, ed. C. de Boor, I—II. Berolini, 1903.

p. 576 25—29: καὶ ἐπὶ τοῖσδε ἐσπένδοντο, ὅπως ἐκδοθεῖεν μὲν τοῖς Οὐννοῖς οἱ φυγάδες, καὶ ἕξ χιλιάδες χρυσίου λιτρῶν ὑπὲρ τῶν πάλαι συντάξεων δοθεῖεν αὐτοῖς· φόρον δὲ ἔτους ἑκάστου δισχιλίας καὶ ἑκατὸν λίτρας χρυσοῦ σφίσι τεταγμένον εἶναι.

p. 583 11—14: Ὅτι ὁ Ἀττήλας μετὰ τὸ τὴν Ἰταλίαν ἀνδραποδίσασθαι ἐπὶ τὰ σφέτερα ἀναζεύξας τοῖς κρατοῦσι τῶν ἑψῶν Ῥωμαίων πόλεμον καὶ ἀνδραποδισμόν τῆς χώρας κατήγγελεν, ὥς μὴ ἐκπεμφθέντος τοῦ παρὰ Θεοδοσίου τεταγμένου φόρου.

Ugyanilyen szoros egyezést mutat Theophanes művének Attila halálára vonatkozó részlete Jordanes megfelelő helyével, ahol az utóbbi határozottan Priskosra hivatkozik.

Theophanes, ed. cit.

p. 108 7—10: μεταῦ δὲ κόρης εὐπρεποῦς τιнос ἑρασθεῖς καὶ τὸν πρὸς αὐτὴν γάμον ἐπιτελῶν οἰνωθεὶς τε σφόδρα καὶ ὑπνῳ βαρῆθεις, αἵματος ἀθρόον διὰ ῥινῶν τε καὶ τοῦ στόματος ἐνεχθέντος, τελευτᾷ τὸν βίον.

Jordanes: Get. 49, 254. (ed. cit.)

Qui, ut *Priscus historicus refert*, exitus sui tempore puellam Ildico nomine decoram valde sibi in matrimonio post innumerabiles uxores, ut mos erat gentis illius, socians eiusque in nuptiis hilaritate nimia resolutus, vino somnoque gravatus resupinus iaceret, redundans sanguis, qui ei solite de naribus effluebat, dum consuetis meatibus impeditur, itinere ferali faucibus illapsus extinxit.

Mindezen bizonyítékok után nem lehet többé kétséges, hogy az Attila és Bleda viszonyára vonatkozó fenti tudósítást szintén Priskos művéből merítette Theophanes, aki természetesen mint mindenütt, úgy itt is megrövidítette forrása szövegét. E forráskritikai vizsgálódások folyamán tehát eljutottunk Attila és a hunok történetének leghitelesebb kútfőjéhez, mely szerint Bleda Attilának bátyja volt és nem öccse.⁷ Arany János

⁶ Theophanes és Priskos viszonyával már Haury is foglalkozott röviden (Procopii Caesariensis Opera I. prooem. VIII. sk. lk.), de igen sok részlet, így az alábbiak is, elkerülték figyelmét.

⁷ Juvenius Calanus Tolnai idézte nyilatkozata tehát a történeti igazságot fedi. Megemlítem különben, hogy ez az író, akinek főforrása Jordanes műve volt, olyan helyeken is hivatkozik Priskosra, ahol Jor-

tehát — még ha Thierry nyomán indult is el — mint annyi más esetben, a Buda Halálában is azt a változatot fogadta el, melynek megvolt a maga epikai és történeti hitele.

Vizsgáljuk a következőkben azt a kérdést, vajjon élt-e még Bleda a bizánci követség hűnföldi tartózkodása idején? Priskos egyik konstantinosi töredékében, Attila híres lakomájának leírása közben megemlékezik a mór származású Zerkonról, aki öltözetével, hangjával és latin, hún, gót szavakból kevert beszédével a lakomázó társaságot — Priskos szavai szerint — „olt-hatatlan kacajra” fakasztotta. Viszont van Priskosnak egy másik Suidas lexikonából származó töredéke (s. v. Ζέρκων), mely elmondja e bohóc élettörténetét. Aspar, a bizánci hadvezér kapta őt ajándékba libyai tartózkodása idején. Amikor a húnok Thrakiába betörték, fogságba került s Attila és Bleda udvarába jutott. Az előbbi nem szívelte őt, Bleda azonban rendkívül gyönyörködött bolondságaiban s annyira kedvelte, hogy midőn egy ízben megszökött, visszahozatta, megbocsátott, sőt előkelő feleséget is adott neki. Bleda halála után — mondja a töredék — Attila Aetiusnak ajándékozta, aki viszont visszaadta őt Asparnak (L. Dindorf: *Historici Graeci Minores I. Lipsiae, 1870. 324. sk. l.*). Tolnai már most — minthogy Attila lakomáján Zerkon is résztvett —, azt következteti, hogy ekkor még Bleda is élt. Figyelmét azonban elkerülte az a néhány mondat, melyet Priskos konstantinosi töredékében Zerkon nevének említése után olvasunk⁸ s amely így hangzik: „μεθ' ὃν ὑπέισθη Ζέρκων ὁ Μαυρούσιος· ὁ γὰρ Ἑδέκων αὐτὸν παρὰ τὸν Ἀττίλῃαν ἐλθεῖν παρέπεισεν ὡς τῇ ἐκείνου σπουδῇ τὴν γαμετὴν ἀποληψόμενον, ἦν κατὰ τὴν τῶν βαρβάρων εἰλήφει χώραν τῷ Βλήδῃ περισπούδατος ὢν, ἀπολελοιπεί δὲ αὐτὴν ἐν τῇ Σκυθικῇ παρὰ τοῦ Ἀττίλῃα δῶρον Ἀετίῳ πεμφθεῖς· ἀλλὰ τῆς μὲν τοιαύτης διήμαρτεν ἐλπίδος, τοῦ Ἀττίλῃα χαλεπήναντος, ὅτι γε δὴ ἐς τὴν αὐτοῦ ἐπανήλθεν (Exc. de leg., ed. C. de Boor, 145. l.). E részlet, — mely szerint Zerkon abban a reményben, hogy hún földön maradt feleségét Edekon segítségével visszakapja, visszatért Attilához, — a legteljesebb összhangban áll a Suidas-megőrizte töredékkel, melynek mintegy folytatását képezi. Már Valesius észrevette ezt s a konstantinosi excerptumok 1648. évi párisi kiadásában utalt is arra, hogy a Suidas-féle töredék beillesztendő a konstantinosi

danes nem említi nevét (így ed. Bél, p. 115., 127.). Különösen figyelemreméltó, hogy az aquileiai gólya-monda elbeszélésénél is Priskosra hivatkozik, aminek helyességét kutatásaim más úton is megerősítették (v. ö. EPhK 38 (1914) 289. sk. lk.). Érdemes lenne tehát Juvencus Calanus művének forráskérdését tisztázni. Ugyancsak helyesen ítélte meg a két testvér életkorának viszonyát Thierry is, szintűgy Wietersheim—Dahn: *Geschichte der Völkerwanderung*, Leipzig, 1884. II. 224. l.

⁸ Minthogy e rész a Tolnai idézte bonni kiadásból sem hiányzik (205—206. l.), csak úgy tudom magyarázni a dolgot, hogy Tolnai talán a Szilágyi Sándor-féle szemelvényes magyar fordítást (Magyar Könyvtár 393.) használta, ahol az alább közölt görög szöveg magyar fordítása valóban ki van hagyva (41. l.).

fragmentum megfelelő helyére (a mai legújabb kiadás szerint Exc. de leg. 145,-be a Μαυρούσιος szó után).

Fentebb már említettük, hogy a konstantinosi gyűjtemények az eredeti szövegekből csak szemelvényeket adnak s ehhez most még hozzá kell fűznünk azt is, hogy Konstantinos császár munkatársai igen gyakran változtatásokat is eszközöltek az eredeti szövegeken. Minthogy mindég bizonyos eleve meghatározott tartalmi szempontok szerint válogatták ki az egymás mellé helyezendő részeket, sokszor megrövidítették az eredeti szöveget, itt-ott egész sorokat, sőt oldalakat kihagytak, a kihagyások áthidalására beleszúrták saját szavait s egyes szerintük mellékes epizódokat egészen rövidre vontak össze.⁹ Kétségtelenül megállapítható ez a tény oly íróknál, melyek a konstantinosi gyűjteményeken kívül eredeti szövegükben is reánk maradtak. Ugyanígy jártak el a Priskos-szöveggel is, amint ez világosan látható oly töredékeknél, melyek véletlenül más, későbbi írók műveiben is fennmaradtak. Így pl. jellemző az Isten kardjára vonatkozó elbeszélés, melyet Jordanes is megőrzött, de teljesebb és eredetibb alakban, mint a konstantinosi gyűjtemény.

Exc. de leg. 142 17—22:

... ἔσσεσθαι δὲ οὐκ εἰς μακρὰν τῆς παρούσης αὐτῷ δυναμέως αὔξησιν· σημαίνειν καὶ τοῦτο τὸν θεὸν τὸ τοῦ Ἄρεος ἀναφάναντα εἶπος, ὅπερ ὄν ἱερὸν καὶ παρὰ τῶν Σκυθικῶν βασιλέων τιμῶμενον, οἷα δὴ τῷ ἐφόρῳ τῶν πολέμων ἀνακείμενον, ἐν τοῖς πάλαι ἀφανισθῆναι χρόνοις, εἶτα διὰ βοός εὐρεθῆναι.

Jordanes: Get. 35, 183. (ed. cit.)

qui quamvis huius esset naturae, ut semper magna confideret, addebat ei tamen confidentia gladius Martis inventus, sacer apud Scytharum reges semper habitus, quem *Priscus istoricus tali refert occasione detectum* cum pastor, inquires, quidam gregis unam boculam conspiceret claudicantem nec causam tanti vulneris inveniret, sollicitus vestigia cruoris insequitur tandemque venit ad gladium, quem depascens herbas incauta calcaverat, effossumque protinus ad Attilam defert quo ille munere gratulatus, ut erat magnanimis, arbitratur se mundi totius principem constitutum et per Martis gladium potestatem sibi concessam esse bellorum.

Hasonlóan jellemző hely a következő, ahol a konstantinosi exceptatorok nyilván kihagyták az Attila szállására vonatkozó helymeghatározást.

⁹ L. erről a kérdésről C. de Boor: Zu den Excerptsammlungen des Konstantin Porphyrogennetos, Hermes 19 (1884) 123—148. — C. de Boor: Römische Kaisergeschichte in byzantinischer Fassung, Byzantinische Zeitschrift, 1 (1892) 13—33. — C. de Boor: Suidas und die Konstantinische Excerptsammlung, u. o. 21 (1912) 381—424. és 23 (1914) 1—127. — Täubler: Zur Beurteilung der constantinischen Excerpte, u. o. 25 (1925) 33—40.

Exc. de leg. 133 26—30:

καὶ ποταμούς τινας διαβάντες ἐν
μεγίστῃ παρερινόμεθα κύμῃ, ἐν ἣ τὰ
τοῦ Ἀττίλα οἰκήματα περιφανέστερα
τῶν ἀπανταχοῦ εἶναι ἐλέγετο ξύλοις
τε καὶ σανίσιν εὐξέστοις ἡρμοσμένα
καὶ περιβόλῃ ξυλίνῃ κυκλούμενα οὐ
πρὸς ἀσφάλειαν, ἀλλὰ πρὸς εὐπρέπειαν
συλλαμβάνοντι.

Jordanes: Get. 34, 178. (ed. cit.)

ad quem in legatione se missum
a Theodosio iuniore *Priscus istori-*
cus tali voce inter alia *refert*:
ingentia si quidem flumina, id est
Tisia Tibisiaque et Dricca transi-
entes venimus in loco illo, ubi
dudum Vidigoia Gothorum fortis-
simus Sarmatum dolo occubuit;
indeque non longe ad vicum, in quo
rex Attila morabatur, accessimus,
vicum inquam ad instar civitatis
amplissimae, in quo lignea moenia
ex tabulis nitentibus fabricata rep-
perimus, . . .

Azt hiszem, hogy e bizonyítékok alapján teljesen nyugod-
tan elfogadhatjuk azt a feltevést, hogy a Zerkonra vonatkozó
Suidas megőrizte töredék Priskos eredeti szövegéhez tartozott
s ezt az illető helyen a konstantinosi gyűjtemények készítői
hagyták ki, mert a követségi leírásban felesleges kitérésnek
minősítették. Viszont azonban, minthogy Suidas lexikonának
történeti anyaga jórészt a konstantinosi gyűjteményekből van
véve, az is nagyon valószínű, hogy e töredék helyet foglalt
egy másik olyan konstantinosi gyűjteményben, melybe tárgya-
nál fogva beleillett. Hiszen ismeretes, hogy Konstantinos csá-
szár munkatársai sokszor kínos pontossággal végezték felada-
tukat s a szövegeket tartalmuk szerint részekre szabdalták,
itt-ott egy „Keresd itt és ott” utalással jelezve eljárásukat.
Zerkon élettörténetére az összefüggő töredékek teljes fényt
derítenek s ezzel megdőlnék Tolnai következtetései, melyeket
a csak részben ismert szöveghez fűzött. Zerkon Aspartól vissza-
tért Attilához s így találkozott vele Priskos és a bizánci köve-
tek 448-ban Attila lakomáján.¹⁰ Ebből azonban még az is követ-
kezik, hogy Bleda akkor már régen nem volt az élők sorában.
Hogy azonban e kérdést illetőleg minden kétséget eloszlassunk,
vegyük szemügyre Priskos többi helyeit, amelyeken Bledát
említi.

Az egykorú forrásokból megállapítható, hogy Ruas hún
király halála 433-ban következett be Konstantinápoly közelé-
ben.¹¹ Erre az évre vonatkozik Priskos első töredéke, melyben
Attila és Bleda nevével találkozunk, mint akik Ruas halála
után átvették az uralmat (Exc. de leg. 121¹⁷⁻¹⁹). Ők ketten
kötik meg a bizánciakkal ugyanazon évben a margosi békét

¹⁰ Thierry, aki ugyan sokszor téved s aki az egykorú forrásokat
sem ismerte teljesen, e helyt Priskos szövegét követi, midőn „még
egyszer visszahozatja Zerkont Attila udvarába”.

¹¹ Sokrates: Hist. eccl. VII. 43. = Migne: PG. 67. 831—833. —
Theodoretos: Hist. eccl. V. 37. ed. Parmentier, 340. l.

(u. o. 122²⁰—22). Ettől kezdve Bleda Priskos töredékeiben sokáig nem szerepel s neve csak a 448. évi követségi útleírásban bukkan fel újra. Amidőn a bizánci követeket vihar éri, egy faluba tévednek be, melynek uralkodónőjéről Priskos azt mondja: μία δὲ αὕτη τῶν Βλήδα γυναικῶν ἐφερόναι (u. o. 131³²). Tolnai ebből arra következtet, hogy Bleda ekkor még élt s helyteleníti a Thierrynél és másoknál található felfogást Bleda „özvegyéről”. Megengedjük, hogy az ἐφερόναι-ben rejlő értelemnek ez túlságosan szabad paraphrasisa, de a jelentését mégis helyesen adja vissza: a kérdéses nő egyike volt vala Bleda feleségeinek, régen, amikor t. i. még élt. Egyébként a 448. évi követségi leírás figyelmes átolvasása is kétségtelenné teszi, hogy Bleda ekkor már nem élhetett. Az, hogy Priskosnak Bleda halálára vonatkozó tudósítása, mint művének annyi más részlete, elveszett, érthető, de az, hogy ő a hún udvarban jártában egy szóval se emlékezzék meg Bledáról, ha akkor még élt volna, elképzelhetetlen. Priskos Attila udvarának minden számottevő alakját bemutatja; hogy mellőzhette volna hát a hún király bátyját, ha az még oly rossz viszonyban lett volna is vele. Sőt talán éppen ezért szólt volna róla, mert hiszen Attila emberi vonásait mindenütt hűen rajzolja. Van azonban a követségi leírásban még egy hely, ahol Priskos Bledát régebbi eseményekkel kapcsolatban említi. Tudósítása szerint Attila udvarában két Constantinus szerepelt írnokeként. Az idősebbik Sirmium püspökétől, midőn a húnok ostromolták a várost, kelyheket vett át, hogy azok segítségével a város elfoglalása után a foglyokat kiváltsa, később azonban a kelyheket elzalogosította egy bizonyos Silvanusnak. Utóbb Constantinuszt valami árulás gyanúja miatt Attila és Bleda keresztre feszíttette. Amikor aztán Attila (itt már csak egyedül szerepel) megtudta a kelyhek elzalogosítását, követelte Silvanus kiadását. Priskos a hún udvarban találkozott azzal a nyugat-római követséggel, mely ez ügyben Attilát felkereste. (Exc. de leg. 132²⁸—133²⁴.) E Constantinus utódja egy hasonló nevű írno volt, kit Attila (ismét egyedül) egyszer követként küldött Konstantinápolyba, ahol Theodosios császár feleséget ígért neki. Attila lakomáján már most emlékezteti a hún király a bizánci követeket a császár ígéretére (u. o. 146¹⁹—147⁷). Mindezekből a részletekből kitűnik, hogy Priskos mindenütt különbséget tesz Attila és Bleda együttes- és az előbbi egyeduralma közt, továbbá az is, hogy már jóval 448 előtt történtek olyan események, melyek intézését Attila Bleda nélkül, egyedül végezte. A Priskos töredékeiben található tudósítások kiegészítéseként megemlítem még, hogy Bleda haláláról az egykorú és közelkorú latin krónikák is tudnak. Bármennyire különbözők is ezek chronologiai adatai, abban az egyben mind meg-egyeznek, hogy Bleda halála 448 előtt történt.¹²

¹² Prosper Aquitanus és Cassiodorius 444-re, Marcellinus comes 445-re, a Chronicum Gallicum pedig 446-ra teszi. — Az újabb történet-

Végeredményképen tehát megállapíthatjuk, hogy a húnok történetének legmegbízhatóbb forrása, Priskos szerint *a két testvér közül Bleda (= Buda) volt az idősebb* s hogy az a részleteiben felderíthetetlen *tragédia*, mely ez utóbbi életét kioltotta, jóval a bizánci követség hűnföldi útja, vagyis 448 előtt játszódott le. Ezek után hátra van még annak a problémának a tisztázása, hogyan lett Buda a germán és magyar mondai hagyományban a történeti valóság ellenére fiatalabb testvérré. Ennek a kérdésnek a megoldása azonban, mely a magyar és német Attila-irodalom útvesztőibe vezet, már modern philológusaink feladata.

(Budapest.)

MORAVCSIK GYULA.

A KÖZÉPKORI HALÁLTÁNC KELETKEZÉSTÖRTÉNETE.

II.

A világirodalom első két haláltánca világosan mutatja az átmenetet újlegendakép és szöveg, valamint haláltánckép és szöveg között.

A legelső haláltáncszöveg a spanyol „La danza general de la muerte“, amely 79. nyolcsoros (a b a bb cc b) versszakból áll és a dialógusokat megelőző próza bevezetésében világosan megmondja, hogy nem spanyol eredetű mű, hanem fordítás: „Prologo en la transladaçion“.

Stammler és Künstle megállapításai nyomán feltehetjük, hogy francia eredetű latin szöveg volt a fordítás alapja, mert versformája, bár eredeti spanyol neve is van (verso de arte mayor) egy művészies szerkezetű latin költeményre enged következtetni. E versforma más spanyol művekben egyébként nem fordul elő. A keletkezés ideje vitás (1358?). Céljainknak már az is teljesen megfelel, ha a korhatárt a XIV. század második felében állapítjuk meg (1400 előtt).

A bevezetés után a Halál dicsekszik hatalmával. Ő az, aki mindeki számára bizonyos (a vadamori is így kezdődik). Az ő nvila leteríti a legerősebb óriást is. Miért járja az ember a földi élet hiú ösvényeit oly nagy szorgalommal, holott minden csak hamar elmúlik és ő felbukik, hogy többé fel ne keljen? — Az után három versszakot a hitszónok, egy szerzetes mond, aki a szentírásra való hivatkozás mellett jó tettekre, bánatra buzdít, mert mulandó az ember élete és sietnünk kell, mert ime már kezdi a Halál az ő szörnyű táncát, szomorú énekét, amelytől

írók általában a 445 ös évvel szokták jelölni Bleda halálát, így Wietersheim—Dahn, id. m. 224. l. és Gibbon—Bury: The history of the decline and fall of the Roman empire. London, 1908⁴. III. 420. — Legújabbban Alföldi András (Hadtörténelmi Közlemények 26 (1925) 29.) Priskosnak a két Constantinusra vonatkozó adatai alapján terminus ante quem-ül a 444. évet jelöli meg.

senki sem menekülhet. — Majd ismét a Halál szól az egész emberi nemhez és felszólítja, hogy vele táncoljon (a la danca mortal); aki nem szívesen jó, azt erőszakkal viszi. — Legelőször két ifjú hajadont szólít fel a táncra, akik igen szépek; most kénytelen-kelletlen az ő sötét, zavaros dalait hallgatják. Nem használ nekik sem virág sem ékesség, mert a Halálnak vannak eljegyezve... A Szentatyát is hívja a Halál. Illik, hogy e táncban is ő járja az előtáncot, aki oly hatalmas, hogy nincsen hatalmának párja az egész világon, — mondja a Halál. A pápa monológszerűen azon kesereg, hogy hiába van nagy hatalmi befolyása és hiába jár ki neki annyi tisztelet az emberek között, mégis meg kell magát adnia sorsának Jézust és Szűz Máriát hívva segítségül. Ilyen általános everymandialógusokat vált a Halál a többi rangfokozat megszemélyesítőjével is. A pápának még visszafelel a Halál, majd e felelet utolsó sorát már a következő személyhez intézi, a császárhoz. Ez a forma ismétlődik minden egyes alkalommal. Teljesen az everyman-motivumokból vannak e párbeszédék összefűzve: a szereplők ép úgy siránkoznak, kérlelik a Halált és dacolnak vele, mint Everyman, akár a legendában, akár a dialógusban. Embertársaik segítségét kérik: a király a vazallusokét. Majd a földi barátságából is úgy kiábrándulva, mint Everyman, búcsút vesznek tőlük: az apród a hölgyektől. A szereplő személyek arányosan el vannak osztva: 15 egyházi, 15 világi rangfokozat képviselői váltakoznak szabályszerűen egymástól. A rendfokozatok felsorolását mellőzzük.

Az első haláltánckép, mely szintén legendai jeleneteken épül fel és a párizsi haláltáncra épp oly élénk befolyást gyakorolt, mint a már tárgyalt spanyol haláltánc, a La Chaise-Dieu-ben (1400—1410) készült francia haláltánc. Amint az első szöveget nem kíséri kép, épp úgy az első kép szöveg nélkül jelenik meg. Négy pillért és három falmezőt tölt ki. Goette állítása szerint a II., III., IV. pillér képei későbbi betoldások; de ennek magában a képben nincsen sok alapja. Goette ezt az állítást valószínűleg csak azért kockáztatta meg, mert éppen a pillérek jelenetei voltak eddig érthetetlenek. Nem fogjuk elmulasztani épp ezeket a jeleneteket a fejlődés logikus sorrendjébe állítani, mert ezek feltűnően primitívebb kidolgozásúak, mint a közbeeső falmezők képei.

I. Az első pillér már egymagában is érdekes jeleneteket tár elénk. Ádám és Éva áll egymás mellett szembefordulva; közöttük egy rúdra a halálfejű kígyó kúszik. A festő valószínűleg valamely misztériumdráma hatása alatt e képpel akarta kifejezni, hogy a bűn zsoldja a Halál. A kép után következő prédikátor alakja és a szószék előtt ülve dudáló ördög²² jelenete azon-

²² Ezt az elmosódott, ülő alakot a berlini haláltánc dudáló ördögével azonosíthatjuk; annál is inkább, mert a duda felfelé nyúló hosszabb sípja még egészen tisztán felismerhető. Bár a ruha szelíd fodrai

ban már haláltáncjelenet, amelyet még az új legenda kapott s amely szintén csak azt bizonyítja, hogy az élők elcsalogatása a sípok hangjaival a misztériumdrámák ördögalakjairól ragadt a legenda Halál, ill. a halott alakjára.

I. Ezután az első falmező alakjai következnek: Pápa, császár, bíboros, király, („halottja” halotti lepelben), patriarcha (a halott leveszi a kalapját), connctable (előtte kard hever a földön; a halottal való harcban esett le?), érsek, lovag (női halott, újlegendaszerű motívum).

II. A következő pillérképnek két élője van: a püspök és nemesember. (Két személy itt teljesen elmosódott a képen, újabb átmeszelés következtében.) A püspök ül. A halottak pedig ahelyett, hogy élőket ragadnák meg, egy bizonyos irányba mutogatnak (legendaszerű jelenet).

2. A másik falmező alakjai: tanító, polgár, kanonok, kereskedő, apátnő, altiszt, apáca.

III. A harmadik pillérkép az uzsorást ábrázolja három halottal, akik nyilat és kígyókat tartanak kezükben (újlegendai halottak). Közülük két halott az orvost fogja közre, akit egy nyíl már eltalált (legendajelenet).

3. A következő falmező sorozatát az ifjú nyitja meg, akinek a harmadik pillérkép halottja egy kígyót mutogat magasra emelt kezében (legendajelenet). Társai: ügyvéd, regős, plébános, paraszt, szerzetes, gyermek, sekrestyés.

IV. Az egész haláltáncképet a negyedik pillérjelenet zárja le. Ösz remete (Macarius) a halottjával. Egy „halott” (legendajelenet), akihez egy prédikátor csatlakozik iratlappal kezében (az összlegenda megtért Everymanje) három élő, egy papot, egy nőt és egy világi férfit hajt maga előtt.

Az első haláltáncszövegben és képen olyan motívumokra ismerünk, amelyek az új legenda szövegére és képeire emlékeztetnek.

A spanyol szöveg elején ilyen jelenetnek tartjuk a prédikátor (megtért Everyman) és a két nő jelenetét. A két nő valószínűleg az újlegenda egy tisztán női változatának hatása alatt nyitja meg a haláltáncrendsort. Az őselegendának is volt olyan változata, amelyben csak három nő szerepelt. Ilyen változat hatása alatt szerepel a trier-homburgi és trienti legendaformában a nő, akire a misztériumdráma bűnbánó Magdolnájának vonásait ruházták. Ilyen női változat Jac. Ridingernek ismert haláltáncképe és magyar másolata.²³

és a bot bunkószerű vége viszont közelebb viszi ez alakot „a hallgatóság” megszokott ábrázolásához.

²³ A gömörmezei múzeumban őrzött olajfestménynek, amelyen kilenc nő táncol egy tizenkét haláltáncjelenettel bekeretezett képen, már Langlois (Essai historique philosophique et pittoresque sur les danses des morts par E. H. Langlois. Rouen. 1852 II. k. pl. XXV., 63. l.) és Küntle (i. m. 103. l.) is közölte kép és szövegeredetijét (Jac. Ridin-

Az első haláltánckép pillérjelenetei pedig feltűnően új legendatípusok. A rendfokozat képviselőinek jelenetei pedig az újlegendajelenetek másolatai. E tény alapján megállapítható, hogy az első haláltáncszöveg, az újlegenda szövegét, az első haláltánckép pedig az újlegendaképet kapcsolta a rangfokozathoz. A középkori haláltánc tehát az újlegendához csak a rangfokozatsort fűzte. Ennek egyetlen egykorú analógiája a vadomori.

Minthogy a középkori haláltáncok két csoportba oszthatók, — az első csoportban a legendajelenet a vadomori rendsor elején (főleg szövegekben: szövegfejlődésű haláltánc), a másodikban annak végén ismerhető fel (főleg képeken: képfejlődésű haláltánc) — az előbbi tételtől kiindulva azt következtettem, hogy kell olyan kéziratoknak létezniök, amelyekben a legenda valamely formája vagy a vadomori előtt, vagy után áll.

E feltevés helyességét négy adat igazolja:

1. Egy helytelenül Walter Mapes-nek tulajdonított XII. századi „Lamentatio et deploratio pro morte” című költemény a rangfokozatok felsorolása után leközi a „Visio Heremitaica”-t.

2. A ms. fr. 957. XIV. századi párizsi kéziratban is a vadomori után következik az őslégenda.

3. A ms. fr. 1555. számú XIV. századi párizsi kéziratban az őslégenda a francia vadomori elé került.

4. Ugyancsak a vadomori elé került az őslégenda a Cambridge-i Magdal. College Coll. Papys. 1938. számú XV. századi kéziratban. A szöveg a 957. számú párizsi kéziratével azonos.

Ezen adatok fontosságát az a fejlődéstörténeti tény alátámasztja, hogy az ősllegendakép idővel új legendai jelentést vett fel.

Mindezideig meg kellett elégednünk a felsorolt négy adattal és csak az ősllegendának már kifejtett új legendai jelentésére támaszkodva lehetett megállapítanunk, hogy ez az új legendai jelentés adta egy festőnek azt a gondolatot, hogy ne csak az őslégenda három királyát, hanem az eléje másolt vadomorinak alakjait is egy-egy (de most már ellenséges) „halottal” állítsa szembe. Az első haláltáncszövegben a vadomori szereplőinek és a Halálnak everymandialógussorát azonban csak azzal a feltevessel tudtuk megmagyarázni, hogy kell olyan kéziratnak is léteznie, amelyben az újlegendaszöveg mögé közvetlenül a vadomori szövegét másolták, úgyhogy ez utóbbi az előbbieket folytatásaként tűnhetett föl. Az újlegenda háromszoros everymandialógusának és az utána következő vadomoriszövegnek e kézirati kapcsolata adhatta azután a haláltáncszöveg költőjének azt az eszmét, hogy a három dialógus után még annyi dialógust írjon, ahány szereplője van az utánuk következő vadomorinak.

ger.) Münchenben személyesen kutatva a L. Rosenthal-féle antiquárium haláltáncképműkiállításán, egy tisztán latin nyelvű és egy német—latin nyelvű nyomtatványváltozatot találtam, amelyek viszont Jac. Ridingernek voltak mintái.

Kedves kötelességet teljesítek, amidőn Lábán Antal dr., a bécsi „Collegium Hungaricum” igazgatójának ez alkalommal fejezem ki legmélyebb hálámat és köszönetemet, hogy nekem, mint a fentnevezett intézet multévi tagjának, az intézet tudományos célját szem előtt tartva, nemcsak áldozatkészséggel lehetővé tette, hogy Münchenben személyesen kutatva döntő bizonyítékkal támogathassam az említett feltevésemet.²⁴

A müncheni állami könyvtár clm. 23.833. számú kéziratának 141/a lapján egy eddig ismeretlenül lappangó, prózában írt latin új legendaszöveget találtam, amelynek formája annyival teljesebb, mint a már tárgyalt legendaformák bármelyike, hogy az újlegenda mindhárom élőjének és a Halálnak dialógusát leközi; az első élő: „Dies alloquitur morti: O mors quam amara est memoria tua...” Utána beszél a Halállal a második és harmadik szereplő: „Uictus” és „infirmus”. A dives és victus alakja megfelel a homburgi kézirat gazdagjának és a karddal fenyegetőző szereplőjének. Ez utóbbi még a trienti kép Halállal párbajozó élőjére emlékeztet. Az infirmus motivuma everymanirodalmi vonás. E kézirat újlegendaszövege igen érdekes környezetben lép fel: a 139/a—140/a lapon egy 18 versszakból álló everymandialógus²⁵ előzi meg, amelyet a másoló talán Everymannek tulajdonít, aki megtér a Halál fenyegetéseinek hatása alatt, de akinek három társát megöli a Halál. A 140/a. lapon: Angeli syphonisantes deo dicunt: Miramur omnes quod orbis exul et hospes”, majd német fordításban: Uns Engel wundert all geleich...” éppúgy angyalok figyelmeztetik megtérésre Everyman három bűnös társát, miként a 3974. számú kéziratban. A 140/b lapon egy német vers mondja el a „gazdag” ember bűnös életének és halálának történetét rövid összefoglalásban: „von dem vns hie innen geschrieben stet”... A legendai jelenetek sorát a hármas dialógus után a 147/b lapon: „Wie der tod zu dem Menschen spricht ... Mensch gedenck an mich...” egy (a szövegértelelem szerint) koporsóban fekvő halott panaszaival zárják be. Tartalma körülbelül megegyezik a 3974. számú müncheni és a trieri-homburgi kéziratok koporsóban fekvő halottjának szövegével. Ennek az adatnak jelentősége növekszik azzal, hogy az „O mors quam amara est memoria tua” kezdetű hármas új legendadialógust a müncheni cod. lat. 7744. számú kéziratban közvetlenül az ú. n. Rosenheim-féle vadomori követi. A vadomori-monológusort egy „In senium vergo” kezdetű jelmondat szerű négysoros bevezetés előzi meg. Nem számítjuk a tételeink ellen szóló nehézségek közé azt a körül-

²⁴ Ugyancsak köszönettel tartozom R. Schmidbauer dr., az augsburgi könyvtár igazgatójának, G. Leidinger dr. a müncheni kéziratosztály igazgatójának és H. Sforza dr., a trienti Bibl. Communale igazgatójának, akik szíves útbaigazításukkal a legendaformák felkutatásában támogattak.

²⁵ Incipit tractatus de gemitu et dolore mortis. Adolescens querit. Quis es tu quem video...?

ményt, hogy a darmstadti Rosenheim-vadomori határozott állítása szerint ezt a költeményt Petrus Rosenheim 1424-ben készítette. Eszerint ennek és a legendának kapcsolata nem szolgálhat a XIV. század végén fellépő haláltánc keletkezésének magyarázatául. A vadomori-költő megnevezésének azonban nincs nagy hitele. A Rosenheim-vadomori lényegileg csaknem azonos azokkal a költeményekkel, amelyek már a XIII. században is el voltak terjedve; azok költőjének neve pedig egyszer Helynandus, másszor Bernardus. Sőt a 7747. számú kézirat ú. n. Rosenheim-vadomori és az „eredeti” darmstadti Rosenheim-vadomori között is több feltűnő szövegi eltérés van, amely kétségesse teszi a két változat közös eredetét. Az első haláltáncok francia (bár latin nyelvű) eredetét²⁶ figyelembe véve a legenda és vadomori kapcsolatát, elsősorban XIV. századi francia kéziratban kell keresni. Tekintve a középkori kézirati anyag lassú technikai terjedését, világos, hogy a két költeményszor kapcsolata csak a XV. század eleji német eredetű kéziratokban léphet fel. A két müncheni kézirat is a XV. század elejéről származik. De az újlegendaszöveg hármass everymandialógusának 7747. számú kéziratában több helyütt kíséri a szöveget a „pictura” széljegyzet, ami arra enged következtetni, hogy a másoló oly kéziratot vett mintául, amelyben a szövegnek illusztrációja is volt. A szöveg keletkezése így körülbelül a XIV. század második felére esik. Az újlegendaszöveg végén, a harmadik szereplő, akit a Halál legutoljára öl meg (infirmus) a szavakkal búcsúzik övétől: „En ducor ad horrendum infernale suspendium et trahor a demonibus ad supplicium metuendum nunquam de cetero cum gaudio vos visurus, hijs dictis expiravit.” E szöveg után kimaradt a koporsóban fekvő halottnak a 23.833. sz. kéziratból ismert siralma: „Mensch gedenc an mich...” és a hármass dialógusba úgy kapcsolódik a vadomori, hogy az utolsó szereplő mintegy rámutat a vadomori-szereplők sorára, amelybe most már neki is be kell állnia. Ez az értelmi kapcsolat az új legendaszereplők és a vadomori között, amely szerint a három legendaszereplő mintegy megnyitja a vadomori halálba vonuló alakjainak sorát, természetesen csak látszat, hiszen a dialógus és vadomori eredetileg különálló költemények voltak. Idővel az összetartozás látszata a kézirati helyzet nyomán csak akkor léphetett fel, amidőn a kéziratmásolók már nem tudtak a szövegek önállóságáról. A középkori haláltánc keletkezéstörténeti tétele azt állítja, hogy egy kéziratillusztráló a két művet összetartozónak véelve a három legendai szereplőt a vadomori-sor megnyitó alakjainak gondolta s ennek alapján a vadomori-alakokat is egy-egy csontvázzal állította szembe. A haláltáncszöveg költője pedig vagy egy-egy Halál-szöveget kapcsolt a vadomorimonológok elé, vagy a hármass legendadialógust másolva új dialógusokat szerkesztett.

²⁶ Künstle: i. m. 111—12. l.

Megállapításaink helyességéről leginkább maguk a középkori haláltáncok tanuskodnak. A megfelelések hatalmas adathalmazából csak az augsburg-müncheni legendaszöveg és az ú. n. teplitzi haláltáncszöveg²⁷ párhuzamos helyeit soroljuk fel szemelvényesen, amelyek világosan bizonyítják azt, hogy a haláltáncszöveg nem egyéb, mint az új legendaszöveg többes számban a vadomori alakokra alkalmazva. Ugyanez az eset forog fenn a már tárgyalt casseli szöveg keletkezésénél is, amelynek költője csak a sírban fekvő halott panaszait és a Halál záróbeszédét hagyta meg. A három legendai élő halálának egymásutánját pedig a vadomori szereplőinek egymásutánjával csemlélte fel.

A teplitzi szöveg bevezető dialógusában az Úr szól az emberekhez és az „Emberiség” felel neki a legenda szövegét többszámúba fordítva. Az újlegendában a megtérő Everyman az egész emberiség képviselőjében beszélt az Úrral. Ez a szimbólum itt ismét felbomlott részeire.

Az Úr szavai:²⁸ Der ewige got spricht: teplitzi szöveg 112/a a. l. 1—4 s.

Nu ir menschen haltet mein gebot
das ir moget entrinnen dem ewigen dot
— — — — —
so gib ich euch dar umb zu lon
in meinem himmelreich der eren cron.

A legendában egyesszámban szólította meg az Úr Everymant: München, cod. mon. germ. 3974. fol. 54 . deus dicit: 1—4 s.

Von erft fo sprich | et der ewig | got
Ach menfch | nū halte meyne ge | pot
So gib ich dir | ze lone
In meynem | reich dy obriften | krone.

Az Úr szavainak folytatása a teplitzi haláltáncban: 5—8. s.

Darumb ir menschen lasset euern ubermut,
gebt wider eur unrechtes falsches böses gut,
denn ich vor euch an dem creuze leit
und ein spere mir mein herz vorsneit.

A legendában ugyane szavakkal figyelmeztette a pap a megtérni nem akaró bűnöst.

München, Confessor dicit:

Menfch laß von | deynē vber²⁷ | müt
Gib hyn durch | got dein fnodes²⁸ | güt
Durch den der | für dich an dem²⁸ | kreuz layd
Dem | ein lper fein heyligs | herz verfchnayd.

²⁷ K. I. Schröer: Totentanzsprüche. Germania. 1867. (XII.) 246 l. kk.

²⁸ Csak a müncheni szöveget állítjuk vele párhuzamba. Az augsburgi szöveg szószerint megegyezik a münchenivel.

A teplitzi szöveg költője az új legendakézirat baloldali szereplőinek, az Úrnak, angyalnak, papnak és Halálnak intő szövegeit a haláltánc elején mind az Úr ajkára adta, míg a feleleteket „az emberiség” mondja:

Teplitzi szöveg: 17—20. s. Die menschen antworten:

Barmherziger himelischer ewiger gutiger got
Wir menschen hiltten billich, herre, dein gebot,
dasz erkennen wir, so stet uns unser sîn und mut
auf die werntliche ere und auf zeitliches gut.
21—24. s.
O ewiger got lasz uns also elendiklichen nit ersterben
lasz uns vor dein gottliche gnad erwerben,
Wan uns dein ere ist gewest ein spot
dass vorgib uns baremherziger ewiger got.

Az újlegendában a megtérni akaró első szereplő így felel az Úr szavaira:

München: 15—18. s. homo,

Ach herre got ich¹ | hyelt pillich |
Dein gepot das | erkenn ich
So ftet | mir all meyn fynd | vnd muet
Auff werlt | leich er vnd zeit | lich guet.

Midőn pedig a Halál másodszor szólva lenyilazással fenyegeti a bűnöst, ez így kiált fel, a Halálhoz könyörögve:

München: 59—62. s. (homo) respondet 2°.

O nicht lafs mich | also ersterben |
Verzeuch ob ich² | gotes hulde mug³ | er werben
Vnser her | ift ye gewefen mein | ftot
Da muels heynt | erparmen got.

De a teplitzi szöveg írója a többi rendfokozati képviselőnek haláldialógusában is alkalmazta az újlegenda motívumait. Itt is találunk szószerinti megfeleléseket:

Teplitzi haláltánc: 26. herzogein 217—18. s. Mors dicit (217^b1.)

One zweifel dein leben ist mein
ich hab lang gewartet dein,
219—20. s.
gedenk darnach das du manchen tag
must ligen faul in dem grab.
Di herzogein antwort: 221—22. s.
Ich was gehalden lieb (118^a)
| der Tod inzunt | meiner begert;
223—24. s.
ich was edel und weis
nu so musz ich werden der wurmer speis.

A Halál megszólításának első két sora megegyezik az új legendában a Halál bemutatkozó szavainak utolsó két sorával:

München, Mors dicit primo 37—38. s.

Wn zweyfl | mein ift das leben | dein
Ich han vil | stund vnd weyl ge | wartet dein.

A Halál-szöveg másik két sorát, valamint a hercegnő feleletét az újlegenda koporsóban fekvő halottja mondja.

Admonicio mortui ad viventem: 79—80. s.

Gedenck—das du manygen claren tag |
Mußt ligen faulen yn dein Grab |

Primo ad se: 67—68. s.

Lebendig waz ich lieb vnd | werd
Nyemant furpaß | mer mein begert
71—72. s.
Ich was edel vnd | darzu weyfs
Nū pin ich hye | warñ der wurme lpeis.

A 40. élt is a koporsóban fekvő halott szavaival hivatgatja a teplitzi szöveg halálalakja:

Mors ~ hantwerksfraue 257—60. 1. (118^b).
O sunderein, gedenk, dar nach
das got dein sele selber entpfach,
wan du hast weder zil noch frist
also lang als (119^a) ein augen blick ist.

München: a halott 2°; 75—78. s.

Avch armer lunder gedenk | darnach
Daz got selber= | deyn fel enphach
Wan du halt | weder zeyt noch frift
Als lang | nur ayn augen plick ift.

Sőt a püspököt ugyanazokkal a szavakkal hívja a Halál, amelyekkel a trier-homburgi szövegben a hiú nőt szólítja:

teplitzi haláltánc. Mors dicit: 41—42. s.

Her der bischof, ich bin der tod
hute dich es tut dir not!

T. 3^b 175—4ⁱ 176.

Wul recht bin ich der grimich tod;
hut dich, es deit dir not.

A középkori haláltánc, a „danse macabre“, amelynek francia neve állítólag arab eredetű (van Paet szerint az európai nyelvek, olasz: danzare, francia: danser, dancier, angol: to dance; tanzen, „tánc“ szava az arab nyelvben „gyülekezetet“ jelent; a macabre szó pedig az arab maqābir=temető szónak felel meg és a maqbara=sír szónak többesszáma. Danse macabre tehát annyit tesz mint „temetői gyülekezet, játék“. Eszerint a tánc szó a haláltánc-motívumokkal és az őselegendával együtt jött át a XII. században az európai nyelvekbe) idővel elveszítette legendai jellegét. Mikor az első modern haláltánc, Holbein műve 1538-ban megjelent, már senki sem tudta, hogy mily tekervényes utakon jött létre az a fogalom és külső forma, amelyet ma már közönségesnek, általános emberinek látunk.

KOZÁRY ISTVÁN.

EGYSZERŰ ÉS KÖRÜLÍRT MULT.

Nyelvfejlődés-tanulmány.

„Ha egyazon jelenség — mondja Meillet — két különböző nyelvterületen azonos evolúciót mutat, azt véletlen találkozásnak minősíthetjük; ha azonban ily analógiák egymástól függetlenül 5—6 nyelvben tűnnek föl, akkor minden 'véletlen' kizártnak látszik, és akkor magyarázatul oly okokat kell keresnünk, melyek az összes érintett területeken hathattak.”¹ A francia lingvisztika doyen-je e szavakkal arra buzdít, hogy a különnyelvi történeti részletkutatások eredményeit felhasználva minél több párhuzamos változást vessünk össze avégből, hogy általános fejlődéstörvényekhez jussunk, melyek viszont a nyelv-történetben szolgálhatnak magyarázó elvekül. Amint a neogrammatikusok a természettudományokkal vetélkedve ú. n. hangtörvényekkel iparkodtak „exact”nak feltűnni, úgy a mai svájci-francia-skandináv nyelvészeti iskola minél szélesebb körre kiterjedő morfológiai egyezések szintézise útján remél általánosabb jellegű *formatörvények*hez juthatni, melyek aztán *felülről* a hangváltozásokra vethetnek világot. Ahogy *Grammont*-nak² — Meillet szerint — sikerült a hangtan terén a világ legheterogénebb nyelveiben végbement nagyszámú hangváltozását asszimilációra, némelyeket disszimilációra visszavezetni, mindkettőt pedig a „la loi du plus fort” elvéből magyarázni,³ így a morfológia és syntaxis terén is sikerülhet helytől és időtől független törvényszerűségeket felfedezni. És mi volna az ily törvények ismeretelméleti értéke? Mit jelentene pl. az, ha — Brugmann után szabadon — kimondhatnók: ősidőgermán idők óta új körülírt fordulatok versengenek egyszerű időformákkal, miközben az utóbbiak használata megszoríttatik, mely megszorítás végül az egyszerűnek teljes kiszorítására vezetett,⁴ mit jelentene az ilyen nagyarányú megállapítás az oknyomozó nyelvtörténet továbbművelése szempontjából? Ez azt jelentené, hogy az összes összetett igealakok (a neoindg. passivum egészen, a futurumok stb.) keletkezése, a nekik megfelelő régi simplexek megszorítása és kiszorítása körül végbement összes fonetikai, morfológiai és syntaktikai változások magyarázatánál *vezérok* gyanánt ezt a fatális törvényt kell szem előtt tartanunk. A bomlásnak és reparációnak minden egyes fázisa, vagyis: a hangsúlyozásból folyó ragpusztulás, a ragpusztulásból folyó rend-

¹ Sur la disparition des formes simple du préterit, G. R. M. I. (1909). 521.

² La dissimulation consonantique, Dijon 1895, és L'Assimilation, Paris 1924.

³ Saussure csak a phonológiára ismer el panchronikus törvényeket, Gombocz Zoltán csak a jelentésanra. E megszorítások nézetem szerint nem indokoltak.

⁴ V. ö. Grundriss² II. 3. 498.

hagyó képzésmód, az ebből folyó izoláltsága a formáknak, az ebből származó felejtés; a másik oldalon a mondatszakasznak (habeo litteram scriptam) félreértése, a sorozatos félreértés: ken alapuló fokozatos jelentéstágulás (habeo scriptum) az ebből folyó „grammatilizáció“ (így nevezné Meillet és Vossler a *habeo* multtragként való használatát), a körülírt formának funkcióegyeztetése az egyszerűvel (ich habe gelesen = ich las), végül a korhadtt egyszerűnek teljes kiveszése — szóval mindezek a fázisok, melyek más és más helyen, különböző időkben, a körülmények szabta eltérésekkel ugyan, de lényegben hasonlóan folynak le, végső magyarázatukat semmiesetre sem lelik helyi és történelmi viszonyokban, sem kultúrlelki, sem néplelki, sem egyénlelki alakulatokban, hanem sajátlagos nyelvfejlődési törvényben, illetőleg a törvény mögött rejlő metafizikai erőben. Ilyfajta magyarázó principiumokkal támogathatja a nyelvtudomány a neki adatokat gyűjtő nyelvtörténetet. Az idők folyamán tényleg feltűnt nyelvjelenségeket alkalmi motivumok is módosíthatják, de ezek csak másodsorban jönnek tekintetbe. Igaza van Behaghelnek, mikor pl. a Vossler-féle kor- és nép-népszellem-irányzattal szemben aggodalmaskodva így szól: „[Wir] müssen erst die Wirkung von solchen Mächten des Sprachlebens noch genauer erkennen, die sicher *unabhängig sind von Zeit und Volk*.“⁵

Idézett mondásában Brugmann „umschreibende Wendung“ alatt egybefoglalja úgy a post-ponáló képzéseket (ama-bam, i-bo, aimer-a) mint a prae-ponáló körülírásokat (je suis resté). A tárgyalandó körülírt idő a modern nyelvek uralomra jutott prae-ponáló módszeréhez tartozik. Egyik típusa ez az úgynevezett analízálódnak (cantaveram = ich hatte gesungen habai-dédeima = ich hätte gehabt), amelynek működését nemcsak a germán-román-szláv és más nyelvek tempus-modus alakulásain észlelhetjük, hanem — Jespersen értelmében — az újabb nyelvek nomen-jeinek rag helyett praepozíciókkal való kázusképzésén is, mint matris = de la mère, von der Mutter. A szintetikus formáknak analitikus formákká való változása képezi alapját a Jespersen nyelvfejlődés-törvényének, úgy amint azt a Progressben (1894) fogalmazta és amint azt a Sprache (1924) változatlanul ismétli: „Die Sprachentwicklung zeigt eine fortschreitende Neigung von untrennbaren, unregelmässigen Zusammenhäufungen (conglomerations) weg- und zu kurzen Bestandteilen hinzuzustreben, die ungezwungen und regelmässig verbunden werden können.“ Nem fogadhatjuk ezt a tételt általános nyelvfejlődési törvénynek, aminek az illető fejezet címe (l. Sprache XXI. § 9. Das Gesetz der Entwicklung) feltűnteti, de még általános érvényű tendenciának (tendency, Neigung) sem, aminek a formula maga állítja. A mi magyar nyelvünk pl. a

⁵ Deutsche Syntax II. 1924. Előszó.

maga folyton gyarapodó szintetikus szerkezeteivel e tételhez mérve folyton visszafejlődne. Nem, Jespersen itt a túlgyors általánosítás hibájába esik. Azonban még akkor is, ha a formulát így szűkítjük: Die Entwicklung der neoindogermanischen Sprachen zeigt etc. még így is egy a maga nemében páratlan terjedelmű, sok nyelvet átfogó, nagy jelenségtömeget felölelő fejlődéstörvénnyel állunk szemben, amely mellett a pozitivisták korszak legtágasabb hangtörvénye is eltörik.

A fejlődés fogalma nem tartalmazza eo ipso a haladás, pontosabban: a *javulás* jegyét. Mint eredetileg a természettudósok, úgy a naturalista lingvisták is, (értem alatta azokat, kik a nyelvet nem célszerű szellemi tevékenységnek, hanem pszichofizikailag determinált kifejezőmozgásnak tekintik) a fejlődést minden érték gondolat nélkül alkalmazzák. Ily értelemben beszélnek bizonyos hangok fejlődéséről beleértve e hangok teljes eltűnését is.⁶

Az idők folyamán a fejlődés-szó nem vonatkoztatott - a pusztán kialakulásra, hanem a *haladó* változás értelmét vette fel különösen a filozófiában (nálunk Böhm, Pauler, aki visszafejlődéssel jelzi a hanyatló változást). A kettős használat félreértésre ad alkalmat, mely csak akkor oszlik el, ha a beszélő (író) intencióját más forrásból ismerjük.

Jespersen fejlődés-formulájában a haladás=javulás eszméje nincs expressis verbis kimondva. Csak a szavak mögött rejlő hangulat sejteti a tudós álláspontját: fortschreitende, untrennbar, unregelmässig, Zusammenhäufung, a másik oldalon: kurz, ungezwungen, unregelmässig. De egyébként a Progress és a Sprache más helyei meggyőznek bennünket arról, hogy a szintetikus formáknak analitikussá válása J. szerint javulást vitt a szerkezetekbe. Példánkkal ezt a momentumot is kívánjuk illusztrálni. Előre jelzük, hogy a javulás tényét mi is elfogadjuk, azonban a javulás mibenléte dolgában Jespersen-től eltérő véleményhez fogunk jutni. Jespersen nagy érdeme, hogy oly időben, mikor az eretnokség számba ment, felvetette és ébrentartotta a haladó nyelvfejlődés gondolatát. Egyedül ápolta a nyelvtudomány kapcsolatát legbensőbb rokonaival, a szellemtudományokkal. Aki nem elégszik meg az egyes változások konstataálásával, hanem a nyelvtörténetben irányelveket, fejlődéstörvényeket keres, az csak reá támaszkodhat. Aki pedig az általa kijelölt úton tovább akar haladni, az az ő tételét vagy erősítheti, vagy módosíthatja, vagy pedig visszatérhet a progresszió-tagadók közé, ahol még mindig kiválók társaságában találná magát.

Dolgozatunk témája nem tartozik az elhanyagoltak közé. Sőt: alig van nevesebb germanista, romanista vagy lingvista, ki utóbbi

⁶ Igaztalan tehát E. Lerchnek Meyer-Lübke ellen felhozott ama vádja, hogy hanggyöngüléseket és hangpusztulásokat „Entwicklung”-nak jelezvén, a javulás képzetét is akarja felkelteni, Jb. für Philologie 1925. — Az ő elvük: jenseits vom gut und böse.

időben behatóbban ne foglalkozott volna a praeterit-perfekt-csere történetével, vagy külön értekezésben, vagy úgy, hogy kompendiumban e témához érve szívesen ne időzött volna. A germanisták közül H. Paul, Reis, Behaghel, Jespersen, a romanisták közül Morf, E. Herzog, Foulet, Lerch, a lingvisták közül Jespersen, Gilliéron, Meillet és Vossler szenteltek egy-két tanulmányt e tipikus jelenségnek. Tárgyalás közben tehát alkalmunk lesz megismerkedni az utolsó két évtizedben kialakult általános lingvisztikai felfogásokkal, munkában látjuk majd az egyénlelki (Paul), a nép-lelki (Wundt), a kultúrlelki (Vossler), az energetikai (Jespersen), a mechanisztikai (Reis) magyarázó módszereket és módunkban lesz őket „gyümölcseiken megismerni“.

Végül érdeklődésre számíthat témánk aktualitásánál fogva is. Ott áll a Praeterit-Perfekt versengése a nyelvhelyességi harcok és nyelvművelési törekvések előterében. A praeterit-pusztulás a „crise du français“ panaszaiiban a leitmotiv szerepét játssza, a német nyelv szépségeit féltő nyelvkritikusok pedig állandóan küzdenek az Imperfekt fennmaradásáért.

A „véletlen“ egyezések lenyűgöző sora, melyet — kiindulva a Jespersen-Meillet-féle energetikai fejlődéelméletből — a magunk haladástheóriájával iparkodunk megfejteni, tehát a következő: I. az összes germán nyelvekben, mindegyikben a különválás után, az összes germán nyelvekben is, mindegyikben önállóan, a szláv nyelvegyedekben, az újjörögben és az újperzsában, az ősi agglutinációból keletkezett, de flexióssá vált „egyszerű“ mult mellett kialakul egy *habeo* vagy *sum* plusz part. praet.-ból kombinált körülírt mult. II. A körülírt forma átveszi az egyszerű funkcionak perfectum részét, meghagyván neki az aoristus szerepet, illetőleg ott, hol nincs külön imperfectum, ennek a szerepét is. III. Az öreg „egyszerű“ mind kisebb munkakörre szoríttatik, míg végül a körülírt teljesen átveszi a simplexnek összes funkcióit, a simplex kivész. — A két első fázis már mindenütt végbement, a harmadik most van folyamatban, némely idiomában ez is lezárult: nincs többé simplex.

A Romániában⁷ a francia nyelvjárások nagyrésze, a műveltek társalgási stílusa is, kerüli a praeterit-et. Beszélgetésben ha hallja, baráti levelezésben ha olvassa, Meillet maga „barbare et pédante“-nak érzi.⁸ Ugyanakkor az irodalomban, szónoklatban, sajtóban továbbvirul. Helyébe lépett a *passé composé*: ez és az *imparfait* szerepelnek mint abszolút multidők. A kanadai franciában nincs praeterit. A spanyol kizárólag a *haber*-t használja segédigéül, a *perfecto* (= praeterit) a köznyelvben háttérbe szorul. A portugál a *habeo*-val jelentésrokon *teneo*-t fejlesztette ki segédigének. Teljesen kiveszett a praet. a retorománban,

⁷ Így nevezik a latinból eredő nyelvek összességét.

⁸ Az itt közölt összeállítást Meillet említett cikkéből vesszük, forrásait azonban mind átnéztük és adatait más forrásokból is merítve kiegészítettük.

kiveszőben van az oláh köznyelvben. — Azok a román dialektusok tehát, amelyek három mult helyett ma már csak két multal élnek, visszatértek a latin imperfektum + „perfectum” stádiumba.

A germánságban a helyzet a következő: a gót egy multtal rendelkezett, a mai irodalmi nyelv kettővel, az angol hárommal, egyes nyelvközösségek *ismét* eggyel. A *németre* vonatkozólag közismert tény, hogy a felnémet dialektusok mind, a közép-németek nagyrészt, a délnémet Umgangssprache is nélkülözik a Praeterit-et.⁹ Egyes középnémet nyelvjárásokban egy-két tucat gyakori, főleg erős praet. maradt úzusban. A praeteritmentes nyelvrendszer multság tekintetében tehát lényegileg azonos az ősi (gót) stádiummal: csak egy eszköze van az összes multárnyalatok kifejezésére. Ez a „formaszegénység” különben jellemzi a mi magyar beszédünket is: a még 100 évvel ezelőtt dívott hárommultúságot (*irék, irok vala, irtam*) a grammatikusok minden gondoskodása ellenére egymultúság váltotta fel; ma még az irodalmi is megelégszik az *irtam* típussal.

Az angol és skandináv nyelvek minden kényszerítő ok nélkül szintén *haban* és *wesan* + part. praet. összetételével alakítottak egy külön perfekt-et, megtartván mindenütt a simplexet. Az angol általánosította a habeo-t, hasonlóan a spanyolhoz, az oláhhoz és a kanadai franciához.

A szláv nyelvek mindegyikében fejlődött egy analtikus forma — a verbum substantivum + part. praet. act. II. — a simplex mellé. Az oroszban az az egyedüli mult-tempusa: on byl = ő volt, régebben on byl jesztj = ő van volt, mely mellől a verbum substantivum hasonlóan a magyar 3 szem. „van” kihagyásához, az összes személyekben elmaradt.¹⁰ A szerkezet egyébként is emlékeztet a magyar nominális eredetű *ő tanult* képzésmódjára. A szerb irodalmi nyelvben tovább él a praeteritum simplex, a népköltészet azonban előnyben részesíti a praesens historicumot,¹¹ a társalgási nyelv pedig fokozatosan kiszorítja amazt. Ez a szláv forma ma már álkompositum és teljesen azt a benyomást teszi, mintha németül így beszélne: *er gesagt*, vagy fanciául *elle dite* (dicta), vagy ha az angol *I called*-ot naívvul úgy analizálnók: I + past part. Az újjörög megtartotta az ősi aoristust, de perfectumát újjaképezte, még pedig — és azt most már „természetesnek” tartjuk — a habeo + part. praet.-ből. Így van ez a modern iráni különböző ágai-ban is.

Lehet-e az oly különböző időkben, különböző tájakon,

⁹ V. ö. M. Jacki, Das Prät. in den süddeutschen Mundarten, PBB. 34. 523. — Reis, Die deutschen Mundarten, (SG.) 109. l. — O. Weise, Unsere Mundarten, 64.

¹⁰ De az ószlávban csak a 3. személy mellől maradhatott el — mint a magyarban.

¹¹ Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen IV. Syntax 789. l.

különböző fajokban, különböző néplelki és kultúrlelki konstellációk mellett egyezően keletkezett és hasonlóan fejlődött jelenségeket pusztán történetileg magyarázni? Szabad-e itt megelégednünk a bármely irányú változást egyedlélektani alapon megfejtő történeti principiumokkal? Nem. Nincs az a legáltalánosabb emberpsychológiai aktus, mely kényszerítőleg követelné, hogy nyelvek hosszú sorában utóragos formák funkcióikban korlátoztassanak, hogy a minden nyelvben létező *habeo* + *acc* + *adj. verbale* vagy a *sum* + *adj. verbale* egy igealakká grammatizálódjanak, hogy a beszélők a nem praktikus képzésű simplexet kerüljék és hogy az újabb szerkezetű formát favorizálják. Boldogok, kik mindezt az illető nyelvek intern történeti viszontagságaiból megértik, — mert övéké a mennyország.

„Sokkal nehezebb, így szól Meillet, a morfológiában általánosan törvényeket találni, mint a fonetikában, mert amott a szabadság jóval nagyobb.“ De amily mértékben nehezebb a számosabb kialakulási lehetőség között a rendszert megtalálni, annyival nagyobb a formatörvény értéke a hangtörvényénél. Az inaugurált morphológiai törvények nem külső formákra, hanem a beszéd lényegére, a jelentésre is vonatkoznak, ennél fogva a nyelv szellemi oldalát, a cél és eszköz kategóriáit érintik. A funkciótörvények magyarázzák majd a hangtörvényeket és nem megfordítva.¹² Ma már általánossá vált az a megismerés, hogy a nyelvtudomány igazságai csak az igazi beszédelemnek, a mondatnak analiziséből fakadhatnak. A beszélők folytonos mondatszerkesztései teszik a nyelvet, szellemi tevékenységét, a nyelvfejlődés tehát nem egyéb mint az öntudatlanul is célirányosan működő beszélők millióinak célszerűbb formákért való örökös küzdelme.

(Folyt. köv.)

KAIBLINGER FÜLÖP.

DANTE ESCHATOLOGIAJA.

III.

Asin Palaciosnak az előzőekben felsorolt érveken alapuló föltevése és kövekeztetése, hogy Dante túlvilágának fölépítésében, kifestésében és benépesítésében az arab eschatologia hatása alatt állott, széleskörű tollharcot váltott ki, amelyben a világ nevesebb dantistái és arabistái majdnem minden résztvettek: vagy 70-en arabisták és islamologok egyrésről, romanisták és dantisták másrésről. Az előbbieket két olasz és egy francia kivételével minden Asin hypothesis mellett foglaltak állást, az

¹² Ez a gondolat is egyike azoknak, miket az Alkotó Nyelvtudománykritikusai a legridegebben visszautasítottak. Azóta Németországban Wilhelm Horn „Sprachkörper und Sprachfunction“ című munkájában újra felfedezte. Könyve három év alatt második kiadást ért, és egész sora a kiváló nyelvészeknek bizonyítja vele együtt a szellemibb jelenségek uralmát a nyelv hanganyaga fölött.

utóbbiak közül az olaszok véleménye ingadozó vagy ellenséges, a nem olaszoké pedig nagy többségben kedvező. Gabrieli, a római egyetem (arabista) tanára⁵⁰ 1919-ben elragadtatással üdvözli Asint, „aki művével egy ugrással a leghíresebb dantisták közé emelkedett“. Majd Pio Rajna, a florenci egyet. (dantista) tanára⁵¹ a centenárium közeledtére megkondítja a vészharangot Dante védelmére. S védelmére is keltek az olasz dantisták és mintha csak Massignonnak, a Collège de France (arabista) tanárának, nyomán⁵² haladtak volna, a legtöbben a durva, szó szerinti plágium vádja ellen védtek legnagyobb költőjüket. Pedig Asin csak a sugalmazás vagy a tudatalatti visszaemlékezés mellett foglal állást, amely behatások főleg az anyag átvételében, a túlvilág felépítésében, a szerkezeti utánzásban nyilatkoznak meg. Legjobban bizonyítja ezt, hogy Busnelli és Vitaletti olasz dantisták azt vetették Asin szemére, hogy csak a vázakat hasonlította össze.

Ha nem állunk Pio Rajna álláspontján, aki „a priori“ kételkedik minden bibliai és klasszikus hasonlóságon, az arab analógiákat meg elveti, mert a dantisták eddigi kutatásai nem engednek meg ilyen következtetést, ha nem állunk Toracca nápolyi egyetemi (dantista) tanárén,⁵³ aki dogmaként kijelentette, hogy „Dante non ha precursori“, úgy nem lehet kétségbevonunk, hogy Dante túlvilágában sok a hasonlóság az arab apokalyptikával, amint azt még Asin hypothesisének legádázabb ellenségei sem tették. Parodi, a florenci egyetem (dantista) tanára, Asinnak az olasz dantisták között talán legkiválóbb ellenfele, kénytelen beismerni „...le somiglianze tra gli schemi della Divina Commedia e o questa o quella delle redazioni della leggenda araba popolari o letterarie son tali da suscitare anche in noi qualche perplessità e meraviglia“.⁵⁴ Gabrieli, aki 1920-ban Asin ellen fordult⁵⁵ Parodival együtt⁵⁶ szemére hányta Asinnak, hogy csak a hasonlatosságokra terjedt ki figyelme, a különbségeket pedig nem ismertette. Asin rávilágít ugyan arra is, hogy mennyiben tért el Dante az arab anyag átdolgozásában, de nézete az,

⁵⁰ Corriere d'Italia, 1919. III. 11. „Nouve fonti della Divina Commedia.“ — Il VI. centenario dantesco, Ravenna, 4, 1919. „Dante e il pensiero musulmano.“ — Rivista di Filosofia Neoscolastica, Milano, 1919. V. 30-ban ugyancsak egy kedvező cikke.

⁵¹ Nuova Antologia, 1920. V. 1. „Dante e i romanzi della tavola rotonda.“

⁵² Revue du Monde Musulman, XXXVI. 1919. „Les recherches d'Asin Palacios sur Dante.“

⁵³ La Critica, Napoli, 1920. I. 20.

⁵⁴ Marzocco, 1920. V. 2. „Fonti arabe della Divina Commedia.“

⁵⁵ Dante e l'Islam. Scritti vari pubblicati in occasione del VI. centenario della morte di Dante. Varallo Sessia, 1921. és Arcadia, III. „Intorno alle fonti della Divina Commedia.“

⁵⁶ Buletino della Società dantesca. Firenze, XXVI. 1920.

hogy bírálónak, aki az utánzást bizonyítja, a hasonlatosságokra kell figyelni.⁵⁷ Parodi, Busnelli, Nardi⁵⁸ stb. klasszikus és bibliai forrásokkal szeretnék helyettesíteni az arab analógiákat, de annyira egyezőt, mint az arabot nem tudnak felmutatni. Így pl. Busnelli Dante Sasának eredetét Ezekiel és Máté szövegeinek egyesítéséből igyekszik megmagyarázni, de maga beismeri, hogy ez nem kielégítő. Az arab kakas pedig nemcsak eredetét, de mibenlétét is megmagyarázza.⁵⁹ Az arab hasonlóságok sokkal meggyőzőbbek, nem elszórt, a túlvilággal legtöbbször össze sem függő jelenségek, hanem hosszú sorai az eschatologikus analógiáknak. Gabrieli pl. elfogadja az Aeneisből és a keresztény látomásköltészetből kiszedett összefüggés nélküli hasonlóságokat a „purgatorio”-ra és a „paradiso terrestre”-re vonatkozólag, a szervesen összefüggő részek egyezését az arab apokalyptikával pedig nem akarja tekintetbe venni, Cavallera, a toulousi egyet. (romanista) tanára meg elfogadná Asin érvelését, ha bebizonyítaná, hogy nem közvetlenül kapta anyagát keleti forrásból.⁶⁰ Gabrieli és Parodi pedig föltételezik, hogy egy keleti távoli vízió még Dante előtt átjutott a nyugateurópai keresztény látomásköltészetbe s Dante ebből merített.⁶¹ Kétségtelen, hogy az arab eschatologia is függ keleti forrásoktól. Ha meg is találják ezt a keleti ősi mintát, be kellene bizonyítani, mondja Asin, hogy azzal jobban egyezik az „Isteni színjáték”, mint a muzulmán látomásköltéssel és hogy ez ősi vízió könnyebben jutott át Európába, mint az arab túlvilági legendák. Eddig a dantisták által felhozott összes minták még megközelítőleg sem hasonlítanak úgy a Divina Commediahoz, mint az arab látomások. Másrészt egy keleti keresztény-szíriai-ixraqui-bizantin behatásnak érintkezési lehetőségét nehéz lenne megtalálni, az arabé meg kézenfekvő. Azokról az eschatologikus ismeretekről, melyek a XIII. sz.-ban váratlanul tűnnek fel a keresztény jelenésekben, az a nézetük, hogy klasszikus talajból származtak, ahonnan az arab apokalyptika is merített. De ha tekintetbe vesszük, hogy még Platont, Aristotelest, a neoplatonikusokat, Galenust, Hippokratést, Empedoklest is csak az arabok útján ismerte meg Nyugat-Európa, s hogy a scholastica is csak ezen az úton jutott el Aristoteles metaphysikájának ismeretéhez, e föltevés elvesztette minden meggyőző erejét. A középkori Európa teljesen elvesztette az érintkezést a görögökkel, a keleti kereszténységgel és az összeköttetést az arabok állították ismét helyre.⁶² Van olyan dantista, aki abban látja Dante nagyságát,

⁵⁷ Asin, II. Esc., 42—3.

⁵⁸ Mantuai liceo-si tanár (dantista). Giornale dantesco. XXV. 4. 1923. „Intorno al sito del Purgatorio e al mito dantesco dell’Eden.

⁵⁹ V. ö. a 60. oldallal. II. Esc.

⁶⁰ Bulletin de Litterature Ecclesiastique. 1922. VII—X.

⁶¹ op. cit.

⁶² V. ö. Asin, II. Esc.

hogy forrásait homály fedi,⁶³ van, aki csak Dante műveiben keresi a Divina Commedia magyarázatát,⁶⁴ vannak, akik elfogadják ugyan Asin érvelését, de a következtetést nem merik levonni, nyitott ajtót hagynak: az egész anyagot arabistáknak és romantistáknak át kellene tanulmányozniok, hogy kimutathassák, hogyan jutottak ez ismeretek Dantehoz.⁶⁵

Massignon az emberi szellem bizonyos rejtelmes alkotó eredetiségében hisz s az arab analógiákat merő véletlenségnek tartja és szellemi; műveltségi párhuzamosságnak minősíti. Feltevésének magyarázata érdekében a platonizmushoz fordul: hasonló ideák, hasonló képekben lesznek testté. Azonban a fogalom nem determinálja a képet, s ezek egyezése nem szükségzerű. Az analog keletkezés lehetőségének a vallástörténelemben is megvan a határa. Ha az összes eddig ismert antik és keresztény látomáskölteményekben hasonló alkotást nem találunk, ha Vossler hatalmas munkájában, ha Ozanam, Graf, D'Ancona, Coli, Salvadori ilyirányú kutatásaiban egy keresztény legendát sem lelünk, amely a felépítésben, a részletek kiszínezésében egyeznék a Divina Commediával, az arab eschatológiában pedig megtaláljuk Dante túlvilágának tervrajzát és a részletek vázának egyezését, úgy le kell vonnunk azt a szükségszerű következtetést, hogy Dante közvetlenül állott az arab eschatologia behatása alatt. Van ugyan keresztény jelenésekben néhány egyező vonás a Divina Commediával, de ha az arab eschatológiával való egyezések hosszú sorát nézzük, valószínű, hogy e néhány részlet is közvetlenül jutott el Dantehoz.

Sem Dante maga, sem kortársai nem említik, hogy ismerte az arab apokalyptikát. Ha a folkloristáknak elhiszszük, hogy egy mese vagy epizód, egy festői vonás vagy a főszemély jelleme átszarmazott különböző korszakok irodalmába alkalmazkodva a nép lélektanához, szokásaihoz, úgy Asin érvelését annál inkább el kell fogadnunk, mert mintáinak hasonlósága sokkal nagyobb a Divina Commediával, mint bármely folklóreátszarmazás eredetijével. Ezek terjedési útját sem tudjuk pontosan megállapítani. Toracca kiragadja Asin érveiből a Brunetto Latini-féle közvetítést és ezt cáfolja, amely durva ferdítésért már Bonucci és Nallino korholták. Sok dantista érvelésének lett ez a kiindulópontja, nem fogadták el a hypothesisist, mert nem látták ebben az érintkezés pozitív próbáját. Ebbe a hibába esett Hauvette, a párizsi egyetem (dantista) tanára és Babinger, a berlini egyetem arabistája is.⁶⁶

⁶³ Sanvinsenti, milanói (dantista) tanár, Rassegna, Róma, 1920. 4—5. „La Divina Commedia ha un'origine musulmana?”

⁶⁴ Rossi, a római egyetem (dantista) tanára, Pagine critiche, Arezzo, 1920. XII.

⁶⁵ Levi della Vida, a római egyetem (arabista) tanára. Rivista di Cultura. 1921. I. — Vitaletti, dantista. Archivum Romanicum. Roma, 1921. VII—XII. és Giornale Dantesco. XXV. 4; XXVI. 1.

⁶⁶ Hauvette, Etudes Italiennes. Paris, 1920. I. — Babinger, Der Islam. Berlin, 1921. XII. 1—2.

Az Abbassidák alatt Bagdad a világ metropolisza lett, ahol az akkori népekből sokan megfordultak, másrészt afrikai hódításaik nyomán nemcsak Spanyolországban, hanem még Franciaországban, Itáliában és a baleari szigeteken is terjedt a muzulmán műveltség. Karavánjaik közvetítésével még a skandináv félszigetre, Anglibába, sőt még a Kaspi-tó vidékére is híret vitték kultúrájuknak. Közvetítői lehettek továbbá túlvilági legendáinak a Palesztinából hazatérő keresztesek is. Palermo, majd Toledo nemcsak gócpontjai lettek az arab műveltségnek, hanem fordító iskoláik révén az egész világgal közölték nemcsak a maguk, hanem a görögök műveltségének termékeit is. Hogy Dante Avicennát, Averroest, Saladint limbusába tette, bár pozitív hitetlenségben haltak meg, hogy Sigierit a nap sphaerájába sz. Tamás és Dionysios Arcopagites mellé, továbbá közismert tudásvágya is valószínűvé teszik, hogy ismerte az arab túlvilági legendákat, amelyekkel a spanyol izlam telidesteli volt. Közvetítők lehettek spanyol zsidók, arab kereskedők, a szentföldről visszatérő keresztesek, a Pisa által az araboktól elhódított Sardinia mohamedánjai. Hogy ismert ily legendákat, azt mutatja Ali fejének széthasítása a 8. bolgiában. Ugyanis így gyilkolt meg Ali 662-ben és erről egy arab monda megemlékezik.

Gabrieli és Hauvette kétségbevonják az arab befolyást, mert Dante nem tudott arabul. Nincs ugyan rá adatunk, hogy tudott volna arabul, de arra sincs, hogy nem tudott. Sz. Péter Pascual „La impunación de la seta de Mahomed” című művében majdnem az összes túlvilági legendákat egyesítve megtalálhatta, amelyeket Asin források szerint külön tárgyal. E spanyol theologus 1290 körül Rómában időzött. De közvetíthetett latin fordítás is, mint Albertus Magnusnak, sz. Tamásnak; Arnold, a londoni egyetem (arabista) tanára az oralis közvetítést tartja legvalószínűbbnek.⁶⁷ A középkorban az arabokkal való érintkezés úgy Spanyol, mint Olaszországban állandó és bensőséges volt és nem annyira a könyv, mint ez a közvetítés játszott nagy szerepet. Abenarabi nehéz, mystikus munkáinak tartalmáról Dante értesülhetett a sufik praedicationiból. Gabrieli abból, hogy Dante nem említi a mirachot s csak elszórtan az arab irodalmat, arra következtet, hogy nem ismerte az arab apokalyptikát. Pedig túlvilágát, annak képeit, felfogását legjobban az arab látomásköltészet magyarázza meg, s így valószínű is, hogy ismerte is azt. Lehet, hogy restelte az arab forrásokat. Mint gibellin száműzöttnek különben is okosabb volt az arab forrásokról hallgatni, ha vissza akart térni szülővárosába, pedig ha utánozta is őket, azért lehetett jó keresztény. Gabrieli az arab analógiákat nem tartja abszolút bizonyítékoknak, de az irodalomban mindig csak megközelítő valószínűségekkel talál-

⁶⁷ Modern Language Review. London, 1919. X. és Contemporary Review. London, 1920. VIII.

kozunk az utánzást illetőleg. És Asin bizonyítékainak halmaza felér a teljes bizonyítékkal.

Macdonald,⁶⁸ a hartfordi, Pizzi,⁶⁹ a turini, Guillaume,⁷⁰ a durhami egyetemek (orientalista) tanárai már előre megjósolták azt az ellenséges fogadtatást, amelyre Asin műve az olasz dantisták között talált. Bonucci,⁷¹ a sienai egyetem tanára szintén elfogadja Asin következtetését és a dantistáknak szemére hányja, hogy rémületükben elvesztették helyes belátásukat. Ki jelenti, hogy Asin könyve többet jelent a Dante-kutatók és magyarázatok terén, mint a dantistáknak egy egész századra kiterjedő aprólékos munkássága. Nallino,⁷² a római, Arnold,⁷³ a londoni, Babinger,⁷⁴ a berlini, Ostern,⁷⁵ a budapesti, Guillaume,⁷⁶ a durhami, Bencheneb,⁷⁷ a medersai, Gonzales Palencia,⁷⁸ a madridi egyetemek orientalista tanárai, Cabaton⁷⁹ és Gaudfroy-Demombynes,⁸⁰ a párisi „Ecole des langues orientales vivantes” orientalistái, Nau,⁸¹ a párisi kath. intézet tanára mind elfogadják Asin hypothesisét és az arab kultúra terjedésének lehetőségét új érvekkel is bizonyítják. Nardi,⁸² aki évekig tanulmányozta az arab befolyást a Divina Commedia-ra, nem tartja Asin hypothesisét valószínűtlennek. Itálián kívül sokan foglaltak Asin mellett állást, a polemiában résztvettek 70%-a.⁸³ Ki-

⁶⁸ The Review, New-York, 1919. VI. „Dante and moslem mystics.”

⁶⁹ Giornale Storico della Letteratura Italiana. 1919. LXXIV. 220—1.

⁷⁰ Theology. London, 1921. VI. „Mahomedan Eschatology in the Divine Comedy.”

⁷¹ Rivista di Studi Filosofici e Religiosi. Perugia, 1921. II. 11.

⁷² Rivista degli Studi Orientali. Roma, 1921. VIII. 4.

⁷³ op. cit.

⁷⁴ op. cit.

⁷⁵ Der neue Dante. Pester Lloyd. 1921. X. 2.

⁷⁶ op. cit.

⁷⁷ Revue Africaine. Algir, 1919. 3. 4. „Sources musulmanes dans la Divine Comédie.”

⁷⁸ Rivista de Archivos, Bibliotecas y Museos. Madrid. 1920. I.

⁷⁹ Revue de l'Histoire des Religions. Paris, 1920. „La Divine Comédie et l'Islam.”

⁸⁰ Revue de Litterature Comparée. Paris, 1922. IV—VI.

⁸¹ Revue de l'Orient Chrétien. 1918—9. XXX. 1.

⁸² Giornale Dantesco. Florenc. 1923. XXV. 4. „Intorno al sito del Purgatorio e al mito dantesco dell'Eden.”

⁸³ Salverda de Grave a groningeni egy. (rom.) t. „De Gids. Groningen, 1919, 8. „Dante en de Islam”. — Roques, a párisi egy. (rom.) t. Romania. Paris, 1919. V. — Söderhjelm, a helsingforsi egy. t. „Svenska Dagbladet. Stockholm, 1921. XI. „Nifunna Källor till Divina Commedia”. — Chohin, francia dantista t. Journal des Débats. Paris, 1921. I. — Eguia Ruiz német dantista t. Der Gral. Essen, 1921. X. „Dante und der spanisch arabische Kulturkreis”. — Browning angol dantista t. Dublin Review. London, 1921. X—XII. „Dante and Islam”. — Ch. Jordan, bostoni hispanista. Poet Lore. Boston, 1921. X. „Dante's Divina Commedia its moslems sources”. — Ryan, a corki egy. (rom.)

emelik Asin nagy műveltségét s hogy érvelése nem megy Dante eredetiségének rovására, hisz így egyetemes műveltségének, a kereszténység és az izlám kultúrájának mesteri synthesisével oly alkotását hozta létre, amely forrásainak kimutatása által értékben csak nyer. Gúnnal fordulnak az olasz dantisták ellen, akik nem tudják megbocsátani Asinnak, hogy egy orientalista derített fényt a Divina Commedia eredetére. Thiegem a közös keleti keresztény forrás ellenérvét bizonyítékok hiányában nem tartja komolynak s arra a következtetésre jut, hogyha nincs itt utánzásról szó, úgy csodában kell hinnünk. Beck,⁸⁴ bambergi romanista tanár Asin munkáját mesterműnek tartja, amely úgy a logikus felépítést, mint hatalmas anyagának elrendezését tekintve messze felülmúlja azokat a tanulmányokat, amelyeket az olasz dantisták a centenarium alkalmával Dante lábaihoz raktak. Asin érvei annyira meggyőzőek, hogy a Dante-philologiának irányt kell változtatni és új szempontból tanulmányozni Dantet.

Megtaláltuk tehát az utánzás hypothesisé bebizonyításának 3 criteriumát: a hasonlóságot a felépítésben és a részletek vázában, az időben megelőzést, amely kézenfekvő és az érintkezés lehetőségét, amelyet csak az tagadhat, aki az arab műveltség befolyását Dante korára nem ismeri. Ezek a bizonyítékok tömör, zárt sorban mutatnak a hasonlóságra és felérnek a közvetlen bizonyítékok érvével, mert itt már annak kell bizonyítani, aki Asin következtetését nem fogadja el.

Dante nagyságát Asin következtetése nem érinti, hisz a Divina Commedia értékét nem annyira túlvilágának felépítése, mint annak művészi értékesítése adta meg. Egyrésztől rokon-szenvének s gyűlöletének, szenvedélyeinek és erényeinek, örömeinek és csalódásainak, bujdosásának és reményeinek, más-résztől a császárság és pápaság, községek és kényurak, papok és udvaroncok megragadó, hű képét adja hatalmas alkotásában. Óriási tudása felölelte mindazt, amit csak századának műveltsége és művészete felhalmozott. Satirája kortársaival szemben, epizodjai, mint Francesca da Rimini-é, Ciacco-é, Filippo Argenti-é, Farinata degli Uberti-é, Brunetto Latini-é, Ugolino grófé, Sordello-é, Cacciaguida-é, sz. Bernáté stb. a költészetnek csodái. Merít ugyan a bibliából, az egyházatyákból, a latin classikusokból, az arab eschatológiából, de az átvett anyagot sajátjává tette, rányomta tehetségének bélyegét. Kora történetéből vett elbeszéléseit, Francesca da Rimini szerelméről, conte

t. Studies. London, 1921. IX. „Dante discovery“. — Vising, a göteborgi egy. (rom.) t. Göteborgs Dagblad, 1921. VIII. „En storartad litteraturhistorik upptäckt. Musulmanska förebilder till Divina Commedia“. — Van Thiegem, a párisi egy. (rom.) t. Revue de Litterature Comparée. Paris, 1922. IV—VI. — Bellesort, a párisi egy. (rom.) t. Revue des Deux Mondes. Paris, 1920. IV. 1. „Dante et Mohamed“.

⁸⁴ Zeitschrift für Romanische Philologie. Berlin, XLI, 1921.

Ugolino haláláról még most is a gyönyörködés, a megindulás borzongásával olvassuk. Legbizarrabb leírásai, mint pl. a rablók-nak kígyókká és ismét emberekké változásáról oly élénkek, mintha a költő tényleg saját szemével látta volna e természetfeletti csodákat. Mint a szobrász vésője teremti meg alakjait, akik élnek és éreznek a túlvilágon is. Bár különleges szeretettel viseltetik hazája és a latin népek iránt, mégis az emberiség és a vallás magasztos ideáljait minden fölé helyezte, költészetében mindent felölölő és megértő lelket, mystikus rajongást, örök erkölcsiséget találunk. Asin nem is vádolja Dantet plagiummal, midőn kimutatja, hogy a vázlatos és sokszor gyermekies arab eschatologikus legendák anyagát megrostálta és a neki megfelelő részeket művészi egésszé feldolgozta. Midőn a középkori keresztény műveltség anyagát az arab túlvilágtan nyújtotta elemekkel egyesítette, egyszersmind magas színvonalra emelte, s nagy és örökbecsű költeményt alkotott, amely forrásainak felfedezésével gigászi fenségéből nem veszett semmit, megmaradt magasztos remekműnek, „monumentum aere perennius“.

(Szeged.)

MÁLLY FERENC.

HAZAI IRODALOM.

Geyza Némethy: Addenda commentariis ad carmina Tibulliana
(Értekezések a nyelv és széptudományok köréből, XXIV. 7.) Budapest, 1925, 8°, 20 l.

Az utóbbi évek során e folyóiratban több ízben foglalkozhattam Némethy régibb munkáinak kiegészítésével szánt dolgozatok ismertetésével. Dies diem docet — vallja és gyakorolja szerzőnk, kinek sok részletkérdésben ma más az álláspontja, mint évtizedekkel ezelőtt volt, vagy esetleg újabb adatok felhasználásával ma meggyőzőbben tudja támogatni eredeti véleményét, mint az alapmunkák keletkezésékor. A jelen füzetben az 1905-ben megjelent *A. Tibulli Carmina etc.* s az egy évvel később napvilágot látott *Lygdami Carmina etc.* szövegének és magyarázó jegyzeteinek újabb kiadást pótló kiegészítését találjuk egybefoglalva. Jó része ezeknek a pótlásoknak már ismert volt előttünk a szerzőnek két régebben megjelent cikkéből (Rh. Mus. 1908, EPhK 1909). Mindenesetre hasznos volt azonban az évek során felgyülemlett pótlásokat újból megrostálni, kiegészíteni s egybegyűjtve a tudós közvélemény bírálata alá bocsátani.

A füzet változatos tartalmából elsősorban kiemelendőnek tartom azokat a kísérleteket, midőn Némethy, aki közismerten nem a konzervatív szövegkritikusok közé tartozik, a kéziratok olvasatait sikeresen megvédi az eddigi kiadók és magyarázók önkényével szemben. Nagyon találó e nemből pl. III. 1., 12. *littera facta* és IV. 1., 173. *confunditur* meggyőző magyarázata. Nézetem szerint maradandó alkatrészei lesznek mindenkori a Tibullus magyarázatoknak azok a Némethy által elsőnek meg-

figyelt párhuzamos helyek, melyek Lucretius hatására utalnak (II. 1., 51—54.; II. 3., 5—7.; II. 3., 71—72.). Különösen figyelemre méltó Lucr. V. 1384. sqq ~ T. II. 1., 51—54., hol egy ismert részlete Lucretiusnak lett átformálva az elégia használatára. Hasonlóképpen a legtöbb esetben nagyon értékesek a régebbi hiányos, vagy esetleg egyenesen téves magyarázatok pótlásai, illetőleg kiigazításai. Pl. I. 1., 11. *stipes* új értelmezése föltétlenül helytálló. Eredetileg Némethy a következőképpen magyarázta: „Terminus, cui numen tribuerunt antiqui.“ Az új értelmezés szerint, melyet Ov. Met. VIII. 742. sqq és 719. sqq, továbbá Ov. Fast. III. 31—32. és 37—38. kitűnően alátámasztanak: „...significat... arborem vetustam, quae maximam ramorum partem amittit“. Felhozom példának e nemből II. 3., 4. *verbaque aratoris* értelmezését, melyet Ov. Pont. I. 8., 53—56. végérvényesen megvilágít. Nagyon érdekesek még pl. I. 6., 56. *admittas*, I. 7., 3. *hunc*, I. 9., 60. *emeruisse* magyarázatai.

Legtöbb ellenmondásra fog találni Némethy coniecturáiban. A pótlások jelentékeny része, amint az a Corpus Tib. sokat próbált szövegével kapcsolatban nem lehet meglepő, egyúttal szövegmódosítást is ajánl. Ezeket jórészt Némethy termékeny kombináló képességének köszönjük, kisebb részben pedig a szerző az elődök egy-egy sikerültebb ötletét tette magáévá. Jellemző Némethy öserejére, hogy nem ritkán a maga coniecturáját utólag fedezi föl előzőinél. A szövegbe való beleélések, az intuíciónak, a korlátlan latin nyelvtudásnak szebbnél szebb példája a szerzőnek szinte valamennyi módosító ötlete, azonban a mérsékelt konzervatív szövegkritikai álláspont csak ott hajlandó változtatni a hagyományon, ahol arra föltétlenül szükség van. Ennek elbírálása természetesen szubjektív szempontoknak van alávetve, éppen ezért a coniecturák legnagyobb része vitatható. Így pl. az újabb érvek ellenére sem fog Némethy sokakat meggyőzni arról, hogy I. 1., 43. a *florigium Parisinum uno*-ja helyébe föltétlenül szükséges lenne a különben találó *tuto*. Ugyancsak nem fogja mindenki elkerülhetetlennek tartani I. 1., 48. *iuvante* helyett a *sonante* coniecturát, noha már Baehrens gondolt rá s töle függetlenül Némethy ugyanezt javasolta. Vannak azonban természetesen olyan esetek is, midőn a szövegváltoztatásban a legóvatosabb kritika is megnyugodhatik. Meggyőző és átgondolt pl. I. 4., 41—44. szövege és magyarázata, hol Némethy előző, sokkal önkényesebb álláspontját feladva, mérsékeltében s egészben véve sikeresebben oldja meg a sokat vitatott hely problémáját. Meggyőző továbbá pl. I. 5., 47. *quodque est* a hagyományozott *quod adest* helyett. Itt eddig zökkenőt éreztünk s a mérsékelt módosítással ezt Némethynek sikerült kiküszöbölnie.

Egészben véve, mint Némethynek minden filológiai munkája, ez is a tudomány gyarapodását, haladását, egyes problémák elintézését, új problémák gondolatébresztő fölvetését jelenti. A további kutatás mindenesetre kénytelen lesz akár

helyeslőleg, akár kritizáló álláspontot elfoglalva, számot vetni a füzet eredményeivel.

(Szeged.)

HUSZTI JÓZSEF.

Fejér Adorján: Római régiségek. (Szent István könyvek 33. szám.) Budapest, 1926. Kis 8-r. 221 l.

Fejér könyve ahhoz a sajátságos vegyes műfajhoz tartozik, amely Római Régiségek neve alatt Róma és néha Pompeji topografiájának (emlékeinek rajzától bevezetve), a rómaiak állami intézményeinek, vallása és kultuszának, valamint magánéletének a királyság, köztársaság és császárság hosszú századain végighaladó ismertetését akarja adni. Míg ennek a műfajnak többé-kevésbbé (inkább kevésbbé) sikerült termékei (a római irodalomtörténet vázlatával megtoldva) rendesen iskolai segédkönyvnek készültek az auctor-olvasás kísérőjéül,¹ addig szerzőnk munkája nagyobb körhöz, a római kultúra iránt érdeklődő és általában a művelt olvasóközönséghez fordul; ezt mutatja a Szent István-könyvek sorozatában való megjelenése, ehhez alkalmazkodik előadásmódja, mely eleven, friss, helyenként színes, hangulatos.

Nem könnyű dolog aránylag szűkre szabott keretek közt valamely ország, a jelen esetben a világbirodalomra fejlődött Róma köz- és magánélete, vallása és művészete nagy területeinek egy ezeréves fejlődés fontos szakaiban való állapotáról jellemző, hű képet rajzolni. Nagy nehézséget okoz már mindjárt az óriási anyagnak helyes elrendezése. A tárgyalás módja kétféle lehet: vagy egy-egy kornak adja összképét, mintegy keresztmetszetekben mutatja be egymás után a főbb korszakok egész kultúráját, vagy pedig hosszmetseteket nyújt, teszem azt állami intézményeket ismerteti a fejlődés különböző szakain végig, azután áttér a magánrégiségeknek történeti fejlődésük szerint való tárgyalására s így tovább. Az első módra példa Baumgarten-Poland-Wagner pompás könyve: *Die hellenistisch-römische Kultur*, a másodikat követik a mi Régiségtanaink, követi Fejér is, aki a Róma-Itália s a provinciákról szóló bevezetés után az állami, vallási és magánrégiségek hármassorozatára osztja föl az anyagot. Ennél a csoportosításnál aztán akadnak következetlenségek, szépséghibák. Itt van pl. „Az államhatalom gyakorlása” c. fejezet, amely, egészen helyesen, három szakaszban: a királyság, köztársaság és császárság kora szerint ismerteti a kormányzás tényezőit és módját. Csakhogy e beosztás korlátjait többször áttöri; pl. a köztársaság koráról szóló szakaszban a népgyűléseknél, a senatusnál, a magistratusoknál ismételten olvashatunk a királyok és a császárság alatti viszonyokról. Ugyanebben a fejezetben a magistratusok tárgyalása

¹ Az új tanterv remélhetőleg magával hozza ezeknek a Régiségtanoknak gyökeres megváltozását.

ketté van szakítva és a praetor és censor közé be van iktatva az egész igazságügy. Mit keres „A római kultúra és nyomai hazánkban” c., minket különösképp érdeklő szakaszban az afrikai limes ismertetése?

Nem értem, hogy miért került *A római művészet* a magán-régiségekbe, az ipar-kereskedelemről és az utazásról szóló szakaszok közé. Hiszen ha a megrendelő döntené el hovatartozását, akkor is más hely illetné, tekintettel arra, hogy legkiválóbb emlékeit a kultusz és az állam szolgálatában alkotta. Alkotásai, különösen az építészet terén oly maradandó, abszolút becsűek, hogy mint a római szellem hagyatékának a jogalkotás mellett legértékesebb részei, kikíváncsoznak e szubordinációból egy külön fejezetbe. Egyébként a művészet tárgyalása a munka legsikerültebb, jól tájékoztató részei tartozik. Csak a torcu-tica körül van egy kis félreértés, az ötvösművészet más, mint a glyptica; félreértésre adhat alkalmat az emlékérem kifejezés is, ilyet a szó mai értelmében nem ismertek a rómaiak (67. és 194. l.). Különösen ennél a résznél, valamint a ház-, ruha-, katonaságról szólóknál érezzük a kísérő képek hiányát; nem segít e hiányon, hogy a szerző Róma emlékeinek leírásánál az „Illustration” 1911. aug. 12-i számának „szemléletes” képeire és térképeire utal minket. Ki tudja azt ma előteremteni?

Fejér is (miként már előtte Hittrich) magyar olvasóknak szánt könyvében helyesen — és okosan — külön szól Pannóniáról és Daciáról, de ő is Róma hódító politikájában és Dacia aranyhegyeiben látja a területek bekebelezésének okait. Holott ennek igazi oka nem imperialisztikus, hanem védelmi politika volt. Már a rómaiak belátták, — a mai trianoni időkben ezt minden történelmi könyvünknek hangsúlyozni kellene, — hogy a mai Magyarország területe Európa védőbástyája Kelet ellen; ezért szállta meg Augustus a Dráva-Száva közét, ezért tolták a Flavius-császárok a védelmi vonalat a Dunáig, ezért igázta le Trajanus Daciát. Sőt mikor a markomann háborúban bebizonyosodott a bölcs Marcus Aurelius előtt, hogy a keletről előre törő barbárokat csak az egész integer Magyarország területének megszállásával tudja föltartóztatni, a Kárpátokig készült fölhatolni, de e tervének megvalósítását halála megakadályozta; s mert e tervét utódai nem valósították meg, veszett el oly hamar Dacia.

Magyaros szint lehetett volna továbbá adni a könyvnek a pénz tárgyalása kapcsán is. (Ez a fejezet a könyv végéről előre kíváncsozik a „pénzügy” mellé.) Szerző elmondja nekünk a legrégebb időből való as-ok elő- és hátlapjának képeit, de adó-sunk marad a sokkal fontosabb későbbi idők éremképeivel, amelyek Róma történetének mondai alakjait, majd történeti eseményeket ábrázolnak; nem halljuk, hogy mikor kezdték az uralmon levők a saját és családtagjaik képeit veretni a pénzekre és milyen föliratokkal látták el azokat. Pedig római dologból

elsősorban érem kerül elő a hazai földből, az látható mindenütt. Ezek minket azért is érdekelhetnek, mert sokszor a régi Magyarország földjén lejátászódott eseményekre vonatkoznak képeik és fölrataik (Trajanus hídjá, útja, Pannonia, Dacia capta, De Sarmatis etc.). Sőt magyar könyvben ne mulasszuk el dicsekedni azzal, hogy a kereszténység első jelzése, Nagy Constantinus pénzein, épp egy buzgó hitű sisciai vésnök keze alól került elő, aki (320 után) az előlapon a császár sisakjára rávéste a Krisztus-monogrammot.

A „vallási régiségek” beható, szép méltatásban részesülnek. Az istenek csoportosítása (Dii maiores a) consentes, b) selecti [?]; minores; peregrini) azonban elavult; egyedül helyes a történeti fejlődés szerint indigetes, novensides, peregrini istenekről szólni. A rangsorozás tévedésbe ejt. Miért volnának „kisebb jelentőségű istenek” a Lares, Penates? (a Genius ezek től elválasztva a „dii selecti” közt szerepel). A dii peregrini is több szót érdemelnek. Nem szabad felednünk, hogy a kereszténység a polytheismusszal való harcát főleg a dii peregrini és a római nép lelkében legmélyebben meggyökerezett „di minores” ellen vívta, mint azt az apologaták polemiája és I. Theodosiusnak oly sokatmondó rendelete mutatja, amellyel a pogány istentiszteletet 392-ben betiltotta: nullus omnino... secretiore piaculo Larem igne, mero Genium, penates odore veneratus accendat lumina, imponat tura, serta suspendat. A papi testületeket is Wissowa rendjében kellene tárgyalni. Dícséretes szokása szerzőnek, hogy sok helyütt antik írókat idéz: a ver sacrum kapcsán fel lehetett volna említenie Livius klasszikus helyét (XXII, 9, 10). A legtöbbszörre talpraesett latin idézeteket talán jó lett volna zárójel között magyarra fordítani, tekintettel arra, hogy a könyv a nagyközönséghez fordul. A szűkre szabott keret következményének vesszük, hogy szerző néha egy évszázad változó szokásait oly rövidre kénytelen összefoglalni, hogy az adott kép (pl. a temetés és halottégetés érdekes, egyre változó alkalmazásáról) nem világos. Megesik vele az is, hogy egy kivételes esetet („a temetés csak a halálra következő nyolcadik napon történt”) hibásan általánosít (V. ö. Mau, RE III, 349 és Gercke-Norden II 67).

A flotta dolgát is másként látja az, aki a RE vagy Daremberg-Saglio classis-cikkét vagy Buday Felirattánát (280. s. kl.) elolvassa. De az ilyen fogyatkozásokért nem egyedül a szerző felelős, aki sokat olvasott, de néha másodkézből kénytelen dolgozni, hanem azt részben vidéki tanári könyvtáraink szomorú állapotának kell betudni, amelyek elavult és hiányos könyvmánnyának fölötté szükséges pótlására, sajnos, nem történik semmi. A hadügy tárgyalása, mely, úgy látszik, a nyomda elnézéséből van kissé szerencsétlenül tagolva, általában ugyan minden fontos dologról tájékoztat, de feltűnő, hogy míg az első és a Servius nevéhez fűzött hadsereg kevés hitelességű, nem is

fontos létszámát pontosan közli, addig pl. a pún háborúk hadseregéről, vagy a császárokéről, bár erről jó (pl. Tac. Ann. 4, 5) adataink vannak, ilyen fölvilágosítást nem ad; pedig amilyen elevenné teszik a birodalom leírását a lakosság Beloch-féle számai (16. l.), annyira érdekes volna a fegyverzet, menetelés, ostrom stb. mellett azt is hallani, hogy mekkora haderővel szervezték és tartották fenn a világuralmat és érdemes lett volna néhány szót szólni a gyalogos cohorsokba és lovas alakba szervezett fontos auxilia-seregről.

Lehetne még néhány megjegyzést tenni: a római nő jellemzése a görög rovására idealizált (150. l.); az arrogatio, ius nexus felesleges részlet (149., 153. l.); pollice verso, presso értelmezése pontatlan (142. l.); Augustus trib. potestasának első éve nem 26, hanem 23 (66. l.); „csupán egy P. Cornelius Scipio Africanus volt“ (155. l.); az amphitheatrum nem ovalis alakú (141., 144. l.); Trajanus nevében a trib. potestate után hiányzik a IIII. (67. l.); az antik pénzösszegek átszámításánál egy 1926. dátumú könyvben aranykoronát kellett volna írni, mert így épenséggel nem imponálnak az összegek, pl. „az orvosok közül nem egynek egy millió sestertius (200.000 korona) évi jövedelme volt“ (185. l. és több helyütt), de ezeket a részleteket egy szakszerű bíráló (Finály Gábor, Kath. Szemle, 1926, 63. l.) máris helyesbítette és ezek felsorolásával nem is akarnék hamis benyomást kelteni a könyv értéke felől.

Fejér érdemes munkát végzett. A kép, melyet nyújt, mozaik-kép, sok-sok adatból, kövecsből nagy szorgalommal, tudással összerakva. Egyes helyeken igen apró kövecsekkel, túlságos részletezéssel dolgozik, másutt nagyobb darabok elnagyolják a rajzot; itt-ott kelleténél élesebb vagy halványabb a szín; meg-esik, hogy nem találta meg az épp oda illő kövecset, vagy nem kellő helyére illesztette, de általában véve szép és tanulságos képet tár elénk érdekes tárgyáról. Az auctor-kánon alapulvétele mellett, mutatis mutandis és képek fölvetelével jó könyvet lehetne belőle középiskoláink számára szerkeszteni.

(Debrecen)

LÁNG NÁNDOR.

K. Marót: Der Eid als Tat. Acta Litterarum ac Scient. Reg. Univ. Franco-Josephinae, Sectio Phil.-hist., tom. I., fasc. I. Kiadja a M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Barátainak Egyesülete; Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt. 1924. 8-r. 56 l.*

Örömmel engedtem a szerkesztő úr megtisztelő felhívásának, hogy magam ismertessem e dolgozatomat. A megjelenés

* Minthogy e határterületeken mozgó értekezés ismertetésére nem vállalkozhatott csupán filologus-szakember, viszont méltányosnak tartottuk, hogy e külföldön már több ízben megbeszélt dolgozatra hazai közönségünk figyelmét is felhívjuk, a szerzőt kértük fel munkája ismer-tetésére.

Szerk.

helye és külső körülményei t. i. amúgy is több problémát és vaskos könyvre való anyagot kényszerítettek szigorúan szűkre szabott határok közé beszorítanom. Csak előnyére válhat tehát a kérdések tisztázásának és csak könnyítheti munkám áttekintését, ha tárgyával, mintegy felülről és kívülről, még egyszer szembenézhetek.

Persze nem lehet így szándékomban még tömörebben ki-vonatolni, amit már dolgozatom bevezetésében túlszűfoltnak kellett találnom. A kis mű úgyis csak az önmaga ismertetése lett. Legjobban véltem tehát az ügynek használhatni, ha itt a vallásos (és költészeti) jelenségek azon általános felfogásmódját próbálom felvázolni, melynek alapján a súlyos esküprobléma is, véleményem szerint legalább, megoldódhatott. E pontban t. i. a speciális tanulmány nem mehetett túl az alkalmi célzásokon és vonatkozásokon; viszont a szélesebb, rendszeres alapvetés nemcsak kifelé lesz megkönnyítése kísérletem fölmérésének, de befelé is jobban megdomboríthatja gondolatmenetem egyes láncszemeinek igazi értékét és jelentőségét.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy amikor fölismerve Achilles esküjének (A 234. kk.) illogikus maradékait,¹ szakítottam a közönséges eskü rendes, történelmi síkban való megoldásával, az eskü-lényeg lélektani síkban való megfjtésének gondolata már messze túlvitt egy speciális probléma szűk határain. Az eskü csupán egy eset lett a szellemi élet bizonyos tünetényei között. Mert nyilván minden, igazán vallásos és igazán költői jelenségnek közös vonása, hogy őket a szavak és gondolati formulák (magyarázatok) legfőljebb nagyjából, mint valami idegen nyelvre, csak „lefordíthatják“; de soha egészükben meg nem foghatják és ki nem meríthetik. Minden vallásos (és költői) jelenségnek tehát lesz egy összetevője, melyet (negative kifejezve) a gondolatiság hátraszorult volta, szóval „érthetetlen miszticizmus“; pozitíve egyszeri adottság, fejlődéshiány (individuális kipattanás), intenzitás, ritmus, erőfok stb. fog csak jellemezhetni. Amely összetevőt, szemben éppen a másikkal is, *faut de mieux* talán az „élet“ összetevőjének lehet neveznünk. A másik összetevőt t. i. szükségképen a vallásos és költői jelenségeknek szóbaömlő, gondolati megformáltsága fogja képezni. Az tehát, amit általában egyedül szoktak tekinteni a szellemi jelenségek vizsgálatánál.

Felfogásunk most már azon fordul, hogy ez a két összetevő nyilvánvalóan különböző érték vlvője. Világos nevezetesen, hogy egyedül az életrész biológiai jelentőségén múlik, hogy a vallás és költészet általános életszükségletet képez; és világosan ez az összetevő az, amely nélkül vallás és költészet rögtön megszűnnének vallás és költészet lenni s lapos gondolatisággá vagy versfaragássá silányulnának. Vele szemben a gondolatrész már csak azért is másodrendű, minthogy *fokozni* a jelenségek

¹ V. ö. különösen munkám I. és IV. fejezeteit.

vallásos és költői értékét, illetőleg ható erejét, *nem* ezen rész jelenléte, hanem egyenesen háttérbe szorulása szokta. Amint ez főleg a vallásos önkívületnek vagy a költői alkotás még zsongó stádiumának eseteiben válik nyilvánvalóvá. Dönt tehát a biológiai jelentőségű, regeneráló életrészt, és ez fogja mint *lényeg* determinálni a szellemiség jelenségeit. A gondolati ellenben, mint a jelenség szempontjából nélkülözhetőbb, tulajdonképp csupán emberileg nélkülözhetetlen rész, csak majd a megjelenési *látszatot* (formát) szolgáltatathatja.

De most persze az, amit mi a *lényegnek* tartunk, nyilván nem más, mint egy oly tudatállapot tartalma, melyet emberi, velünk született gondolkozó képességünk pillanatnyi hátraszorulása és bizonyos exztatikus-dissociatív életmomentumok intenzívebb előtérbenyomulása determinál. (Amit mi sublogikusnak mondunk, Bergson a *conscience annulée* állapotának.) Ezzel szemben viszont a formai *látszat* valami olyan tudatállapotnak gyümölcse, amelynek jellegét legjobban rendeltetése jellemzeheti. E tudatállapot t. i. kimerül azon tendenciában, hogy a biológiailag fontosnak érzett életintermezzót bizonyos (itt közelebbről nem részletezhető) jelek szerint gondolati (szavas) „valósság”, „költészetté” stb. különböztesse. Vagyis a jelenségek formarésze éppen valami olyan tudatállapot tartalmának mutatkozik, aminőt közönségesen az ember normáltudatának szoktak tekinteni. Nyilván tehát egy valószínűs vallás- és költészetszet annak eredője lesz csak, hogy egy „betörő” sublogikus tudatállapot substantiálisan determinált valami (előtte is volt és) újra jogaiba lépő, de amannak praedicatumává válandó, ú. n. normálállapotot. És minthogy az összetevők eredeti értékviszonyának nemcsak a jelenség keletkezésére, de természetesen fejlődésére is érvénnyel kell bírni, az egész fejlődéstempót is nyilvánvalóan ez a lényeg fogja a maga „fejlődése” képére determinálni. Ami által a szellemi fejlődés de facto csupán egy, helyen okságon és időn kívül álló, pillanatnyilag és egyénileg kipattanó, fejlődésre képtelen „keletkezés” lesz. Függetlenül attól, hogy a gondolati formarésznek és értékének megfelelően a keletkezés mindig természetesen majd csak azon történelmi evolúálás formájában fog mutatkozhatni, amelyet külső mezként a priori kell a maga lényegváltára felöltöznie. Úgyhogy számunkra vallás és költészet problémája két, szinte elválaszthatatlan tudatállapot interferenciájának kérdésévé egyszerűsödött s megfejtése annak függvénye lett, hogy a különböző értékű összetevők, melyek a változt kétszálú fejlődésmenetben összefolynak, a jelenségek mi-voltának és fejlődésének vizsgálatánál külön tartassanak. Ami csak azért kíván nagyobb figyelmet, mert az „élet” substantiálisan meghatározó és a „gondolatiság” emberien-praedicative jelenítő szerepei csupán *elméletben* elemezhetők ki tudatunk egységéből és kontinuitásából. *Gyakorlatban* a lényeg termő tudatállapotban a priori benne fog már szunnyadni a második, a formát termő; helyesebben: az eleven állapot különösképp

mindig egyenesen csak ezen, tőle idegen tudatállapotban és állapot által fog élénkállhatni, amelyben hogy lehessen, historizálódott.

Minden *másféle* felfogását a vallásos (és költői) jelenségeknek, azaz minden felfogást, amely (persze hiába) történelmi formákban és nem az ahistorikus lényegben keresi a vallás (és költészet) jelenségeinek okát, nyilván csak az menthet, hogy a normálállapot és terméke, a gondolati forma, mindent lebíró anthropomorphismusuk folytán megtévesztően mossák el genezisük nyomait és a produktum eredeti erőviszonyait. Ez azonban épp oly kevésbé érintheti természetesen a helyes felfogást, mint az, hogy ezáltal a vallás és költészet mindennapi (közönséges) esetei, amelyek a valóságban egyedül existálnak, szükségképp csak függvényei lesznek bizonyos, ahistorikusan és egyénileg determinált eseteknek, amelyek viszont kizárólag — föltevésünk. Elégséges igazolása t. i. az ilyen hipotétikus „lényegvallás“ és „lényegköltészet“ fogalmaknak, ha hatásukban lesznek nyilvánvalókká. Elég, ha az igazán vallásos (költői) jelenségek, bármily sűrű formaruha alatt, mindmáig és elsősorban megmaradnak egyszersmind a maguk „nyersanyagának“ is. Mint pl. katonáink anélkül, hogy cselekvésük mindig tudatosává válnék, ma is így, csak apotiori ösztönösen „esküsznek“, miközben erősítő szavak helyett félig kirántják kardjukat, majd hüvelyébe visszataszítják. Ugyanúgy, ahogy Homeros Achillese ágált volt a jogarral. —

De már érthető lett talán, miért nem juthattak az eskü szóbeliségén akár evolúciós, akár „teremtési“ módszerrel rágódó, történelmi magyarázatok az eskü maradéktalan megfejtéséhez. És igazoltuk eljárásunkat is, amely figyelmen kívül hagyhatta az emberiség szellemi fejlődésének szociális termékét, a közönséges esküt; mint emberileg ugyan nélkülözhetetlen alakulatot, de a vallásos jelenség szempontjából (értékben és nem időben természetesen) mégis csupán másodlagosat. Azaz igazoltuk, hogy az eskü megfejtését csak az az egyénileg lejártszódo „értelmetlen“ biológiai dráma adja, amely mindamelllett, hogy nem-eskü, mégis — egy idegen síkban (t. i. a fölébredő és magát tökéletesítő gondolatiság közbejöttével) esküvé differenciálódó eskülényegnek bizonyulhatik. Amiért is dolgozatunkban egyenesen és kizárólag ez eskülényeg rekonstrukcióját tűzhetjük feladatunkkul. Elsősorban természetesen az inkább gondolatmentes „tett“-elemek, a rituále alapján, mint erre már a cím is céloz. (Mert a rituáleban több van a vallásos lényeg határozott komplex és internacionális értékeiből, mint a közönséges vallás szóban-élő, határozatlan, specifikus és sokféle értelmezéseiben.) S csak másodsorban azután a gondolati magyarázatoknak redukciójából. (Miótan az ilyenek persze csak közvetve és óvatos kritikai megfontolások útján értékesíthetők.)

Hátra volna még így, elvben legalább, hogy felhasználjuk

az ilyenfajta, utólagos önismertetéseknek második előnyét is: a hozzászólásokkal való eszmecserét, ami minden tudományos kutatásnak legfőbb előmozdítója. Esetünkben azonban, sajnos, eddig még semmi termékenyítő vitaanyagot el nem könyvelhetünk. A *Philologische Wochenschrift* 1925. (Nr. 31.), 880. k. és az *AfRW* 23 (1925.), 135. lapján O. Weinreich tollából megjelent korrekt és jóindulatú méltatások sem elvi, sem részletkritikába közelebbről nem bocsátkoznak. Viszont az a hozzászólás, mely a *Gnomon* 1926, 6. f., 544. k. lapján, K. Latte-től látott napvilágot, legfőljebb bírálói tájékoztatlanságának lehet a bizonyítéka. Mert kár sok szót vesztegetni egy kritikusra, aki ellenem azon nyelvi formulázások „általános” becsülségét hozza argumentumul, amelyeket pedig egész dolgozatom az eskülenyeg elősdihei gyanánt bizonyított; vagy azt a „szociális alakulatot” követeli rajtam,² aminek (értékbeli) másodrendűsége elképzelésemnek a priori föltétele volt. Aminthogy Latte pl. azt sem vette észre, hogy felfogásom szükségkép posztulálja a „nyelv adományát, mint az ember fogalmának lényeges jegyét”; és hogy „az emberiség kezdetén túl” már csak azért sem léphettem, mert egy ilyen rendszerben a vallásos jelenség „fejlődése” teljesen ahisztorikusan, lélektani síkban dől el; ahol szó sem lehet ilyen, a modern ethnológiában különben is régen meghaladott időfogalom beengedéséről. És épp így kár volna minden iparkodásért, hogy vele ezek után még megértetni törekedjünk, miért van felfogásom számára csak fokozati különbség egy még vallásosnak tekinthető magyarázat (pl. egy vallásalapító tana) és egy már logikusabb, akár „talán mudisztikus”, akár egyenesen „tudományos” (tehát mondjuk egy Preuss-féle) magyarázat között. Vagy hogy miért nem láthatja éppen Latte, mit *kell*ett (munkám szelleméből nézve) mondanom és mit lehetett a rengeteg adathalmazból mellőzőm; egyszóval — a gondolatmenetemet.³ Úgyhogy sajnálattal

² Szerintünk az eskü még második periodusában sem föltétlenül szociális alakulat, azaz másokkal szemben tett ígéretféle (l. *Gnomon*, i. h. 545. l.). A némajáték legalább, egyenesen sajátmagunk megköltéséről és elkötelezéséről látszik csak beszélni. V. ö. Achilles esküjét és főttebb katonáink mozdulatát is.

³ Azért, hogy Latte — mellelleg — „csekély filologiai képzettségem” kimutatását is ambicionálta, annyiban hálás vagyok, mert a felhozott két „dokumentum” fölment az ő megbízhatatlanságának bizonyítása alól. Hiszen maga bizonyít maga ellen, amikor I. módszertani hibaként hozza fel, hogy a (homerosi) λέπειν igét *azért* tekintem úgy, mint célzatosan választott ritka szót, mert a hellenisztikus kor λεπιζειν-t, a klasszikus gyakrabban περιλεπειν-t használt (!). Már Homerosnál nevezetesen (tmesisben persze!) περι λεπειν áll; én pedig (6. l.) toto coelo másról beszélek. Arról t. i., hogy a homerosi ritka szóhasználatot a λέπειν-(tő-)nek ambivalenciája indokolja; amely tő a görögségben (abszolúte) ritkán használatos. Amint a „későbbi” passzusokat is csupán ezen összefüggésben, mint annak a bizonyítékait idézem, hogy ez az ige csakugyan egyedül és legjobban képes egy

kell csak a negativumot megállapítanom, hogy t. i. az ilyen megjegyzésekkel szerény javaslataimnak nem kezdődött el komoly, tárgyilagos és főleg immanens megítélése. És ezért örvendének, ha ezt ez önismertetés, bármily kis mértékben is, alkalmas volna elősegíteni.

(Budapest.)

MARÓT KÁROLY.

Plotinos: A szépről és a jóról. Fordította: *Techert Margit.* (Filozófiai Könyvtár 9.) Budapest, 1925. Pfeiffer Ferdinánd.

Techert Margit érdemes Plotinos-fordításáról Közlönyünk előbbi füzeté, a beküldött könyvek regisztrálása során, röviden ugyan, de teljes elismeréssel már megemlékezett. Ez a megemlékezés azonban inkább a modern európai irodalmakkal foglalkozó filologus hálájának kifejezése volt, akinek ez a megbízható és könnyen olvasható szemelvényes fordítás valóban nagy szolgálatot tehet azzal, hogy a múltban és jelenben is nagyhatású Plotinos gondolkodásának megértéséhez több élvezettel, mint fáradsággal segíti hozzá. Most a klasszikus filologus siet ehhez a maga elismerésével csatlakozni, s ezt a megbízhatóság kérdését illetőleg talán kötelessége is megtenni, annál inkább, mert e tekintetben ez a derék fordítás nem talált egészen érdeme szerint való fogadtatásra.

Legyen szabad itt általában fölvetni azt a kérdést, hogy összeegyeztethető-e egy tudós bíráló lelkiismeretével egy tudományos igényekkel fellépő munkával szemben éppen ily természetű kifogások emelése olyan folyóiratban, amely magas műveltségű, de nem szakérdeklődésű közönsége igényeinek megfelelően, e kifogások megalapozásának — ebben az esetben pl. görög idézetekkel — nem adhat helyet? Egyik előkelő szépirodalmi folyóiratunkban (Napkelet 1926, 661. l.) hangzott el Techert Margit fordításával szemben több elismerő megállapítás mellett az a laikus olvasó számára biztosan elriasztóan ható megjegyzés is, hogy vannak benne „határozott tévedések, sőt tévedésből eredő kihagyások is.” Azt hiszem, a felvetett kérdésre ily esetben csak egy lehet a válasz: e kifogások mellett kötelessége lett volna a bírálónak a kifogásolt helyeket felsorakoztatni s így igazolni ítéletét, mert a pusztá név nem bizonyítéka az

ember és egy ág „lehámozásának” egyaránt való kifejezésére. Amikről egyszeri bepillantásra bárki meggyőződhetik. — És épp ily világos baj van 2. azzal az inszinuációval is, mintha én az életfáhitet a régi görög-ségben Tzetsszel és Malalasszal, mint autentikus tekintélyekkel támogatnám alá. Az illető hely t. i., Tzetsszel és Malalasszal együtt, szabályszerűen jelzett, szószerinti idézet Maxim. Mayer közismert standard-workjából. (Die Giganten und Titanen 1887, 25. l. — L. nálam 5. l. és 32. jegyz.) Nem is szólva róla, hogy Malalas, (amit Latte nem nézett meg.) Euripides elveszett Meleagros darabjára van hivatkozással. Amihez szintén nem kell kommentár.

idézett, s a fordítói munka megbízhatóságát általában is érintő észrevételek helyességének.

Egy Plotinos-fordításban ugyanis a „határozott tévedések” mértéke nagyon változó lehet. Próbaképen aprólékos vizsgálatnak vetem alá a lefordított szemelvényekből nagyobbára azokat a helyeket, amelyeknek stiláris szépségét, magával ragadó ritmikáját, egyszerű képeit Norden *Antike Kunstprosa*-jában kiemeli (I. 400. l.), s a közben felötlő vonatkozásokat is kijegyzem. Kezdem Norden idézetével az I. 6, 8-ból. A felszólítás — *φεύγωμεν δὴ φίλην ἐς πατρίδα* — idézet-voltának fordító tudatában van, de jegyzetében Ilias X. 27. helyett II. 140. irandó. A következő mondatok egybeolvasztása: *τίς οὖν ἡ φυγή; καὶ πῶς ἀναξιώμεθα; οἷον ἀπὸ μάγου Κίρκης φησὶν ἡ Καλυψοῦς Ὀδυσσεύς* — „De micsoda menekülés lesz ez s hogy fogunk a varázsló Kírkétől vagy Kalypsótól elvitorlázni, — amint ezt Odysseus mondja” (Techert M.) nem lett volna szükséges — avagy „tévedésből eredő kihagyás” következtében állt elő? A filozófus, sőt a kép megértése szempontjából mindenesetre lényegtelen. Megjegyzem még, hogy a fejezet végén Pind. Pyth. X. 29/30-ra lehet célzás.

Az V. 8, 3. szépség-logoszaival egyetlen fordítónak sem könnyű megbirkóznia. Techert Margitnak minden lényeges ponton sikerült ez, jóllehet a stiláris megoldás nem mindig szerencsés: *ἔστιν οὖν καὶ ἐν τῇ φύσει λόγος κάλλους ἀρχέτυπος τοῦ ἐν σώματι* inkább talán: „van tehát a természetben is logosza a szépségnek, amely ősmintája a testben levőnek,” mint: „így tehát a természeti szépség logosza ősmintája a testben levőnek”; vagy: *νοῦς δὲ οὗτος* tömören is visszaadható lett volna: „ez pedig az ész” nem: „tehát ilyen ez az ész.” Kisiklás már (kevésbé lényeges ponton): *προϊὼν κάλλει* „szépségbe megy át”; helyesen: „előrehalad szépségben”, s tárgyi szempontból: *καὶ γὰρ οἷς ἐστὶ σώματα, οὐ τοῦτο ἐστὶν αὐτοῖς τὸ εἶναι θεοῖς* — „hiszen akinek teste van, az azért egyúttal nem isten is” (Techert M.): itt ugyanis a látható istenekről, az égitestekről van szó; helyesen: „hiszen akiknek van is testük, nem ez az, amiért istenek”. Egy szórendi változtatás a fejezet elején a fordítás negyedik mondatát hívebbé tenné: „amelyben lakik, a lelket” helyett: „a lelket, amelyben lakik”. A mondatvég különben: *νοῦς ὁραῖ*, ahol fordító egy jegyzetben a következő kép platoní mintájára utal, Epicharmos egy híres gnómáját idézi: *νοῦς ὁρῇ καὶ νοῦς ἀκούει* κτλ. fr. 12. Diels.

Atugrom a VI. 9, 9-re, s csak közvetőleg helyesbítem a 8. fejezet első nehéz mondatában, amelynek értelmét sikerült megtalálnom (l. Techert M. jegyzetét a helyhez), a „hanem” kötőszót, amely egy misztikus oxymoront tenne semmivé: „Ha tehát egy lélek magát, mint egy másik Chronost ismeri, s tudja, hogy mozgása nem egyenes, csak ha (ἀλλ’ ἢ ὅταν) törést szenved...” A 9. fejezet elején *οὐ γὰρ ἀποτετμήμεθα οὐδὲ χωρὶς ἐσμεν* helyesen inkább „mert nem vagyunk tőle elvágvva sem külön”

t. i. már eredetileg, mint „elvágvá vagy elválasztva“; ψυχή . . . ἀναδραμοῦσα — „a lélek egy rossztól mentes helyre emelkedett fel“ nem: „futott“; δηλοῖ δὲ — „nyilvánvaló“, de hozzáteendő „ez abból“; ὑβρίζεται (a fejezet közepén túl) helyesebben fordítható már itt is „féktelenség“-gel, mint „kérdés“-sel (ὑβρεῖς = „féktelenségek“ a következő mondatban Techert M.-nál is); οὐ περιπυτσομένον σαρεῖν ἔξωθεν helyesen: „nem testtel ölelve körül kívülről“, nem pedig „nincsen kívülről hússal körülvéve“ — de később ugyanezzel a képpel helyes fordításban is találkozunk. A fejezet végén megjegyezhető, hogy a lélek lángralobbanásának képe a sztoikusoktól való kölcsönzés.

Helyesebb szövegváltozatokon alapuló fordítási lehetőségekre nem ügyeltem. Az igazat megvallva, nehéz volt arra is figyelmem, amit kiírásra méltónak tartottam azért, hogy megmutassam, a legszigorúbb bírálat minemű kivetni valókat találhat ebben a fordításban. Nehéz volt, mert ennek a fordításnak épp az a tulajdonsága, hogy az olvasót magával ragadja, s így, ha stíláris árnyalatokat nem is, a teljes értelem mellett visszaad valamit a plotinosi lendületből — a legnagyobb egyszerű pogány prédikáció szárnyalásából, amely valaha mennyei szerelemmel eltelt lelkeket az égbe röpített. Techert Margit fordításával klasszika-filológiai irodalmunk területén is érdemeket szerzett. Természetesen nem olyanokat, amelyek különlegesebb filológiai feladatok elvégzésére is alkalmassá tennék — de őszintén gratulálhatnánk magunknak, ha a többi görög filozófusok számára is olyan szilárd filozófiai szakképzettségű és nem közönséges nyelvi nehézségekkel is megbirkózó műfordítókkal rendelkeznénk, mint amilyen Plotinos számára valóban rendelkezünk.

(Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY.

Dr. Erdélyi Lajos: Magyar nyelvi tanulmányok. I. kötet. Budapest, a szerző kiadása, 1926.

Csaknem három évtizedes nyelvtudományi munkásságra vet világot Erdélyi Lajos e gondos kiállítású, ügyesen szerkesztett könyve. A különböző folyóiratokban és egyebütt megjelent nyelvészeti értekezéseinek egy részét adta itt ki célszerű rövidítésekkel és a tárgyalt kérdések újabb irodalmának felhasználásán alapuló változtatásokkal, hogy azok a nyelvtudomány kutatói, a főiskolai hallgatók és az érdeklődő közönség részére könnyebben hozzáférhetőek legyenek.

A szerző két kedvelt munkakörének megfelelően e kiadás is többnyire mondattani és nyelvjárási értekezéseket foglal magában. A mondattaniakban ügyes módszerrel alkalmazza a magyar nyelvre a mondattal foglalkozó újabb lélektani kutatások fontos eredményeit. Így magyar példákkal bizonyítja, hogy az olyan mondatok, amelyekben többtagú alany vagy állítmány van, lélektani szempontból sem összevonás eredményei. *(Az ú. n. összevont és kihagyásos mondatok modern szempont-*

ból.) Kifejti továbbá, hogy a hiányos mondatok jó részében ráértés van, vagyis egyszer már kimondott mondatrésznek vagy valamely adott helyzetnek (l. Wundtnak tanítását a mondatpótlókról) a mondat egy másik helyére vagy új mondatba való odaértése. (*Egy érdekes mondattani jelenség és tényező.*) Érdekes példákat közöl arra az esetre is, amikor az alany és az állítmány számszerinti egyeztetése nem a forma, hanem az értelem szerint történik. (*Értelmi egyezés a finnben, magyarban és törökben. A háború mondattanából.*)

A közölt nyelvjárási értekezések sorában ma is igen időszerű lelkes felhívása *A népnyelv tanulmányozása ügyében*. A rohamosan fejlődő és mindinkább szélesebb körökre kiterjedő művelődés következtében ugyanis egyre jobban merülnek feledésbe a népnyelvi hagyományok. Sürgősen össze kell ezeket tehát gyűjteni azoknak, akik ismerik, addig, amíg lehet. Elvesztük örök kár volna a magyar néplélek kutatása és a nyelvtörténet szempontjából. Örömmel említjük meg e helyen is, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság a népnyelv ügyét is szíven viselve újból nagyobb erővel indította meg a gyűjtési munkálatokat. Két más cikk (*A háromszéki nyelvjárásról. Időalakjaink és módjaink a háromszéki nyelvjárásban*) a szerző szülőföldjének nyelvével foglalkozik. Az első részletesen ismerteti a székely nyelvjárások egész irodalmát, majd megállapítja a háromszéki nyelvjárás tájszólásait, a második módszeresen fejtegeti a háromszéki igeidőket és igemódokat. E kérdés azért is fontos, mert a régi magyar igeidők éppen a székelységben maradtak fenn. Nehéz területre vezetnek *A csángók eredetéhez és A gyimesi csángók eredete* c. értekezések. Nyelvjárásaink nyugodt, természetes fejlődése ugyanis a sűrű egymásutánban következő nagy történelmi változások folytán csaknem lehetetlenné vált. Magából a nyelvből sem következtethetünk teljes biztonsággal. Hisz a tapasztalat szerint nyelvjáráskeveredés esetében az egyik nyelvjárás a másikat csaknem egészen háttérbe is szoríthatja. Erdélyi nagy körültekintéssel igyekszik a nyelvjárások eredetének és történetének kutatásánál ilyen módon mutatkozó nehézségeket eloszlatni. Forrás gyanánt nem csupán a népnyelvet tekinti, hanem a történelem adatait, egyházi feljegyzéseket, helyneveket, család-, vezeté- és keresztnéveket, néprajzi sajátságokat (típusok, jellemvonások, viselet, építkezés, jogi intézmények és szokások) és a népköltészeti egyezéseket is. Ilyen módon arra az eredményre jut, hogy a hétfalusi csángók nagyrészt az egykori Királyföldről idetelepült vármegyey magyarok, akikhez később háromszéki székelyek csatlakoztak, a brassóme gyey többi csángók, valamint a háromszékiek és a ghimesiek már túlnyomó többségben a székelyekből kerültek ki.

Az említett nyelvjárási és mondattani értekezéseken kívül még néhány más tárgyú cikk is olvasható Erdélyi könyvében.

Így közli megemlékezését Budenz Józsefről, a magyar és a finn-ugor nyelvtudomány nagyérdemű kutatójáról (*Budenz József emlékezete*), különösen kiemelve értékes finn mondattanát és a székely nyelvjárásokra vonatkozó megjegyzéseit. Újból közzéteszi *A Gyulafehérvári sorok* c. értékes tanulmányát is e becses nyelvemlékünk pontos kiadásával és facsimiléjével. Végül alkalmas befejezésül szolgál Petz Gedeon, Paul Hermannról szóló, „az egykori tanítvány hálás szeretetével írt” szép emlékbeszédének ismertetése (l. ezt E. Ph. K. 1924:48—50).

E rövid vázlatból is láthatjuk, hogy Erdélyi könyve tartalmaz még igen változatos és a nyelvtudomány sok érdekes kérdésével foglalkozik. Ki kell azonkívül emelnünk a szerző világos és szabatos stílusát, mellyel a sokszor eléggé bonyolult mondattani kérdéseket is rendkívül könnyen érthetővé tudja tenni. Melegen ajánljuk tehát e munkát a magyar nyelvtudomány barátainak figyelmébe.

LOSONCZI ZOLTÁN.

Dr. Hajnóczy Iván: Katona József Kecskeméten. Dr. Horváth János egyetemi tanár előszavával. Kecskemét, 1926. 8. r. 60 l. Ara 1'20 P.

A Bánk bán halhatatlan szerzőjének sok jeles életírója után is érdemes munkát végzett tudományunknak régi érdemes munkása; hangyaszorgalommal fölkutatta — részben ellenőrizte — a Katonáról vagy Katonától szerette szülővárosában még fennmaradt adatokat. Ezeket öt fejezetben foglalja össze. Szüleiről és gyermekkoráról szól először, apjának adatait és pályafutását, anyja kereszteltetésének dátumát és költőnk iskoláztatását tisztázza ebben hiteles adatokkal. Megállapításaiból kitűnik, hogy Katona a gimnázium I. és II. osztályát s a IV-nek első felét végezte Pesten, a III-at, a IV-nek második felét és az V-iket Kecskeméten, a filozófiai tanfolyamból — egy évi ismeretlen tartózkodása után — másfél évet Szegeden s 1810 januárjában kerül megint Pestre, ahol az utolsó félévet s 1810—13. a jogot is elvégzi, majd jurátus lesz, s 1820 január 1-én ügyvédi irodát nyit. A második fejezetben Hajnóczy a *Ziska* előszavának egy eddig kiadatlan változatát közli s a *Jeruzsálem pusztulása* egy ugyancsak először közölt verses töredékével azt igazolja, hogy Katona előbb ezzel a drámájával akart a kolozsvári pályázaton résztvenni. — Megállapítja, hogy a Bánk bán 1820 október 1-én már nyomdában volt s november 15. (a pesti vásár napja) előtt jelent meg. Azután rátér közleményeinek kétségtelenül legérdekesebb részére: Katona hazatérésére. Költői és drámaírói pályáját a cenzura okvetetlenkedései után — úgy látszik — befejezettnek tekintette, „pályájához ragaszkodott, jó gyermek és jó testvér volt s 29 éves fiatalságával túltéve magát ifjúkora örömen-búján, öntudatos tervszerűséggel törekedett haza szülővárosába, ahol — Hajnóczy pontosan tisztázza s közli az adatokat — 1820 november 3-án városi „Vice Fiscalis” lett. Ez adatok kikutatása nemcsak filológiai akribiát jelent,

hanem az utolsó — Gyulainál röviden vázolt — éveknek immár helyesen megvilágított, részletesebb ismeretét is. Költőnk anyagi helyzetéről, de egyben szülei, testvérei iránt tanúsított szeretetéről is behatóbb képet kapunk. Egy állandó színház tervéről és tervrajzáról értesülünk, célszerűsége és modernsége Katona pesti emlékeinek tanúsága. Történeti munkáiról is sok érdekeset tud Hajnóczy: egészében az új kép Katonát hivatalában, törekvéseiben és munkájában buzgó, a társaséletben szívesen résztvevő kecskeméti polgárnak mutatja, megvilágítja költőnk halálának körülményeit s apja pörösködéseit a városi tanáccsal. Az életrajzi mutatótáblát a függelékben Katonáról szóló egykorú versek s egy Katonának tévesen tulajdonított, de korfestő vonatkozásaival érdekes gúnyvers egészíti ki. A sok újat és sok értékeset közlő füzet legjobb méltatása Horváth János előszava: Hajnóczy adatai megállapítják, hogy Kecskemét korántsem volt hálátlan halhatatlan fia iránt; de „új színben tűnik elő e könyvből a költőnek Bánk bán utáni magatartása is, melyet némi szentimentális lágysággal szokott felfogni a Katona-irodalom túlnyomó része. Hajnóczy színei realisabbak; a költő lelki képe az ő rajzában egészségesebbnek tetszik.“

(Győr.)

GÁLOS REZSŐ.

Natur- und Lebensbilder aus der Zips von Jonathan Haberern.

Dritte, vollständige Ausgabe, besorgt von Johann Loisch. Mit einem Anhang herausgegeben vom Zipser Verein in Budapest. Budapest, Ludwig Kókai, 1926, 8°, 95 l. Ara 35.000 K.

E könyvecske előadást tartalmaz, melyet szerzője, a „Szepesi Egyesület Budapesten“ jelenlegi érdemes elnökének atyja, még 1850-ben Berlinben a „Berlinische Gesellschaft für deutsche Sprache“-ban tartott. Annál inkább meglep harmatos előadásmódja, szülőföldjéért való lelkesedésének közvetlensége, mintha csak tegnap írta volna meg a szerző az élményeit. Nagyon szemléletesen ecseteli azt a lenyűgöző hatást, melyet a Magas-Tátra nagyszerű látképe három különböző helyről szemlélve, az odaérkezésre gyakorol; ugyanily közvetlenséggel megismerteti azután az olvasót a kisvárosi szepesi német lakosság vallásos, puritán életével, néhány ünnep keretében tanulságos bepillantást nyújt bensőséges családi életébe, a kisváros élénk társadalmi együttműködésébe és néhány népszokásukban bemutatja a szepesiek erkölcsi fennkölségét. S mind e lélekfestést a legszorosabb kapcsolatban végzi a környező nagyszerű természet ecsetelésével. Történelmükről és nyelvjárásukról is szól egy-egy kis fejezet. Sikerült képek, a Felső-Szepesség térképe, a függelékben hozzáfűzött irodalmi kiegészítések, úgyszintén a szerző hírneves fia által írt értékes előszó rendkívül elősegítik a dolgozat helyes értékelését. E mű számos adata a szepesi néprajz és nyelvjárás kutatója számára rendkívül becses történeti értékkel bír, de azok is, akik csupán rövid, népszerű, de szakavatott tájé-

koztatást óhajtanak a szepesi németiség életviszonyairól, élvezettel fogják olvasni e kis művet, mert hangulatos fejtegetései legtöbb helyt valósággal elbeszélésszerűek. Fiúi kegyelettel nemcsak boldogult édesatyja emlékének hódolt tehát a „Szepesi Egyesület“ jelenlegi elnöke, hanem egyszersmind fontos tudományos érdeket is szolgált azzal, hogy e nagybecsű mű nyomtatási költségeit fedezte. Hogy mily gondosan rendezte a művet sajtó alá Loisch J., arról tanuskodik főleg a nyelvjárási idézetek helyesírásának a mai közkeletű hangmegjelöléshez való alkalmazása és zárszava, melyben ügyesen kikerekíti a vonatkozó irodalmi adatokat. A szepesi hetilapokban (Zipser Anzeiger 1866 dec. és jan. számaiban és Zipser Bote 1882 évf.ban) megjelent két szemelvényes kiadás után csak a jelen kiadás teljes. Veszedelmes nyomtatási, illetve másolási hiba gyanánt helyreigazítandó benne a téves *Lerchen* szó (33. lap, 2. sor alulról) *Brachen*-re.

(Aszód.)

GRÉB GYULA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Herausgegeben von den Akademien der Wissenschaften in München und Wien. Reihe A.: Regesten. Abteilung I.: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. Bearb. v. *Franz Dölger*. 2. Teil: Regesten v. 1025—1204. Verl. v. R. Oldenbourg, München und Berlin, 1925. 4° XXI + 108 lap. Ara 14 márka.

A müncheni egyetemi magántanár e nagyszabású munkájából, melynek I. füzetét Közlönyünk 1924. évfolyamában ösmerttem, a nemrég megjelent II. füzet ugyanazokat az előnyöket egyesíti magában, amelyeket az előző. A mű természetesen elsősorban az esemény- és művelődéstörténész használatára készült, a bizánci nyelvvel foglalkozó vagy a távolabb álló klasszikus filologus, ha bizonyos terminus technicusok értelmével tisztába akar jönni, vagy *Redlich-Erben*-ék (1907) vagy *Thommen* (1913) segéd munkáira lesz rászorulva.

A jelen füzet minket magyarokat jóvalta inkább érdekel, mint az előző, hiszen az ú. n. görög hatás korszakát öleli fel főképen, mely görög befolyás korántsincs még teljesen kimerítve feldolgozva. A szerző óriási apparátussal dolgozik: ha a magyarokat érdeklő oklevelek regisztrálása körül itt-ott egy-egy tévedés esik meg vele, valamelyes akaratlan elhallgatás, azon mi, kis és mégis jogtalanul lenézett nemzet, rég elfelejtkeztünk csodálkozni. P. 60 az 1128/29-i évvel kapcsolatban egy III. István királyhoz menesztett békekövetségről beszél, u. o. a Pantokrator-monostor typikonával kapcsolatban nem említi fel *Moravcsik Gyulának* 1923-ban megjelent s a *Byz. Zs.*-ben is (1924, p. 455) jelzett tanulmányát,¹ p. 75 II. László király ural-

¹ V. ö. ehhez az Egyet. Phil. K. 1925. évf.-a 160. s k. lapján mondottakat.

kodási idejét 1161 máj. 31-től 1162 jan. 14-e közti időre teszi, holott e tekintetben talán (Mátyás Flórián?) nem is áll fenn kontroverzia. Akik az Ungrolimni-kérdésben érdekeltek (*Moravcsik* a *Turán* VI. évf.-ban, p. 83, újabb feltevést kockáztat), még azt is tudomásul veszik, hogy az 1228. sz. a. közölt oklevél hamisítvány.

A nagy mű 3. részének megjelenését még 1926-ra helyezik kilátásba.

VÁRI REZSŐ.

Otto Weinreich: Die Distichen des Catull. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1926. 8-r. VIII + 110 l.

Nem tudom, közlönyünk mult évi folyamában közölt ismeretéseim Weinreich előbbi könyvéről elérte-e célját, szerzett-e olvasókat a humanisztikus érdeklődésű művelt magyar közönség soraiból Seneca Apokolokyntosisának s szellemes magyarázójának, aki megtalálta a módját annak, mint tehető a tudományos kommentár súlyos anyaga maga is élvezetes olvasmánnyá. Ily könyvek megjelenése Németországban — most Weinreich Catullus-könyvéé a 125 év óta fennálló Mohr-cég jubileumi kiadványai közt — több szempontból is figyelemreméltó jelenség. Kétségtelen, hogy már a német klasszika filológia sem bírja meg az esoterikus könyvek luxusát, másfelől azonban bebizonyosodik, hogy az esoterikus szakirodalom hatalmas apparátusával működő tudomány és a vele kapcsolatban élő iskola nevelt egyrészt olyan tudósgenerációt, amely ragyogó exoterikus könyveket tud most produkálni, másrészt olyan közönséget, amely ezt az egészen banausus számára még sem élvezhető, magas színvonalú tudományos irodalmat dicséretreméltó érdeklődéssel fogadja. A német humanizmus, mert lassankint mind több joggal beszélhetünk erről, közvetlen nemzetnevelői hivatását teljes tudatossággal tölti be — ma talán még inkább, mint a multban.

Ezt Weinreich új könyvével kapcsolatban azért is el kellett mondani, hogy érthetővé váljék különös érdeme. Abban áll ez az érdem, hogy esoterikus formában, tehát 'olvashatóan', stílusos és előkelő tudományos előadásban oly feladatokat old meg fényesen, amelyekkel a művelt laikus előtt is becsületet szerez az ú. n. verbális, mondhatnók talán: miniatűr-filológiának. E legfrissebb Catullus-könyv hét íve végeredményben egyetlen distichonról szól, arról a kétségtelenül legmélyebbről, legmegrázóbbról, amelyet az antik irodalom létrehozott:

*Odi et amo. quare id faciam, fortasse requiris.
nescio. sed fieri sentio et excrucior.*

Ennek a magyarázatához való bevezetés tulajdonképen az egy distichonból álló epigramma theóriája (I. fejezet), s Catullus többi egy distichonból álló epigrammáinak taglalása (106:II., 112:III., 93:IV., 94:V., 105:VI. f.). Az a hellenisztikus

költők gyakorlatától és elméletétől jogosulttá tett szempont, hogy a kétsoros epigrammából mint adott, önálló, zárt műformából induljunk ki, már ezeknek a költeményeknek a magyarázatánál is termékenynek bizonyul. Weinreich fejtegetései nyomán nem kételkedhetünk abban, hogy Catullus a kétsoros epigrammaformát tudatosan mint ilyent kezeli, s azokat a művészi lehetőségeket, amelyek e szűk határok között adódnak, a változatosságra való tudatos törekvéssel aknázza ki: ezért választja el pl. a 105. költemény két tagját a hexameter végén, a 112-ét egy szóval később, a 94-ét egy szóval előbb. Akinek a művészi forma apró finomságai iránt érzéke van, annak a számára érdekes és tanulságos mindez. S ami tárgyi magyarázatait illeti, Weinreich legtöbbször maga is alkalmasan vezethetné be ilyen természetű fejtegetéseit az Apuleius-féle figyelmeztetéssel, amelyet a csipős 105. epigrammához idéz: *lector intende; laetaberis*.

Különösen élvezetessé teszi a könyvet, hogy az egyes epigrammák művészi leforcításának lehetőségével Weinreich minden esetben külön foglalkozik s a német és francia irodalmi utánpótlakat ebből a célból állandóan szemmel tartja. Ezekhez járul az *Odi et amo*-epigramma római utánpótláinak (Ovidius, Martialis, Ausonius) taglalása. Különösen ennek az epigrammának utólérhetetlen erejét sikerül Weinreichnek azzal elevénné tenni, hogy egy egész sor fordítási kísérlettel, elsősorban Mörike szép distichonjával hasonlítja össze, s kimutatja valamennyi elégtelenségét az *credetivel* szemben. A filologus számára igen fontos e különösen egyéni epigramma görög mintája kérdésének első módszeres fölfejtése Weinreich könyvében, a hellenisztikus epigrammatika rokon motívumokat (a gyűlöletét s a gyűlöletét és szerelmét együtt) tartalmazó darabjainak teljes feldolgozásával. Ezt a könnyen igazságtalan egyoldalúsághoz vezető mintakutatást azonban szerencsésen ellensúlyozza az epigramma élményértékének pszichológiai megvilágítása azokból a modern írókból vett idézetekkel, akik a szerelem-gyűlölet örök emberi problémájával Catullus után küzdöttek.

Ezeknek Weinrichtól idézett hosszú sorához itt még egyet csatolok, azt, akinél az újak közül mégsem fogalmazta senki epigrammatikusabban az *odi et amo*-t. August Strindbergnek egy hírhedt autobiografikus kötetében olvasom (*Die Beichte eines Toren*, Emil Scherling fordítása, 387. l.): *Ein Hass brennt in mir, verhängnisvoller als die Gleichgültigkeit, weil er die Kehrseite der Liebe ist. Ich möchte das Axiom so formulieren: ich hasse sie, weil ich sie liebe*. S ha már modern irodalmi párhuzamokat veszünk számba, kiírom itt d'Annunzio-nak is egy helyét, amely talán Catullus egy másik költeményének két sorát (72, 3/4; Weinreich 36. l.):

*Dilexi tum te non tantum ut vulgus amicam
Sed pater ut gnatos diligit et generos —*

világítja meg élmény-oldaláról élesebben (*Il piacere* 113. l.):

„Qualche volta — gli diceva Elena — la mia tenerezza per te si fa più delicata di quella d'un'amante... Diventa quasi materna.“ „Qualche volta — egli diceva a lei — la comunione del mio spirito col tuo mi par così casta, ch'io ti chiamerei sorella, baciandoti le mani.“ Queste fallaci purificazioni ed elevazioni del sentimento avvenivano sempre nei languidi intervalli del piacere, quando sul riposo della carne l'anima provava un bisogno vago d'idealità.

Végül legyen szabad a Némethy-emplékszámban adott Kallimachos-fordításaim egyikének (az Ἐχθαίρω τὸ ποίημα τὸ κυκλικόν kezdetűének) igazolására megjegyezmem, hogy az utolsó sort, amelynek interpunctióját újabban elegendő ok nélkül vitássá tették, most Weinreich (62., I. magyarázatát is 63. I.) ugyanoly értelemben fordítja le, mint ott (88. I.) én próbáltam:

Du Lysanias, wahrlich bist schön. Noch eh' ich's gesprochen, hallt schon ein Echo zurück: „wahr dich, nicht dir ist er schön“.

E felfogás mellett szól egyébként, ha szükség van példára, Platon 8. epigrammája is, amely hasonló fordulatot, mint a kallimachosi ἀλλὰ πρὶν εἰπεῖν, szintén elsőszemélyes vonatkozásban tartalmaz:

Νῦν ὅτε μὴ δὲν Ἰ᾽ Ἀλεξίς ὅσον μόνον εἶψ' ὅτι καλός, ὦπται κ. τ. ἔ.

Wilamowitz értelmezésében (Platon I. 362): „Ich habe von Alexis noch gar nichts gesagt, als das er schön ist, und schon zieht er aller Augen auf sich.“

(Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY.

Otto Crusius: Die Mimiamben des Herondas deutsch mit Einleitung und Anmerkungen. *Zweite Auflage*, gänzlich umgearbeitet und mit griechischem Text und Abbildungen versehen von *Rudolf Herzog*. Leipzig, 1926. Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung (XVI + 206 ll.). Ára 8 (kötve 9-50) M.

Minthogy Crusiusnak, Herondas egyik legalaposabb ismerőjének, 1893-ban megjelent fordítása régen elfogyott, meg azután Herondas szövegének összeállításában és kiegészítésében azóta jelentős eredményeket értek el a filológusok, — valószínűleg hízagypótló munkát végzett R. Herzog, amidőn Herondas újabb kiadására és Crusius fordításának átdolgozására vállalkozott. Headlam, Knox, Groeneboom, Edmonds, Terzaghi és mások kutatásait saját tanulmányainak és Kos szigetén végzett ásatásainak eredményével (Archäol. Anzeiger, 1903. és 1905. évf., Jahreshefte des österr. archäol. Instituts, 1903. évf., Archiv für Religionswissenschaft, 1907. évf., Philologus, 79. és 82. kötet, Philologische Wochenschrift, 1926. évf.) kiegészítve, olyan Herondas-kiadást ad a kezünkbe, melyben minden kérdésre világos feleletet kapunk és amelynek első nyolc mimusában egyetlen hiányos sor többé nincs. Hogy a filológusok mily csodálatraméltó munkát végeztek, annak megvilágítására elég a

VIII. (most már teljes)¹ mimusnak Herzog kiadásában található 79 sorára hivatkoznunk és megemlítenünk, hogy ebből a roppant töredékesen ránkmaradt mimusból Rutherford (1891.) kiadásában mindössze 3 sort, Buecheler (1892.) latin fordítással is ellátott kiadásában 13 sort, Crusius pedig 1908-ban megjelent 4. kiadásában is még csak 51 kiegészített sort vesz fel. Pedig ez a VIII. mimus irodalomtörténeti szempontból valamennyinél fontosabb, mert magával a költővel, illetve az ő álmával foglalkozik.

Bevezetésében az egyes mimusok cselekvényének részletes elemzésével és a szereplők jellemének bemutatásával kapcsolatban megemlékezik a világirodalomban előforduló hasonló helyzetekről és jellemekről. Majd szól a költő hazájáról, valószínűnek tartva, hogy ephesosi születésű volt, éppúgy, mint Hipponax. Életét Kr. e. 310 és 260 közé teszi; tehát kortársa volt Philadelphosnak, Theokritosnak és Kallimachosnak.

Igen érdekes Herzognak e mimusok előadására vonatkozó álláspontja. Crusius ama felfogását ugyanis, hogy valami egyszerű színpadon a szerepeket elosztva, a közönség előtt többen játszották volna el, újabb korból vett példákkal (Fregoli, Tieck) oda módosítja, hogy csak egy színész adta elő ezeket a mimusokat, minden színpadi készlet nélkül, de megfelelő taglejtéssel és hanghordozással, szűkebbkörű társaság előtt, mint irodalmi csemegét és mint a lakoma fűszerét.

A német nyelven való tolmácsolásra — mint Crusius — ő is legalkalmasabbnak tartja a szabadon kezelt ötös és hatosfeles iambust. A művelt nagyközönség humanisztikus érdeklődésének ébrentartására igen melegen ajánlja az eredeti szöveggel együtt közölt (bilinguis) műfordítások kiadását, amit Németországban az utóbbi időben kissé elhanyagoltak. Azt kívánja azonban, hogy az ilyen, a nagyközönség számára készült műfordításoknál a szöveghez fűzött jegyzetekben a filológiai aprólékosságok elkerülésével tisztán a tárgyi és művelődéstörténeti magyarázatokra szorítkozzunk. A tudósokat és továbbkutatókat érdeklő részletkérdések megvitatását csak a függelékben tartja elfogadhatónak. Ezeket az elveket tartotta szem előtt ő is e mintaszerű kiadásának elkészítésében. Kár, hogy a függelékben nem sorolja fel az egész Herondas-irodalmat, amivel pedig az érdeklődőknek szintén igen nagy szolgálatot tett volna.

Végül még meg kell emlékeznünk arról, hogy az alexandrinus-kor szobrászatának és festészetének termékeivel díszítette

¹ Bíráló ezt talán csak nagy általánosságban kívánja érteni. Mert teljesértékű Herondas-soroknak nem tekinthetjük azokat, amelyeket Herzog, bármily ötletesen és a kivitelben is gondosan, egy-két megmaradt betűhöz kapcsol, vagy pusztán tárgyi következtetéscsk alapján stilszerűen megalkot. Ekkora elismerést a kiváló Herondas-kutató maga sem kíván magának.

művét, és pedig 20 szövegközi képpel és 16 táblával. Igen ügyesen használta fel e célra a terrakotta-szobrokat és a pompeii fallfestményeket, kiválasztva közülök azokat, melyek e mimusokban leírt jelenetekkel valamiképen kapcsolatba hozhatók.

Mindent összefoglalva, a filológiai irodalomnak igen nagy nyeresége Herzog könyve, melyben a Herondasszal foglalkozók igazán gyönyörűségüket lelhetik.

(Győr.)

MÓDI MIHÁLY.

Stolz-Schmalz: Lateinische Grammatik. Laut- und Formenlehre, Syntax und Stilistik. In 5. Auflage neu bearbeitet von *Manu Leumann* und *Joh. Bapt. Hofmann*. 1. Lieferung: Einführung. Laut- und Formenlehre. München 1926. (*Handbuch der Altertumswissenschaft*. Begründet von *Iwan v. Müller*. In neuer Bearbeitung herausgegeben von *Walter Otto*. 2. Abt. 2. Teil.) 8-r. X+344 l.

E kötetről való beszámolónkkal egyúttal klasszika-filológiai tudományosságunk hatalmas kézikönyvsorozatának, a fogalomká lett „Iwan Müller“-nek teljes megújódását jelentjük be — talán már gazdasági megerősödésünk előrehaladásának oly stádiumában, amely legalább a tanári könyvtáraknak lehetővé teszi, hogy e nélkülözhetetlen segédkönyveket a középiskolában működő szakemberek rendelkezésére bocsássák. S hisszük azt, hogy ezzel a tudományos haladás friss szellője is — amely a mi területünkön az antik világ mind elevenebb életre kelését jelenti — megtalálja végre az utat az anyagi gondoktól sújtott tanáremberhez, és gimnáziumaink, reálgimnáziumaink klasszikus-filologusai rászánhatják magukat arra, amit természet-tudós kartársaik állandóan tesznek: hogy megismerjék szak-tudományuk új vívmányait, vagy legalább is azt, ami már a mult évtizedek bűvárlatának eredményeiből a napjainkban folyó kutatómunka a lapjává szilárdult.

Nagyban és egészben véve ilyen már „megbízható“ anyagot rendszereznek a Stolz-Schmalz-féle nyelvtan új átdolgozói, elsősorban *Manu Leumann* (kinek neve is indogermanista családi hagyományokat sejtet), az előttünk fekvő kötet tetemesebbik részének, a hang- és alaktannak újra-megírója. De az ő sorait is átjárja a kutatásban megállást nem ismerő eleven tudósmunka felfedező-szellem, amely bizonytalan talajra nem visz ugyan (ez az iskola emberének fontos), de előrehaladásra mégis ösztönöz. *Friedrich Stolz* hang- és alaktant még negyedik kiadásában is (1910) bizonyos nehézkesség, elmosódottság, sőt visszamaradottság jellemezte, különösen *Sommer* kézikönyve mellett. Az új átdolgozás jellemzésére elmondhatjuk, hogy *Sommer* könyvének összehasonlíthatatlan kiválóságát *expressis verbis* elismeri, s ha az úttörő eredetiség szempontjából nem is, de egyébként számbavehető vetélytársként lép mellé, sőt mint újabb keletű összefoglalás kiegészítheti, s mint kézikönyv szükség esetén pótolhatja is.

A régi Stolz külső alakja előnyösen változott meg azzal, hogy a kevéssé áttekinthető, sok elavult anyagot és nem mindig megbízható utalásokat tartalmazó lapalatti jegyzetek tömege eltűnt, és a problémák, lehető megoldások s ellenvélemények megvitatása petit-szedéssel a szövegbe került. Ezeknek a részeknek zökkenő nélkül való beleilleszkedését a tárgyalás menetébe biztosítja a könyv belső dinamikája, amely Leumannnak egészen egyéni érdeme. Figyelemreméltó ebből a szempontból a hangsúlyról szóló fejezet a benne feldolgozott hatalmas szakirodalmi anyaggal. Leumann itt különben is arra az érdekes szerepre vállalkozott, hogy a latin hangsúlyról való ú. n. francia felfogást a körülményesebb német felfogás ellenében jobban érvényre juttassa. Ezzel szemben aránytalanul takarékos a kiejtésről szóló fejezet. Ez egyszerűen az aranykori ejtést kodifikálja normálkiejtésül, s e tekintetben természetesen nem is kell komoly ellenmondástól tartania. Leumann itt a bizonyító anyag közlését majdnem teljesen mellőzi, amit tehet is büntetlenül — hiszen, hogy a „kikero“-ejtés nem kétséges, azt csak nálunk kell még hangsúlyozni — de egyébként követett eljárásához viszonyítva, itt mégis túlságosan szűkmarkúnak bizonyul. Hozzátehetjük ehhez még, hogy a Stolz-féle fejezetsorrendnek helyenkint előnyös megváltoztatásához hozzájárulhatott volna még egy: éppen a hangsúlyról szóló fejezetnek elhelyezése a vocalismus tárgyalásának szűkebb keretei között.

Az alaktannak egészen új, értékes kiegészülését jelenti a nominális töképezéstan (199—246. l.), Leumann teljesen egyéni hozzáadása a munkához, amely a maga egészében, mint első ilyenmű, használható összefoglalás, elismerésünkre s köszönetünkre érdemes. A részletekben egy és más persze problematikus. Aligha talál majd pl. Leumann-nak az az egyébként szellemes ötlete elfogadásra, hogy *nego ige n(e) ego* (= „nicht ich“) hypostasisa. Legalább is a felhozott példa (Plaut. Men. 631: *neque . . . ego prandi, neque eqs.*, hol az igének személyragos alakban való jelenléte sem kedvez a hypostasis létrejöttének) Brugmann magyarázatával szemben nem teszi valószínűvé a feltevést. Sajnos, nincs terünk itt további részletekbe elmélyedni, az új Stolznak e legújabb fejezetére azonban külön felhívjuk a figyelmet.

Bevezetést az egész munkához J. B. Hofmann írt „Entwicklung und Stand der lateinischen Sprachforschung“ címen. Ennek egyes fejezetei — történeti áttekintés, alapvető kérdések tisztázása, továbbiak felvetése („Fragen der Lautlehre, der Formenlehre, der Stilistik“), elvégzendő feladatok megjelölése — inkább a kezdő, mint a szakember szempontjából értékesek. Az átdolgozás ezzel a Gercke—Norden-féle kézikönyv nyomdokain halad, s ez a régi Stolz—Schmalzhöz viszonyítva ismét csak előnye. Talán mondanunk sem kell, hogy ezek után nagy várakozással nézünk a mondat- és stílusztika megjelenése elé. De nemcsak nagy várakozással, hanem türelmetlenül is, mert

ezeknek hiányát — legalább is oly színvonalúaknak, amilyen a nyelvtudomány mai állásának megfelelne — nagyon érezzük, míg kiváló hang- és alaktani kézikönyvekkel eddig is rendelkezünk.

¹ (Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY.

A keresztény-római irodalomtörténet újabb feldolgozásai és kézikönyvei. *De Labriolle — Bardenhewer — Schanz-Krüger — Moricca — Monceaux — Gudeman.*

A negyedik és ötödik század fordulóján már a kereszténység nem csupán elsörendű tényező a római birodalom állami és társadalmi szerkezetében, hanem — századok óta szüntelen hasonulván és önmagában is fejlődve — immár végleg és tudatosan összeölelkezett a görög-római szellemi élettel, hogy ezen az alapon felépítse a keresztény-görög és keresztény-római művelődés épületét: a *doctrina christiana*-t, mint Szt. Ágoston elnevezte. Az önállóvá lett keresztény-római irodalomnak ez a korszak az ú. n. aranykora; a jelentős szellemi profiloknak egész sora áll előttünk a IV. század utolsó évtizedeiben: írói egyéniségek az ókori művelődés legmagasabb szintjén, a latin nyelv és stílus tudatos újítói és művészei, akik egyben az ókori kereszténység eszmevilágának is nagymértékű bővülését és elmélyülését jelentik. *Ambrus*, *Jeromos* és *Ágoston* kora ez, a keresztény-római irodalom öntudatosra érének korszaka. A kereszténységnek a hagyományos kultúrával való elegyedése százados folyamat, de csupán ebben az időpontban határolódik el — szinte tudományos biztossággal és öntudattal — az *új, egyházi irodalom* a régítől, amelyet a modern filológia a „nemzeti” néven ismer. 392-ben adja ki *Jeromos* a *Liber de viris illustribus*-t, ezt az irodalomtörténeti és kritikai „bibliográfiát”: „tanulja meg a pogányság — írja itt —, hogy a szellemi világ jeleseinek mily sercege kért részt az egyház megalapításának, építésének, ékesítésének munkájából, és némuljon el végre a rágalom, hogy a mi hitünk parasztian együgyű...” (*discant igitur rabidi adversum Christum canes, discant sectatores eorum, qui putant ecclesiam nullos philosophos et eloquentes, nullos habuisse doctores, quanti et qualis viri eam fundaverint, struxerint, adornaverint, et desinant fidem nostram rusticae tantum simplicitatis arguere, suamque potius imperitiam recognoscant. Prolog.*)

A disciplina, amely ezeröttszáz év előtt ilyen önbizalommal indult útjára, elég sajátságosan csupán a legutóbbi évtizedekben bontakozott ki a merőben teológiai ismeretek köréből, hogy megillető helyét a történeti és filológiai tudományok sorában elfoglalja.¹ Ennek tudható be, hogy mostanában egész sor külön-

¹ „A ker.-római irodalomtört. néhány jellemzőbb vonásáról”, a disciplina kialakulásáról és mai helyzetéről a történelmi szakok körében

bőző jellegű és méretű összefoglalás jelent meg e szakról: minden nemzet azon igyekszik, hogy a maga önálló kézikönyvével könnyítse meg klasszika-filológusainak, vallás- és egyháztörténészeinek vagy középkori historikusainak kutatómunkáját. A német irodalom, amely *Ebert* nagy és sok tekintetben máig is friss művében az első kézikönyvvel² dicskedhetett, hosszú évek óta várta *Bardenhewer* tudományosabb és jóval terjedelmesebb katolikus munkájának befejező kötetét.³ Ezzel egyidőben jelent meg az átdolgozott *Schanz*-féle római irodalomtörténet teljesen újra írt utolsó kötete, amely a keresztény irodalomtörténetnek is finalóját adja; az átdolgozó, aki itt valósággal új művet alkotott, ennek a szakmának évtizedek óta igen jeles művelője: *Gustav Krüger*.⁴ A franciák *De Labriolle* könyvében végre megkapták a maguk modern Ebertjét;⁵ az angolok sietve fordították le ezt a francia munkát, ezzel is tanusítván, hogy erről a tárgyról szóló kézikönyv immár régen érzett szükség volt náluk. Az olaszok, akik az utóbbi húsz esztendőben egész kis keresztény-filológiai iskolát teremtettek *Ubaldi* és *Colombo* körül,⁶ egy szorgalmas specialistától: *Umberto Moricca*-tól kapták meg egy nagyterjedelmű keresztény-római irodalomtörténet első kötetét; a második (a szerző szíves közlése szerint) sajtó alatt van.⁷ Végül néhány szóval meg kell majd emlékeznünk több zsebkönyvről is, témánk első népszerűsítő kísérleteiről.⁸

Kétségtől *De Labriolle* kötete az, amely az *Ebert* óta írt összefoglaló munkák közül leginkább magán hordja az irodalmi ízlésnek és ítéletnek, a történeti pillantásnak, az alkotó és ábrázolókézségnek bélyegét. Nem érdektelen megfigyelni, hogy *Lanson* módszere és példája általánosságban mily mély hatással volt a francia filológiára. *De Labriolle* irodalomtörténete nagyjában egységes alkotás; méretei, szerkezete, arányai helyesek;

a Bp. Philol. Társ. 1926. évi közgyűlésén felolvasást tartottam; a felfolvasott dolgozat a *Minerva* c. folyóirat f. évi 6—10. sz.-ban, 286. kk. ll. jelent meg.

² *A. Ebert*: Allg. Gesch. d. Lit. d. Mittelalters, I. Bd. Gesch. d. chr.-lat. Lit., 2. Aufl. Lpz. 1889.

³ *Otto Bardenhewer*: Gesch. d. altkirchlich. Lit. IV. Bd. Das V. Jh., Freibg. i. B. 1924.

⁴ Gesch. d. röm. Lit. IV. Teil, 2. Hälfte: *Schanz-Hosius-Krüger*: Die Litt. d. V. u. VI. Jhs., Mchn. 1920.

⁵ *Pierre de Labriolle*: Hist. de la Litt. lat. chrét. Par. 1924.

⁶ Folyóiratuk a Torinóban megjelenő *Didaskaleion*; ugyane kiadásban indul meg 1927 januárjában a *Pagine Cristiane* c. nagy ker. irod. fordításgyűjtemény is.

⁷ *Umberto Moricca*: Storia della letteratura lat. christ. Vol. I. Dalle origini al tempo di Constantino, Torino, 1924.

⁸ *Paul Monceaux*: Hist. de la Litt. lat. chrét. Coll. Payot, Par. 1924. — *Ålfred Gudeman*: Gesch. d. altchristl. lat. Lit. v. 2—6. Jh., Sammlg. Göschen, 898. Lpz. 1925. — *Rauschen* kis patológája is új kiadásban jelent meg ezidén Herder zsebkönyvgyűjteményében.

szövege ügyesen tagolt, könnyen olvasódik. Nem lelkendezve siető kalauz, de van szíve jelentéktlenebb látnivalók mellett elhaladni. Tudja, mi való a lapszéli jegyzetekbe, könyvészete — amelyet az egyes fejezetek élére csoportosít — kitűnően válogatott és rövid, mégis ott van minden, ami lényeges, még a kézírati hagyomány dióhéjba foglalt ismertetése is. A könyv végére csatolt, kissé tarka tartalmú synoptikus és egyéb táblák is hasznosak, mutatója kielégítő. Szóval „könyv” ez, aminővel újabban már csak ritkán találkozunk a filológia világában, — nem az adatok és jegyzetek németrendszerű sokasága, de a gyakorta terjedelmes és lapos francia „thèse”-hez sem hasonlít. Néha-néha szerzőnket is elhagyja ép ökonomikus érzeke: ilyenkor a filológia vagy a szövegtörténet egy-egy kevésbé fontos vitakérdése fonákul terpeszkedik el valamely író jellemrajzában (l. pl. a Hilarius Fragm. hist. íróról szóló részletet 326—330. ll., vagy Cyprianusnak a pápaságról vallott nézetei körül kialakult polémia ismertetését, 190. kk. ll.). De ezek az esetek ritkák és a szerző eljárása majdnem mindig védhető is.

De Labriolle könnyű, de biztos kézzel rajzolja meg író portréit, ez könyvének másik jelessége. Nem időzik hosszan külsőleges eseményeknek, az egyén s a közösség életének ábrázolásánál — a politikai és az egyháztörténet nála, fájdalom, csak színfoltokkal jelzett háttér —, hanem magát az írói *oeuvre*-t veszi szemügyre. Ha környezetrajzban többet is várnánk, ha szívesen hallanánk egyet s mást annak a kereszténységnek belső fejlődéséről, amelynek irodalmi „vetületét” elemzi, örömmel látjuk mégis a filológiai nézőpontoknak dominálását a teológiaiak felett. De Labriolle nem patológiai író, hanem irodalomtörténetet, egy heroikus korszak felettébb érdekes szellemi fejlődéstörténetét *egyénségek* tükrében, de emellett súlyt vetvén az ókorban oly fontos műfaj-történetre is.⁹ Ennek az elvnek fonalán szívesen viseljük el, ha kizáróan teológia-történeti érdekességű munkák kissé felszínesen tárgyaltnak, de már a korai keresztény aszkézis olyan érdekes „fejének”, aminő pl. Johannes Cassianus, kurtán-furcsán, harminc sorban való elintézésével nem érthetünk egyet. Cassianus korántsem az az „*écrivain rigide*”, akinek szerző érzi; kemény, de kifejező nyelvének mindenestre figyelemre méltó művésze, akinek két terjedelmes, vallás- és művelődéstörténetileg fontos, színes képekben és jellemző részletekben gazdag kötete valamelyest bővebb tárgyalást kíván. Ha a Szt. Ágost

⁹ Huzamosb idővel ezelőtt egy német tudós, *Hermann Jordan*, teljesen balul ütött kísérletet tett abban az irányban, hogy az egyetemes ökereszt. irod.-tört.-et éppen a *műfajok* szemszögéből vizsgálja (*Gesch. d. altchristl. Lit.*, Lpz. 1911.). Ebben a szerencsétlen könyvben szédítő forgótáncot jár köröttünk ennek az irodalomnak sok száz alakja, hogy helyét számtalan műfajkategóriában keresse, de végül is sehol se találja meg. Jordan módszerében elvész az individualitás, de utána hull a „műfaj” is; végül aztán az irodalom is semmivé válik.

tonról szóló fejezet tartalmát egészében helyeseljük is, oly fontos részletét, mint a *Civitas Dei*-ről szólót, kissé ösztövérekké érezzük. Szerző megfeneklik a *civitas* fogalmának ágostoni értelmezésénél, a két szimbolikus „város” képénél és hatásánál, de a hatalmas publicisztikai műnek — c nagy egyház- és világpolitikai essay-gyűjteménynek — körvonalai még homályosan sem bontakoznak ki előttünk. Bár megértjük, hogy szerző nem akart részletekbe vésni, olyan nagy és gazdag corpusokról, aminő Ágoston *leveleskönyve* vagy *egyházi szónoklatainak* gyűjteménye, többet váránk néhány, bár ügyesen jellemző, de mégis csak futva-félbe elejtett szónál. Mindez persze alig csökkenti De Labriolle művének értékét és jelentőségét.

A Szt. Ágoston-fejezet egyébiránt kiválóan alkalmas próba valamely keresztény-római irodalomtörténet megítélésére. A véletlen játéka, hogy két nagyterjedelmű kézikönyv az utóbbi években jutott el a legnagyobb nyugati egyházatya koráig: Bardenhewer IV. kötetének egyharmada foglalja közre Szt. Ágoston századával, Schanz-Krüger befejező kötetének mintegy 25 ívében csupán az V. és VI. századok ismertetését kapjuk. Tudományos kézikönyvvel szemben, amely éppúgy szolgálja a főiskolai tanulmányoknak, mint a szakember gyors tájékozódásának célját, másforma igényeket támasztunk, mint p. o. De Labriolle kisebb és könnyebb ábrázolásával szemben. Bardenhewer katolikus, és az egyháztörténeti és dogmatikai részre veti a súlyt, a protestáns Krügernél — már csak a könyv jellegénél fogva is — filológiai nézőpontok irányadóak. De Szt. Ágostonnak alakja mindkettejüknél élete művének töredékeire hull szét. A jobban konstruáló és biztosabb tollú Krügernek azonban egyszer-ször sikerül az egész embert elének varázsolni és végül is az írónak ügyes jellemrajzával zárja le a közel száz oldalra terjedő fejezetet. Bardenhewernél az író eltűnik a teológus és a filozófus mögött; „patrológiát” kapunk, de ebben a keretben aztán sok szorgalmasan gyűjtött és nélkülözhetetlen adatot, utalást, jegyzetet. Az író oly kevésbé érdekli szerzőt, hogy egyik fontos munkájáról, aminő a *De doctrina christiana* — a kereszténnyé átformált klasszikus műveltség és retorika alapkönyvéről —, mondanivalója is alig van. Kisebb fejezetei — mint a Salviánusról szóló kitűnő négy oldal — jobban sikerültek Bardenhewernek, akitől nem lehet és nem szabad elvitatni, hogy évtizedeken át írt gondos és tudós művében merész és új összefoglalását adta az egyetemes ókori keresztény irodalomnak. Bár csak sikerülne ezt a nagy kritikai repertóriumot a VI. század végéig elvezetni.

E német és francia példák buzdították Umberto Moriccat, a keresztény-római irodalomnak fiatalabb, de igen buzgó és termékeny olasz munkását egy háromkötetes mű megírására. Az előttünk fekvő, közel hétszázlapos első kötet, a III. század végéig jut el, míg következő kötetét egészében a IV. századnak

szenteli. Az első periódus Terullianustól Lactantiusig talán még nem ad kellő alkalmat ragyogó lapokra, de mindenesetre elégséges rá, hogy szerzőnk munkamódját és ábrázolóképességét megítélhessük. Moricca könyvéről is el lehet mondani, hogy kevesebb alighanem több lett volna. Ehhez a terjedelemhez nemcsak a témából nem telik, hanem az író gondolata is kevés; szorgalmasan gyűjtött mondanivalója ily hosszú fonálon, mi tagadás, elvékonyul. Ami De Labriolle-nak jelessége: a helyes ökonómia, az Moriccánál fogyatékos. Milieu és életrajz, írói egyéniség rajza és a tárgyalt művek tartalma bőséges kivonatban: mindez előttünk forr egy katlanban, belsőleg és külsőleg egyképp elhatárolatlanul. Egyszerű könyvtechnikai fogásokkal is némiképp lendíteni lehetett volna Moricca művén: lapfejlécekkel, marginálékkal, helyesen alkalmazott petite-szedéssel, vagy mindennek híján legalább számozott szakaszokkal és részletes tartalomjegyzékkel járhatóvá lehetett volna tenni ezt a vadont, amelynek pedig vannak olykor-olykor kilátópontjai, magaslatai, sőt szépségei is.

Látnivaló, hogy Moriccát a sok szó útjára *Paul Monceaux* nagy művének¹⁰ példája csábította el. Am Monceaux huszonöt évtized alatt írta meg a keresztény Afrika irodalomtörténetének hét kötetét és kezdettől fogva mesterien olvasztotta össze a német tudomány alaposágát a francia filológiai irodalom ügyes, tetszetős és gyakran hasznos kivonatoló rendszerével. Ezenfelül Monceaux nagy gonddal és régi francia „elbeszélő” iskolák hagyományai szerint *ábrázol*: a világi és az egyházi történelem folyását bő, de terhelessé nem váló „dokumentációval” dolgozza át az irodalomtörténetbe. Az ő írói képességének nyilván ezek a széles méretek felelnek meg. Mikor nemrégiben egy zsebkönyvgyűjtemény számára életének nagy témáját tíz kis ívre kívánta összesűríteni, munkája — óhajtas maradt. A jeles francia író és a tárgy legjobb ismerője persze itt sem tagadja meg önmagát; mindenfelé ügyes jellemzésekre akadunk és ha már *tudjuk*, hogy mi rejlik az izgatott és izgató *raccourcik* megett, talán okulunk is. De a be nem avatott, akihez pedig ez a kis könyv szólna, aligha talál majd benne egyebet, mint temérdek címet és még több, igen találó és okos jelzőt egy sereg íróról, akinek könyvét soha kezébe nem kapja és nevét sem fogja gyakorta látni. Ilyen „zsebkönyvnél” egy összefoglaló, de részletekbe nem ható essay jóval üdvösebb és — üdítőbb olvasmány.

Ha szerkezetében szerencsésebb is, *Gudeman* kis kötete a Monceauxéval nem mérkőzhetik. Sem a tárgyba való elmélyedés, sem írói készség, sem önálló gondolatok nem jellemzik szerzőnket. Ha mind e jelességek számára egy százhuszlapos áttekintésben kevés hely is található, a sávár közhelyeknek és

¹⁰ Hist. litt. de l'Afrique chrét., I—VII. köt. Par. 1901—1923.

„stilusmatricáknak“ oly tömege, aminőt G. folyamatos, de bizonytalan németiségevel feltálat, mégis elkedvetlenítő. Aki a hirlapírói sekélyességnek ezt a mértékét elbírja, talán még tanul is a könyvből. A német irodalomnak mindenesetre hiánya, hogy nagy és jeles szakmunkák mellett nincsen olyan közep-méretű, laikusok számára is hozzáférhető, de mégis kutatószakon épült, elmélyedő műve a keresztény-római irodalomtörténetről, aminő De Labriolle-é.

(Budapest).

BALOGH JÓSEF.

Újabb könyvek a középkori irodalomról, művészetről, kultúráról. A középkori problémákkal való foglalkozás az utóbbi évtizedekben, sajnos, erősen háttérbe szorult a modernebb kérdésekével szemben. A mindennel alaposan s rendszeresen foglalkozó németek is rájöttek erre újabban s erős kritika tárgyává tették a tudomány ezen mulasztását. P. Merker irodalomtörténetelméleti fejtegetéseiben nagy adathalmazra támaszkodva panaszkolta föl 1921-ben, hogy milyen elenyésző csekély gondot fordítanak maguk a német egyetemek is a középkorra, illetve a középkori irodalomtörténetre (v. ö. Paul Merker, *Neue Aufgaben der deutschen Literaturgesch.*, Leipzig-Berlin, 1921, főként 13—24. l. L. továbbá saját cikkemet az E. Ph. K. 1924. évf.-ban, 33—47. l.). Ennek elhanyagolása szerző véleménye szerint, melyhez minden fönttartás nélkül csatlakozhatunk, már csak azért is nagyon veszélyes, mert így a nemzet irodalmi, művészeti, kulturális fejlődésének az egésze, a szervesen összefüggő teljessége megy veszendőbe. Alig van a régebbi századok irodalomtörténetének egy olyan pontja, ahol ne százával rohannák meg a feléje fordulót a tisztázatlan kérdések. Persze, könnyen meglátható okok tartják távol a vállalkozó szellemeket: a régi nyelvbe előbb fáradtságosan bele kell dolgoznia magát az illetőnek, az egész középkori világot alaposan meg kell ismernie, ez pedig sokkal messzebb áll már tőlünk lelkileg mint pl. a XVIII. század, vagy pláne a XIX. Hozzátehetjük, hogy korunk fiainak egy bizonyos sznobsága is szerepet játszik itt. Minden egyetemi tanerő saját tapasztalathól tudja (és sok ifjabb tudomány-munkása önmagára ismer e ponton), hogy a témát kérők kilencvenkilenc százaléka csak Ibsen, Strindberg, Nietzsche, Anatole France, G. Hauptmann, B. Shaw, St. George és hasonló nevekkel jön, hogy lépésről lépésre hátrálva is, valamiképp ne a XVII. századon túl szoruljon le, mert az már nem „modern“. Mintha bizony a kétezer esztendővel ezelőtti dolgokat is nem lehetne modern szemmel nézni és nem lehetne ott sokkal érdekfeszítőbbet találni, mint egyik-másik mai divatnagyságnál! Egynéhány újabb mű meggyőzhet arról is, hogy mennyire függ némely modern eszme, berendezkedés, legfrissebb fölfedezésnek tartott állásfoglalás a középkortól. Vegyük csak a Scheler-tanítvány Paul

Ludwig Landsberg szép könyvét kezünkbe *Die Welt des Mittelalters und wir. Ein geschichtsphilosophischer Versuch über den Sinn eines Zeitalters* (Friedr. Cohen, Bonn, 1925, 3. Aufl., 8°, 125 l.). Ugyan honnan vette volna a mai természettudományosan gondolkodó ember a nagy göggel hirdetett elvet a természettörvények általános érvényéről és az ezzel összefüggő vak bizodalmat a maga rendszere megingathatatlanságához, ha nem a nagy középkori világnézet alapozta volna ezt meg: az egész mindenség célszerű berendezését hirdetve. A természettudomány kívül különösen a jogtudomány jó példa még, amely olyan magasról néz le a sötét középkorra, és közelebbről vizsgálgatva kiindulópontjait, mégis azt kell látnunk, hogy a régi középkori világnézet nélkül ma sem tud éppén a legvégső, az alapvető dolgokra nézve elfogadható feleleteket adni. Sok példán igazolja Landsberg, hogy „ami pozitívet lelünk az újkor életalakításában, világnézetében és gondolkodásában, az középkori maradvány, amely a kultúrtörténetben érvényesülő tehetetlenség elvénel fogva és a szellemi, lelki, társadalmi élet örök szükségleteinél fogva az elpusztított épület egyedülálló oszlopaként megmaradt“. Ritka világossággal, rajongással és a nagyvonalúság iránti érzékkel rajzolta meg a szerző e műve első harmadában a középkor gyönyörűen egységes, fönségesen egyszerű és éppén ezért mindent átfogó, hézagatlan világnézetrendszerét, főként Aquinói Szent Tamás „Summá“jának szellemében. Nagyszerű éleslátással emeli ki a megfelelő pontokon a modern gondolkodás bekapcsolódását a középkoriba. Hegel történetfilozófiája pl. csak pantheista utóhangja Szent Ágoston *Civitas dei*-jének: „Deus ordinem saeculorum tamquam pulcherrimum carmen ex quibusdam antithetis honestavit“ (XI. 18.). Röviden abban fejezhető ki a középkor s az újkor egymástól való eltérése, hogy amaz metafizikai, emez történelmi gondolkodást, sőt ez utóbbinak az egyoldalú túlhajtását mutatja. Amint a természettudományos gondolkodásban a pozitivisták (Mach, Avenarius) vezették le a végső modern következtetéseket s dedukálták egyben ad absurdum magát a természettudományt, úgy a történelmi tudományokban Spengler kezdte meg ugyanezt a műveletet, persze még nem egészen következetesen. Az újkori értelemben vett történelmi gondolkodásból közvetlenül adódik az időrabszolgaság morális hibája. A modern ember egy történelmi fejlődést sokszor morális követelménynek tekint és füle mellett cicszi el az örökkévalóság követelményét, miközben a futó órának parancsait lesi. „Die abgeschmackte Zeitdienerei eines Spengler etwa ist nur die Karikatur eines allgemeinen modernen Fehlers, des Denkens, das nach Geschichte statt nach Sein primär fragend ist.“ (I. m. 16. l.)

Ha a szerzőnek sokban igazat kell is adnunk, mégis örülhetünk is másrészt a dolgok ilyen fordulatának, éppén saját tudományunk szempontjából, amely kizárólag az időnek ilyen

túlértékelése idején érheti el igazi nagy fejlődését. Ő maga szintén egy korszak értelmét kutatja s bár minél többen követnék éppen a középkor értelmének keresésében. Szerencsére az ú. n. szellemtörténeti irány, valamint ennek új, németországi orgánuma, a *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* (Halle, Niemeyer, 1922 óta) kellő gondot fordít a középkor tanulmányozására is. Külön középkor-szám (éppúgy, mint külön romantika-szám) jelent már meg, de a többi füzet is sok értékes, középkorral foglalkozó cikket tartalmaz. Ezek nemcsak egyes, nagy írókkal törődnek, hanem éppen a középkort magát igyekeznek megérteni, az akkori embertípust, esetleg típusokat törekszenek minél hűbben szemünk elé állítani. A középkori irodalomtörténet sokkal nagyobb mértékben filológia maradt a szó szoros értelmében (amint a klasszika-filológiáról bizonyos szolgálissal lemintázták), sem hogy ilyesmi ne lenne egészen új s ne adna hosszú időre szőlőlag elég munkát. A betűtisztelet mellett az értelemkeresés ezen a területen is mindinkább előre nyomul. Minden, határozottan az új irodalomtörténetírás szolgálatában álló gyűjtőményes munka kötelességszerűen nyújt a régi, sőt legrégibb irodalomról is sikerült dolgozatokat. Ott van a *Walzel-Festschrift „Vom Geiste neuer Literaturforschung“* (Wildpark-Potsdam, Athenaeon, 1924), amely nem kevesebb, mint öt rendkívül érdekes középkori problémával foglalkozik. Elég S. Singer értekezését, *Stil und Weltanschauung der altgermanischen Poesie*, Eugen Lerch cikkét *Zu den Anfängen der französischen Literatur* s a művészettörténet ma nagy szerepet játszó bevonására például W. Worringer dolgozatát, *Zur Frage der gotischen Monumentalität*, említeni. Rudolf Meissner értekezésénél, *Dein Clage ist one Reimen*, külön is megállhatunk, mert ez az eredetileg K. Burdach-tól az érdeklődés középpontjába állított híres, kései középkori Ackermann aus Böhmenről foglalkozik, illetve ennek egy kitétele körül vitát kezdve érdekesen világít bele egy egész problémakomplexumba. Már Thiemann Tivadar rámutatott annak idején itt az E. Ph. K.-ben (Burdach munkáit méltatva), hogy minket mennyre kellene hogy érdekeljen éppen ez a kutatási irány, amely hivatva lehet arra, hogy bizonyos korai humanisztikus jelenségeket egészen más színben tüntessen föl, mint ez eddig történt.

Hogy régi problémákról is sok újat lehet fölszínre hozni szeretetteljes elmélyedés, igazi hozzáértés és egy kis modern módszer segítségével, azt a középkori német irodalomtörténetírás egyik öreg mestere, Gustav Ehrismann, mutatta meg a Vossler-Festschrift-ben, az „*Idealistische Neuphilologie*“-ben (Heidelberg, C. Winter, 1922), hol Dantes Göttliche Komödie und Wolfram von Eschenbachs Parzival címen rendkívül mélyenjáró, szellemes és az egész középkori világnézetet, kultúrát két ilyen nagy képviselőjében nagyon szerencsésen jellemző, de

egyben az olasz és a német fölfogást sikeresen különválasztó tanulmányt nyújtott. Meglepő új beállításban kapjuk itt a híres lovagi epikust, mert egy nagy csomó olyan vonatkozásra fordítja a figyelmet ez a Dante-val való összevetés, melyre egyébként nem is gondolnánk. Valahogy úgy látták eddig más irodalomtörténészek vagy egyéb méltatók, mintha ez a német lovagkor külön világ, korszak a korszakban lenne, az általános középkori vonások elmosódtak, háttérbe szorultak. Nemcsak Wolfram von Eschenbach rovására volt írható a mindent ellovagosítás (Verritterung), melyet annyit emlegettek a régebbi tudósok, hanem éppen az ő számlájukra is, mert a német lovagtól nem látták az európai középkor fiát. Külön említést érdemel még *Helmut Hatzfeld*nek ugyancsak a *Vossler-Festschrift*-ben foglaltatott dolgozata, *Der Geist der Spätgotik in mittelfranzösischen Literaturdenkmälern*, amely abban a mondatban csendül ki, „Il n'est trésor que de vivre à son aise“, ami nemcsak a „hochgotische Jenseitsorientierung“ halálát jelenti, hanem szerintem a renaissance-szal meg a reformáció-val együtt az átmenetet a polgári materialisztikus-praktikus, modern néven kapitalisztikus világrendet megalapozó világnézethez.

Nem lenne igazságos, ha egyes dolgozatok fölemlítése miatt rövideséget szenvedne az a standard munka, amely először adja a legbehatóbb tárgyalásban az egész középkori német irodalom minden emlékét egész szakirodalmával s amely így bibliájává lesz az öfn. s kfn.-kérdésekkel foglalkozóknak. A főntebb más vonatkozásban már említett *Gustav Ehrismann* műve ez, mely egyelőre két hatalmas kötetben fekszik előttünk, de négyre van tervezve: *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters* (I. Teil: Die althochdeutsche Literatur, München, Beck, 1918, 4°, X + 471 l., II. T. Die mittelhochdeutsche Literatur, I. Frühmittelhochdeutsche Zeit, ugyanott, 1922, 4°, XVIII + 358 l.), a Dr. A. Matthias-féle *Handbuch des deutschen Unterrichts* c. ismert nagy gyűjtemény keretén belül jelent meg. Ennél céljánál, rendeltetésénél, alaposságánál, hézagpótló voltánál fogva föl sem lehet vetni azt a kérdést, hogy szerzője a modern módszer híve-e, vagy sem. Ez a nagy forrás, amelyből ma mindenki merít. Lépten-nyomon találkozunk rá való hivatkozással bárhol s így az előbb említett szellemtörténeti irányú *Deutsche Vierteljahrsschrift* f. *Literaturwiss.*-ban is, annak minden középkori vonatkozású cikkében. A szerzőről azonban elmondhatjuk, hogy 71 éve ellenére is csodálatosan fiatal maradvá igyekszik megérteni és követni az újabb irányt s nagy-szerűen ért ahhoz, hogy a régi jó filológiai pontosságot és teljességet párosítsa eszmei nagyvonalúsággal, úgyhogy élvezet belemérülni óriási munkájába, melynek befejezését remélhetőleg hamarosan megérjük. Az inkább alacsonytermetű, sváb származású, ősz tudós, a svábságot jellemző kitartással, de egyben korát meghazudtoló fürgeséggel terem ott mindenütt, ahol

a régebbi irodalomról szó van. A *Deutschkundliche Bücherei* (Quelle und Meyer, Leipzig) alig ért el nagyobb fejlődést (mindinkább szaporodó, de máris impozáns sorozatot mutató füzetek nagyobbreszt rendkívül értékesek, de természetesen nem lehetnek egyelőre még mind egyforma nivón), máris fölbukkant ott is egy nagyon jó, rövid összefoglalással: *Der Geist der deutschen Dichtung im Mittelalter* (1925), amely 44 lapon a leglényegesebbet, sőt még bibliográfiát is adva, annyira pregnánsan domborítja ki az egyes nagy művek, emlékek vezető eszméit, minden korszak szellemi képét, hogy bátran lehetne vezérfonálul ajánlani mindenkinek, ki ezzel az irodalommal foglalkozni kezd.

Nem is merném Ehrismann nagy művét háttérbe szorítani a legújabbban megjelent, *Hermann Schneidertől* való *Helgendichtung, Geistlichendichtung, Ritterdichtung* (Heidelberg, C. Winter, 1925, 8°, XVI + 532 l.) javára, amely szintén a régi irodalomba való alaposabb elmélyedésre akar alkalmat nyújtani s a Köster s Petersentől alapított *Geschichte d. deutschen Literatur* c. gyűjteménynek, illetve sorozatnak az I. kötetét képezi. Ezzel szemben még inkább az immár második kiadásban előtűnik fekvő, ismert *Wolfgang Golther*-féle *Die deutsche Dichtung im Mittelalter* (Stuttgart, Metzler, 1922. A. Julius Zeitler-től szerk. *Epochen der deutschen Literatur*, amely egyéb nagyon figyelemreméltó köteteket is tartalmaz,¹ I. köteteként) részesíteném előnyben. Nemcsak Golther vonzóbb előadásmódja miatt, hanem azért is, mert kimerítőbben szól hozzá minden tárgyalat műhöz, íróhoz, jelenséghez, mint Herm. Schneider, ki csak bizonyos szempontokat domborít ki, amelyek természetesen gyakran rendkívül érdekesek és értékesek, de mégsem teszik lehetővé azt, hogy a be nem avatott igazi képet kapjon a szóban forgó dologról. Persze azért olyan munka ez a Schneider-féle, amely mellett nem lehet büntetlenül elhaladnia annak, aki mai nap régebbi német irodalomtörténettel akar foglalkozni. Golther könyve fölé emelkedik a bibliográfiai részben, amely sokkal teljesebb és rövid jellemzéseket fűz különböző fontosabb munkákhoz.

Voltakép nem jött azonban még el az igazi ideje annak, hogy a régi irodalom történetét klasszikus munkában összefoglalólag meg lehessen írni. A részletkutatás még annyira hátra van sok fontos ponton, hogy nem lehet csodálni, ha az ilyen művek, még a legjobbak is, röviddel megjelenésük után kiegészítésre avagy kiigazításra szorulnak itt vagy ott. Így pl. mind egyik főntebb említett nagy összefoglaló irodalomtörténet

¹ Így a kitűnő Hans Naumann-féle *Die deutsche Dichtung der Gegenwart, 1885—1924* (VI. kötet) és a szintén nagyon figyelemreméltó III. k.: Ferd. J. Schneider, *Die deutsche Dichtung vom Ausgang des Barocks bis z. Beginn d. Klassizismus, 1700—1785*.

Ehrismannétól Goltheréig máris ki van kezdve éppen a kezdő-pontot illetőleg, Nagy Károly idejét tekintve. Az ú. n. karoling renaissance ellen, illetve ilyennek a fölvétele, elismerése ellen szólalt föl még 1918-ban a historikus *Alfons Dopsch* (*Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kultur-entwicklung*, 1. Teil, 1918, 2. Teil, 1920, 2. Aufl. 1923, 1924). Azóta azután egyik tanítványa, *E. Patzelt*, egy külön könyvben apróra kimutatta a régebbi nézet tarthatatlanságát: *Die Karolingische Renaissance*. Beiträge zur Geschichte der Kultur des frühen Mittelalters (Wien, Österr. Schulbuchverl.; 1924. A Deutsche Kultur c. sorozat Histor. Reihe-jének I. köteteként, 8°, 169 l.). Itt egyenként föl sorolva leljük a főbb német irodalomtörténeteket, amelyek általában helytelenül tárgyalják ezt a részletkérdést. Köztük van az említettekén kívül Nadler nagy összefoglalásának második, legújabb kiadása is, amely különösen kitűnik e helyütt önkényes konstruálásának merészségével (*Literaturgesch. der deutschen Stämme u. Landschaften*, I^o, 1923, 40—44. l.), de Ehrismann is régebbi fölfogáshoz igazodva az államberendezésen kívül a művészetben is az antik-klasszikus hatások érvényesülését látja, pedig ezen a téren kevésbé igaz a megállapítás, úgyhogy legnagyobbat botlik Vogt a Vogt és Koch-féle nagy irodalomtörténet I. kötetében, ahol még a képző-művészet befolyását is látni véli. Itt azonban legrégebben és legkövetkezetesebben utasították vissza a karoling-renaissance fölvételét s ennek megfelelően foglalt állást legújabban is *Dehio* híres művészettörténetében (*Gesch. d. deutschen Kunst*, I., 1919., 33. l.). Az egész zűrzavar és a tévedések sorozata voltaképp a franciáktól indult ki, kik Montesquieu nyomán haladtak, aki minden római imádásától vezetettve, a régi antik kultúrának a „barbároktól“ való könyörtelen elpusztítását látta a korai középkor századaiban. A Merowing uralkodók századait ő állította oda mint a legsötétebb barbárság idejét, amelyből Nagy Károly kora jelentette az első, átmeneti kiemelkedést (*L'esprit des lois* XVIII, 11). Ő utána Henri Martin járt azután elől jó példával *Histoire de France*-ában (1833—54), míg hamarosan általánossá vált ez a fölfogás. Alátámasztotta ezt a hiedelmet még az a körülmény, hogy a karoling történetírás a Merowingokkal szemben ellenséges lévén, minden fényt Nagy Károly-ra s minden rosszat az előző dinasztiára osztottak el. A valóság már most az, hogy sem a római kultúra, de még az uralom megsemmisítéséről sem lehet szó. A római imperium úgyszólván magától kimúlt nyugaton, hol Gallia lassan önállósította magát. A germánok pedig mindent átvettek és tovább fejlesztettek, amit a régi kultúrföldön találtak. Főként a meroving-korszak rehabilitálását kapjuk a legfrissebb részletkutató-sok eredményeként s annak megállapítását, hogy Nagy Károly semmi újat sem kezdeményezett, ami nem lett volna meg bizonyos mértékben már addig is. Nemcsak az irodalomban s a

művészetben nem lehet renaissance-ról beszélni az ő idejében, hanem még az állami élet terén sem, mert Nagy Károly népkirály (Volkskönig) volt, kit a germán tradíció a nép együttműködéséhez kötött, s nem imperator régi római értelemben! Mind a régi, korai középkori kultúra-katasztrófateória, mind a karoling renaissance fogalma önkényes konstrukciók, amelyek a tudományos megalapozást nélkülözik.

Erdemes már most éppen ezért speciálisan e korról foglalkozó újabb írásokat kezünkbe vennünk. Ilyen *Rudolf Goette* könyvecskéje *Der Kulturkreis um Karl den Grossen* (Leipzig 1925) és a szorosan hozzátartozó *Frühmittelalterliche deutsche Kultur im Bilde* (Leipzig 1925), melyek a Deutschkundliche Bücherei füzeteiként jelentek meg és rendkívül értékesek abból a szempontból, hogy mind az állami, mind a magánrégiségekkel (ház és berendezése, földművelés, kertgazdaság, ipar, kereskedelem stb.) alaposan megismertetnek. Jellemző azonban az az ingadozó állásfoglalás fönti kérdés dolgában, hogy a karoling renaissance nevet címben s szövegben is megtartva, sőt magyarázva is, mindjárt a legelső lap kezdő soraiban beismeri a Merovingok alatt elért nívótól való függőségét. — Kitűnő kommentár ahhoz, hogy mikép keletkezett Nagy Károly hírneve, Notker der Stammeler Károly-kultusza, melyet már Goette is rövidesen megemlít, de amelyet kitűnő méltatásban és nagyon jellemző idézetekkel támogatva *S. Singer* csinos kis könyvében kapunk: *Die Dichterschule von St. Gallen* (Leipzig, Haessel, 1922. A Harry Mainc-től kiadott *Die Schweiz im deutschen Geistesleben* c. sorozat 8. kötetkéje). Különben újabban az Inselverlag is hozzáférhetővé tette a nagyközönségnek a Notker-nek tulajdonított *Gesta Caroli Magni*-t, Az a beszélgetés Desiderius, a langobard fejedelem meg a hozzá menekült frank Otker közt Pavia várfalán Károly beláthatatlan hadseregének a fölvonulásakor magáról a nagy uralkodóról, valóban a legbámulatosabb teljesítmény mind költői alakítás, mind hízelgés tekintetében. Drámai erővel zárul ez a jelenet:

„Eisen füllte die Felder und die Wege, der Sonne Strahlen wurden zurückgeworfen von dem blinkenden Eisen. Dem starren Eisen bezeugte das Volk todesstarr die geziemende Ehre, bis tief unter die Erde drang das Entsetzen vor dem glänzenden Eisen. „Das Eisen, wehe, das Eisen!“ so tönte das Geschrei der Bürger durcheinander. Vor dem Eisen erbebten die festen Mauern, und der Mut der Jünglinge verging vor dem Eisen der Männer. Dies alles also erfasste der spähende Otter mit einem Blicke und sprach zu Desiderius die Wahrheit: „Siehe, da hast du Karl, den du so sehr suchtest.“ Bei diesen Worten sank er halbtot zusammen.“

Egyáltalán a középkor művészetiileg s költőileg ismét erőteljesebben kezdi foglalkoztatni a művelt nagyközönséget is. Innen való, hogy mind több kiadvállalat meri megkockáztatni, részben valóban pazar kiállítású, híresebb középkori irodalmi

emlék kiadását. Ilyen pl. *Des Priesters Wernher drei Lieder von der Magd* nagyon szép és színes reprodukciókkal ékes Hermann Degering-féle kiadása (Berlin, Wegweiser, 1925. 8° 225. l.), amely sikerült, hű és mégis költői fordításban nyújtja ezt az értékes középfelnémet emléket. A berlini Preussische Staatsbibliothek (volt királyi könyvtár) féltve őrzött eredetije után készült képreprodukciók a művészettörténetben is méltán híres szép képeket nemcsak teljesen híven adják vissza s így tudományos értékkel bírnak, hanem egyszersmind nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy egészen beleringassuk magunkat abba a hangulatba, amely a régi szöveg tökéletes megértéséhez föltétlenül szükséges. Ugyanennek a vállalatnak egy még frissebb kiadványa *Bidpai. Das Buch der Beispiele alter Weisen* (Berlin 1926, 4° 156. l.) Hans Wegener-től szintén igazolja azt a fel fogást, hogy e régi művek egészen pontos utánzatú, színesképű reprodukálása az egyetlen valóban hálás fölelevenítési módja. Semmi jobban hozzá nem járulhat ahhoz, hogy a modern ember valóban beletalálja magát abba a naiv világba, amelynek lelke szól hozzánk mindezen alkotásokból. Megnyugtatóbb, kedvesebb olvasmányt nehéz el is gondolni ezeknél a végtelenül stílusos, egyszerű történeteknél, amelyek megkapóbbak a maguk igénytelenségükben a legraffináltabb modern irodalmi ínycsiklandoztatásoknál. Illusztrálni pedig ma igazán nem tudnak így. Egyes híres angol Dickens-illusztrációkat s pár hasonlót leszámítva nem tudnék ma könyvbeli rajzot, képet megnevezni, amely annyira egy egész történetet lenne képes elmesélni önmagában is, mint ezek.

Ha főntebb a „naiv“ szó volt hivatott egy a maitól eltérő stílust rövidesen jellemezni, ez tulajdonkép hiba volt, mert a középkort s minden alkotását éppen ilyen szemüvegen át szokta meg — nagyon helytelenül — látni a modern ember a fölvilágosodás kora óta. Pedig egyáltalán nincs igaza, mint erre hamarosan alkalmunk lesz rájönni. Szégyen, hogy ez napjainkban egyáltalán lehetséges, mikor Below szavai szerint a történetírás még soha ezelőtt meg sem álmódott tárgyilagosságot ért el. Éppen ennek köszönhető persze az, hogy komolyabban kezdenek foglalkozni a középkorral, de nagyrészből ugyancsak távol vannak még igazi megértésétől. Ennek okát talán legmeggyőzőbben egy nemrég elhunyt híres művészettörténész fejtette ki: *M. Dvořák Idealismus und Naturalismus in der gotischen Skulptur und Malerei c. kitűnő tanulmányában (Kunstgeschichte als Geistesgeschichte. Studien zur Abendländischen Kunstentwicklung. München, Piper, 1924. 8° 276 l.)*. Utalt itt arra, hogy bár az adatok nagy tömegét hordták össze az utolsó évtizedekben, igazi értelmezést nem kíséreltek meg. Már pedig értelmezés (Deutung) nélkül az adathalmaz csak holt anyag. A középkor lelkébe, szellemébe behatolva remélhetünk csak igazi eredményt a művészettörténetben; tehát mennyivel inkább így kell

lennie ennek az irodalomtörténetben! Dvořák az eddigi tudományos kutatás legfőbb hibáját abban látja, hogy mindig az antikklasszikusból indultak ki középkori művek megítélésénél s folyton azt nézték, hogy mutatkozik-e már vagy mutatkozik-e még ilyen hatás. Az ettől való távolodás vagy ehhez való közeledés volt a mérték. Csak éppen az nem jutott eszébe egy bölcs tudósnek sem, hogy középkori műalkotásokat talán mégis lehetne nem görög szemmel is nézni. A hiba oka természetesen megint ott keresendő, hogy „sötét” középkort láttak a kizárólag a görög művészet fényétől elbódult elmék. Pedig ez a „sötét” középkor van olyan fényes, mint akármelyik renaissance-kor, csak hogy éppen föl kell egyszer fedezni ragyogó napját. A quattrocento gótika-elítélése, a renaissance és barokk művészet-teóriái túléltek a középkori művészet történelmi s érzelmi újralfelfedezését a XIX. században. Jobban mondva, ami még rosszabb, új tudományos formát vett föl a régi tévtan. „Sok vonatkozásban a középkori plasztika meg festészet az antikkal vagy az újkori-val egyszerűen összehasonlíthatatlan, körülbelül úgy, amint a kereszteshadjárak nem vehetők össze antik vagy modern gyarmatpolitikával” írja Dvořák. Különbözik is megfoghatatlan ostobaság, sőt megbocsáthatatlan tudományos bűn, egy fejlődési korszakot ilyen csúnyán félreismerve egyszerűen kikapcsolni a fejlődés egészéből. A középkori művészet igenis nem jelent hanyatlást az ókori után, amelyre azután ismét emelkedés következett volna a renaissance-ban, hanem sajátos külön fejlődést, haladást egy, az ókortól eltérő irányban. A görög-hellén művészet materiális anthropocentrizmusát a kereszténység egyszerűen nem vehette át. A gótikus művészet idealizmusa tehát egészen más, mint a klasszikusé. A keresztény világnézet spiritualizmusában gyökerezett és az absztrakt eszmei jelentőségnek a formális tökéletességen aratott győzelmén nyugodott, vagyis a szellemnek az anyag fölötti uralmán. A korai középkori és a román művészet is az eddigitől elütő képet ad, ha ezt egyszer megértettük. Itt sincs arról szó, hogy kizárólag az antikon elősködnék és kísérleteznék, keresne új naturalisztikus s gyakorlati technikai megoldásokat, hanem ez is önálló fázisa egy nagy spirituális-idealista művészeti periodusnak, amely a művészetben éppúgy teremtett az emberiség fejlődésében új értékeket s alapokat, mint valamennyi más kultúrterületen. Ettől persze még lényegesen eltér a gótika, ami az antimaterializmus kérdését illeti.

A lényeg az, hogy az antik kultúra nem azért omlott össze, mert „barbárok” özönlöttek el mindent, nem, mert a legjobbakat elveszítette volna (Seeck), hanem mert a legjobbaknak más föladataik támadtak, mint azok, melyeket az antik berendezkedések és az antik életfelfogás magukban foglaltak. Az antik-klasszikus kor Dilthey szerint esztétikai-érzéki kultúrát hozott létre, viszont a középkorban folyton növekvő erővel történt

meg minden életviszony és probléma áthatása tisztán szellemi értékekkel! Természetesen bizonyos összeütközések és küzdelmek utáni kiegyenlítődések nem maradhattak el. Az egész középkornak főproblémájává a „világ“ és az érzékfölötti ideálok közötti viszony vált. (V. ö. E. Troeltsch ezirányú alapvető fejtegetéseit *Die soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*-ben: Gesammelte Schriften I. Band, Tübingen, Mohr, 1912 és 1919, főként 181. s köv. ll.) A gótika éppen az anyag és a szellem közötti későbbi középkori viszonytalálást fejezi ki s ebben különbözik a még régebbi stílusoktól, melyek az anyagot egyszerűen eliminálták.

Mindez roppant tanulságos lehet nekünk irodalomtörténeteszeknek is, akik sajnos, szintén hozzászoktunk főleg a régi irodalom történetét illetőleg a pusztá adatösszehordáshoz és ezen anyag kritikai rostálásához. Van ezentúl is jónéhány komoly feladat s ezek legfőbbike éppen a középkori szellem legtisztább kifejtése lenne a rendelkezésre álló anyag alapján.

(Folyt. köv.)

Koszó János.

Kutscher Arthur: Das Salzburger Barocktheater Mit 36 Bildtafeln. Rikola Verlag. Wien-Leipzig-München, 1924. 8° 112 l. 36 t. (5 l.)

A dúshajtású osztrák színházi kultúrának egyik fő termőhelye Salzburg, legvirágzóbb ideje a XVII. és XVIII. század, a barokk kultúra kora. A salzburgi színjátszás sokféle ágból szövedik össze: népi játékok, a salzburgi érsekfejedelmek udvari színháza, a bencések iskolai színpada, vándorkomédiások bódéi egyaránt annak a kiirthatatlan játékos kedvnek áldoznak, amely annyira jellemzője a délnémet lelkületnek. Salzburgnak Olaszországhoz való közelsége, az érsekek állandó érintkezése Olaszországgal, a színpadtechnikai vívmányoknak akkori hazájával Salzburg színpadjait ebből a szempontból is magas színvonalra emelte; hozzájárult ehhez az érsekek mecénási szerepe. Egyik kastélyukban, Hellbrunnban barlangból épült, kőbe vágott színpadon játszanak, amire ez az egyetlen példa az egyetemes színháztörténetben; a másik kastélyban, Mirabellben a park nyírott bokrai alkották a kulisszákat már sokkal a többi német kerti színház (Drezda, Hannover) keletkezése előtt. A könyv gazdag képanyaga ízelítőt nyújt a barokk-díszletezésből; bemutatja azokat a képeket, amelyeket akkor már a színpadra vetítettek, hogy a legmodernebb színpadtechnika ismét visszatérjen ehhez a barokk vívmányhoz. A bencés iskolai színpad darabok egész sorát termette, komponistákat szólaltatott meg — hisz Salzburg zenéje éppoly virágzó volt, mint színésze. Innen került ki az osztrák népszíniészet legzseniálisabb képviselője, Stranitzky, aki a salzburgi paraszt zöld kalapját a Hanswurst maszkjához kapcsolta. És itt kapta első színházi benyomásait, itt lépett fel először s ennek a színpadnak szerezte első alkotásait Mozart. A felvilágosodás a barokk-kor színpadpártoló érsekei — Wolf Dietrich,

Marx Sittich, Paris Lodron — helyébe a népi vallásos játékokat, processziókat eltöltő, a templomi kórust, a karácsonyi betlehemet, a nagyheti szentsírt leegyszerűsítő, a színjátékokat megszorító Hieronymus von Coloredot adta, aki a konkollyal a bűzát is megtépdeste. Kiirtani azonban nem tudta évszázadok gazdag vetését: „Sinn und Sitten lassen sich weder verbieten noch gebieten, sondern nur erziehen“ — mondja a szerző.

Kutscher olyan tárgyat és olyan kort választott, ahol a legbővebb volt aratása. Források gazdag anyagát tárta fel és sok helyen sikerrel próbálkozott meg az egykori előadások rekonstrukciójával. A német színészettörténet még nem érett meg a szintézisre; története megíratlan. Devrient könyve ha hézagpótló is, mégsem tudományos. Hogy módszere kialakulhasson, hogy a kultúrtörténeti szempontból olyan fontos színészettörténet megírható legyen, ahhoz még sok olyan monografiára van szükség, mint Kutscher könyve.

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN.

Jean Plattard: La renaissance des lettres en France. Librairie Armand Colin. Paris, 1925, p. 220, 8°.

Mióta Sainte-Beuve újra felfedezte a XVI. századot, az irodalomtörténet fényesen rehabilitálta a francia renaissance irodalmát. Míg azonban a XVI. század irodalomtörténetének folyóirata van és Rabelais-t szinte külön tudománnyá avatták, addig a művelt laikusok rendkívül gyengén ismerik ezt a kort. A „grand siècle“ klasszikusainál ismerete aránytalanul nagyobb a nagyközönség körében, mint a renaissance irodalmáé. Ennek a kornak tett most jó szolgálatot P. kis irodalomtörténetével, melyet a művelt nagyközönség részére írt.

Jó népszerű munkát csak alapos szakember írhat. P. kitűnően ismeri a XVI. sz.-ot, melyet, mint maga mondja „mély-séges csodálattal“ tanulmányozott. Eddigi könyvei¹ mind a renaissance íróival foglalkoznak.

Minthogy P. célja: a közönség érdeklődésének felkeltése, gondosan mellőzött könyvéből minden olyan tudományos színvonalú apparátust, ami a laikust a további olvasástól elriaszthatná. Nem találunk a lapok alján utalást a szakirodalomra, sem ijesztően hosszú bibliografiát a fejezetek végén. Emellett azonban nem esik P. a népszerűsítő szerzők közös hibájába sem: nem akarja levezetni egyes tárgértelmű jelszavakból (pl. renaissance, humanizmus stb.) a kor levegőjét.

A bevezetésben nem elmélkedik általánosságokon, ehelyett tényeket, számokat és adatokat sorakoztat egymás mellé. Így biztos keretet kapunk és ebbe a keretbe illeszti bele P. a XVI. sz. íróit, a jelentéktelenebbeket a kiválóbbak köré (Rabelais,

¹ Egy-egy könyvet írt Budé-ról, Agrippa d'Aubigné-ről. Scévole de Sainte-Marthe-ről. Rabelais-vel többször foglalkozott, kritikai kiadásban is részesítette. A Bédier-Hazard-féle irodalomtörténetben P. dolgozta fel a XVI. sz.-ot.

Calvin, Marot, Ronsard, Du Bellay, Montaigne köré) csoportosítva. A nagy írók bő életrajzot, érdekes tartalmi ismertetést és méltatást kapnak, sőt P. (nagyon ügyesen) apróbb szemelvényekkel is illusztrálja művészetük egy-egy feltűnőbb vonását. (Kár, hogy mindenütt elmulasztotta feltüntetni, hogy honnan vette az idézetet. Pedig itt jó alkalma lett volna az olvasó érdeklődését az egyes könyvekre irányítani). A kisebb írók rövidebb elbánásban részesülnek: szerző általánosságban jellemzi műveiket, de nem emeli ki költészetük intim vonásait.

Ilyen módon, a kisebb írókat a nagyok köré rendelve, a XVI. sz. irodalmáról rendkívül világos és helyes képet kapunk, mely csak itt-ott szorul helyesbítésre. Montchrétien a dráma történetéből kifelejtődött. A bibliográfia nem törekszik teljességre, hiányait tehát nem lehet felróni. De nem hagyhatjuk megemlítés nélkül, hogy Remy Belleauval foglalkozó könyvet nem említ P., míg pl. Baïf-ról nem feledkezett meg. A Eckhardt Belleau-könyvét nem lett volna szabad kihagyni a bibliográfiából.

Ezek az apró mulasztások természetesen a mű értékéből nem sokat vonnak le: P. könyve szellemes és élvezetes összefoglalása a francia renaissance irodalmának. Az áttekinthetőség ajánlja a könyvet főiskolásainknak is, akik a francia irodalmat akarják megismerni. Ismétljük: jó szolgálatot tett P. a XVI. sz. ügyének kis népszerűsítő művével, de jó szolgálatot tett a nagyközönségnek is.

HIRSCHLER IMRE.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG LI. KÖZGYŰLÉSE.

I. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Szíves türelmüket ez alkalommal már másodízben, mint távollévő I. titkárunk helyettese, csak rövid időre óhajtanám igénybe venni. Ezt annál könnyebben megigérhetem, mert elég pár szóval emlékeztükbe idéznem azt az évfordulót, amely számunkra ezt az esztendőt ünnepivé tette. Életének hatvanadik évét töltötte be az elmúlt nyáron elnökünk, Némethy Géza. Ezt az évfordulót igyekeztünk első felolvasó-ülésünkön, 1925 november 25-én megünnepelni azzal, hogy valamennyiunktól egyformán, őszinte, meleg szeretettel tisztelt sexagenariusunk életpályáját, amint illett, latin nyelven, foglalta össze Székely István s utána a felolvasók értekezéseiket Némethy Géza munkásságának egy-egy állomásához kapcsolták. Förster Aurél Enhemercum címen olvasott fel, én a gyujtogató szerelemről, Ovidius Amores-ének egy helyét magyarázva, Moravcsik Gyula a Helena és Faust-jelenet történeti háttéréről, Marót Károly a költészet és filológia viszonyáról.

Ezenkívül még két felolvasó-ülést tartottunk. 1926 február 10-én Gulyás József „Csokonai latin versei és idézetei” és Szigetvári Iván „Karschin és Molnár Borbála” című értekezését mutatta be. Március 10-én Czeizel Jánosnak Kazinczy Ferenc Sallustius-fordításáról szóló dolgozatát hallgattuk meg, továbbá Málly Ferenc felolvasását Dante szerelmeiről.

A szellemiekről az anyagiakra térve át, örömmel állapíthatjuk meg, hogy a tagsági díjakból az elmúlt esztendőben jelentékeny összeg gyűlt be. Folyóiratunkat, az idén 50. évfolyamát megért Egyetemes Philológiai Közlönyt azonban újra csak a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi Miniszter úr támogatásával adhattuk ki, amelyhez hozzájárult, hosszú évek után ismét, a M. T. Akadémiától kapott szubvenció. Ennek köszönhető, hogy Közlönyünk ez évben már három füzetben (összesen 16 ívnyi terjedelemben) jelenhetik meg; ezt azonban csak átmenetnek szeretnők tekinteni a jövő évtől kezdve tervezett évnegyedenként való megjelenéséhez. Indítványozom, hogy halás köszönetünknek mind a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi Miniszter úrral, mind a M. T. Akadémiával szemben, jegyzőkönyvünkben adjunk kifejezést.

Súlyosabb feladat háramlik rám, amikor arról a számos, fájdalmas veszteségről is be kell számolnom, amelyet Társaságunknak, ebben az esztendőben az irgalmatlan Halál, volt alelnökünk, Hegedűs István elhunytán kívül is okozott. Elnémított egy ajkat, amelyről, mint már kevesekéről, az édes latin nyelv olyan behízeltő tisztasággal folyt, hogy zavartalan csengését szinte még most is fülünkben érezzük. Kivette egy kézből a tollat, amelynek vonásai nyomán derűs gyermekszemek itthon s pár évvel ezelőtt még a külföldön is, megtanultak abba a klasszikus római világba bepillantani, amelyről csak a latinul tudó előtt hull le egészen a fátyol. *Székely István*, Társaságunk választmányi tagja, s görög szótár-bizottságának elnöke, kedvelt auctora mellett átvirrasztott éjszakáinak aratását többé nem fogja körünkbe hozni, a szó antik értelmében vett nemes φιλανθρωπία-jának melegét többé nem árasztja reánk. A magyar tanárvilágot s a klasszikus filológusok szűkebb körét egyformán súlyos csapás érte az ő elvesztésével. *Cui Pudor et Justitiae soror incorrupta Fides nudaque Veritas quando ullum inveniet parem?*

Elhunyt a választmány tagjai közül *Réthei Prikkel Marián*, a jeles magyar filológus, tagjaink sorából *Apponyi Sándor gróf*, az ismertnevű magyar ösnyomtatványgyűjtő, *Fülöp Sándor*, *Gerencsér István*, *Kovács Lajos*, *Lehr Albert*, *Mayer Béla*, *Serédi P. Lajos*.

Ez alkalommal kell megemlékeznünk *Kacsovich Kálmán*ról is, a magyar Amyot-ról, *Plutarchos* Párhuzamos életrajzainak fordítójáról, akinek 1919-ben, somogyi magányában történt elhunytáról csak most ért el hozzánk a szomorú hír.

Ez a halál pusztító aratása sorainkban. S ezzel szemben ott áll a kalászbá szökkenő dús vetés, a különböző filológiai tudományok területén a napról-napra felvetődő problémák és feladatok beláthatatlan sokasága. Mert, úgy látszik, számunkra is meg van írva — ha szabad ezzel az ily vonatkozásban nem először elhangzó idézettel élnem, Társaságunk életében a második félszázad felvirradtával aggodalmas figyelemzetesül, s egyúttal harsány toborzóul azok számára, akiket hajlandóságuk zászlónk felé vonz — *messis quidem multa, operarii autem pauci*: „Az aratás ugyan sok, de a munkás kevés”.

Kérem jelentésem tudomásulvételét.

Kerényi Károly.

II. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése.

Igen Tisztelt Közgyűlés!

Folyó hó 7-én, a pénztáros lakásán megejtettük a pénztárvizsgálatot, melynek eredményéről a következőkben van szerencsénk jelentést tenni.

A) Megvizsgáltuk, a könyvekkel és a számadási okmányokkal összehasonlítottuk és mindenben helyesnek találtuk az 1925. évről szóló zárószámadást, amelynek bevétel-rovata a költségvetésben előirányzott 31,676.495 K-val szemben 52,738.605 K eredményt mutat fel, a kiadás pedig az előirányzott 30,085.608 K helyett csak 24,588.459 K-ra rúgott. A bevétel nagymértékű növekedését egyrészt a tagsági díjakból való jövedelem lényeges emelkedése (5,000.000 K helyett 11,429.500 K) okozta, másrészt az a körülmény, hogy az 1925/6. pénztári évre engedélyezett államsegélyt a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi Miniszter úr, az eddigi szokástól eltérve, egy összegben utalta ki s azonkívül 3,000.000 K-t juttatott Társaságunknak a görög szótár céljaira. Így az államsegély címen előirányzott 14,250.000 K helyett 27,650.160 K folyt be. A kiadás rovatában mutatkozó csökkenés főként onnan ered, hogy a Közlöny II. évfolyamának 6—10. füzeté csak a folyó évben jelenvén meg, ennek 12,577.200 K-ra rúgó nyomdai költsége már a folyó évi költségvetést terheli. A bevétel gyorsapódása s a kiadás csökkenése következtében az 1925. évet 28,150.146 K felesleggel zártuk le.

B) alatt bemutatjuk a vagyonmérleget, amely szerint 37,887.046 K vagyonnal szemben 50,683 K teher áll. Meg kell jegyeznünk, hogy alap-tőkénk jelentős része 4%-os Koronajáradékban van elhelyezve, amely jelenleg a pénzügyminiszter rendelkezése alatt állván, forgalom tárgyát nem képezi, ezért értékét csak hozzávetőleges becsléssel állapítottuk meg.

C) alatt bemutatjuk költségvetésünket az 1926. évre. A bevételeket 88,450.146 K-ban, a kiadásokat pedig 88,217.200 K-ban állapítottuk meg. Költségvetésünkben hosszú idő óta most szerepel ismét először a Magyar Tudományos Akadémia segélye, amely 15,000.000 K-t tévén ki, lehetővé teszi, hogy 60,000.000 K-t irányozzunk elő a Közlöny nyomdai költségeire.

Tisztelettel kérjük, méltóztassék az igen tisztelt Közgyűlés jelen-tésünket tudomásul venni és Császár Ernő pénztárosnak a felmenté-vényt az 1925. évről megadni.

Kiváló tisztelettel

a Pénztárvizsgáló-Bizottság.

Budapecsten, 1926 április 7-én.

Papp Ferenc,
biz. tag.

Dr. Finály Gábor,
elnök.

Vayer Lajos,
biz. tag.

III. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1926 április 14-én a közgyűlés előtt tartott rendes üléséről.

Elnök: Némethy Géza, jegyző: Kerényi Károly. Jelen vannak: Császár Elemér, Vári Rezső, Császár Ernő, Finály Gábor, Incze József, Moravcsik Gyula, Heinlein István, Hornyánszky Gyula, Förster Aurél, Vayer Lajos, Marót Károly.

1. Kerényi Károly, az I. titkár helyettese, jelentést tesz a közgyűlés előkészítéséről. Bemutatja özv. Hegedűs Istvánné táviratát, ki családijával együtt hálásan és melegen üdvözli a közgyűlést. 2. Császár Ernő pénztáros bemutatja a pénztárvizsgáló-bizottság jelentését.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1926 április 14-én tartott LI. rendes közgyűléséről.

Elnök: Némethy Géza.

Jegyző: Kerényi Károly.

Jelen vannak: Badics Ferenc, Ferenczi Zoltán, Zlinszky Aladár,

Baros Gyula, Vári Rezső, Kuzsinszky Bálint, Finály Gábor, Incze József, Prónai Lajos, Moravcsik Gyula, Heinlein István, Hornyánszky Gyula, Kmoskó Mihály, Balogh Armin, Voinivich Géza, Förster Aurél, Egry Gyula, Jirka Alajos, Waldapfel József, Szidarovszky János, Vayer Lajos, Marót Károly, Jánosi László, Jánosi Béláné, Weigl Géza, Módos Gyuláné, Rudas Erzsébet, Kerényi Károlyné, Posch Árpád, Szigetvári Iván, Hirman Oszkár, Császárné Ernő, Császárné Elemér, Papp Ferenc, Fülöpp Béla, Szkunzevics Kornél, Garda Samu, Gulyás Pál, Spiegel Rózsa, Korzenszky Eleonóra, Reisz Karolin, Kertész Gábor, Fay Andor, Fekete Béla, Kovács Gyula, Máté Lajos és mások.

1. Némethy Géza megnyitja az ünnepi közgyűlést, s bejelenti, hogy a Budapesti Philológiai Társaság ezalkalommal elhunyt volt alelnöke és tiszteleti tagja, néhai Hegedűs István emlékének kíván áldozni.

2. Kerényi Károly megtartja Hegedűs István emlékezetének szentelt felolvasását.

3. Balogh József a keresztény-római irodalom néhány jellemző vonásáról olvas fel.

4. Kerényi Károly bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi s a jelentésbe foglalt indítványhoz képest köszönetet szavaz a vallás- és közoktatásügyi Miniszter úrnak s a M. T. Akadémiának.

5. Finály Gábor előterjeszti a pénztárvizsgáló-bizottság jelentését. A közgyűlés Császárné Ernő pénztárosnak köszönetét fejezi ki s az 1925. évre a fölmentést megadja.

6. A közgyűlés megválasztja a tisztkart és a választmány tagjait. Valamennyi szavazattal elnök: Némethy Géza, alelnökök: Bleyer Jakab és Császárné Elemér, elsőtitkár: Vayer Lajos, másodtitkár: Egry Gyula, pénztáros: Császárné Ernő.

Budapesti választmányi tagok: Alszegehy Zsolt, Binder Jenő, Cserép József, Eckhardt Sándor, Finály Gábor, Förster Aurél, Friml Aladár, Garda Samu, Gombocz Zoltán, Gyulai Agost, Heinlein István, Hittrich Ödön, Hómann Bálint, Hornyánszky Gyula, Incze József, Jirka Alajos, Kornis Gyula, Kuzsinszky Bálint, Melich János, Moravcsik Gyula, Papp Ferenc, Pauler Akos, Petz Gedeon, Pintér Jenő, Pröhle Vilmos, Schwartz Elemér, Szigetvári Iván, Szinnyei Ferenc, Vári Rezső, Zlinszky Aladár.

Vidéki választmányi tagok: Birkás Géza, Burián János, Csengery János, Darkó Jenő, Dézsi Lajos, Dombi Márk, Dóczi Imre, Erdélyi Pál, Gálos Rezső, Gulyás József, Gragger Róbert, Gyomlay Gyula, Helle F. Hugó, Huszti József, Kmoskó Mihály, Kristóf György, Lajti István, Láng Nándor, Marót Károly, Pap Károly, Prácer Albert, Rác Lajos, Schmidt Henrik, Thienemann Tivadar, Tolnai Vilmos, Vietorisz József, Werner Adolf, Zolnai Béla, Zoltvány Irén, Zsigmond Ferenc.

7. Kerényi Károly indítványára a közgyűlés egyhangúan köszönetet szavaz Klebelsberg Kuno gróf vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter úrnak azért a tényéért, hogy klasszika-filológiai tudományokat választó tanárjelöltek számára a berlini Collegium Hungaricum-ban ösztöndíjat alapított, s ezzel a magyarországi klasszika-filológia fellendítésének ügye iránt hathatós érdeklődését mutatta meg.

8. Elnök a közgyűlést berekeszti.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philológiai Társaság 1925 november hó 25-én tartott ünnepi felolvasó-üléséről.

A felolvasó-ülés előtt rendkívüli választmányi ülés. Elnök: Némethy Géza, jegyző: Kerényi Károly. Jelen vannak: az alább fel-

soroltak közül a választmány tagjai. 1. Bleyer Jakab alelnök üdvözlí Némethy Géza elnököt a Budapesti Philologiai Társaság nevében abból az alkalomból, hogy életének 60. évét betöltötte. 2. Csengery János ugyanez alkalomból emelkedett hangú latin beszédben a szegedi Ferenc József-tudományegyetem, és 3. Láng Nándor a debreceni Tisza István-tudományegyetem képviselőjében üdvözlí Némethy Gézát. 4. Székely István a mantuai Reale Accademia Virgiliana üdvözlőlevelét nyújtja át. 5. Elnök az ünnepséért hálás szavakkal mond köszönetet.

Az ezt követő felolvasó-ülésen elnököl: Császár Elemér, jegyző: Kerényi Károly.

Jelen vannak: Bleyer Jakab, Kornis Gyula, Mahler Ede, Fináczy Ernő, Roseth Arnold, Jancsó Benedek, Incze József, Melich János, Heinlein István, Horváth Endre, Egry Gyula, Hittrich Ödön, Gombocz Zoltán, Förster Aurél, Kerényi Károlyné, Nagy Erzsébet, Reisz Karolin, Fludorovics Jolán, Phleps Márta, Balogh Jenő, Szinnyei Ferenc, Dályai Margit, Korzenszky Eleonóra, Tolnai Katalin, Bárány Mária, Künstler Anna, Antal Ilona, Rudas Erzsébet, Szőke Ilona, Toldy László, Morvay Győző, Finály Gábor, Vayer Lajos, Garda Samu, Haitsch Ilona, Kalmár Anatólia, Tuchten Zaira, Némethy Erzsi, özv. Vértessy Józsefné, Palánszky Vértessy Aranka, Tolnai Gizella, Pruzsinszky János, Szigetvári Iván, Moravcsik Gyuláné, Benedek Marianne, Fleissig Sándorné, Balassa Brúnó, László Vince, Förster Aurélné, Ridler Antal, Dékány Andor, Horváth János, Szabó Miklós, Haller Ferenc, Fray Jenő, Lovas Rózsa, Lovas Sarolta, Moravcsik Gyuláné, Sárossy Königsberg Emilia grófnő, Tagscherer Erzsébet, Seregély Ernő, Hantz Jolán, Lesták Emma, Körmendy Rózsa, Király Ilona, Tóth Gézáné, Fleissig Sándor, Bozi Ferenc, Tasi Pál, Teller József, Barta István, Faragó István, özv. Ribáryné, Binder Jenő, Négyesy László, Király József, Szkunzevics Kornél, Krisztics Árpád, Posch Árpád, Tassky Károly, Ernyey Ferenc, Vajsz János, Szidarovszky János, Darkó Jenő, Gulyás Pál, Strömszky Sándor, Reibner Márton, Waldapfel János, Waldapfel Eszter, Balogh József, Alszegehy Zsolt, Zlinszky Aladár, Kemenes Illés, Székely István, Moravcsik Gyula, Masirevich Györgyné, Baros Gyula, Gyulai Ágost, Friml Aladár, Láng Nándor, Badics Ferenc, Csengery János, Hornyánszky Gyula, Irányi Pál, Schweiger Gáspár, Farkas Gyula, Göggös Ferenc, Vajda Lajos, Szóts Gyula, Hocz Kapisztrán, Koszó János és mások.

Tárgysorozat: 1. Székely István: G. Némethy LX. aetatis annum implevit. 2. Förster Aurél: Euhemereum. 3. Kerényi Károly: Ad Ovid. Am. I. 6. 4. Moravcsik Gyula: A Helena és Faust-jelenet történeti kerete. 5. Marót Károly: Költészet és filológia. 6. Némethy Géza köszönetet mondó zárószavai, amelyekkel az ünnepi felolvasó-ülés véget ér.

VI. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság 1926 február 10-én tartott rendes üléséről.

A felolvasó-ülésen elnököl: Némethy Géza, jegyző: Kerényi Károly. Jelen vannak: Baumgarten Alajos, Garda Samu, Posch Árpád, Egry Gyula, Szerető Géza, Jirka Alajos, Koszó János, Förster Aurél, Hornyánszky Gyula, Vayer Lajos, Mahler Ede, Finály Gábor, Császár Ernő, Moravcsik Gyula, Incze József, Heinlein István, Szkunzevics Kornél, Marót Károly és mások.

1. Gulyás József Csokonai latin versei s idézetei, 2. Szigetvári Iván Karschin és Molnár Borbála címen olvas fel.

A választmányi ülésen elnök és jegyző mint fent. Jelen vannak:

a felsoroltak közül a választmány tagjai. 1. Császár Ernő megteszi pénztárnoki jelentését. 2. Minthogy a szerkesztők megbízatása lejárt, s Förster Aurél újabb megbízatás elől elzárkózik, a Választmány hosszú időn keresztül fáradszórólansul folytatott szerkesztői munkásságáért, amellyel az Egyetemes Philologiai Közlöny klasszika-filológiai részét igen válságos körülmények között is magas tudományos színvonalon tudta tartani, jegyzőkönyvi köszönetét fejezi ki. 3. A Választmány szerkesztőknek valamennyi szavazattal Kerényi Károlyt és Koszó Jánost választja meg.

VII. *Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság 1926 március 10-én tartott rendes üléséről.*

A felolvasó-ülésen elnököl: Némethy Géza, jegyző: Kerényi Károly. Jelen vannak: Baumgarten Alajos, Feszt Aladár, Förster Aurél, Esztergomy Ferenc, Vayer Lajos, Heinlein István, Incze József, Schwartz Elemér, Császár Ernő, Finály Gábor, Nagy Pál, Marót Károly, Szigetvári Iván, Koszó János és mások.

1. Egy Gyula bemutatja Czeizel János tanulmányát Kazinczy Ferenc Sallustius-fordításáról. 2. Mály Ferenc Dante szerelmei címen olvas fel.

A választmányi ülésen elnök és jegyző: mint fent. Jelen vannak: a felsoroltak közül a választmány tagjai. 1. Császár Ernő megteszi pénztárnoki jelentését. 2. Minthogy Lajti István bejelentette, hogy hosszabb külföldi tartózkodása miatt az I. titkár tisztét a jövőben sem tölthetné be, a Választmány eddigi buzgó működéséért jegyzőkönyvi köszönetet szavaz neki, s felkéri Kerényi Károlyt, hogy az I. titkár ügykörét helyettesként a közgyűlésig betöltse. 3. A Választmány megteszi az intézkedéseket a tisztújító közgyűlés előkészítésére. 4. A pénztár-vizsgáló-bizottság elnöke Finály Gábor, tagjai Papp Ferenc és Vayer Lajos. 5. A közgyűlés ideje 1926 április 14.

VEGYES.

Hegedüs István emlékezete.¹

Egy kép lebeg előttem, tisztelt Közgyűlés, azok közül való, amelyek attól a pillanattól kezdve, hogy szimbólummá lettek életünkben, felejthetetlenek, de később arra már visszaemlékezni alig tudunk, mely pillanat töltötte meg őket jelképi tartalommal: úgy tűnik fel nekünk, mintha más értelmük soha nem is lehetett volna számunkra. Az egyetem padjáról hozom-e magammal ezt a képet, ahol szemben ültem Azzal, akinek szellemét a mai ünnepi alkalommal idézzük körünkbe, vagy később nyertek-e számomra jelképes értelmet a sorok, melyeket nem egyszer olvastam újra azóta is — eldönteni most már nem tudom. A hétkapuz Thebaeban azon a reggelen, amikor a város

¹ Felolvasta a szerző a Budapesti Philologiai Társaság 1926 április 23-án tartott LI. közgyűlésén. A 89. lapon közölt megemlékezéstől ez egészen függetlenül készült, s eredeti szövegét itt minden változtatás nélkül adjuk.

nagy szülöttje, Zeus és Semele fia Dionysos világot hódító táncos rajongó útjáról visszatért, hogy ép hazájában fogadják tagadással istenségét, e reggelen, olvassuk Euripides Bakchansnőiben, a vak jós bekopogtat a vén Kadmos királynak kapujában, s a szolgát szalasztja, akit ott talál: „Menj csak hamar — így hangzanak e sorok a tragédia szép magyar fordításában —

s jelentsd meg, hogy Teiresias
Keresi. Ugy is tudja már, miért jövök:
Öreg az aggal megegyeztem volt velem,
Thyrsost veszünk, vállunkra özbőrt aggatunk
S borostyánból fejünkre koszorút fonunk.“

S Kadmos erre ily szavakkal jó a palotából:

„Oh drága! Mindjárt megismertem hangodat,
Még benn a házban a bölcs ember bölcs szavát;
Im' itt vagyok felöltve isten díszet.
Hisz Dionysost, édes lányom magzatát
Magasztalnunk kell, mint erőnktől telhetik.
Most hol táncoljak, hogy kell raknom lábamat,
Hogy ráznom ősz fejem, te oktass engemet,
Mint agg az aggot bölcs eszű Teiresias!
A földet éjjel nappal fáradatlanul
Fogom döngetni thyrsosommal.“

Hegedűs István volt a bölcs öreg, aki bekopogtatott lelkünknek ajtaján, s felébresztette bennünk a régi embert, az isteneit oly szívesen táncol tisztelőt, és táncra vezette. A tragikus kar fölkiáltását: τί δὲ χορεύειν minek így fordítani: „Miért az imádság“ — kérdi egy tanulmányában jellemzően, mikor a görög kifejezés úgy, ahogy van: „Mire a kartánc“ — többet jelent? Keltegette bennünk azt a szent lelkesedést, amely minden idők poétikus és romantikus hajlandóságú elméit oly megmagyarázhatatlan hévvel ragadta az antik görögség felé, talán már azóta a Julianus óta, kinek őskeresztény kifejezéssel adja a szájára Ibsen az örökké visszatérő kérdést: „Miért oly szép a pogány — vétek?“ Mint a görög világot a bakchikus mámor emberen túli lehetőségekig felemelő lázhulláma, úgy töltötte el időnkint Nyugateurópát a pogány görögségért való rajongás forró lehellete, s épp e korok voltak azok, melyeknek szellemével — akár a Petrarca, akár a Goethe koráéval — Hegedűs István a maga szellemét mindig a legrokonabbnak érezte. De az antiquitással foglalkozó tudós egyéni fejlődésében is van rendszeren egy ilyen korszak, amely a νησιώλιος μέθη az igazán alkotó „józan mámor“éét megelőzi. Sőt talán nincs is filológiai tudomány, amely ifjú adeptusainak lelkében ezt a forró lázat nélkülözhetné: a nemzeti új-filológiák bölcséjénél a romantika állott, és áll kezdetben kinél-kinél Muzsánként ma is; a szanszkritutatást a titokzatos keleti bölcseséget való dilettáns lelkesedés serkentette fel, és serkenti a noviciusoknál továbbra is; s nem érzelmi okok hajtják-e kiolthatatlan lángolással a mi orien-

talistáinkat oly sok tudományos eredményt hozó útjukban az őshaza felé? Hegedűs István, az ifjúság atyai tanítója egész életének protreptikus munkáját erre a pontra építette, mintegy az ifjú forró mámor, a görögség után való tüzes honvágy felszításával ágyazva meg klasszikus filologus tanítványai lelkében a jövő élettel teljes szellemi tevékenységét.

S Hegedűs Istvánban gyászoljuk emellett a vallásos kutató szellemet is, akinél mélyebben kevesen érezték át azt a keresztény történetbölcseleti gondolatot, hogy a „hellén eszmék” (amint egy értekezésében nevezi őket) a kereszténység előkészítői — és pedig e gondolatot leghumánusabb kifejezésében. „A hellenizmus fenséges kísérlet — így fogalmazza ezt Hegedűs István — az emberiséget emberi méltóságának megfelelő útra vezetni. A hellenizmus hatása alatt élt a korszakok mindig újabb erőt adnak azon nehéz utunkban, mely az embert oda vezet, hogy ember legyen”. A görögség rajongó követése tehát — ez volt alapfelfogása — a legszebb emberi értelemben nemesítő. S ami illeti a mámoros rajongást magát, nem éppen Teiresias hangsúlyozza-e Euripides idézett tragédiájában:

ἐν τῇ φύσει
τοῦτο σκοπεῖν χρὴ καὶ γὰρ ἐν βακχεύμασιν
οὐδ' ἢ γε σώφρων οὐ διαφθαρήσεται

„a természetét

Kell nézi itt kinek-kinek: ki tiszta, az
Nem romlik meg a Bakchos mámorába' sem” — ?!

Hegedűs István, társaságunk választmányi tagja 1892, alelnöke 1902, tiszteleti tagja 1923 óta, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, tagja a Kisfaludy Társaságnak, levelező tagja az arezzói Petrarca-Akadémiának, előbb a kolozsvári, majd a budapesti egyetemen a klasszika-filológia nyilvános rendes tanára, az elmúlt esztendő utolsó napjával hagyott el bennünket, 77. évében, oly munkás élet után, hogy nyugvóponthoz — a szó mindkét értelmében: megállást önmaga belső művelésében s a külső tevékenykedésben, — egész pályafutásán végig tekintve, nem találunk. Kolozsvárt született 1848 szeptember 7-én, ugyanott a református kollégiumban 1868-ban fejezte be gimnáziumi tanulmányait, majd Budapesten párhuzamosan végzi a ref. theologiai tanfolyamot és klasszika-filológiai tanulmányait az egyetemen. Irodalmi munkássága pedig már ebben az utóbbi időszakban, 1870-ben megkezdődik, hogy meg ne szakadjon élete végéig.

Az ekkoriban megindított Protestáns Tudományos Szemlében megjelenik egy cikke Scheiermacher-ról, neves theologiai tanára, e folyóirat szerkesztője, Ballagi Mór előadásáról készült jegyzeti alapján, azután több időszerű hittudományi kérdés ismertetése külföldi tudományos művek nyomán. De ezzel egy időben jelentkezik az a Hegedűs István is, aki már rátalált arra

az első, igazi szerelemre, amelyre célozva oly gyakran idézte nekünk, utolsó tanítványainak a budapesti egyetemen, megértést kérő mosollyal öreg professzorunk a szállóigét: *on revient toujours*... Szana Tamás Szépirodalmi Közlönyében ír az „Eszményről a művészetben” Taine után, és itt jelennek meg eredeti „Gondolattöredékei a drámáról”. Shakespeare és a görög tragikusok önállóan és egyenrangúan szolgálnak e cikksorozatban az esztétikai eszmemenet megvilágítására. A nagy angol költőt a hetvenesztendős Hegedűs István sem fogja kevésbé értékelni a görögök mellett; a szempont azonban, amelyből akkor kutatja majd, mint fedezte fel Shakespeare közvetve éppen „a görög tragikai mese mélységes igazságát, a tragikai hangulat valódi kifejezését” (görög értelemben véve) — ez a filológiai szempont jelzi tipikusan szelleme pályájának hatalmas körívvel kezdőpontja felé, de már más régióban visszatérő útját. A tragikum problémája, amely „Gondolattöredékei” közt középponti helyet foglal el, egész életén végig kíséri, s ez az az egyik fonal, amely az esztétika területéről a görög filológiára majdan átveteti.

A másik fonal, amelyet ugyanebben az időben ragad meg, a görög líra, mindenek előtt és fölött Pindaros. Hegedűs István budapesti tanulmányainak idejében az egyetemen Tély Iván és Szepesi Imre működött, mint a klasszika-filológia két nyilvános rendes tanára, mellettük Bartal Antal, és 1871-től kezdve Hóman Ottó. Az előbbieket sem voltak minden hatás nélkül Hegedűs Istvánra: gondolható, hogy Tély „hellen mythologiai szónomozásait” később nagy lépéssel vitte előre, amikor összehasonlító mythologiai előadásai miatt megtanult szanszkritul; Horatius *ars poetica*-jára, amelyről Szepesi is előadott ebben az időben, egyetemi tanárságának legelső évétől kezdve mindig szívesen tér vissza, és Bartal Antalnak mindvégig tisztelője, munkásságának méltányolója maradt, amint ezt később a magyarországi latinság történetéhez nyújtott adalékaival is megmutatta. De igazán irányítólag talán csak a magyar Pindaros-kiadó, Hóman Ottó hatott rá, aki a „görög dalköltészet történetével a legrégibb időktől Pindarig és Pindar ódáinak magyarázatával” kezdte magántanári előadásait a budapesti egyetemen. Hegedűs ugyan a következő évben már Berlinben és Lipcsében tölt egy-egy szemesztert — amott Moritz Haupt-ot, itt Rietschl-t hallgathatta még — azonban hazatérése után úgyszólván az első irodalmi megnyilatkozása Pindaros-fordítás: az 1. pythiai óda — a *χρυσα φάρμυξ* kezdetű — híres bevezető sorai a dal hatalmáról. Tíz év múlva, amikor különben ismét a tragikum kérdése is foglalkoztatja, megjelenteti az Erdélyi Múzeum Egylet kiadványaiban Pindaros 4. pythiai ódájának fordítását, s az Egyetemes Philológiai Közlönyben is legelőször, 1882-ben Pindaros-fordítással, a 14. olympiai ódáéval, majd a 6.-éval lép fel, ekkor már megpendítve a lehetőséget: „Ha — bátorításra — istenem meg-

engedi, hogy teljes Pindarost adjak..." Hegedűs István ezt a nagy ígéretet életének utolsó éveiben, kéziratban hátrahagyott teljes magyar Pindaros-fordításával bizonyítékául tiszta idealizmustól fűtött csodálatos munkabírásnak — valóban be is váltotta

Esztétikai érdeklődése külföldi tartózkodása alatt is előtérben állott. A Fővárosi Lapoknak küldött leveleiben, e folyóirat hölgyközönségét is különösebben érdeklő témák között sem feledkezik el beszámolni Helmholtz *Optisches über Malerei* c. felolvasásáról, Firmenich festő műtermében tett látogatásáról, Gluck aulisi Iphigeniájának filharmóniai előadásáról s legfőképpen Praxitelesnek Potsdamban látott Amoráról. Hegedűs István verseket gimnazista kora óta írt, s nem szűnt meg írni a világ-háború adta alkalmakig: a remek szobormű is költeményre ihlette, s a megjegyzés, melyet „Psyché”-jéhez fűz (ez a címe költeményének) szépen világítja meg a célt, melyet már igen korán maga elé tűzött. „E költemény — mondja többek között — csak kezdeményezés akar lenni; a klasszicizmus körüli tanulmányaim közt önkénytelenül támadt; e költeményben csak a tehetséges és valódi hivatással bíró ifjú költők figyelmét kívánja felhívni egy műkedvelő a görög-római hitrege mély és örök szép cszméket ábrázoló tartalmára.” Ez a cél: a goethei klasszicizmus szellemének átültetése magyar földre. Hegedűs István, aki egész életén át szenvedélyes fordítója a francia és angol romantikus költeményeknek, ezért ajándékozta meg irodalmunkat magyar Hermann és Dorotheával, vagy Grillparzer nyomán magyar Medeával.

Hegedűs István, mint esztéta, műértő és lelkes magyar közönséget kívánt nevelni az antik klasszikusoknak. Ezzel a törekvéssel egyszerre szolgálta nemzeti műveltségünk érdekét és a hazai klasszika-filológiáét, mely az előbbtől mindig elválaszthatatlan marad, s melynek előmozdítására Hegedűs István egyelőre a közvetett utat választotta. A hetvenes években klasszikus filologusaink belső egycenlenségének középpontjában éppen ez a kérdés áll: van-e talaja és közönsége nálunk a görög és római világ felkutatásának? „Önálló filológiai irodalomról nálunk szó nem lehet, mert nincs nemzedék, mely a filológia terén tett kutatásokat megértse; míg ez meglesz, írjunk a külföld nyelvéen” — így foglalja össze Ábel Jenőnek s a hozzá közel állóknak véleményét Hóman Ottó egy felolvasásában, melyet 1877 májusában e társaságban tartott, szembe szögezve vele a maga nézetét: „Nem áll, hogy nálunk nincsenek meg a tényezők, melyek önálló klasszikus filológiai irodalmat létesítenek s fönntartsanak. Megcáfolják ez állítást a tudományos munkák, melyekkel e téren bírunk, fényesen cáfolja — társaságunk létezése.” Hegedűs István egész életén keresztül arra törekedett, hogy az előbbi nézetben kifejezésre jutott nagyon is megokolt pesszimizmus figyelembevételével, azt a nemes idealiz-

musra valló optimizmust se tévessze egy pillanatra se szem elől, amely Hóman véleményében tükröződik. Az utóbbit a nemzetnevelő épp oly kívéssé nélkülözheti, mint a viszonyok megítélésében a nyílt szemű realizmust; s még kevésbbé nélkülözheti a klasszikus görögség híve, akinek minden kishitűsége fel kell kiáltania Theodor Vischerrel, a múlt század e nagynevű esztétikusával: „Hát vannak-e a szépnek ellenségei?” Sőt, vannak-e, akik elzárják előle lelküket, ha az oda vezető utat helyes érzéssel találjuk meg? Hegedűs István sohasem sajnálta tudományos értekezéseiben sem műfordítói készségét igénybe venni, s később Petrarca „Szózatját”, Janus Pannoniust, vagy a „keosi csalóganýt”, Bakchylidést, és a vele együtt Egyiptom homokjából újra éledő Menandert egyformán könnyen folyó, friss magyar nyelven szólaltatni meg a szépre vágyó közönség számára.²

Már 1874-ben, rövid életű Athenaeumának utolsó számában Beöthy Zsolt a következő kísérő jegyzettel adja közre Hegedűs két Sappho-fordítását, az Aphroditehez szóló, s a *φαιvetαι μοι κηνος* kezdetű dalt: „A két mutatóvány érdekes irodalmi esemény hírnöke: Hegedűs István kolozsvári tanár úr a görög lyra halhatatlan gyöngycit, Sappho verseit magyarra fordítja s magyarázó jegyzetekkel szándékszik közrebocsátani.” Azonban Hegedűs Istvánt, aki 1872 óta a kolozsvári ref. kollégiumban a klasszika-filológia tanára, új munkaköre más irányba vonja, egyelőre szinte el az esztétikától is. Számára a kötelességteljesítés sohasem üres formaságot, hanem eszmei beleélést, sőt súlyos áldozatoknak férfias öntudattal való elvállalását jelentette. Érdeklődésének előterébe kerül a pedagógia: az Erdélyi Protestáns Közlönyben „Pestalozzi előtt és után” címen ír, majd Apáczai Csere János latin nyelvű pedagógiai munkáit kezdi fordítani. Értekezik az „Utilismusról a nevelésben” s az 1880. és 81. években szerkeszti is a Család és Iskola c. lapot. Később sem mulasztja el figyelemmel kísérni az iskolaügynek, különösen azokat a fejleményeit, amelyek a klasszikus nyelvek tanítását érintik. A latin és görög nyelv kérdésében többször hallatja szavát és tisztelt tagtársaimnak talán még emlékezetében él az a megnyitóbeszéde, amelyben Társaságunk elnöki székéből szólott szembe a klasszikus oktatásunkat közvetlenül a háború kitörése előtt végveszedelembé sodorni készülő tervekkel.

1881-ben igazgatója lesz a kolozsvári ref. kollégiumnak, s pályafutásának első szakasza ezzel — harminchárom éves korá-

² Juttatott e tevékenységből egy cseppet annak a tanítványnak is, kinek „Görök tragédiánk”-ról szóló első kísérletét e folyóirat lapjain (42 [1918] 42. kk.) ő segítette a nyilvánossághoz. Bion három sorát (I 64—66 [34. j.]) ő fordította le számára az eredeti versmértékben, azzal a kívánsággal, hogy fordítói tulajdonjogát ott neve ne jelezze: talán szabad mégis e tulajdonjogot most utólag, hálaikkal együtt, itt kifejezésre juttatni.

ban — bizonyos tekintetben tetőpontra ér. Ebben az esztendőben jelennek meg kötetbe gyűjtva „Költeményei“ s ebben az esztendőben adják elő a kolozsvári nemzeti színházban, ahol még egy darabja színrekerült, drámai költeményét: „A költő lenyát“. Hegedűs István Kolozsvár eleven szellemi életének egyik vezető egyénisége már ekkor; az Erdélyi Múzeum Egyletnek titkára és rövidesen Kiadványainak szerkesztője lesz — hogy azonban fáradhatatlan nemzetnevelő tevékenysége, amely az erdélyi napilapokon és folyóiratokon kívül olykor a budapestieknek is juttat morzsát, eredeti irányától nem térült el, azt éppen ez a színpad számára készült bájos kis alkotás mutatja megkapóan. *Dramatis personae*: Aischylos, Sophokles, Aischylos leánya Theoris, kit Sophokles szeret, s a Hirnök, aki az ifjabb költőnek az idősebbiken aratott első győzelmét jelenti... A leánynak választania kell atyja és szerelme között, akik két ellentétes ideál — a harcias régi Athén és a szellemi új Athén — megtestesítőinek engesztelhetetlenségével állanak egymással szemben. Tragikai stílusuk jellemzése, eszméik és céljaik kifejtése költészetüknek beható tanulmányozójára vall. És csak tanulmányozójára-e? Amikor nem sokkal később egy értekezésében veti fel a két nagy tragikus egymáshoz való viszonyának kérdését, nem azt kell-e megsejtenünk ismét, hogy Sophokles Hegedűs szívéhez állt egészen közel? „A keresztyén mysticismus lehelletét — írja ekkor —, mely átlengeni látszik az „Oidipus Kolonosban“t inkább az athéni balzsamos lég természetes fuvalatának, a helyi monda ragyogó fényének, a lét homályán is átszűrődő derűjének érzem, ha újból meg újból belemártom lelkemet a költészet eme kimondhatatlan szép alkotásának élvezetébe.“

Még egy nagybbszerű, két világot — a pogány görögöt s az új keresztényt — összefogó párhuzam foglalkoztatja ebben az időben Hegedűs Istvánt: a két Iphigeniáé, s ezzel kapcsolatban Euripides megvédelmezése azokkal a német esztétikusokkal szemben, akik a harmadik nagy görög tragikus tehetségét a Goethéé mellett lekicsinyelték. E tárgyról szóló fejtegetéseit Évlapjaiban előbb a Kisfaludy Társaság adta ki, amelynek Hegedűs István Goethe *West-östlicher Divan*-járól szóló tanulmányával még egyetemi hallgató korában mutatkozott volt be. Majd ugyancsak a két Iphigeniáról írt dissertatiója alapján lesz 1884-ben a kolozsvári egyetem doktorává. Új szakasznak kezdetét jelenti ez pályafutásában: ahhoz a ponthoz értünk itt el, ahol a görög tragikusok Hegedűs Istvánt a tragikum esztétikai problémájától átvezetik a klasszika-filologia néven ismeretes tudományos kutatás területére. Az állomások meseszerű gyorsasággal következnek egymást. 1886 elején Hegedűs István mint az esztétika magántanára méltatja a kolozsvári egyetemen a görög tragikusokat, a következő félévben már a klasszika-filologia rendes tanára Hóman helyén, s 1886—7 második szemeszterében

Aischylos Oresteiját magyarázza: „Elmondhatom Aristophanes-szel — így nyilatkozik ekkor e hármas műremekkel kapcsolatban ő maga — hogy vele voltam tele, mint Aischylos Heten Thebae ellen című darabja Ares-szel.“

Ez Hegedűs István nyert csatája: végre az ő klasszikusaie lehet — azzal az őreá jellemző odaadással, amely mindvégig inkább az esztétáé, mint a historikusé volt, de amelynek a jelentősége a klasszika-filologia, mint elsőrangúan humánus stúdium szempontjából így sem kicsinylendő. Hegedűs István álláspontja a görög és római régiség nagy költőivel szemben lényegében nem más, mint Goethe-vel szemben: a „lángelme iránti rajongó tisztelet; évek során át műveinek hatása alatt átélt magasztos benyomásai miatt érzett hála és ragaszkodás.“ E szavakkal határozza meg ő maga az új Iphigenia szerzőjéhez való viszonyát. Nem nyilatkozott-e azonban hasonlóan Sophokles-szel vagy Aischylos-szal kapcsolatban? S amikor Senecával mint drámaíróval foglalkozik, s Sophokles-szel szembeállítva nélkülözi benne az igazságot, nem találja-e meg „szellemének mélységében, gondolkodásának fennkölt jellegében“ mégis az okot, hogy egyetemi előadásaiiban újra meg újra visszatérjen hozzá? Persiusnál „meghatotta e tiszta lélek, szeplőtlen jellem, mély és szent meggyőződéstől egzaltált egyéniség“, — hogy ismét saját szavait idézzük. Az „ethikai és esztétikai összhang“ (újra *ipsissima verba*) nemcsak az íróban vagy az irodalmi műben szemlélve, hanem a tárgyban, a műalkotásból megszülető magasabbrendű valóságban is, lángoló lelkesedésre lobbantotta, és pl. Alkestis alakjához, a női önfeláldozásnak e tökéletes megtestesüléséhez Euripides mesterművében, szinte elszakíthatatlan lelki kötelék kapcsolta: először költeményt írt róla, azután tanulmányt; Euripidesnek ezt a darabját az egyetemen hallgatóival talán a legszívesebben olvasta, s a hősnőt legutoljára is, a világháború alatt Debrecenben tartván előadást, a magyar hölgyközönség előtt mint az önfeláldozásnak legmeghatóbb antik példáját idézte...

A lángelmének és az emberileg mélységes jelentőségű témáknak ez a tisztelete elsősorban a görögökhöz kellett hogy láncolja Hegedűs Istvánt, „e lángeszű néphez“, amint Aristophanes-tanulmányában nem mulasztja el hangsúlyozni. A rómaiak közül Lucretius volt még az, akinek geniusza, s költeményének vezéreszméje — az örök megsemmisülés epikurosi gondolata — állandóan foglalkoztatta. Az *ars poetica* tudós költője után Lucretius az első latin író, akit egyetemi katedrán magyaráz, s később az Akadémiának is róla szóló értekezéssel mutatkozik be. De ez egy pillanatra sem jelentette érdeklődésének szűkebb térre való korlátozódását. Hegedűs kolozsvári egyetemi tanárságának idejében, s azt megelőzőleg különösen Erdélyben egy sajátos módja dívott a lángelme titkaiba való behatolásnak, s az örök emberi témákban rejlő esztétikai lehető-

ségek felkutatásának: az ú. n. összehasonlító irodalomtörténeté, annak oly felfogásában, amely egy Melzl Hugónak, s a töle és Brassai Sámuelről kiadott *Acta comparationis* munkatársainak nagystílú — a szó nemes és nem kicsinylő értelemben veendő — dilettantizmusában jutott kifejezésre. S Hegedűs István, akinek „Két Iphigeniája” sem idegen ettől a gondolatkörtől, sőt részben — mintegy az esztétika és filológia között lebegve — belőle kíván tudományos jogosultságot meríteni, nem tagadja meg ez irányzatban átszűrőjét arra a területre, ahol a filológia professzorának most már mozognia kell. Ez magyarázza meg latin Petőfi-fordításait, ez, hogy főkollegiumai mellett két kolozsvári téli szemeszterben is összehasonlító irodalomtörténeti nyilvános előadásokkal vezeti el az érdeklődő közönséget — alapjában véve mégis csak a görög irodalom remekeinek csodálatához. A testvérgyűlölet tragikumáról Aischylosnál, Euripidesnél és Schillernél ad elő és ír, majd — még nagyobb szeretettel és soha el nem múló lelkesedéssel Prometheusról a világköltészetben. Az örök titánnak nagyszabású tanulmányt akart szentelni, s ennek egyes részei — Goethe és Byron, Shelley és Ackermann, Quinet Prometheusa, fordítás Aischylos Prometheusából — meg is jelentek. Még a közelmúltban is, az utolsó napokban, mielőtt Budapesttől megvált volna, lázas érdeklődéssel vett tudomást a Prometheus-mythos legutolsó feldolgozásáról, a nagy svájci költő, Spitteler műveiről. A terv megvalósításáról lélekben soha sem mondott le.

Azonban életpályája 1890-ben elhatározó fordulathoz ért. Hegedűs Istvánt ebben az évben a fiatalon elhunyt Abel Jenő budapesti tanszékére nevezik ki. „*Media vita in morte sumus*, — így fordult hallgatóihoz Budapesten 1891 elején legelőször. — Itt a pezsgő élet zajában, itt a tudományos szellem ragyogó fényében egy halvány alak áll előttem, egy váratlanul megszakadt élet fonalát vélem fölvenni és mintha a szárnyaszegett törekvések romjain állanék”. Nem volt üres szólásmód az semmi tekintetben, amit ezzel mondott Hegedűs István: Abel Jenő katedrája programmot, kitűzött célokat és feladatokat jelentett, s Hegedűs István e feladatok oroszánrészét — azt, amelynek a magyar renaissance és humanizmus tudományos feldolgozásában nemzeti jelentősége volt, habozás nélkül magára vállalta. Az az előtte lebegő halvány alak eltérítette pályáját hosszú évekre abból az irányból, amelyben a kolozsvári esztéta-filológus már az antik irodalom történeti-filológiai feldolgozásának mezejére elért. Ettől kezdve szinte csak annyi időt tölthet e területen, amennyi egyetemi előadásainak előkészítésére, s tanítványainak a legújabb tudományos irodalom nyújtotta impulzusok segítségével való ösztönzésére volt szükséges: Abel Jenő elvállalt örökségének betöltése erősen igénybe kellett, hogy vegye még Hegedűs Istvánnak megpihenést nem ismerő szorgalmát is. Első megjegyzése e körből, — amelyet Hegedűs szívesen terjeszt ki későbbi időkre s érintkező területekre is —,

Nagyfalvi Gergely ismeretlen carmenéről 1891-ben jelenik meg az Irodalomtörténeti Közleményekben; követik ezt ugyanott más adalékok a magyar irodalomtörténet klasszikus és humanisztikus vonatkozású emlékeihez; 1894-ben székét a Kisfaludy-Társaságban Janus Pannoniusról szóló értekezéssel foglalja el; az Akadémiában egy Mihály vajdáról szóló görög históriás ének után Guarinus és Janus Pannoniusról szóló tanulmányát, majd ez utóbbinak dicsőenét Jacobus Marcellusról mutatja be. 1903-ban kiadja, jegyzetekkel egészítve ki s tartalomban is gyarapítva Ábel Jenő hagyatékát a magyarországi renaissance történetéhez *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* címen; s nem sokkal ezután 1906-ban, mintegy határpontot jelölve ezirányú munkásságában — jól lehet alkalomadtán később is visszatér most már e területre — megjelenik saját gyűjtéséből az *Analecta recentiora* vaskos kötete.

Nagyobbbszabású munkája ezek mellett Janus Pannoniusról s a magyar humanismusról szóló monografiája Beöthy nagy irodalomtörténetében s a Heinrich-féle Egyetemes Irodalomtörténet számára írt görög irodalomtörténete volt még ebben az időben. Egyetemi előadásaival kapcsolatos tanulmányaira — Persiusról, Senecáról, Aristophanes Madarairól, Euripides Alkestiséről — már céloztunk. Írt azonban Thukydidesről is, kinek történeti művét szemelvényesen lefordította; egy-egy megjegyzése jutott a görög grammatikának — az abszolút esztéről, az értelmi egyezésről, az accusativus és az infinitivus historicus használatáról, — épp így az összehasonlító irodalomtörténetnek. Ezeket az utóbbi megfigyeléseit, melyek például beszédek vándorlására vonatkoznak, különösen szanszkrit olvasmányai kapcsán tette. De a felszabadulást régi, egészen egyénisége és a maga választása szerint való céljaihoz és feladataihoz való visszatérést az az értekezés jelentette, amellyel mint az Akadémia rendes tagja, 1910-ben székét foglalt: Brooke XVI. századbéli angol epikus költő és Shakespeare Romeó és Júliáját választotta tárgyul, s még a bevezetés gondolata is — szinte szimbolikusan — egyik húsz év előtti Prometheus-tanulmányát után ismétlődik. Már 1908-ban lefordította Ben Jonson-nak Shakespeare-ről írt elégiáját — egyik legsikerültebb fordítása ez, — most azonban vallomást tesz lényének igazi kifejezőjéről, az esztétáról, az időtlen genius kultuszát vallásos odaadással szolgáló összehasonlító irodalomtörténészről, ámde egyúttal a filologusról is. Shakespeare forrását méltatja Brooke-ban, s már megfogamzik agyában a nagy terv: Seneca hatását Shakespeare-be beható tanulmány tárgyává tenni.

„Szárnyaszegett dal”, — ennek nevezi az első töredéket, amelyet e tanulmányból megjelentet — a hyperboláról Shakespeare-nél és Senecánál — s amelyet még csak egy második követ: a sentenciáról Senecánál és Shakespeare-nél. Közbejött a világháború izgalma, s utána a kommunizmus, amely rém-

uralmát az egyetemre is kiterjesztette. Hegedűs István 1919-ben — ekkor már életének 71. évében — csak rövid időre tért vissza kathedrájára. 1922-ben nyugalomba vonult, miután 50 teljes esztendő-t töltött a magyar közoktatásügy szolgálatában. Budapestről Orosházára vonult vissza, de nem azért, hogy most már munkásságában megpihenjen. Polgárjogát — a szó antik értelmében — e vidéki magyar városkában Hegedűs István a maga módján igyekezett kiérdemelni: a népművelés, a szabadoktatás gyakorlati és elméleti szolgálatával, szinte mint közkatona ő, aki e területen már vezér volt, az Erzsébet Népakadémiának hosszú esztendőkön át elnöke. S emellett Pindarost s Janus Pannoniust fordít, az előtte álló nagy útra Dante isteni eposzába való elmerüléssel merít erőt. Utolsó nyomtatásban megjelent értekezése ebben az igazán vigasztalásokra szoruló korban az ókori vigasztalásokról szólott.

A „Kérdések kérdéséről” írva a Nemzet 1892. évi húsvéti számában Hegedűs István végigtekint új és ókori nagy szellemek és finom lelkek, Musset és Ackermann, Homeros és Platon, Buddha és Epikuros, Young és Legouvé véleményén a halhatatlanságról, s végül Goethe reménykedésében talált megnyugvást: „Bár az Örök Élő új tevékenységre hívna el újból, olyanra, amelyben már megpróbált.” Hegedűs István, — ha végig gondoljuk életének az imént nem is kimerítő teljességgel ismertetett munkásságát, ezt kell hinnünk — ilyen reménységgel távozott el abból a földi létből, amelyben mi őt nemcsak mint a szép iránt, bármely kor hozta légyen is e világra, egyformán fogékony humanista-lelket, hanem ott, ahol félreismerhetetlen támadással nem találkozott, az emberi jószágban töretlenül bízó, a személyes kiválóságot mindig, mindenkinben kételkedés nélkül becsülő, minden ideális törekvést föltétel nélküli önzetlenséggel támogató nemes egyéniséget ismertük meg.

Koporsója mellett nem állhattunk, utolsó útjára nem kísérettük, mert elhunytának lesújtó híre az újévi ünnep miatt megkésve ért el hozzánk. De ma gondolatban valamennyien elzarándokolunk az orosházai evangélikus temetőbe, Hegedűs István sírjához. A halom, mely előtt lélekben megállunk, a magyar Alföld fekete humuszával egy férfiú testét takarja, kit a Királyhágón túlról Erdély küldött át hozzánk, hogy mélyítője és tüzesítője legyen annak a magyar szellemnek, amely határt nem ismer a Királyhágón, s még kevésbbé Nagyszalontán innen. Ó, hogyha arra gondolunk, amit ki se ejtsünk, hogy szavunk ne erősítse meg egy pillanatra se a jelen szerencsétlenségét, akkor fájdalmas emlékezést kelt bennünk még Aristophanes aranyos nyelvű fordítója is, kit Társaságunkban utolsó elnöki megnyitójával méltatott Hegedűs István — abban az időben, amikor arrafelé trianoni vonal nem volt. Most azonban, képzeletben Hegedűs István sírja előtt, szabad talán ismét azt az istenséget idézni gondolatunkban, kinek a tiszteletéből vett képpel mai megemlékezésünket bevezettük. Dionysost Pentheus király

istállójába zárta be — amint hitte — feloldhatatlanul összekötözve kezén-lábán. De a λύσιος θεός, a gondot, fájdalmat, testi köteléket oldó isten, földrengéssel veti szét az egész palotát és szabadon lép az ámulva ujjongó tragikus kar elé. És a vele eltelt bakchansnő mint szakít szét pusztá kézzel eleven bikát! Elhúnyt esztétánk, humanistánk, szunnyadó tüzeket lángalobantó psychogógusunk szelleméhez az egyetemes, demarkációs-kon inneni és túli magyar szellem számára ilyen dionysosi erőért, ily bakchantikus teljesítőképességért folyamodunk, hogy benne és általa eljőjjön, Hegedűs István magyar szívének haló porában is fájó, egyetlen vágyát beteljesítve, a Kárpátok közé a λύσιος, a nagy Feloldó.

KERÉNYI KÁROLY.

Réthei Prikkel Marian.

Mikor 1925 nyarán heteken át együtt róttuk a Salzkammergut vadregényes vidékeit és jövőendő tudományos terveiről beszélgettünk, egyikünk-sem sejtette, hogy az első hó már a sírját fogja belepni az életerős embernek, a nagytudományú bencésnek, Társaságunk kiváló választmányi tagjának. Tele volt munkakedvvel, energiával, reménységgel, meghitt esti órákban a jövőről beszélt, még — pedig akkor már titkon kikezdte a gyilkos kór, amely hamar temette sírba, munkásságának derekán.

Réthei Prikkel Marian (Lajos) Csémen született magyar nemesi családból, 1871 augusztus 19-én. Középiskolai tanulmányai végeztével, 1890-ben lépett a Szent Benedek-rendbe és szaktárgyául a magyart és latint választotta. 1896-ban kezdett tanítani mint tanár, rendjének a soproni, pápai, kőszegi, esztergomi és győri gimnáziumaiban tanított, de kezdettől fogva nagy irodalmi munkásságot is fejtett ki. Érdeklődésének köre a nyelvtudomány, irodalomtörténet és ethnográfia volt. A nyelvtudomány terén Csúzy Zsigmond szavai és Sándor István *nyelvtudománya* c. önállóan megjelent munkáin kívül nagyobb terjedelmű cikkekben legszívesebben a népnyelvvel foglalkozott. Ide tartoznak *Az úrhatalomság a magyar nyelvben*, *A kutya a magyar szólásokban*, *Régi magyar tréfaszók*, *A magyarok istene, Isten nyila* s kivált *A magyar táncnyelv* c. tanulmányai. Ezekben az alkotásaiban úttörő volt. Fajának és az igazságnak lángoló szeretetével kutatta leginkább a nép nyelvében a hagyomány szépségeit, a magyar észjárás megnyilatkozásait, a magyar faj karakterét. Az irodalomtörténetben is maradandó barázdákat szántott munkássága. *A Pray-kódexről* szóló tanulmánya kétségbevonhatatlanul állapította meg nyelvünk legrégibb összefüggő emlékének, a Halotti Beszédnek bencés eredetét és kutatásai nyomán alig fér kétség hozzá, hogy magának a Pray-kódexnek nagyobb része is Pannonhalmán készült, a naptár pedig szintén bencés eredetű. Közlönyünk hasábjain (már 1897-ben — amikor Társaságunknak is tagja lett — *A kocsi eredete* c., 1915-ben a *Fakó lovam a Murza* c. cikkein és bírálatain kívül)

egy nagyobb dolgozata jelent meg *A régi magyar énekmondók-ról* (1917.) Ebben különbséget állapít meg a jocularok (*igricsek*) = zenészek és a *regesek*, deákok, énekesek = énekmondók között, viszont bebizonyítja a lantosok és hegedősök azonosságát. — Legtöbbet az etnográfia terén dolgozott és maga is *A magyarság táncai* c., legutóbb megjelent könyvét tartotta legtöbbre. Azt vitatta, hogy a nyelven és a zenén kívül a tánc is ősmagyar jellemvonásokat őriz. Munkája nemcsak tudományában volt alapvető és kimerítő, hanem irredenta szempontból is nagyjelentőségű. Nagy kedvvel készült német kiadására is, amelyet Lám Frigyes fordításában Gragger Róbert készített elő. Győrt Szabad Egyetemet szervezett — páratlan sikerrel — s itt maga is minden félévben előadott. Kitűnő előadó volt. Munkásságának elismerésül tagjává választotta a Szent István-Akadémia, választmányi tagja volt a Magyar Nyelvtudományi, a Magyar Néprajzi Társaságnak s 1907 óta Társaságunknak is.

Gerinces, fáját végtelenül szerető, jellemes magyar, talpig ember volt. Zárkózott egyéniség volt, de tudása és lelkesége egyformán varázsolta el hallgatóit, olvasóit, jó barátait, ha írt, ha szólt. Munkakedvének, tehetségének delelőjén állt, sok és szép terve volt még, de sok alkotása is kéziratban, mikor nyaralásából visszatérve, a váratlanul fejlődött kór összetörte. Mikorra az első hó leesett, Tihanyban, rendtársai, testvérei között aludta örök álmait Krisztusnak ez a Szent Benedek-rend évezredes hagyományait egész lélekkel őrzött szolgája, halálával hirdetve, hogy bizony por és hamu vagyunk, de lelkéről a hívő hitével vallva, alkotásaival Horatiust igazolva, hogy: non omnis moriar.

(Győr.)

GÁLOS REZSŐ.

Ad Homerum. α 298. ἢ οὐκ αἰεὶς, οἷον κλέος ἔλλαβε διὸς Ὀρέστης — Avagy nem hallod, hogy milyen dicsőséget szerzett az isteni Orestes —? Az αἰεὶς-re vonatkozólag Ameis—Hentze—Cauer ezt jegyzik meg: Präsens, wie ἀκούω β 118, ο 403; auch im deutschen so. Henke—Siefert pedig: auch im deutschen Präs. E helyet így szoktuk értelmezni: nem tudod, nem hallottad, hogy milyen dicsőséget szerzett az isteni Orestes? A magyarázók azt hangsúlyozzák, hogy praesenset kell itt használni, noha az értelem perfectumot kíván: „Hát nem hallottad?” Érzik a magyarázók, hogy itt valahogyan segíteni kell. A helyzetet kell világosan elképzelnünk. α 155-ben elmondja a költő, hogy Phemios a phorminxot pengetve elkezdett szépen énekelni; Telemachos pedig Athenével csendesen beszélgetni kezd, hogy a többiek meg ne hallják s egész beszélgetésük alatt énekel Phemios. Most már az a kérdés, hogy mit énekelt Phemios. Elment már a Mentés képében ott időző Athene s a dalnok még mindig énekelt. Ekkor jön le az emeletről Penelope, mert hallotta, amint Phemios az achaiok gyászos hazatéréséről énekel s kéri, hogy hagyja abba ezt a gyászos éneket, mert ő annyira gyászolja férjét, aki után folyton vágyódik. Odysseus hazatéréséről nem énekelhetett, mert arról Phemios semmit sem tudott. A hősök között leggyászosabb volt Agamemnon hazatérése. Telemachos a költőt védve, azt mondja α 352-ben, hogy az emberek a legújabb tárgyú éneket

hallgatják legszívesebben. A legújabb világraszóló tragikus esemény pedig Agamemnon és Aigisthos halála volt. Zeus is azt mondja α 35, hogy Aigisthos most (nem rég), vette el Agamemnon feleségét, most pedig α 43. mindenért egyszerre meglakolt. Agamemnon és Aigisthos tragodiája volt akkor a legmegrázóbb esemény s ez, valamint Penelope és Klytáimnestra antithesisé mint egy kísérő tragikus hang végigvonul az egész Odysseián; az Odysseia első énekén kívül a következő helyeken emlékezik meg erről a költő és pedig úgy, hogy fokozatosan egyre részletesebben beszéli el az eseményt: γ 193—198, 234—238, 248—252, δ 91—99, 524—537, 584, λ 387—466, ω 20—97. Valószínűleg erről énekelt Phemios is, kit a kérők csendben ülve hallgattak, mert figyeltek a hazatérő férj szomorú esetére s a bosszúállásra. Valószínűleg már Orestes bosszúállását énekelte Phemios, mikor Athene beszéde végére érve így szólt: Nem hallod, milyen dicsőséget szerzett az isteni Orestes; te is már oly nagy vagy, mint ő. A dalnok éneke tehát és az atyai vendégbarát intése így még drámaibb hatást gyakorolhatott az ifjúra, akit éppen hasonló nagy dologra ösztönzött az istennő. A két dolog csodás egybevágása is csak megerősítette később Telemachosban azt a sejtelmet, hogy isten volt az ismeretlen s ezzel is csak növekedett férfias határozottsága. Nincs szükség tehát magyarázatra, hogy az αἰεὶς-alakot praesensnek vegyük, miután a helyzet bizonyítja, hogy Phemios ugyanarról énekelt, amiről Zeus is elmélkedett az istenek gyűlésében.

(Budapest.)

HITTRICH ÖDÖN.

Coniecturákról. — I. Hornyánszky Gy. az EPhK f. évi I—III. füzetében (Német-helyettesítő 14—17. l.) Aristoteles Politikájának egy helyét (VII 6. 1327^a 38) akarja emendálni akképen, hogy a hagyományozott φράζοντα helyett φράσσοντα-t ír. Ezt a javaslatot elfogadhatatlannak tartom: 1. mert a szöveg hagyományos formájában nyelvi és tartalmi szempontból egyaránt kifogástalan; 2. mert a javasolt változtatás mindkét tekintetben aggodalmas.

Az idézett fejezetben A. a városoknak a tengerrel való összeköttetése (πρὸς τὴν θάλατταν κοινωνία) káros és hasznos oldalait fejtegetve az előbbieik között említi az idegen elem behatolását s a túlnépesedést, az utóbbiak közt a fekvés-nyújtotta stratégiai előnyöket s az áruforgalom élénkségéből merithető hasznot. Legszerencsésebb szerinte az olyan fekvés, mikor város és kikötő külön területen fekszik, s falak vagy más erődítmények biztosítják közöttük az összeköttetést, mert ilyenkor minden kedvező esemény hatása a kapcsolat folytán a városra is kiterjed (εἰ μὲν ἀγαθὸν τι συμβαίνει γίνεσθαι, διὰ τῆς κοινωνίας αὐτῶν ὑπάρξει τῇ πόλει τοῦτο τὸ ἀγαθόν),¹ viszont a helyzet káros következményei (alkalmatlan idegenek beözönlése, túlnépesedés) megfelelő törvényes intézkedések által elháríthatók, ha törvényben juttatják kifejezésre és szabják meg, kikkel szabad közlekedniök a

¹ A valamennyi kiadásban αὐτῶν után álló vesszőt γίνεσθαι mögé helyeztem át, mert csak így kapunk helyes gondolatot. A. ugyanis nem a város és kikötő kapcsolata által előálló kedvező eseményekről beszél, ami lapos idem per idem bizonyítást jelentene, hanem a tengerparti fekvés folytán beálló kedvező esetekről (pl. gabonaszállítmány érkezése), melyek a dolog természeténél fogva a kikötőben mennek ugyan végbe, de a várossal való kapcsolata által arra is kiterjednek. A fordítók is a helytelen interpunctiót követik, csak Susemihl érezte, hogy baj van, s a κοινωνία-t a πρὸς τὴν θάλατταν κοινωνία értelmében fogja fel, ami azonban alig lehetséges (v. ö. αὐτῶν).

polgároknak s kikkel nem (τοῖς νόμοις φράζοντας καὶ διορίζοντας τίνας οὐ δεῖ καὶ τίνας ἐπιμίσγεσθαι δεῖ πρὸς ἀλλήλους). Az idegenek ellen-
őrzése természetesen sokkal könnyebben viheto kereszttul, ha város és
kikötő külön területen fekszenek.

Az itt kiemelt φρ. κ. δ. szavak az aristotelesi stílusra jellemző
synonymonhalmozás egy példáját mutatják, amilyeneket A. bármelyik
munkájából tucatszámra idézhetnénk. Pl. θεωρῆσαι καὶ γινῶναι de an.
402^a 10, νοεῖν τε καὶ γινώσκειν ibid. 410^a 26, κρίνει καὶ γνωρίζει ibid. 427^a 20,
διωρίσθω καὶ υπογεγράφθω ibid. 413^a 9, κινεῖται καὶ μετέχει κινήσεως ibid.
406^a 11 stb. Hogy tehát φράζοντας a διορίζοντας mellett „fölösleges“, az
még nem teszi gyanússá. De H. szerint „νόμος és φράζει egészen szo-
katlan kapcsolat“. Mert a törvény, amennyiben parancsol, tártti vagy
épitáttai (negative κωλύει), amennyiben csak kijelent, ἀγορεύει. De ez
a felsorolás igen hiányos. Nem szerepel benne a görög szónokoknál
lépten-nyomon előforduló ὁ ν. κελεύει, hogy ritkább kifejezésekről
(προλέγει, δειρῆκε) hallgassak. És ott kellene szerepelnie a jogtalanul
proskribált φράζει-nek is, mint azt a következő Demosthenesből vett
helyek igazolják: 24, 24 οὐδὲν γὰρ ὡμὸν οὐδὲ βίαιον οὐδ' ὀλιγαρχικὸν
προσάττουσιν (οἱ νόμοι), ἀλλὰ τοῦναντίον πάντα φιλανθρωπῶπως καὶ δημοτικῶς
φράζουσι πράττειν. — 24, 68 εἰ γὰρ αὐ καλῶς μὲν ἔχοι, μὴ δυνατὸν δέ
τι φράζοι (ὁ νόμος), εὐχῆς, οὐ νόμου διαπράττοιτ' ἂν ἔργον. — 24, 76
οἱ δὲ νόμοι περὶ τῶν μελλόντων ἂ χρῆ γίγνεσθαι φράζουσι.

A φράσσοντας olvasás azonban nemcsak fölösleges, hanem
nyelvi szempontból egyenesen lehetetlen is, mert vagy mediális formát,
vagy az activum mellett tárgyat várnánk. Hogy ez mi legyen, az sem
az összefüggésből, de még H. cikkéből sem világos. „A mi szövegünk-
ben a kikötő elzárásáról van szó: (tehát: φράσσοντας τὰ ἐπίνεια καὶ
τοὺς λιμένας)“ mondja a 15. l.-on, majd a 16.-on a város őrtornyai-
nak és kapubejáratainak gondosabb őrizetére érti és Aischylos egy meg
nem nevezett darabjából (Ἐπὶ ἐπὶ Θ.) citált sorral illusztrálja: καὶ
πύλας φερεγγύους ἐφαρμάμεσθαι μονομάχοισι προστάταις. Tehát a „táv-
tartás“ és a „megvédés“ H.-tól megkülönböztetett fogalmai itt megint
összekavarodtak. Sőt a 17. l. szerint φράσσειν még „ostromzárat“ is
jelenthet! — Tartalmi szempontból pedig az a kifogásom a H.-féle
interpretatio ellen, hogy figyelme túlságosan a háborús viszonyokra
irányul s ebből a dispozióióból fakad azután a hibás coniectura.

II. Arist. Polit. V 11. 1313^b 6 az író azokról az eszközökről szól,
melyekkel a tyrannosok, görög vagy perzsa kényurak, hatalmukat
fenntartják; pl. hogy az idegeneket kényszerítik αἰ φανεροὺς εἶναι καὶ
διατρίβειν περὶ θύρας (οὕτω γὰρ ἂν ἦκιστα λανθάνοιεν τί πράττουσιν, καὶ
φρονεῖν ἂν ἐθίζοντο μικρὸν αἰ δουλεύοντες) · καὶ τὰλλα ὅσα τοιαῦτα
Περσικά καὶ βάρβαρα τυραννικά ἐστίν. Hornyánszky értelmezésében (i. h.
14. l.): „hogy állandóan szem előtt legyenek és a ház on kívül
tartózkodjanak“, ami szerinte „még nem teszi czeket az idegeneket
rabszolgákká“. Igen helyes megjegyzés; de ez még nem ok arra, hogy
δουλεύοντες helyett κινδυνεύοντες-t írjunk. H. ugyanis alaposan félreérti
a görög szöveget. Θύρα a perzsa király udvarát jelenti; az országban
időző tekintélyesebb idegeneknek az udvarnál (περὶ θύρας vagy ἐπὶ θύρας)
kellett tartózkodniok, hogy állandó megfigyelés alatt legyenek; szemé-
lyes szabadságuknak ez az elkobzása, különösen mert perzsa kényúri
intézkedésről volt szó, a görög ember szemében a δουλεύειν állapotát
jelentette: εἴπερ τοῦ δουλεύοντος (ἔργον) τὸ ζῆν μὴ ὡς βούλεται (Arist.
Polit. VI 2. 1317^b 13).

Aristoteles munkáiban sohasem volt bő aratása a coniecturalis
kritikának. A nehézségek többnyire más természetűek s egyes szók

emendálásával meg nem oldhatók. Azért kívánatos a magunk és mások ötleteinek gondos ellenőrzése és óvatos visszanyesése, hogy a szöveg világos módosítását el ne takarja a sudárba szökő kalandos coniectura-hajtások módosítása.

FÖRSTER AURÉL.

A hamubéli gyümölcs Tacitusnál. Folyóiratunk 48. évfolyamában (1924. 87. k.) Tolnai Vilmos egy érdekes és tanulságos apró adalékkal örvendeztette meg a filologus olvasót. Hogy Arany János Örök zsidójának „kívül arany, belül hamu-gyümölcse nem „a költő pillanatnyi ihletéből” származik, arra különösen azért volt tanulságos rámutatni, mert ha ilyen szép, csakugyan „nagyon kifejező képet” antik költőnél találunk, ott a mögötte rejlő természeti vagy mithikus valóságot felkutatni rendszerint kötelességünknek tartjuk, modern költőnél azonban, hasonló esetben az egyéni fantázia teremtő erejét szeretjük megcsodálni. Tehát itt, most már tudjuk, Arany (s vele együtt Madách) Byrontól kölcsönöz, s Byron maga egy jegyzetében Childe Harold III. 34-hez Tacitus Hist. V. 7-re hivatkozik. Igazi *deliciae doctorum viro-rum*-ként hatott ez reám, amikor olvastam. De már akkor is megütődtem azon, hogy Tolnai szükségesnek tartja Tacitus forrását Flavius Josephusban megjelölni. (Tolnai latin fordítást idéz, nem tudom, az ú. n. Hegesippust-e, de a könyv- és fejezetszám, amelyet közöl, akkor sem felel meg; helyesen Jos. de bello Jud. IV. 8, 4 = Heg. IV. 18.) Most, hogy olvasmányaim sora ismét a szóbanforgó Tacitus-helyhez vezetett, legyen szabad Tolnai adalékát helyesbítőleg megjegyezmem, hogy Tacitusnak Flavius Josephus, mai tudásunk szerint, nem forrása (l. már H. Nissen, Rhein. Mus. 17. [1871] 542. k., és különösen E. Norden, Neue Jahrb. 31. [1913] 663.), jöllehet vele majdnem szó szerint egyezik; továbbá, hogy Tacitus Tolnaitól idézett helyének olvasása helyesen: *cuncta sponte edita aut manu sata, sive herba tenus aut flore seu solidam in speciem adolevere, atra et inania velut in cinerem valescunt*. A *solida* olvasás már Salmasius szerencsés javítása *solita* helyett, s Byron késégtelenül a *solida species*-t értelmezi helyesen gyümölcsnek és költőibb szemléletességgel almának. KÉKENYI KÁROLY.

Philippus Beroaldus Junior költeménye Keserű Márkushoz. A vatikáni kéziratár két kódexében Philippus Beroaldusnak egy eddig figyelembe nem vett költeményét találtam egy eddig ismeretlen, kétség-telenül Olaszországban iskolázott magyar ifjúhoz, Keserű Márkushoz. Az egyik kódex — Vat. Lat. 3352 — a XVI. század első feléből, valamikor Fulvio Orsini¹ híres könyvtárához tartozott s a nagyérdemű könyvgyűjtő kezétől származó bejegyzés szerint Angelo Colocci² által gyűjt-

¹ Életére és munkásságára nézve v. ö. P. Nolhac, La bibliothèque de Fulvio Orsini. Paris, 1887. A szóbanforgó kézitról a 255. lapon találunk adatokat.

² Életére és kiterjedt irodalmi tevékenységére nézve ma is a legjobb felvilágosítást adja a következő ritka munka: Poesie italiane e latine di Monsignor Angelo Colocci con più notizie intorno alla persona di lui, e sua famiglia, raccolte dall' abate Gianfrancesco Lancesotti... Jesi 1772. E gyűjtemény sorsáról a szerző a 41. lapon beszél. Csak érintőleg jegyzem meg, hogy a Lancesotti és Nolhac által ismert epigramma-gyűjteménynek egy további, eddig ismeretlen harmadik kötetét fedeztem föl a Bibl. Ottob.-ban. A magyar humanizmus története szempontjából is rendkívül fontos kéziratok keletkezéséről, összefüggéséről más összefüggésben kívánok szólni.

tött és rendszerezett antik és modern epigrammákat tartalmaz: *Epigrammi latini antichi e moderni raccolta dal Colotio*. A jelzett kötet f. 25-r található a szerző neve rövidítve: *Bero*. A költemény címe: *Ad Marcum Chesserium*. A másik kézirat, Vat. Lat. 6250, ugyancsak a XVI. század első feléből, jó részben Pierius Valerianus költeményeit tartalmazza, de ennek válogatott munkáin kívül egyéb költőktől is találunk benne kisebb terjedelmű költeményeket. Ebben a kéziratban f. 100-v található a jelzett költemény a következő címmel: *Phil : Be : ad : Marc : Chesserium*. A szöveg mindkét kéziratban azonos:

- 1 Dum forte amissum Venus aurea luget Adonim
Anxia, facta tibi est obuia Chesserie,
Diuinam ut faciem crinesque et flammae uidit
Lumina, luminibus aequiparanda Dei,
- 5 Dixit: Adoni vale, nil me tua cura remordet,
Chesserius iam sit cura calorque meus.
Sic effata tous artus amplexa nitentes,
Basia multa dedit, basia multa tulit.
Quid mirum, si te nunc haec, nunc illa puella
- 10 Deperit? Aetherias cogis amare Deas.

A költemény szerzője kétségtelenül az egyik Philippus Beroaldus. De melyik: a *maior-e*, vagy a *iunior*? Az eddigi adatok alapján ez a kérdés eldönthetetlennek látszik, mert a kéziratok erre vonatkozólag semmi felvilágosítást nem adnak. S mivel eddig csak az öregebb Beroaldus magyar vonatkozású munkáiról³ volt tudomásunk s ezekben a b) *Opusculum Ph. B. de Symbolis Pythagorae* Impr. Bononiae, 1503. Bakócz Tamáshoz írt ajánlólevéllel. c) *Commentarii a Ph. B. conditi in Asinum Aureum L. Apuleii, Venetiis, 1504.* Váradi Péternek ajánlva. Az utóbbi ajánlását részben újból kiadva megtaláljuk Abel-Hegedűs, *Analecta Nova* 40. s. k. lk., míg a Gy. Móré Fülöphöz írt ajánlást újból Hegedűs adta ki. *An. Rec.* 120. l. Föl kell rá hívnom a figyelmet, hogy mind eme munkáknak, — mint azt Kemény helyesen következettette — vannak régebbi kiadásai is. Felsorolja ezeket Mazzuchelli, *Gli scrittori italiani etc.* Ber. Maior-ról írt cikkében. Annak, aki Ber. Maior magyar vonatkozású pedagógiai és irodalmi működését behatóbban akarja ismerni, már csak a helyes kronológiai megállapítások céljából is ökötlőnül föl kell kutatnia legalább az első kiadások egy-egy példányát. Szerző több ízben dicsérőleg említi egyik jeles tanítványát, Keserű Mihályt,⁴ közelfekvő volt az a föltevés, hogy a szóbanforgó költes

³ Ezeket behatóan ismertette Kemény József, *Tört. és irodalmi kalászatok* 51. s. köv. lk. a) *Commentarii Quaestionum Tusculanarum editi a Philippi Beroaldo, Venetiis, 1499.* Gy. Móré Fülöpnek ajánlva.

⁴ Kemény i. m. 58. l. Ber. Bakócz Tamáshoz írt előszavában Keserű Mihályt, akkor már boszniai püspököt, „adolescentulus apprimetitus”-nak mondja. Egy másik, Váradi Péterhez írt ajánlásában (u. ott, 61—62. lk.) megemlékezvén magyar tanítványairól, Keserű Mihályt nagyon kiemeli: „...inter quos eminent Michael Cheserius, quo in puero mirifica indoles virtutis apparet et ingenii lumen elucescit... haud quaquam degenerans a parente Stephano Cheserio viro clarissimo, qui ob probitatem atque virtutem agit istuc Vicepalatinum, quod nomen est praefecturae in Pannonia honoratissimae, tertiasque a rege dignitatis partes gerit.” Keserű Mihály, mint ismeretes, Isokrates két beszédét latinra fordította s az egyiket II. Ulászlónak, a másikat

ményt is Ph. Ber. Maior⁵ írta egy másik, eddig ismeretlen Keserühöz, aki bizonyára rokona volt Minálnak s hozzá hasonlóan a jeles bolognai iskolamesternek — kit egyik életrajzírója *communis paene omnium gentium praeceptorum* nevez — tanítványa lehetett. Bevalóm, hogy magam is mindaddig ezt a föltevést melengtettem, míg a további kutatások során megtalálnom nem sikerült a Barberini-könyvtár nyomtatványanyagában egy ritka könyvet: *Philippi Beroaldi Bononiensis iunioris carminum ad Augustum Trivultium Cardinalem libri III. Eiusdem epigrammatum liber ad Livium Podocatharum Cyprium. Imprimebat Romae Antonius Bladus Platyna Anno Domini MDXXX Mense Octobr.*⁶ Ennek a kötetnek második, Liv. Podocatharushoz írt részében megtaláltam ugyanezt a költeményt: *Ad Marcum Chesium*.⁷ Nincs tehát további kételkedésnek helye: a költeményt minden tetszetősnek látszó föltevéssel szemben nem az öregebb, hanem az ifjabb Beroaldus írta.

Azt a kérdést kellene még elintéznünk, hogyan került Ph. Ber. Junior összeköttetésbe Keserű Márkussal? Adatok hiányában erre a kérdésre kielégítő választ adni nem tudok, csak többé-kevésbbé valószínű föltevéseket kockáztathatok meg. Nincs kizárva, hogy Keserű Márkus tanuló társa volt az ifjabb Beroaldusnak az öregebb Beroaldus bolognai iskolájában. Ifjabb Beroaldus ugyanis rokona⁸ s egyúttal tanítványa volt az öregebbnek, aki a tehetséges fiatalemberről mindig nagy dicsérrettel beszélt, mint aki „*adolescentulus apprime doctus, et Graecam Latinamque linguam bene callens*“. Az is lehetséges azonban, hogy Keserű Márkus vagy Bolognában, vagy később Rómában tanít

Szatmári György pécsi püspöknek ajánlotta. Az 1524-i bolognai kiadást leírja Horányi, Nova Memoria etc. L. 645—6. lk. A Szatmári Györgyöz írt ajánlólevél újból kiadva An. Nova 107—8. lk.

⁵ Egyébként költő is volt s költeményei részben nyomtatásban is megjelentek. Ezekkel azonban mérsékelt sikert aratott. E téren rokona, az ifjabb Beroaldus messze túlszárnyalta őt. Giovanni Fantuzzi, Notizie degli scrittori bolognesi II. 125. l. említi Ph. Ber. Maior egy költeményét Váradi Péterhez s nálunk eddig figyelembe nem vett adatokat közül Keserű Mihályra és Váradi Péterre vonatkozólag.

⁶ Posthumus nyomtatvány, melyet Dominicus Laelius rendezett sajtó alá. Az elején olvasható a VII. Kelemen pápától D. Laeliusnak adott privilégium 1530 szept. 23-áról keletve. A Laelius által Trivulzio bíborshoz írt ajánlásból (1530 Tertio id. Oct.) megtudjuk, hogy a kézirat eredetileg a kiadó könyvtárában volt, a Sacco di Roma pusztításai közben elkallódott s váratlanul (*praeter spem*) került újból elő. A kötet nagy sikerét, a költemények francia fordításait, köztük Cl. Marot-ét említi Mazzuchelli i. m. ifj. Ber. életrajzában.

⁷ A szövegeltérések lényegtelenek, annyit azonban az első sor eltérő szórendje (*Dum forte amissum luget Venus aurea Adonim*) bizonyít, hogy a kéziratok nem ebből a nyomtatványból lettek másolva. Az 5. sorban *Dixit*, a két elmaradt *ist* kézírás pótolta; a 7. sorban sajtóhiba *effata*, ezt azonban valaki kézírással *effatara* javította.

⁸ Nem tudjuk eldönteni, milyen fokú rokonság volt kettőjük között? Semmi esetre sem volt az öregebbik a fiatalabbiknak atyja, mint azt pl. Erasmus, Vossius és Baillet állították. S az sem bizonyítható, amit Jovius ír, aki szerint az ifjabbik unokaöccse (*fratris filius*) lett volna az öregebbiknek. Rokonsági viszonyuk jelölésére egyikük a túlságosan általános *gentilis* szót használja. V. ö. Mazzuchelli i. m. az ifjabb Ber.-ről szóló cikket.

ványa volt az ifjabb Beroaldusnak. Tudjuk ugyanis, hogy 1498-tól kezdve ifjabb Beroaldus is hosszabb ideig a tanári pályán működött. Először Bolognában volt *professore di belle lettere*, majd a XVI. sz. első éveiben a római Studión tanított. Csak aránylag rövid élete utolsó éveiben hagyta abba a tanítást, midőn Giovanni de' Medici titkára lett. S mikor ura X. Leó néven elfoglalta a pápai trónt, 1516-ban megbízta őt a vatikáni könyvtár vezetésével. Ezt a hivatalt azonban csak rövid ideig viselte, mert 1518-ban 46 éves korában meghalt.⁹

Magáról Keserű Márkusról sem tudok többet, mint amennyi a költeményből megállapítható. Ez pedig vajmi kevés. Az valószínű, — tekintve, hogy az egy családhoz tartozó magyar ifjak szerettek külföldön egyazon helyen tanulni, — hogy rokona, esetleg testvére volt Keserű Mihálynak. Márkus azonban a jelek szerint nem élt annyira kizárólagosan a tudománynak, mint az Isokrates fordításán buzgólkodó Mihály. A költeményből legalább is az olvasható ki, hogy a csinos magyar ifjú a műsák helyett inkább a földi nők körül forgolódott sikeresen.

(Szeged.)

HUSZTI JÓZSEF.

A Jávorfa-mese és a Midas-monda. Ezzel a címmel közöl Solymossy Sándor a Népélet (Ethnographia) 3. (36.) évfolyamában összevető folklore-tanulmányt, amelyre a benne felhalmozott anyag gazdagsága és a gondolatmenet eredetisége miatt sietek felhívni a filológiai érdeklődésű közönség figyelmét. A klasszikus filologust különösen érdekelheti egy ovidiusi elbeszélés továbbélésének története, nem a szorosabban vett irodalomban, hanem népajkon. Még érdekesebb lenne természetesen, ha a számárfülű király történetének nem csak későbbi, nem antik változatai mutatnának bizonyos kapcsolatot az ismeretes (Solymossy szerint 167 változatban, épp nálunk, Északkelet-, Északnyugat- és Délnyugat-Európában előforduló) Jávorfa-mesével. De szándékosan emelem ki azt, hogy csak az antik monda későbbi, már nem antik formájáról lehet itt — eddigi tudásunk szerint — szó, mert úgy érzem, hogy kiváló mesekutatónk tanulmánya semmit sem veszít érdeméből, ha a benne előforduló klasszikus vonatkozásokat megvilágítja az antik viszonyoknak egy hivatása szerint közelebből ismerője is, itt-ott kiegészítve, másutt megrostálva, s rámutat az ezzel kapcsolatban felötlő kérdésekre.

1. A mondát Midas számárfülciről, tudtommal, görög forrás nem beszéli el. A Herodotosra való utalások (VII. 73. és VIII. 138.) ebben a vonatkozásban Solymossynál törlendők. A legrégibb célzás a frigiai király számárfülcire Aristophanes Plutos c. vígjátékában található (287. v.), s a sorhoz fűződő tudós magyarázatok kivonatai, a reánk maradt régi széljegyzetek (scholionok), világosan mutatják, hogy a számárfülek a Midasról szóló legrégibb hagyományhoz tartoztak ugyan, de magyarázatlanul. Az aristophanesi célzással kb. egykorú legrégibb ábrázolás (vázakép, I. Roscher lexikonában, II. 2929.) méltósággal teljes alakban mutatja a számárfülű királyt, takaratlan thériomorf fejlődésével. Solymossyt a régibb klasszika-filológiai irodalomban felbukkanó ötleteken kívül (Kuhnert a magát visszavonja I. ZDMG. 40, 549. k.-vel szemben Roscher i. h.) főképen Ovidiusnak (föltehetőleg egy hellenisztiz-

⁹ Életrajzára vonatkozólag Mazzuchelli és Fantuzzi i. m. kívül I. még Giornale Storico d. l. it. IX. 451. — U. ott XXXVIII. 48. — Cian Cortegiano kiadásának jz. 205—6. lk. — J. Paquier: De Philippo Beroaldi iunioris vita et scriptis.

kus költői magyarázó-mese alapján megírt) elbeszélése vezetni félre, amikor határozottan véli állíthatni, hogy a Midas-mondában „későbbi módosulás az együgyűség jelképezése a számárfüllel“. Ezt a felfogást Philostratos, Vita Apollonii VI. 27. sem támogathatja: mert ha ott a fülei Midasnak a szatírok nemzetségéhez való tartozását is jelentik (μετεῖχε μὲν γὰρ τοῦ τῶν σατύρων γένους ὁ Μίδας οὐτος, ὡς ἐδήλου τὰ ὕμνα) ebből nem következik az is, hogy e fülek más állatái, mint kecskebakéi nem lehetnek. L. a szatírok lófajta rokonságáról Lajti tanulmányát e folyóiratban (1915, 633 kk.), amihez ez alkalommal hozzáfűzhetjük azt, hogy Pánnak, mint termékenységi démonnak mellékeve, Κήλων ('Brunnenschwengel, Bescheeler, Zuchthengst'), közönséges számárnév Archilochosnál (Schroeder, Archiv für Religionswiss., 8, 78, utalással a számár névszerepére őszvertényészto országokban). Lófűl vagy számárfűl is jelenthette eszerint a szatírtermészetben való részességet.

2. Magyarázandók tehát ma is Midas számárfülei, mert kecskebakfülű Midasról, aki később lett volna számárfülvé, az antik hagyomány alapján nem beszélhetünk. Sőt, ha Solymossyval a Robertson Smith-féle totemisztikus magyarázat felé hajlunk, s a mithikus Midasban totem-állat bőrébe öltözve áldozó papkirályt akarunk látni, utalhatunk arra, hogy Schroeder, imént idézett dolgozatában, a mesés hyperboreusok számarhekatombaít (Pind. Pyth., X. 33.) a számarfülű király európai és ázsiai népénél, a makedóniai brigeknél (v. ö. Herod. VIII. 138. s VII. 73.) és a frigeknél feltételezi. Ha már most kb. ugyanezen a területen a mult század végén gyűjtött új-görög, bulgár és szerb népmese az ovidiusi elbeszélés királyának kecskefüleiről tud, ahhoz antik népmondának népajkon megszakítatlanul való továbbélését feltenni nincs jogunk. Ellenkezőleg: egyedül az valószínű, hogy a latin irodalmi feldolgozás került ide vissza nyugatról, s mint nyers tartalom, a görög-keleti kereszténység példairodalmából ismeretes pogány ókori uralkodó, Traján császár nevéhez kapcsolódott (l. Solymossy, 109. l.). A kecskebak görög neve (τράγος, újgörögül τραγιόν és τραγι [ejtsd: trajion, traji] is) s a Τραιανός név hasonlósága miatt már utaltak (l. u. o.): de mivel a bulgár és szerb mese hőse Traján (Troján), s nem az új-görögé, talán azt a feltevést szabad itt megkockáztatnunk, hogy egy középkori, számunkra elveszett görögnyelvű elbeszélés (egyházi példatörténet, v. ö. Solymossy 113. l., ahol a valószínűleg perdöntő orosz anyag, sajnos, nincs részletesen ismertetve) tette népszerűvé a Balkánon a Midas-mondát, a számárfüleket népetimológiai gondolkodással kecskefülekké változtatva.

3. Mindenesetre van ez utóbbi eljáráshoz épp a Midas-monda továbbélésének történetében — ez Solymossy figyelmét kikerülte — minden tekintetben találó analógiánk. Az ovidiusi elbeszélés kelta népi változatait egységesen a máshol elő nem forduló lófűl jellemzi (Solymossy, 110. k.). Ilyen lófűlű uralkodó a szép Iseut férje, Marc király is, és, mint Bédier megjegyzi a Tristan-regény Thomas-féle feldolgozásának mintaszerű filológiai bevezetésében (2. kötet, 111. l.), „*Marc signifie cheval dans toutes les langues celtiques*“. A számárfűlű király antik forrásból származó története itt is — ez magában véve valószínű — egy ismeretes pogánykori király nevéhez kapcsolódott, s a lovagi rangú March nevű mesehősök (Solymossy kettőt említ, akik nem tudom, nem azonosak-e) a hős rangjával együtt, úgy látszik, a mese bizonyos lesüllyedését is jelentik. A Tristan és Iseut híres szerelmi történetének klasszikus Marc királyával kapcsolatban (v. ö. Bédier i. h.) viszont csak a kellemetlen titoktól való megszabadulás ismeretes

módjáról tud az egyik regényfeldolgozás. Úgyhogy a kelta viszonyok szakszerű ismerete nélkül is, Solymossy tétele szempontjából aggályosnak kell jeleznem azt a körülményt, hogy éppen az az elbeszélés, amely a kelta változatoknak eszerint legvalószínűbb kiindulópontja, nem a hangszermotívumos balkáni példányokkal egyezik meg, hanem Ovidiusból közvetlenül is levezethető.

4. A hangszermotívum — az elbeszélésnek az az újabb fordulata, hogy a titok letéteményesévé lett növényből hangszer készül, s az lesz a király éktelenségének elárulója — alkotná egyedül a kapcsolatot a Midas-monda és a Jávorfamese között, és pedig Solymossy tétele szerint úgy, hogy az utóbbiban az előbbiből való egyenes átvétel volna. Mert, Solymossy szerint (117. l.) „minden jel arra vall, hogy az ógörögség éppúgy tudta (t. i. a számfülű frigiai király történetét): nádból készült sippal, pásztor szerepével (aki t. i. a nádból sípot farag és megfújja), mint balkáni utódai s mint világszerte az összes változatok”. Hogy ebben az utóbbi megállapításban az általánosítás talán egy fokkal tovább megy, mint a higgadt megítélés kívánná, azt nemcsak az előbbi pontban foglaltak miatt érintem, hanem mert hangszermotívum nélküli változat, amint Solymossy gyűjteményéből látom, az északi nagyoroszok népmeséi között éppenúgy felbukkan, mint a mongol-tibeti, zömében indiai eredetű Siddhi Kūr-ben. Másfelől pedig, sajnos, azok a jelek, melyekből Solymossy az antik Midas-monda bizonyos tekintetben animisztikusan népi, sőt eredetileg hangszermotívumos jellegét véli kiolvashatni, egészen más megítélést kívánnak. Mellőzve azt, hogy a misztikus-filozófikus Ananké-fogalomra való hivatkozás ebben az összefüggésben alig méltányolható, Homeros II. VI. 419-ben semmit sem mond arról, hogy a sír körül nőtt fákhban az elhalt lelke lakozik, s a Polydorus holttestemébe fúródott dárdák nyelének kilombosodását (Verg. Aen., III. 26. kk.) már a régi magyarázó (Servius, ad 46.) helyesen sorozza egy motívum-csoportba Romulus dárdájával: *quae fixa fronduit et arborem fecit*. Ami illeti végül a Syrinx történetének analogiáját, ott a magyarázó mense kétségtelenül egy ismeretes, mithológiai elképzelésből indult ki: Pán fújja syrinxét. Tehát a hangszermotívum volt kezdetben adva, animisztikus háttér nélkül. A következő lépést a tudós alexandriai költő, aki minden valószínűség szerint a mesét kitalálta, egy glossza nyomán tehetette. Etym. M. s. v. εἰσπνήλας: Λακεδαιμόνιοι γὰρ εἰσπνεῖν φασὶ τὸ ἐρᾶν — a lakedaímoniai 'belélfúni' e szóval mondiák azt, hogy valakit 'szeretni' (v. ö. Bethe, Rhein. Mus. 64. 460). Így lehetett a syrinxből Syrinx, a nimfa, akit Pán szeret. Egyébként mintául Daphné és Apollon története szolgált. (Itt említem meg azt, hogy Ovidius mellett fölösleges külön idézni a Metamorphoses kései prózai feldolgozóját, Lactantius Placidust is.)

5. Solymossy számol természetesen azzal is, hogy a hangszermotívum esetleg mégis a Balkán népeinek későbbi hozzájárulása, de a Midas-monda mai — hangszer-motívumos — alakjának keletkezését föltétlenül a Balkánra teszi, közvetve tehát a Jávorfamese csattanóját is, az egész Európában elterjedt leleplező-dal gondolatát:

Fújjad, fújjad én pásztorom,
Én is voltam király lánya,
De most vagyok jávorfácska,
Jávorfából furulyácska.

Ezzel szemben az előadottak alapján két kérdés merülhetne fel. Először az, hogy a Midas-monda továbbélésének története módszeresen nem az ovidiusi formának megfelelő hangszer-motívum nélküli példás-

nyokból kiindulva volna-e megirandó? És másodszor, hogy a későbbi alak nem volna-e természetesebben mégis úgy magyarázható, hogy a hangszermotivum az állatfülű király meséjében nyugaton is, keleten is külön-külön a Jávorfaméséből való átvétel? Keleten éppen a Solymossytól megjelölt vonalon, a katolikus és orthodox szlávsgát találkozásánál történhetett ez esetben az átvétel s a mese kibővült formájában innen vándorolhatott a Balkán s Ázsia felé. Azt sem titkolhatom el, hogy mind a két kérdésre, már Solymossy úttörő tanulmánya alapján is, hajlandó volnék igenlő feleletet adni.

KERENYI KÁROLY.

Goethe s a gyorsírás. Goethe hosszú életpályáján a szellemi élet minden jelensége iránt tanúsított érdeklődése fejlesztette ki benne azt az univerzalitást, mely csak a legnagyobb emberek jellemző saját-sága. Így érthető, hogy a gyorsírási rendszerekről is voltak ismeretei ugyanakkor, mikor pl. Schiller és Lessingnek a stenographiáról halvány sejtelmük sem volt, mint ahogyan többi kortársai sem tesznek említést a gyorsírásról. A Schillertől írt 330. számú Xenia ugyan a „Geschwind-schreiber“ címet viseli, azonban itt nem gyorsírásról van szó, hanem a Schlegel-testvérek papírfogyasztó irodalmi tevékenységére céloz a csípős élű cím. Lessing pedig, midőn 1770 után a wolfenbütteli könyvtár őre lett, az ott talált tirói jegyek mivoltát félreismerve, titkosírásnak, kryptographiának tartotta az ókori gyorsírást (Annales, II., 343. l.).

Ezzel szemben Goethe-nak nemcsak a tirói, hanem a korabeli gyorsírásról is voltak értesülései. A tirói jegyekről és Tiróról, Cicero gyorsírói teendőket végző titkáráról nem egy helyen emlékezik meg. A legismertebb ezek közül a Dichtung und Wahrheit, III. rész, 14. könyvének az a helye, melyen Lavaterről és Basedowról szól. E részt Goethe 1812 táján írta. Azonban már 40 évvel előbb is említi Goethe a „tironische Noten sortiren“ kitételt a Frankfurter Gelehrte Anzeigen, 1772, március 3-i számában, Schummel „Empfindsame Reisen durch Deutschland“ című művének második részéről írott anonym bírálatában. Hogy a bírálatot Goethe írta, azt Waldemar Freiherr von Biedermann kutatásainak sikerült megállapítani (Goethe-Forschungen, 333. l.).

Hogy Goethe honnan ismerhette a tirói gyorsírást, azt a problémát a híres „Commentarii notarum Tironiarum“ című alapvető munka tudós szerzője, dr. Wilhelm Schmitz, fejtette meg (Studie, XI, a kölni Kaiser Wilhelm-gimnázium 1881. évi értesítőjében). A Dichtung und Wahrheit VI. könyvében ugyanis Goethe leírja, hogy még otthon, a szülői házban, követe szünni nem akaró tudásvágyát, tanulmányozta az ókor történetét, s miként a modern gyermek a lexikonokat forgatva iparkodik kielégíteni minden irányban megnyilvánuló kíváncsiságát, úgy ő is Gesner Isagoge és Morhof Polyhistor című műveiből oltotta enciklopédikus tudásvágyát.

Mindkét műben van szó a tirói gyorsírásról, s így Goethe, még mielőtt a lipcei egyetemre került volna, tehát még 1765 előtt, szóval még egész fiatal, serdülő éveiben, szerzett tudomást arról, hogy Cicero beszédeit a szenátusban hogyan gyorsították le. Gesner, lipcei egyetemi tanár előadásainak vezérfonalául írta művét ezen címmel: „Primae lineae isagoges in eruditionem universalem nominatim philologiam, historiam et philosophiam“. A 83. lapon (Dewischeit: Goethes Beziehung-en zu den tironischen Noten, stb.) tárgyalja az ókor tachygraphusait, idézi Martialisnak a notarius kézügyességét dicsőítő epigrammját:

Currant verba licet, manus est velocior illis:
Nondum lingua suum, dextra peregit opus.

melyet különben Goethe a Xeniak tanúsága szerint eredetiben Martialisnál is olvashatott. Szól Gesner a francia Carpentier 1747-ben kiadott *Alphabetum Tironianum* című, ma már ritkán felfedezhető szójelgyűjteményéről is, mely a mi Nemzeti Múzeumunk könyvtárában is megvan.

Morhof több kiadásban megjelent művének legteljesebb átdolgozása 1732-ből e címet viseli: „Polyhistor literarius, philosophicus et practicus“ (Goedcke, Grundriss, II. kiad., III. köt., 272. l.). Tehát szintén enciklopédikus jellegű mű, mint Gesneré, s a szerző több helyen is megemlékezik benne a tirói gyorsírásról, a különféle tachy- és brachygraphiákról, Trithemius Steganographiájáról (titkos írás) és Polygraphiájáról, s egyéb régebbi szakműveken kívül Schwenter Deliciae physico-mathematicae-járól (1636), ki azt a kérdést is megvilágította, hogy „miképen lehetséges az, hogy a gyorsíró olyan gyorsan, vagy még gyorsabban tud írni, mint ahogyan diktálnak neki“, továbbá Schwenter második és harmadik kötetének átdolgozójáról (1653), Harsdörfferről, ki már az addig megjelent angol gyorsírási rendszereket is tudta ismertetni. Nem lehet érdektelen, ha Morhofot *Dewischeit* nyomán idézzük, mert hisz Goethe, saját bevallása szerint, ezt eredetiben olvasta. Az antik tachygraphiáról ezt írja Morhof (IV. könyv, II. fejezet, 3–4. §.):

„Graeci et Latini, quamquam hieroglyphis abstinebant, habuerunt tamen *σημεία* sua seu notas, quibus vel ad occulte, vel ad breviter scribendum, usi sunt. Notarios Latini, Graeci ταχυγράφοι σημειογράφος vocabant, quibus cura scribendarum compendiaris characteribus rerum commissa erat: quique adeo frequenter in publicis aequae et privatis negotiis adhibebantur, ut nihil crebrius apud auctores, quam illorum mentio occurrat. Ita laudant hanc artem e veteribus Plutarchus, Dio, Suetonius, Seneca, Martialis, Ausonius, Hieronymus, Isidorus, Suidas, alii, quorum loca passim a recentioribus allegata videre est. Sed, ut omnium rerum esse etiam quidam abusus potest, ita haec inprimis ars notaria fraudibus multis, scriptorumque corruptioni patuit, praesertim, ubi inolescente iam barbarie, genuina notarum interpretatio exparavit: qua re motus publica lege vetuit Imp. Iustinianus per signorum captiones et compendiosa aenigmata codicis sui textum conscribi. Inventores artis illius varii a variis perhibentur. Lipsius libenter Graecis gloriam daret et nominatim Xenophonti motus auctoritate Diogenis Laertii Latini tamen ad se trahunt: quorum alii Ciceroni ipsimet et Maecenati, alii libertis eorundem literionibus, gloriam inventarum istius modi notarum adscribunt... Extant adhuc notae M. Tullii Tyronis, liberti Ciceronis, quas ille ad signandas voces excogitavit, mistis, quas Ann. Seneca parens, Lipsio iudice, addidit, quasque Cyprianus, Trithemio referente, earum insuper vocum notis auxit, quae ad usum Christianorum necessarie fuerant. Rarissimae jam aevo Trithemii erant, qui cum forte fortuna illas ex Abbatiae cujusdam bibliotheca an. 1497 vili pretio a monachis rerum imperitis emisset, multum sibimet in sua Polygraphia gratulatus est. Nostro autem aevo Janus Gruterus, e duobus Codicibus, suo uno, altero Joh. Pistorii, Notas Tyronis et Senecae, cum Cyprianicis una immistis, edidit Corpori Inscriptionum adjectas... Nusquam tamen aequae floruit illa et celeris et occultae scripturae ars, studiove majore culta est, quam apud Anglos, qui cum veterum notas celeritati scribentium consulentes, non amplius restare vidissent, novas ipsi notas commenti sunt, librisque peculiaribus exposuerunt: quales sunt Thomae Willis Manuductor artis Steganographicae

(s innen az angol rendszerek felsorolása következik, köztük egy szerző nélkül felemlített s német nyelven is megjelent tachygraphia, mely nem lehet más, mint a skót Karl Aloys Ramsaynak németre is áttett rendszere 1678-ból).

Az itt felsorolt adatok jelentékeny része belekerült még a legújabb gyorsírástörténeti művekbe is, azzal a különbséggel, hogy míg Morhof pusztán lexikális adatokat ad, tehát nem a gyorsírási rendszereket ismerteti, addig a modern művek a gyorsírási rendszerek fejlődéstörténetét is adják. Ebből tehát Goethe itt úgyszólván semmit se kapott s ha a felsorolt tirói szójelgyűjtemények valamelyikét kézhez nem kapta, úgy annyi fogalma se lehetett a római gyorsírásról, mint gyorsíráshoz nem értő kortársainknak, kik a Pallas vagy Révay-lexikon gyorsírás címszáva alatt bemutatott rendszeri mutatóványok között első helyen találják meg Tiro gyorsírását. De egyéb dolgokat is tisztázott Goethe óta a kutatás. Ma már csak mosolyogni tudnak a Diogenes Laertiusra és másokra való hivatkozással kitalált naivitáson, hogy Xenophon a Memorabiliá-ban foglalt socratesi párbeszédet gyorsírással jegyezte volna le. Igaz ugyan, hogy *Gitlbauer* az 1883-ban napfényre került athéni, ú. n. „Akropolis-rendszert” Xenophon rendszerének véli. Azonban ez a Kr. e. 350 körüli időből való kőbe véssett szótaggyorsírás félszázaddal későbbi a 399-ben elhunyt Socratesnél, másrészt legfeljebb kétszeres gyorsaságot tesz lehetővé a kurzív írással szemben, úgyhogy Mentz, Gomperz s a többi szakemberek *Gitlbauer* feltevését Xenophonra nézve elfogadhatatlannak tartják. Sőt még a bizánci tachygraphia sem volt alkalmas beszédek követésére, hanem csak arra, hogy a papirosanyag drágaságára való tekintettel helymegtakarítást nyerhessenek a másolók, úgyhogy Lipsiusszal ellentétben ma már tudjuk, hogy a beszédírásra alkalmas igazi gyorsírás feltalálóját nem kereshetjük a görögök között, hanem a rómaiaknál, mert Cicero libertusának, Tirónak rendszere latin nyelvre volt szabva (Johnen, *Geschichte der Stenographie*, I., 114. sk. I.).

De Gesner és Morhof művein kívül más forrásokból is lehetett tudomása Goethének a tirói jegyekről. Ismerte Johann Christoph *Gatterer* kiadásában a göttingai történettudományi királyi könyvtár Allgemeine historische Bibliothek c. sorozatát. Ennek első kötetében (1767, Halle) két francia tudós, Charles François *Toustain* és René Prosper *Tassin*, „Nouveau Traité de Diplomatique” című munkája is ismertetve van, melyben egy külön cikk fejtegeti a tirói gyorsírást. *Toustain* e művét *Adelung* németre lefordítva „Neues Lehrgebäude der Diplomatik” címmel adta ki (Erfurt, 1759—69). A tudós lexicographus és nyelvész a Goethe-Jahrbuch adatai szerint Goethe előtt nem volt ismeretlen s így nem lehetetlen, hogy a német fordítás is kezébe került Goethének. *Toustain* egyébiránt *Carpentier* tirói szójelgyűjteményének rendszertelensége miatt maga is akart írni egy lexicon Tironianumot, de munkája közben meghalt. *Gatterer* említi fent idézett művében, hogy *Lichtenberg* góthai levéltáros is hozzákezdett egy tirói lexikon megszerkesztéséhez s közli *Lichtenberg* levelét, melyben panaszkodik, mily óriási vesződséget okoz neki a felületes *Carpentier* s a hibákkal telt *Gruterus* után a tirói jegyek helyes csoportosítása és szortírozása. Mivel e tudósítás 1770-ben, a XIII. kötetben jelent meg s Goethe említett kritikája a Frankfurter Gelehrte Anzeigen hasábjain két év múlva látott napvilágot, azért a „tironische Noten sortiren” kifejezésnek feltehető egyezéséből egész érthető módon következtethetünk Dewischett

útmutatása nyomán arra, hogy Goethe Gatterernek akkoriban igen elterjedt és tartalmas Bibliothekját is olvasta.

A korabeli gyorsírók közül hárommal állott Goethe közelebbi érintkezésben. Az első Friedrich *Mosengeil* egyházi férfiú volt (Oberkonsistorialrat). Nevét gyorsírói rendszerén kívül azzal örököltette meg, hogy Beethoven Egmont-szenéjéhez összekötő szöveget írt, mely a *Leipziger musikalische Zeitung* 1822. évi 22. számában jelent meg először s Goethét arra indította, hogy elismerését Mosengeilhez intézett leveleiben fejezze ki (legújabb közlése Johnen és Schrey „Der Schriftwart” című gyorsírási szaklapjában, 1896, 43. l.).

Más alkalommal Mosengeil deklamációs szerzeményeit küldte meg Goethének, ki ismét igen dicsérő hangon emlékezik meg arról a kísérletről, hogy szavalásra alkalmas költői művek önmagukban, minden színpadi dekorációtól és kosztümtől mentesen foglalkoztassák a hallgató fantáziáját s legfeljebb énekbetétek teremtenek változatosságot (Dewischeit idézett művében közli is Goethe levelét). Goethe naplójának bejegyzései szerint ezen kívül még több esetben is folytatott levelezést Mosengeillal, kinck Eisenachban, 1796-ban megjelent gyorsírási rendszeréről Goethe az általa rendszeresen olvasott jénai *Allgemeine Litteraturzeitung*, 1797 október 2. és 3. számaiból, valamint ugyanazon lap *Intelligenzblattjének* 1796 március 5-i számából értesülhetett, amint azt *Mitzschke* kimutatta a „*Stenographische Ankundigungsweise und Kritik in Deutschland vor 90 Jahren*” c. tanulmányában (*Der Schriftwart*, 1887, 105. l.).

Két évtized múlva, 1816-ban Mosengeil átdolgozott gyorsíró-rendszerének kéziratát, mely nyomtatásban csak 1819-ben jelent meg Jénában, átadta dr. Theodor Thonnak, kivel Goethe szintén közelebbi érintkezésben állott, miként könyvtárából ez megállapítható volt (Paul Mitzschke: *Stenographisches und Verwandtes aus Weimars klassischer Zeit*, Berlin, 1913). Goethe ugyanis már ifjúkorától fogva szenvedélyesen gyűjtötte a könyveket s az elolvasott műveket nem egyszer új könyvekre cserélte be. Így lipcsei diák korában német irodalmi műveket görög klasszikusokért cserélt el. 1799-ben a felgyülemlett felesleges műveket elárvereztetti Weimárban, más könyveket ajándékba adott időnként. Az állandó gyarapodásról tanuskodnak naplójának *Büchervermehrungslisten* feljegyzései. Goethe halála után a nagyhercegi könyvtári titkár, Kräuter állította össze a *Catalogus bibliothecae Goethanae*-st. E könyvtárnak 1832-i álladéka azóta is gyarapodott, egyrészt számos Goethétől elajándékozott műnek visszaszolgáltatása útján, másrészt az antiquáriumokból visszavásárolt, hitelesnek megállapított könyvekkel, úgyhogy jelenleg a weimári Goethe-könyvtár 4800 műből, de jóval több kötetből áll.

E könyvtárban találta meg Mitzschke Thonnak „Über dem Nutzen der Stenographie, besonders über die Vorteile, welche sie Studierenden gewährt” című értekezését. Thon az 1812/3. tanévben egész fiatalon, 20 éves korában, a jénai egyetemen a természettudomány magántanára volt. 1827-ben újra rehabilitáltatta magát s előadásait ezen székfoglaló értekezéssel kezdte meg, melyet ki is nyomtatott. Goethének dedikálva egy nagyobb és diszes kiállítás példányt küldött, mint aki a weimári miniszterként a jénai egyetemnek is legfőbb hatósága volt. Goethe már 1812-i jénai látogatásából ismerte a fiatal előadót, ki 1827-ben megküldött könyvéhez mellélt kísérő levelében emlékezteti az „*Exzellenzet*” 15 év előtt történt bemutatkozására s művét nem, mint az irodalom, hanem a természettudományok protektorának ajánlja figyel-

mébe, bizonyára elsősorban azért, mert ő maga a természettudományok előadója volt s így Goethében is többre értékelte az irodalomnál a természettudományok iránt tanúsított érdeklődését (a levelet közli Mitzsche).

Azonban az akkor már 78 éves Goethe nem tanúsított különösebb érdeklődést Thon gyorsírási tevékenysége iránt. Oly művekben, melyeket figyelmesen olvasott végig, gyakoriak a marginális jegyzetek. Thon iratában ilyenek nincsenek. Pedig Thon korának ismertnevű gyorsírói közé tartozott. 1825-ben megjelent „Lebens-, Mess- und Rechnungskunst“ című biometriájában egy németre átültetett francia gyorsírórendszer vázlatát is közli, azonban a jénai egyetemen 1827—1833-ig tartott előadásain nem ezt, hanem Horstig rendszerét tárgyalta.

Karl Gottlieb Horstig a harmadik gyorsíró, kivel Goethe megismerkedett. Ugyanolyan egyházi méltóságot viselt, mint Mosengeil. Goethével 1801-ben, Pyrmont fürdőhelyen ismerkedett össze. Goethe naplójában emlékezik meg erről s korának „bedeutende Männer“-jei közé sorolja őt (Wauer: Horstigs Reisen. Korrespondenzblatt, 1922, 5. sz., a drezdai Stenograph. Landesamt Közlönyében). A fürdőhelyen nem egyszer találkoztak s így beszélgetésük során a gyorsírás is szóba jöhetett annál is inkább, mert Horstignak négy évvel előbb megjelent rendszerét, az Erleichterte deutsche Stenographie-t, a már említett Lit. Zeitung szintén ismertette. 1806-ban írja Voss Goethének, hogy Horstig a Heidelbergben megüresedett egyházi állást fogja betölteni eddigi híveinek, a bückeburgiaknak nagy sajnálatára. Goethe tovább is levelezésben állott vele. 1808-ban pl. fiának írt leveléhez Horstig számára is mellékel egy levélkét (Goethe-Jahrbuch, X. köt., 26. l.). A szímpátiát megmagyarázza az, hogy Horstig a mindennapitól eltérően széles látókörű, nagyműveltségű és sokoldalú egyházi férfiú volt. Francia-, angolországi s hollandiai utelírásai ma is érdekes olvasmányul szolgálhatnak. Zenével is foglalkozott. A Leipziger Allg. Musikzeitung hasábjain 1798—1818-ig számos cikk jelent meg tőle, írt énekesek és orgonisták számára zsebkönyvet, gyermekdalgyűjteményeit újabban (1890) Breitkopf, a világhírű leipzig-i zeneműkiadó cég (kinek őse Goethe-vel is baráti viszonyban volt) is kiadta. De nemcsak a zenei lexikonok jegyezték fel Horstig nevét. Számos folyóiratban jelentek meg irodalmi és tudományos dolgozatai, főleg Wieland Mercurjában. A heidelbergi egyetemen előadásokat tartott a német nyelvről és stílusról, a theologia, matematika s a zene köréből. Sőt mi több, modern korunkat megelőzve, Vikár Béla módjára a népdalgyűjtésnél a gyorsírást is felhasználta s mivel neki még nem állott rendelkezésére fonográf, azért valamilyen zenegyorsírási rövidítéseket is használt a dallamoknak a szöveggel egyidejűleg való megrögzíthetése céljából. Gyűjtésének eredményét Arnim és Brentano a Des Knaben Wunderhorn s Ludwig Erk a nagyszabású Deutscher Liederhort című gyűjteményben értékesítette (Bode: Horstig als ausübender Stenograph, Korr.-blatt, 1909, 6. sk. l.). Erdemcinek méltánylásaképen családja később nemességet is kapott.

Hogy Goethével továbbra is jó viszonyban maradt, arról tanuszkodik egyik rokonához intézett kimerítő tudósítása Goethénél 1827-ben tett látogatásáról.

Horstig művéről a kor szokása szerint bőséges Vorbericht-eket tétetett közzé a kiadó, jobbra a szerző művének előszavait használva fel benne. Más lapokban megint másmilyen volt a beharangozás. Így a berlini Archiv der Zeit und ihres Geschmacks, 1797, március 1-én így ír róla:

„Raisonnirende Bücheranzeigen.

Erleichterte deutsche Stenographie vom Konsistorialrath Horstig, Leipzig, bei Voß u. Comp., 64 S. 4. Mit 3 Kupfertafeln. 12 gr.

Unter Stenographie versteht man bekanntlich die Kunst, Gedanken und Worte durch Einfache und abgekürzte Schriftzüge schneller aufzuzeichnen, als es bisher durch das gewöhnliche langsame Schreiben geschehen konnte.“

Aztán a gyorsírásnak a külföldi országokban való térhódítását s Németországnak a gyorsírás terén való elmaradottságát szembeállítva a gyorsírás előnyeit és hasznát fejtegeti. Végül Horstig könyvének tartalmát ismerteti:

1. Schriftzeichen. 2. Erklärung derselben. 3. Ergänzung derselben. 4. Auslassung der Vocale. 5. Bildung der Sylben, etc. 6. Verbindungsregeln. 7. Zusammengesetzte Buchstaben. 8. Vocalbezeichnung. 9. Endungssylben. 10. Kleine Wörter. 11. Unterscheidungszeichen. 12. Leseübungen. (Bode: Zur Aufnahme der vorgabelsbergerschen Systeme in Deutschland, Korrr.-blatt., 1909, 205. sk. I.).

Horstig rendszere, miként Mosengeilé is, mértani rendszer volt, melyek a mértani vonalak elemeiből (egyenes, kör, ellipszis és pont) alkotott betűikkel állóírást adnak ellentétben a Gabelsberger óta elterjedt, ú. n. grafikus rendszerekkel, melyek betűiket a latin kurzív írásból származtatják s így folyékonyabb, dőlő írást eredményeznek. Az angolszász népek s a franciák ma is mértani rendszereket használnak, míg a többi népek Gabelsberger óta mind a grafikus rendszerekre tértek át. Horstig betűit kétféle nagyságban állapította meg, a kis kör r betű jelentéssel a Gabelsberger után legelterjedtebb Stolze-rendszerbe s nálunk a Nagy Sándor-rendszerbe is átment tőle. Hatását mutatja Mosengeil 1819-i II. kiadása és más nagyszámú átdolgozója, köztük a már említett Thon. A délnémet államokban — Bajorország kivételével — a parlamenti élet kialakulásakor August Winter Horstignak Heimtől átdolgozott rendszerét a rövidítések tanával kiegészítve parlamenti gyorsírásnak alkalmazta. Maga Winter 50 évig (1820—1870) írt az országgyűléseken e rendszerrel, melynek utolsó képviselője Németországban, Darmstadtban, 1897-ig írt e rendszerrel. Horstig egyik kiágazása a Nowak-rendszer is, mellyel később a magyar országgyűléseken is írtak, Lukács János (1844), Gyurits Antal, Nagy Miklós (1861) és mások, míg aztán a Gabelsberger és Stolze rendszerének magyar átültetései őket is ki nem szorították (Johnen: Die Bahnbrecher der deutschen Kurzschrift. — Johnen, Geschichte der Stenographie, 1917, 32. sk. I. — Gopcsa—Wagner, A gyorsírás története, 69. I.). Azonban, hogy Horstig rendszere a gyakorlatban ennyire bevált, azt már Goethe nem vehette tudomásul, hisz 1832-ben meghalt.

Nem egyszer fordul elő művében a Geschwindschreiber és Schnellschreiber kifejezés is. A Die guten Weiber elbeszélésben, midőn Armidoro a fülkéből kilépve, megmutatja a papírt, melyre az egész beszélgetést feljegyezte, azt mondja Henriette: Es muss uns nichts schreckliches sein, als in der Gesellschaft einen Menschen zu wissen, der aufmerkt, nachschreibt und wie jetzt gleich alles gedruckt wird, eine zerstückelte und verzerrte Unterhaltung ins Publikum bringt.

Mintha csak korunk politikusainak panaszait hallanók, midőn az interjúkban olyanokat mondhat velük a reporter, amiket nem is mondtak!

Ha ezen a helyen a Geschwindschreiber gyorsírási képességei felől nem is hízelgően beszélteti Goethe hőseit, egyebütt annál több elismeréssel adózik nekik (Diderots, Versuch über die Malerei, Über das

deutsche Theater, a Dichtung und Wahrheit, a Wilhelm Meister, stb.). Mitzschke megállapításai szerint a Geschwindschreiber gyorsíróként jelentett (Zur Verdeutschung stenographischer Fachausdrücke, Archiv für Stenographie, 1891), míg Schnellschreiber a lassan dolgozó Schönschreiberekkel szemben azokat jelentette, akik ezeknél gyorsabban írtak, mert náluk nem az írás szépsége volt a fő, hanem az, hogy mentől több fogalmazási vagy egyéb írásmunkát végezzenek el.

Ha tehát Goethe úgy az antik, mint a korabeli gyorsírásról ennyire tájékozva volt, felmerülhet a kérdés, hogy miért nem használta ő a gyorsírást, vagy legalább miért nem diktálta műveit gyorsíróknak, ami ma egyre általánosabb szokássá lett? Hisz Richard Meyer ada-
taiból (Goethes Art zu arbeiten, Goethe-Jahrbuch, 1893) tudjuk, hogy Goethe nem szeretett írni a közönséges írás nehézsége miatt. Műveit fejben dolgozta ki a legapróbb részletekig, úgyhogy mikor a papírra rögzítésre került a sor, olyan tökéletes formát öltött tolla alatt az új alkotás, hogy azon csak a legritkább esetben kellett valamit változtatni. Tehát teljes ellentéte volt Wielandnak, ki háromszor-négyszer is lemásolta művét, folyton csiszolva nemcsak a stíluson, hanem az anyagot is át meg átgűrve (Mitzschke: Wie brachte Wieland seine Arbeiten zu Papiere? 1913). Goethénél olyan gyorsasággal és könnyedséggel ment az írás, mint Schubertnél a komponálás, kiről megállapítást nyert, hogy a hangjegymásolók lassabban másolják a kész partitúrákat, mint ahogyan ő új műveit komponálta (Dahms Schubert-biographiájában számos példa). Mint Schubert egyik-másik kompozícióját más papír hiányában a vendéglői étlap hátulsó oldalára hevenyészí, úgy Goethe is a Faust első fogalmazványát postapapírra írta s nem változtatott rajta semmit, mert saját szavai szerint őrizkedett attól, hogy egy sort is leírjon, ami nem volt jó s meg nem állhatta helyét. Később azonban a levélírás is kin lett számára. Amit Egmonttal a II. felvonásban mondát: „Unter vielem Verhasstem ist mir das Schreiben das Verhassteste“, az igazán Goethe szubjektív érzéseit is vissza-
tükrözteti. A toll sercegése és tintafecskendése is zavarta az ihlet pillanataiban. Azért inkább ceruzát ragadott kezébe s arra se érve rá, hogy a pulton ferdén heverő ívpapírt megigazítsa, átlósan írta végig a papírt (Dichtung u. Wahrheit, 16. könyv). A Werthert még maga írta. Azonban ezután inkább már csak diktált, a szobában fel s alá járva, anélkül, hogy leült volna, csak akkor állt meg, ha valami gondiusi csomó megoldásán törte a fejét. Naplójából tudjuk, hogy minden jó gondolata és kifejezése járkálásközben támadt.

A Goethe-philologia annyira haladt, hogy Burkhardtnak „Zur Kenntniss der Goethe-Handschriften“ című s a Goethe-archivumnak kéziratban átengedett műve alapján ismerjük mind a 22 irnok kézírását, amelyekből vett mutatóványokat Burkhardt táblázatban állította össze. Hogy mindent mással íratott, az közudomású volt. Frau v. Stein panaszkodva írja fiának 1808-ban, hogy Goethe sohase lehet egészen őszinte, mert mindent mással írat. Tényleg csak rövid lélekzetű költeményeit írta le maga, melyeknél az a veszély forgott fenn, hogy míg az irnok előkerül, addig elmúlik az ihlet hangulata. Személyes feljegyzéseit és naplóját természetesen továbbra is maga írta.

Hogy a közönséges írás lassúságát mily rémesnek találta, az kiderül olaszországi utazását megelőző naplóiból, melyek hemzsegnék a legmerészebb rövidítésekkel s oly hevenyében vannak papírra vetve, hogy igen nehezen lehetett őket elolvasni. Mivel feljegyzéseit gyakran ceruzával a rázós postakocsin szilárd támasz (Unterlage) híján az

ölében, a térdeire fektetett papírra írta, azért nem egyszer néhány nap múlva maga is nehezen tudta kibetűzni írását. Hát még a másoló vagy a nyomdász! Ezért került aztán annyi sajtóhiba, hézag vagy téves kiegészítés némelyik művének első kiadásába. Mindúntalan érzi az írónak hiányát. A svájci Chamouny tája ily megjegyzésre bírja: „Itt tulajdonképpen két emberre volna szükség: az egyiknek néznie kellene, a másiknak leírni“. Másnap megint így fakad ki: „Mielőtt a tollat a kezembe veszem, hogy írjak, mindig olyan elhatározásra van szükség, mint mikor valakinek a hideg vízbe kellene ugrania“.

Az írástól való ezen irtózása mellett, mint már említettem, szinte érthetetlen, hogy a gyorsírást közvetlenül vagy közvetve nem vette igénybe. Ennek oka abban keresendő, hogy az említett német rendszerek, éppúgy, mint a régebbiek, még sokkal primitivebbek voltak, semhogy velük nagyobb gyakorlati eredmény elérhető lett volna. A gyorsírás fejlődése éppen abban áll, hogy az önkényes rövidítések nehezen megtanulható halmazát a világosan megfogalmazott rövidítési szabályok logikája pótolja, melyek a gyorsírót képessé teszik arra, hogy néhány szabály alapján a rövidítéseket végtelen mennyiségben magától tudja automatikusan alkalmazni. Erről Mosengeil idején szó sem lehetett. Horstig rendszerének magasfokú kifejlődését Goethe már nem érte meg. A bajor *Gabelsberger*nek, a modern gyorsírás atyamestereinek rendszerét sem ismerhette, mert annak első tankönyve, az *Anleitung zur Deutschen Redezeichenkunst oder Stenographie*, csak 1834-ben jelent meg, előző írásmódjai pedig 1817—1824-ig a lassú kialakulás képét mutatták, melyekről maga Gabelsberger is azt mondta, hogy „das Gepräge grosser Unbehilflichkeit und Ungeübtheit an sich trugen“. Gabelsberger neve, bár rendszerét már 1819 májusa óta állandóan használta a bajor országgyűlésen, csak akkor lett ismertebb, midőn 10 évi tökéletesítés után rendszeréről s a tirói gyorsírás tanulmányozására épített megokolásáról a bajor tudományos akadémia is elismerő ítéletet mondott. A gyorsírás mindenütt a szabad véleménynyilvánítással egyetjáró parlamenti élet talajából nő ki. A régi görögöknél gyorsírásra szükség nem volt, mert a *polis* minden polgára résztvevő vagy vehetett a népgyűlés tanácskozásain s első kézből értesült mindenről. Mikor pedig az apró polis-ok helyébe az erősebb uralkodók országai lépnek, ott az autokrácia teszi feleslegessé a beszédírást. Rómában a szenátus üléseiről a notáriusok Tiro rendszerével készült feljegyzéseikkel tájékoztatták a római polgárok tömegét. A gyorsírás középkori álma után Angliában, a parlamenti élet őshazájában éled új életre. A kontinens visszamaradt államai csak évszázadok múlva kullognak Anglia kifejlett gyorsírói élete után. Németországban a Napoleon bukását követő évtizedben indul meg az alkotmányos élet s vele karöltve a gyorsírás. Egy rendszer kialakulása azonban nem történik meg máról-holnapra. Évek tapasztalatai szükségesek használhatóságának kipróbálására. Goethe élete alkonyán még megérte a gyorsírás első komolyabb szárnypróbálgatásait, de hasznát már nem vehette.

Burkhard összeállította azon titkírászerű rövidítéseket, melyeket Goethe naplójában s egyéb feljegyzéseiben használt. A nap ☉ = Frau von Steint, a hold: ☾ = Anna Amália hercegnőt, a Vénusz: ♀ = von Werthern grófnét, stb. jelentette. E rövidítések nagyban hasonlítanak a régebbi angol rendszerekben alkalmazott rövidítésekhez, melyek közt gyakran találunk csillagászati és más tudományágakból vett rövidítéseket és jeleket. Mivel azonban Goethe e jeleket nem eredeti jelentésükben, hanem bizonyos személyekre és tárgyra alkalmazva használta, azért némi steganographiai (titkosírási) színezetük tagadhatatlan,

ami annál kevésbé lehet feltűnő, mert akkoriban a gyorsírás egyik hasznaként a tankönyvek előszavai s a róluk szóló recenziók és ismertetések is hangsúlyozzák azt, hogy egyúttal titkosírásul is szolgál a gyorsírás, nem értőekkel szemben. E felfogás viszont azt mutatja, hogy akkor alig tudott valaki gyorsírni, mert mennél többen tudják a gyorsírást elolvasni, annál kevésbé lehet szó titkosírásról.

Egyébként Goethe számos művében foglalkozik oly problémákkal, melyek a gyorsírókat is a legközelebről érdeklik, minők: az írás lényege, az írás és beszéd viszonya, az emberi jellem befolyása az írásra, stb. A hangfiziológia s a gyorsírási praxis szempontjából igen érdekes a Hör-, Schreib- und Druckfehler c. értekezése. Tapasztalatait a diktálásról fel is használta. Az Eckermann-féle beszélgetések közt is ráter többször e témára. Mindez azt mutatja, hogy ha Goethe vagy írnokei gyorsírni tudtak volna, egyrészt még több kincsel gyarapíthatta volna a német irodalmat, másrészt a gyorsírás továbbfejlesztésére vonatkozólag is tudott volna értékes gondolatokat fölvetni. WAGNER JÓZSEF.

Három érdekes helységnévképző nyugati németiségünknel. A helynevek a művelődéstörténetnek éppúgy, mint a nyelvészetnek, hatalmas emlékoszlopai. Népek és nemzetek kipusztulhatnak egy-egy földrajzi területről, de a helynevek tovább élnek s hirdetői maradnak a régi letűnt világnak. Legfeljebb annyiban hódolnak be az új rendnek, hogy eredetiségük megtartásával, hozzá hasonulnak az új környezethez s átveszik ennek külső formáit.

Nyugatmagyarországon, ahová a németiség zöme sok évtizeddel a honfoglalás után érkezett, számos virágzó magyar helység volt, melyeket különböző katasztrófák (határvillongások, tatárjárás stb.) néptelenné tettek. Hogy a pusztítások megszűnése után pusztaság ne maradjon a nyugati határsáv, a szomszédban lakó németiség a magyar királyi engedélyével lassankint beszívárogoz az ország területére s megveti lábát a lakatlan, vagy nagyon is gyér lakosságú magyar helységekben. Életük csendesen folyik. Erőszakra nem találhatnak. Anyanyelvüket megtartják, szokásaikat megőrzik, a dal és mese szabadon szállhat szájról-szájra. Kezüik alatt ég a munka s hamarosan a jövővényé a föld, melyet megszeret s amelyhez áthasonul, amennyire csak vére és struktúrája engedi. Nem becsmérli, — mert nem is becsmérheti — új földesurát, hanem szolgálatkészen, szeretettel kezét nyújt neki, s egy egész életre véd- és dacsözövésségre lép vele.

Ily viszonyok közt érkezik meg és él a német és hamarosan tapasztalja, hogy itt a kereszténység már meglehetősen kultúrát teremtetett, melyet nem megmásítani, hanem továbbfejlesztetni kell. Át is veszi ezt s ezzel együtt az itt talált specifikus magyar munkarendet, szokásokat, erkölcsöket s elnevezéseket, így tehát a hazai röggel már régóta *összeforrt magyar helyneveket is*. De mégsem úgy vett át mindent, ahogy találta, hanem a temperamentumának megfelelő átalakítással, aminek következménye volt aztán az is, hogy a helységnéveket sem úgy sajátította el, ahogyan hallotta őket, hanem *oly ejtéssel, mely nyelvének és hangképzőszerveinek megfelelő*. Ezzel a ténnyel egészen sajátos helységnévképzés indult meg a nyugati német határsávon, amelyről a következő sorok nyújtanak felvilágosítást.

A németiség eredetileg praeposíciókkal (főleg a dativust vonzó *ze* = *zu*-val) fejezte ki a helyek meghatározását: *ze Gwillsteti, ze Nordhausen, ze Hochfelden stb.* Érdekes, hogy bár eredetileg az egyes és többes dativus egyaránt szolgált helyhatározóul, mégis az *-en*-re vég-

zódó többes dativus küzdötte fel magát tulajdonképeni locativussá. „Wie kommt es, — kérdezi Mentz — dass hier der Dativ der Mehrzahl steht, während es sich doch nur um ein Dorf, ein Land, eine Stadt handelt?”¹ Nagl erre azt feleli, hogy az *en*-re végződő alak csak látszólagos többes dativus, tényleg az egyes szám harmadik esete, mégpedig a gyenge (*en*-es) főnévragozásból átvett dativus, melyet a helyhatározás reprezentánsának tartva locativusnak fogtak fel s mint ilyen általánosítottak.² Mi azt tartjuk, hogy mindkét eset hasonló végződése (az egyesszámú, gyenge dativus is a többes számú dativus is *en*-nel képződik) hozzájárult ahhoz, hogy a német nyelvérzék az *en* ragot helységnévképzőnek tartsa s ezzel alakítsa helységneveit. Jóllehet Mentz Nagl nézetét csak megkérdőjelezi s azt mondja: „Es bedarf jedoch noch genauerer Untersuchungen, um diese Annahme, die manches für sich hat, sicherzustellen“ mi a hazai németiség gyakorlataból, amely a magyar helységneveknek jó részét úgy alakítja át németekké, hogy a magyar névhez egyszerűen az *en*-t kapcsolja hozzá, azt a következtetést vonjuk le, hogy itt már nem az egyes vagy többes dativus végződését általánosították, hanem az *en*-t helységnévképzőnek érzvén, ezt illesztették bizonyos szavakhoz, ha velük helyt akartak jelölni. Így tehát a hazai németiségnél az *en* — tekintet nélkül az eredetére — helységnévképzővé fejlődött. Feltevéseinket a következő példák igazolják:

Amhagen (Fertőhomog), Sopron m., *Pred Humuky* (1274), *Honky* (1281, 1283), *Homok* (1326, 1454). Német nevét még Korabinszky³ nem ismeri, a közigazgatás sem vett róla tudomást, de a nép használja s *omokn*-nak mondja. A népies alak világosan mutatja a magyar eredetet, az irodalmi pedig a tudós rekonstruálást.

Aracken (Arak), Moson m., *Arak* (1413, 1421, 1500, 1550), *Araczk* (1506), *Aracken* (1773), s *Arachen*, illetőleg *Arrachen* (1808). A német helynév nem egyéb, mint a magyar név *en*-nel bővülve.

Bildein, *Oberz*, *Unterz* (Felső, Alsóbeled), Vas m. *Belud* (1221), *Belyd* (1369), *Felsewbelyk* (1496), *Alsóbeled* és *Felsew Beled* (1498), *Fölső Beled* (1610), *Also Beled* (1640), *Unterz Oberz-Bildein* (1773) adatokból arra következtetnek, hogy a helységnév a XIV. századbeli *Belud* családnévvel függ össze.⁴ A német helynév is ezzel függ össze s körülbelül ily úton *peléden* (a sopronmegyei *Beled* 1437-ben *in theutonico idiomate Pelden!*), *peldän*—*peldin*—*paldin* lett *pildein*, amely kialakuláshoz mindenesetre a népetimológia is hozzájárult.

Kemeten (Komját), Vas m., *Komyath*, *Komyathy*, mint a szalónoki Paumkircherek birtoka szerepel (1475, 1841—82, 1484). Később gazdát cserél s a Káldiak tartozéka lesz. A conscriptiókban most kezd feltűnni: *Komiathy* (1610), *Komjáthi* (1635), *Komjáth-Kemetn* (1773), *Komiat-Kometen* (1786), *Komethen* (1808).

Kemeten gyakori német helységnév Ausztriában s régen magyarázták nevét *ófn. caminata*, *kfn. kemenate*-ből, mely szó oly helyet jelöl, melyen fűthető ház, hajlék áll.⁵ Ha arra gondolunk, hogy

¹ Mentz, Ferd., Deutsche Ortsnamenkunde, Leipzig, 1921. 104. II.

² Jahrbuch für Landeskunde in Österreich, 1915. évf., 101. I.

³ Korabinszky, J. M. Geographisches... Lexikon von Ungarn etc. Pressburg, 1786.

⁴ Lumtzer-Melich, Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter, Innsbruck, 1900, 55. I.

⁵ Umlauft, Friedrich, Geographisches Namenbuch von Österreich-Ungarn. Wien, 1886, 105. I.

Komját nemesi birtok volt s hogy van itt egy várak (Burggraben) nevű dűlő, kétségtelennek látszik, hogy a német név eredeti s hogy ennek a magyarhoz semmi köze.

Pedig nem, mert minden jel arra mutat (főleg a XVIII—XIX. századi első német nevek!), hogy a régi *Komyath* előbb *khomotn*, majd *khometn* lett s ebből a külföldi példák analógiájára *Kemeten* született meg.

Kukmirn (Kukmér), Vas m. Ez az érdekes nevű község, melynek értelmezésével olyan sokan próbálkoztak, az oklevelekben *Kukmer* (1428), *Kwthmer* (1469), *Kukemer*, *Kwkmeer*, *Kwkmer* (1475), azután *Kukmér=Kukmieren* (1773) néven fordul elő. A német név a magyarnak *en*-nel bővült alakja.

Narein (Nárai), Vas m., *Villa Naree* (1257, 1431), *Nara* (1434, 1455, 1473, 1493), *Naray* (1468), *Naraj=Nahrein* (1786) alakok jelzik községünket. A német elnevezés az *n*-nel bővült magyar név.

Pamhagen (Pomogy), Moson m., Árpádkori község *Pomogy*. 1271-ben *Pomog*, 1346-ban *Pomagh*, 1356-ban *Pomogh*, 1418-ban *Pomacchen*, 1423-ban *Pomuk*, 1427-ben *Pomak*, 1431-ben *Dorf zu Pomaken*, 1434-ben *Pomagh*, 1435-ben *Pomagh*, 1649-ben *Pomogy*, 1773-ban *Pomhocken* a neve, a nép *pomók*-nak mondja. A közigazgatás 1786-ban *Pamhacken*, sőt *Baumhackent*, 1863-ban meg *Pamaggent* ír.

A nép fantáziája igen érdekesen mondja el a falunév magyarizátát: A Hanság tele volt vízzel és senki nem telepedhetett le nemcsak rajta, hanem mellette sem. Ekkor vállalkozó szellemű halászok érkeztek ide, kik horoggal (*Hacken*!) fogták a „Pam” nevű halat. Innen van a helységnév.

Pedig sokkal egyszerűbb a német név („pomokn”) magyarizata, mert nem egyéb az *n*-nel bővült magyar *Pomogynál*.

Perestagen (Perezsteg), Sopron m., *Poss. Peresteg*, *Perztegk*, *Perezteg* (1326, 1327, 1331) *Perestegh* (1454), *Perezteg* (1468), *Peresztég=Pernstegen* (1773) adatok közül a *Pernstegent* tudakos alkotásnak tartva, azt kell mondanunk, hogy a ma használt német név egy az *en*-nel képzett magyar névvel.

Schrollen (Sárród), Sopron m. E helységnévnek a magyarban is megvan az *l*-es alakja: *Soruld* (1334, 1356, 1359), *Sarwld* (1418), *Sarold* (1467), de *l* nélkül is feljegyezték 1313 és 1368-ban. Ekkor neve: *Sorud*. A német név a magyarból *šaröldn*—*šroldn*—*šroin* alakokon keresztül született meg. Ezért 1773-ban *Schrolen*, 1786-ban és ma *Schrollen*.

Schültern (Süttör), Sopron m. *Sehter* (1313), *Sehter* (1377), *Seyhter*, *Seyther* (1446, 1454), *Sehtwrr* (1444), *Söjtör* (1773) német helynévképzéssel *šüjtern* lett, melyet Schülternné rekonstruáltak.

Sigetn (Örsziget), Vas m. E kis község Vörösvár tőzszomszédságában már 1352-ben szerepel okleveinkben. Innentől kezdve sokszor fordul elő (1353, 1354, 1364, 1368, 1469) *Zygeth*, melyet németül ma a német helységnévképzésnek megfelelően *Sigetn*-nek mondanak.

Undten (Und), Sopron m. Ennek a magyar község német nevének is a magyar név az eredete, amely az oklevelekben *Vnd* (1225), *Ond* (1408), *Vnth* (1414), *W'nd* (1455), *Und* (1478), *Ond* (1554) és *Unthen* (1773) néven fordul elő.

Helynévképzővé lett nálunk még az *ing* (=ung) és *ling* képző.⁶

⁶ Wilmanns, W., Deutsche Grammatik, Strassburg, 1899, II. rész, 369. II.

Az előbbi eredetileg személynévekhez kapcsolódik s a hozzátartozást fejezi ki (Karl ~ Karoling). Később azáltal, hogy a *ze*-vel vonatkozásba kerül: *ze Gundolfingen*, azt jelenti *zu den Leuten des Gundolf*, azaz az *-en* raggal bővülve oly helységet jelöl, amelyben valamilyen földesúrnak a hozzátartozói laknak. De később nemcsak személynévekhez járul, hanem folyónévekhez is s akkor is a hozzátartozást fejezi ki, azaz azokat az embereket akarja jelezni, akik a folyó mellett laknak. Így *Hallungen* a Halle-folyó, *Bodungen* a Bode mellett lakókat jelenti. A XVI. században bajor-osztrák területen az *-ingen*-ből az *-en* lekopik s a visszamaradt *-ing* maga is jelzi a locativust: *Freisingen* ~ *Freising* és *Pasingen* ~ *Pasing* lesz.

De nemcsak ilyen eredetű a helynevek *-ing* képzője. Úgy is keletkezett az, hogy az ófn. *in*-re végződő dativushoz — vagy az *n* gutturális artikulációja miatt, vagy pedig analógia útján — *g* járult. Ezt a feltevést ezek az okirati adatok: *Rechin* ~ (*Reching(en)*), *Adelberin* ~ *Odelbering* támogatják.⁸

A *-ling* képzőt, mely egyébként is úgy keletkezett, hogy az *l*-re végződő fő utolsó hangja áttapadt az *-ing* képzőre, a helységnevekben is ilyen összetételekből *Tassilo-ing* > *Tessling* > *Döstiing*, *Simil-ing* > *Simling* alakult ki külön szóképzővé.

A mi népünk sem az *ing*, sem a *ling* képző ősi értékét nem ismerte és csak azt tudta, hogy ez a locativus képzésére szolgál. Nem is gondolkodott tovább felőle s egyszerűen a helységnevek képzésére használta.

A következő helységnevek megvilágítják a mondottakat:

Butsching (Bucus), Vas m. *Bwlchu*, *Bwlchw* (1433, 1439, 1457), *Bwchw* (1485), az *-ing* képző egyszerű hozzátoldásával nyerte német nevét. Ugyanígy a következők:

Drumling (Drumoly), Vas m. Drumoly csak a XVI. században kezd szerepelni. 1555, 1556-ban *Drwmol*, 1598, 1610, 1648-ban *Drumoly*, 1773-ban *Drumling* a neve.

Gasting (Gasztony), Vas m. Poss. *Kueszoru* (1271), *Kweszarm et Gozton* (1375), *Goszthon* (1436), *Gozthon* (1454), *Gozton* (1455), *Gosztony* (1773) nevek jelzik községünket. A német név csak a népnél ismeretes.

Kimling, *Ungarisch-*, *Kroatisch-* (Magyar-, Horvátkimle), Moson megye. Régente *Kemene* (1274), *Kyukemne* (1365), *Kempne* (1403), *Kempnie* (1485), *Kemnye* (1486), *Kemnye* (1492), *Kemlye* (1550) a neve s a XVIII. században lett *Kimle*, *Kimling* (1773). A német név a magyarnak németesített alakja, melynek azonban semmi köze sincs a tradicionális „Gémhely”-hez.⁹

Losing (Nagylózs), Sopron m. *Lwus* (1368), *Los*, *Loos* (1377, 1410, 1425, 1430, 1431, 1434, 1437, 1554, 1648), *Loos-Losing* (1773) alakok ismereteseink községünk nevéből, melynek német formája csak a XVIII. században jelenik meg.

Luding (Ludad), Vas megye. Régi magyar hely, mely e néven már 1386-ban szerepel s később is gyakran (1412, 1432 stb.) fordul elő. Német nevét a közigazgatás nem ismeri, de a nép használja.

Luising (Lovászd), Vas m. Poss. *Louazad* (1455), *Lovaszád*

⁷ Mentz, i. m., 95. l.

⁸ Schiffmann, Konrad, *Das Land ob der Anns-München*, 1922, 48. ll.

⁹ Pesty, Helységnévtár (Múz. kézirat.).

Luising (1773, 1786) az adatok. A német név valószínűleg *laugasing*—*luugasing*—*luising* on keresztül lett *Luising*.

Nahring, *Klein*-, *Gross*-, (Kiss-, Nagynarda), Vas m., *Villa Nerde* (1221), *Narrad* (1322), *Nerada* (1333), *Kysnarda* (1444), *Nagnarda* (1443), régi magyar névből lett a német *Nahring*.

Pötsching (Pecsenyéd), Sopron m. A helység *Besenev* (1265), *Bechenev* (1325), *Besenev* (1325), *Besenev* (1346), *Besenev al. nom.* *Pethynyed* (1434), *Pechynied* (1437), *Pechingh* (1648), *Pötsching* (1773) néven fordul elő hivatalosan s jelenti azt a bessenyőtelepet, amelyet Árpád-házi királyaink közül az egyik határvedelem szempontjából ide helyezett.¹⁰

Pressing (Peresznye), Sopron m. *Prezne* (1194), *Prezema*, *Perezna* (1225), *Pereznye*, *Peresnye* (1357, 1370, 1397), *Prozna* (1397), *Presna* (1412), *Dorf Prossing* (XV. sz.), *Prössing* (1773, 1786) oklevéladatok világosan mutatják a német helységnév magyar (v. ö. *Pereszlény*, *Pereszteg* stb.) eredetét.

Schiebing (Sé), Vas megye. *Kis*- és *Nagy See* mellett *Klein*- és *Gross*-*Schiebinget* olvasunk az 1773-i lexikonban. A *b* hiatuspótló a *šia* és *ing* között.

Schriedling (Csörötnek), Vas m. *Cseretnek* (1548, 1549, 1552) a XVIII. században német néven is kezd szerepelni: *Schrietling* (1764), *Schreitling* (1773), *Schriedling* vagy *Schroedling* (1808).

A német név *šrēdnēk*—*šriādnig* formákon keresztül lett a mai *Schriedling* (nyj. *šriätlin!*).

Tschabing (Nemescső), Vas m. *Cho* (1248, 1420) *Chou* (1283, 1298, 1361), *Chow* (1418, 1476), *Felső Cho* (1420), *Choo* (1465), *Tscho*-*bing*—*Nemes Cső* (1773).

A nép ma is *Tschobingot* mond és a *Tschabing* csak irodalmi alak!

Tschapring (Csepreg), Sopron megye. Ős magyar név, mely így fordul elő okleveleinkben: terra *Cheperereg* (1255, 1257), *Sep*-*reg* (1339), *Chepregh* (1357, 1378, 1390, 1401, 1410), *Schepereg*, *Schepereg* (1439), majd *Tschäpring* (1773), *Schapring* (1786) a neve. (A *č* < *s* váltakozás gyakori a magyar szavak német ejtésénél!)

Zemming, *Unter*-, *Ober*-, (Felső-, Alsószőlők), Vas megye. Minthogy mind a két községben szláv lakosság van. szívesen hoz-nók a német nevet a szláv „*zemi*”-vel kapcsolatba. Pedig nem lehet, mert ősi formája nevünknek *Zelnuk inferior et superior* (1387), majd *Alsó Zölnek* (1622/23), aztán *Alsó-Felső Szölnek*—*Unter*-, *Ober*-*Zeming* (1773) mellett, s 1786-ban *Zening* a német név, 1808-ban pedig *Szinik* a vend elnevezés.

A Rába-menti német nyelvjárás szemmeltartásával a német név a *Zölnekből* *tsenēk*—*tsenik* alakokon át lett *Zening*—*Zeming*—*Zem*-*ming*.¹¹

SCHWARTZ ELEMER.

¹⁰ V. ö. Thirring, Gust., Führer durch Sopron, Sopron, 1912, 141. l. — Umlauf, i. m. 18. l.

¹¹ Az adatokat a következő forrásokból vettem: Csánki Dezso, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1894 (II. köt.), 1897 (III. köt.). — Conscriptiones. Com. Castriferrei, Mosoniensis, Soproniensis ab annis 1538, 1540, 1541... Anno 1778. (Orsz. Llt.) — Lexicon Universorum Regni Hungariae Locorum; Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Budapestini, 1920. — Korabinsky, i. m. — Lipszky, Repertorium locorum etc., Budae, 1808.

„Trotz.“ A szerkesztő úr a Philol. Közl. f. évi évfolyamának 129. lapján azt a megjegyzést teszi, hogy a német „*trotz* praepositio állhat genitivvel is, dativval is“. Sajnos, a szerkesztő úr mellett szól a Lyon-féle nyelvtan is (Deutsche Grammatik, Sammlung Götschen 109. l.).

Ezzel szemben megállapítom, hogy a *trotz* praepositio fejlődése tökéletlen mondatokból indul ki, pl.: *Trotz ihm!*, azaz „*Trotz sei ihm geboten!*“ (l. Wilmanns, Deutsche Grammatik III 703; v. ö. Kluge, Etym. Wörterb. „*Trotz*“ alatt). Ha már most a *trotz* praepositíót a *wegen* praepositio hatása alatt a genitivvel is összekötik, a *wegen* praepositíót azonban annak összezavarásával megint a dativval használják, az a nyelvtanra nézve nem jelent semmit. Az ilyesmi csak helyes nyelvérzékkel nem bíró egyének rovására irandó!

A keresztezés a femininumban történt, ahol a genitivus a dativussal összeesik, pl.: *trotz der schönen Frau!* — *wegen der schönen Frau!*

A már teljesen kialakult és megszilárdult irodalomban a nyelv törvényei meg nem engedhetik azt, hogy némely, ezeket a grammatikai törvényeket nem ismerő egyének vagy írók kedvéért a logikus és értelmes nyelvszerkezeten könnyelműen változtassunk. Ezt megteheti egy rossz ujságíró, de soha egy nyelvész, vagy olyan valaki, aki nyelvtant ír, vagy iskolakönyveket szerkeszt. (Itt gondolok pl. a Lux és Theisz-féle Német nyelviskolára, Budapest 1926. Ez a könyv tele van ilyen és még sokkal súlyosabb nyelvtani hibákkal.) HUSS RICHARD.

*

A *trotz* viszonzószó vonzatáról jelölt helyen azzal kapcsolatban volt szó, hogy H. prof. úr megrótta Pinloche-t, amiért — szerintem, és a nyelvhasználat szerint is, helyesen — gen.-vel *meg* dat.-val állónak jelzi azt. Nem elegendő a kis Lyon-nyelvtant így szembeállítani Wilmanns-szal és a nyelvtörténettel. Sőt Wilmanns a jelzett helyen szintén ezt írja még, mi a fenti hivatkozásban másként hangzik: „Gewöhnlich wird es in entgegengesetztem Sinne von *wegen* gebraucht und unter dessen Einwirkung auch mit dem Genitiv verbunden“, tehát ő is elismeri, hogy ez ma így van. A legmodernebb német szakirodalom csaknem kizárólag ezen az állásponton van, hogy a gen. éppúgy megállja helyét, mint a dat. Ez pedig nem történik a nyelvtörténet nem ismeréséből, mert hiszen egyáltalán nem kell itt olyan súlyos műhöz fordulni mint Wilmanns, közhely, hogy a fejlődés a dat.-val való kapcsolatból indult ki (v. ö. pl. Behaghel, Die deutsche Sprache — népszerű kiadás: Wien-Leipzig 1917° 302. l.; u. az, Deutsche Satzlehre — Deutschkundliche Bücherei, Leipzig 1926. 31. l. — stb.). A dolog tehát semmiképp sem úgy áll, hogy tudatlanságból hangoztatná bárki is a gen. és dat. vonzatának helyességét. Itt az az elv érvényesül, hogy nem a nyelvtaníró ad törvényt, hanem fordítva: az élő nyelv. A fejlődés különben sem ma, avagy a XIX. században (az ujságírás diadalának idejéből) kezdődött, hanem már Schiller is változtatva használta mind a két esetet *trotz* után. Ma már annyira haladt a dolog, hogy a különben nagyon konzervatív bajor kultuszminiszterium (és az összes német-honi iskolák) véleménye és gyakorlata szerint is a gen. épp olyan jó, mint a dat. Nem jogos tehát bármilyen szerzőnél hibaként megróni a gen.-t. A dat. mellett lehet nyelvtani okokból állást foglalni és ezt a nézetet propagálni (siker esetén — ha t. i. ez a nézet győz — szabállyá is lehet), de ma távol vagyunk attól, hogy ezt a németek maguk hibának vennék, sőt csaknem minden németországi szakmunka *gen.* és *dat.* helyességét vallja.

*

KOSZÓ JÁNOS

Ha a tudomány, itt a *nyelvtan megengedi, hogy ezen idővel rontsának*, akkor kérem nekem nincs igazam. Én pedig más nézetem vagyok. Ha már egyszer *nyelvtan és nyelvtanítás van*, akkor az iskolán múlik, hogy az érvényt is szerezzék annak.

Nem tartom megengedhetőnek, még a magas miniszteriumok által sem, hogy az iskolában így tanítsanak: *Ez is helyes, az is helyes!* Helyes és igaz mindig csak az egyik lehet. Ha az igazzal szemben más is divatba jön, az más lapra tartozik. Ezt fenntartom minden fórummal szemben, még Schillerrel szemben is, aki tényleg egyszer azt írta: „Mein kleiner Patient hält sich immer noch recht brav trotz des schlimmen Wetters. (Briefw. III No 294). Azonban szintén Schiller: *Trotz meiner Aufsicht* (Genit. vagy Dativ? Itt femininusról van szó!), *meinem scharfen Suchen* (tehát dativ!) noch *Kostbarkeiten*, noch *geheime Schätze*... (Mar. Stuart I. I. L. Theodor Vernalcken, Deutsche Syntax II. 235. V. ö. Sanders, Wörterb. der Hauptschwierigkeiten d. d. Sprache 294, aki szintén, mint Koszó úr, mind a két esetet elkönyveli; de azt mondja: „aber nur: trotz einem Bürstenbinder, Schnell-Läufer etc.“ Miért csak itt a „nur“?)

A legdöntőbb *Matthias* nyilatkozata „*Sprachleben und Sprachschäden*“ c. könyvének 143. l.-ján: „Dank und trotz. Für einige durch ihre *Bedeutung* dem Verhältnisse des Dativobjektes nahekommende(n) substantivische(n) und adjektivische(n) Präpositionen *fordern den Dativ*. So steht er bei *dank* etc. Ebenso *entspricht der Bedeutung von trotz der* (tatsächlich jetzt seltener) *Dativ (!)* mehr als der (häufigere) Genitiv, wie jener auch bei Nachstellung in der Form *zum Trotz* allein möglich ist. Man kann also mit dem allgemeineren Brauche *trotz alles Eingreifens* und auch besser (!) *trotz allem Eingreifen* (!!!) sagen, aber nicht (!): „der junge Erzherzog wollte aller (ez rossz!) Standesvorurteile (statt allen Standesvorurteilen! ez helyes!) *zum Trotz* zu seiner Gemahlin“, wie in der Täglichen Rundschau stand.“ (Íme itt a rossz ujságíró!)

Elismerem, hogy a nyelvfejlődés nagyon sokszor „logikusellenesnek“ bizonyult. Ez tény! Ez a tapasztalat azonban nem parancsoltatja rá a nyelvtanra és nem is szabad, hogy kényszerítse a nyelvtant arra, hogy a nyelvromlást nyelvfejlődésnek ismerje el, hanem igenis: a nyelvromlás ellen küzdenie kell! Ez pedig első sorban az iskolai nyelvtannak a feladata. Így nem bízhatjuk rá az iskolagyerek hangulatára azt, hogy kedve szerint, pl. a mi esetünkben, a *trotz*-praepositíót egyszer a dativussal, máskor pedig genitivussal összekötve használja, még pedig azért sem, mert tiszta szabályt itt úgy se lehetne formálni: hogy mikor kell a genitivust és mikor a dativust alkalmazni. A logika, a nyelvérzés. a *trotz*-praepositio története azonban mindig csak a dativust követeli. Ezekből az okokból az a nézetem, hogy az iskolában iskolai nyelvtan alapján, amely erre az álláspontra helyezkedik, az ilyen nyelvrontás és más hasonló nyelvrontási törekvések ellen küzdeni kell! — még akkor is, ha az a nézet támadna, hogy ilyenféle nyelvrontások már klasszikus írók által is szentesítve vannak.

*

HUSS RICHARD.

Az elvi álláspontok most már tisztán kidomborodnak és csak itt látszik meg, hogy ilyen vitára szükség van. Mert, ismétlem, hogy mindaddig, míg H. prof. úr ellenkező nézete magában Németországban és itthon minálunk győzelemre nem jutott, nincs jogunk hibának minősíteni olyasmit, mit az egész német közvélemény, az iskolai gyakorlat,

a szaktudósok nagy részének állásfoglalása, az iskolai nyelvtanok túlnyomó része¹ (olyan egy sincs, amely *kizárólag* a dat.-t engedné meg; mindegyik — a kevés ellenlábas is — tudomásul veszi a gen.-t) helyesnek ismer el. Éppen ő kell, hogy ilyen vitákat földézzon, hogy ezek révén is terjessze véleményét, első sorban Németországban. Különös lenne ugyanis, ha éppen mi magyarok pápábbak lennénk a pápánál és németebbek a németeknél Veszélyes elv lenne az, hogy mi mást tanítsunk a német nyelvtanban, mint a németek saját maguk. Hol állna ez meg? Végül pár százados magyar részről német nyelvtisztítás után a mi fiainkat csak a némethoni germánista szakemberek értenék meg. Különös az is, hogy H. prof. úr éppen az egyik tankönyvünkre más helyen tett bíráló megjegyzéseiben a hím- és semlegesnemű főnevek egyes dat.-jainak —e-jét elhagyni kívánja, tehát itt arra az álláspontra helyezkedik, hogy a nyelvfejlődésnek van igaza, pedig éppen ezen a ponton még a németek maguk is óvatosak (még a nagyon haladó-párti Bojunga is elismeri az —e megtartásának helyességét, ha ő maga ellene foglalt állást). Jusson szóhoz egy pártatlan harmadik, egy németországi középiskolai német-szakos tanár is, ki hazájában sokáig tanította a német nyelvet.

Koszó János.

Wenn in dieser Zeitschrift eine Meinungsverschiedenheit über eine Frage des Sprachgebrauchs im heutigen Deutsch geklärt werden soll, so sei es mir als Reichsdeutschem gestattet, dazu einige Bemerkungen zu machen. Die Frage scheint mir doch von allgemeiner Bedeutung. Abgesehen von dem verschiedenen Standpunkt, den man einnehmen kann bei der Aufstellung von Gesetzen im Reiche der lebenden Sprache, ist es auch von Wichtigkeit zu entscheiden, wie sich der fremdsprachliche Unterricht zu verhalten hat bei Schwankungen, wie zum Beispiel in Deklination, Konjugation usw. Ich persönlich bin der Ansicht, dass bei einer Gelegenheit von Neuabfassung oder Neuauflage von Lehrbüchern diejenigen Formen zu benützen sind, welche in der Fremdsprache ganz offensichtlich den Siegeszug angetreten haben. Ich denke hier z. B. für die deutsche Sprache an den Gebrauch des Dativ „e“, an den Ausfall des „e“ in einigen Zeitwortformen, das Streben nach Ausgleich innerhalb der Kasusbildung, aber Kennzeichnung des Unterschiedes im Numerus usw. Hierher gehört auch der Gebrauch einiger Präpositionen, darunter die strittige Konstruktion von „trotz“.

Ich möchte im folgenden zu dieser Frage die Verfasser einiger neueren Sprachlehren und Stilistiken sprechen lassen. Zunächst über die Frage der Möglichkeit des Aufhaltens der Sprachentwicklung über-

¹ Nemcsak Bojunga (Deutsche Sprachlehre, 1925. 85. l. 216. §), hanem régebbiek is, mint pl. Aug. Engelen (Grammatik der nhd. Sprache, 1903⁵, 459. l.), ki egyenesen kiemeli „während jetzt... der Gen. überwiegt“, továbbá az osztrák Kummer-Prokopp (Deutsche Sprachlehre, Wien 1911⁸, 86. l. 146. §) egyenesen gen.-vel állónak mondja trotz-ot s csak a jegyzetben említi meg, hogy dat.-val is állhat stb. stb. Ernst Wasserzieher a közismert „Schlechtes Deutsch“-ben (1921², 23. l.) szintén a gen. mellett foglal állást. V. ö. végül: Flurstedt-Stieber, Neue deutsche Sprachlehre auf Grund der Richtlinien f. die höheren Schulen Preussens 1925: Diesterweg 1926, 58. l. trotz csak gen.-vel! Mindez egyáltalán nem csodálatos: éppen az előtt, ki nyelvtörténettel foglalkozik és pl. csak a gen.-, dat.-, acc.-vonatok általános tanát s az itt szerepet játszó rengeteg eltolódást (legújabb időbelit is) veszi tekintetbe.

haupt. Als erster Eduard Engel, in seinem grundlegenden Buche: „Deutsche Stilkunst“: Engel Eduard, Deutsche Stilkunst, 25—29. Auflage. Wien—Leipzig, 1919. 53/54. Die Sprachgeschichte ist eines der nützlichen Hilfsmittel, sich über die verschiedenen Stufen einer sprachlichen Einzelfrage klar zu werden. Darüber hinaus reicht ihre Gewalt nicht; wo sie sich trotzdem zur Obrichterin aufwerfen will, da stösst sie mit einer unvergleichlich höheren Macht zusammen, der sie in jedem Falle unterliegen muss: mit dem Sprachgebrauch der gebildeten und der guten Schriftsteller... Es gibt eine lebendige Sprache nur im Munde redender oder in der Feder schreibender Menschen; deren Sprachgebrauch stellt die Wissenschaft fest, ohne ihnen Vorschriften machen zu dürfen. Als zweiter Fischer W., in dem in der Sammlung „Aus Natur und Geisteswelt“ erschienenen Büchlein „Die deutsche Sprache von heute“. Nachdem er in sehr humorvoller Weise S. 50 ff. den Versuch, die Sprachentwicklung aufhalten zu wollen, lächerlich gemacht hat, meint er S. 93: Fischer W., Die deutsche Sprache von heute. (Aus Natur und Geisteswelt, Band 475) Teubner, Leipzig, 1919. Der Gebrauch also ist Herrscher im Reiche der Sprache... Bei dem unendlichen Gebiet, das eine Sprache umfasst, lässt sich gar nicht alles regeln und festlegen. Schliesslich noch Karl Gustav Andresen, Sprachgebrauch und Sprachrichtigkeit im Deutschen. 11. Aufl. Reisland, Leipzig, 1923. S. 3: ...dass es Leute gab, denen es nicht einmal genügte auf das Mhd. zurückzugreifen, dafür liefert der bedeutende Sprachforscher Raumer einen Beweis. Er sagt (Gesammelte sprachwissenschaftliche Schriften 162): Ich habe einen hervorragenden Gelehrten gekannt, der meinte, die ganze hd. Lautverschiebung sei doch eigentlich eine Sprachverderbnis, und recht deutsch sei nur das Gotische, Altsächsische usw. ...

Der nämliche kommt S. 226 auch auf den Gebrauch der Präposition „trotz“ zu sprechen, zu welcher Frage ich nun einige Stellen anführen will. Andresen sagt: Unter den uneigentlichen Präpositionen befinden sich mehrere, deren Rektion zwischen dem Genitiv und Dativ schwankt. Mit jedem der beiden Kasus stehen richtig: trotz (doch überwiegt heute der Genitiv) ...

Ernst Wasserzieher, der in dem Bändchen „Schlechtes Deutsch. Der Kampf gegen das Falsche, Schwerfällige, Geschmacklose und Undeutsche.“ 2. Aufl. Dümmler. Berlin, 1921. ... scharf für die Reinigung der Sprache von einigen offensichtlichen Fehlern eintritt (nicht aber etwa Gesetze aufstellen will), meint zu „trotz“ auf Seite 23: „Trotz“ regiert ursprünglich den 3. Fall, wie aus seiner Entstehung hervorgeht... Heute sagt man ebensogut: trotz seines Eifers, Fleisses. Der 2. Fall überwiegt sogar, obgleich es noch heisst: trotzdem, trotz alledem.

Des weiteren Behaghel Otto, Deutsche Satzlehre. Deutschkundliche Bücherei. Quelle und Meyer. Leipzig, 1926. S. 31: ... aber eben deswegen macht der Genitiv (weil er im Untergang ist) den Eindruck des Vornehmeren und so kommt „trotz des“ zustande für älteres „trotz dem“, wo der Dativ zunächst das einzig Mögliche ist. — Bojunga Claudius, Deutsche Sprachlehre. Diesterweg, Frankfurt. 1925. S. 85: Verhältniswörter mit dem Wemfall und Wesfall: ... trotz ... Anm. trotz steht vorgestellt mit dem Wem- oder Wesfall (trotzdem, trotz des Sturmes); nachgestelltes „zum Trotz“ steht immer mit dem Wemfall. — Sütterlin-Waag, Deutsche Sprachlehre. Voigtländer, Leipzig, 1900. S. 158: Eigentlich nur der Dativ steht nach „trotz...“. Dennoch verbinden sich „trotz...“ auch mit dem Genitiv (trotz des Widerspruches). —

Reissinger-Fehn, Deutsche Sprachlehre. Buchner, Bamberg. 1921. S. 188: Verhältniswörter mit dem *Wesfall*: ... trotz ... Anm. Bei trotz sind 3 Ausdrucksweisen möglich: trotz meines Befehles, trotz meinem Befehle, meinem Befehle zum Trotz. — *Küffner-Dorner*, Deutscher Sprachunterricht. Koch, Nürnberg. 1919. S. 48: Beispiel: ... dass dieser Plan ungeachtet (trotz) der hohen Kosten recht bald ausgeführt werde. *Merkwort*: statt, auch längs, zufolge, trotz | stehen mit dem Genitiv | oder auf die Frage wessen, | doch ist hier nicht zu vergessen, | dass bei diesen letzten drei | auch der Dativ richtig sei. — *Müller-Preusser*, Grammatisches Übungsbuch. Im Anschluss an „Deutsch im Auslande“ Oberstufe. III. Teil. Teubner, Leipzig. 1917. S. 44: das gleiche *Merkwort* wie bei Küffner-Dorner angeführt. S. 45: Beispiele: trotz seines guten Willens, trotz dem Befehle. — *Paul Hermann*, Deutsches Wörterbuch. Niemeyer, Halle. 3. Auflage. 1921. S. 547: Wie sich aus dieser Entwicklung ergibt, ist der Dativ neben „trotz“ das Ursprüngliche; doch ist statt dessen der Genitiv allmählich das Häufigere geworden.

Alle die bisher Angeführten lassen, soweit sie nicht dafür eintreten, dass die Konstruktion der Präposition „trotz“ mit dem Genitiv die bessere ist, diese neben dem Dativ gelten. Es seien nun aber auch Stimmen angeführt, welche ganz oder teilweise den Gebrauch mit dem Dativ vorziehen. *Wustmann* Gustav, Allerhand Sprachdummheiten. Trübner, Leipzig. 6. Aufl. 1912. S. 248: ... Genau so ist es mit „trotz“ gegangen: da sind wir jetzt glücklich soweit, dass der richtige Dativ für einen Fehler und der falsche Genitiv für das Richtige erklärt wird. Hinter dieser Klage verbirgt sich aber letzten Endes ein Beweis dafür, dass die Sprachentwicklung unaufhaltsam weitergegangen ist. *Lyon-Siecke-Reisig*, Handbuch der deutschen Sprache für Lehrerbildungsanstalten. Teubner, Leipzig. 8. Aufl. 1919. S. 113: Verhältniswörter mit dem *Wemfall*: ... trotz ... Anm. ... trotz (usw.) werden mitunter auch mit dem *Wessenfall* verbunden. Also auch hier Anerkennung des Genitivs. Schliesslich *Wrede* Ernst, Unser Deutsch im Sonntagkleide. Herbig, Berlin. 1926. S. 56: Man unterscheidet die Verhältniswörter in echte oder eigentliche und unechte oder uneigentliche. Die echten haben entweder den Dativ oder den Akkusativ nach sich, während die uneigentlichen, da sie alle Substantive sind, nur den Genitiv nach sich haben können, wovon „trotz“ eine Ausnahme macht. In dieser Kürze ist seine Stellungnahme nicht eindeutig.

Nach diesen Angaben kommen aber noch zwei für mich und meine Stellungnahme entscheidende Umstände hinzu. Der eine ist der, dass ich mit hier lebenden Reichsdeutschen, in deren Adern sicher kein „Journalistenblut“ rollt, Versuch gemacht habe, wie sie unbeeinflusst „trotz“ konstruieren. Ohne Ausnahme mit dem Genitiv. Interessant ist auch das Verhalten einiger, welche die deutsche Sprache zum Lehrfach haben und vielleicht Lunte rochen. Diese gebrauchten den Genitiv, fügten aber gleich bei, dass man auch den Dativ gebrauchen könne.

Und schliesslich bekam ich von einem leitenden Schulmann in Bayern auf meine Frage, wie sich der Lehrer bei der Korrektur von Schüleraufsätzen zu verhalten habe, folgende Antwort: „Nach „trotz“ ist der Gen. im Fortschreiten begriffen und heute schon die gewöhnlichere Konstruktion. Doch werden in den Schulen Gen. und Dat. in gleicher Weise als richtig nebeneinander zugelassen. Huther.“

Ich möchte nun aus all dem zwei Folgerungen ziehen. Erstens, dass bei einem solchen Stand der Dinge für den praktischen Sprachunterricht an Ausländer bzw. im Ausland eine strenge Regel, welche längst überlebte Verhältnisse festhalten wollte, ein Unding wäre.

Gerade der Ausländer soll die Sprache lernen, wie sie gesprochen wird und nicht „wie's einstens war“.

Und zweitens kann man aus obigem sehen, dass die Meinung Fischers in seinem angeführten Buche (S. 57) zu Recht besteht:

„Wir sehen, es ist gründlicher, bei offenem Schwanken des Gebrauchs mit der Anwendung der Wörter „richtig“ und „falsch“ vorsichtig zu verfahren.“ H. Gö.

Zárószó. Mindezek után kimondhatjuk, hogy sem Pinloche-nál nem hiba a trotz utáni gen. és dat., sem Lux-Theisz könyvében és hogy a Tankönyvügyi Bizottság nagyon jól tudta, hogy mit s miért engedélyez.

Koszó János.

Beküldött könyvek. A *-gal jelzettekre visszatérünk.

Erwin Rohde: Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen. 9. sz. 10. Aufl. mit einer Einführung von *Otto Weinreich*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1925.

Abból az alkalomból, hogy filológiai tudományunknak egyik legkiválóbb művelője, Rohde, az elmúlt év októberében lett volna 80 éves, a neves tübingai kiadó cég új kiadásban jelentette meg klasszikus művét. A *Psyche* olvasói, és pedig a szakközönség szűkebb körén kívül is, állandóan szaporodnak. Bizonyítja ezt a kiadás figyelemreméltó sorozáma, s az a körülmény is, hogy a legutóbbi (a 7—8.) a súlyos, háború utáni esztendőök elején, 1920-ban jelent meg. Ez az újabb kiadás azonban különösen azért örömdetes, mert ismét méltó köntösben — „béke“ papiroson — hozza a nagyszerű munkát, amelyet valóban senki, aki a görögség vagy aki a halhatatlanság problémája iránt érdeklődik, nem nélkülözhet. S hogy egy ilyen alkotás, mint Rohde *Psyche*-je, mennyire nem avulhat el, mutatja az, hogy szövege a szerző életében (1897-ben) megjelent második kiadás óta változatlanul kerülhet újra meg újra a tudományos könyvpiacra. Ennek jelentőségét csak az ítélni meg igazán, aki tudja, mekkora haladást jelentettek éppen az utóbbi évtizedek azon a kutatási területen, amelyen Rohde e könyvében mozog — a görög és összehasonlító vallástörténet területén. E haladás főbb mozzanatairól, s azokról a dolgozatokról, amelyek Rohde fejtegetéseit kiegészítik, tovább vezetik vagy eredményeiben módosítják, számol be Weinreich professzor rövid, stílszerű előszava. Az új kiadás értékét külső kiállításától függetlenül is ez az előszó emeli az előbbiek fölé.

Achmetis Oneirocriticon. Recensuit *Franciscus Drexl*. Lipsiae in Aedibus B. G. Teubneri MCMXXV.

Az „Αχμετ υιός Σηπείου (= *ibn Sirin*) álnév alatt meghúzódnó görög álomfejtő e kiadás révén a Bibliotheca Teubneriana nem éppen nagyszámú középgörög auktorait szaporítja. Kilitéről kiadja, Drexl, ma még kevesebbet vél tudni, mint 1909-ben megjelent doktori értekezésében (*Achmetis Traumbuch*. München), amennyiben az orientálisták régebbi nézetéhez tér vissza, akik a szerző nevének történeti voltában sohasem hittek. Csak annyi biztos róla, hogy a IX. és XI. sz. között élt, s talán, ha a szóhasználatból ily következtetést levonni szabad, a görög birodalom délkeleti részéről származó ember volt. Munkájának a Drexl-féle az első tudományos recenzió alapuló kiadása. Használva a középkor kultúrtörténetén kívül különösen a psychologus — psychoanalytikus — forgathatja. Az antik vallástörténettel foglalkozónak közvetlenül összehasonlíthatatlanul kevesebbet nyújt, mint Artemidoros.

Külömben ez utóbbihoz való viszonya még tisztázva nincs. A bizánci filológus számára a kiadásnak a hozzácsatolt bő szójegyzék és *index grammaticus* is értékes kölcsönöz. —i —y.

Gabriel von Finály: *Archäologische Funde in Ungarn 1914–25*. Sonderabdruck aus „Archäologischer Anzeiger“ 1925, 3–4. (Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts.)

Örömmel számolunk be e huszonnéhasábas beszámoló megjelenéséről, amely nemcsak azt jelenti, hogy a magyarországi archaeológiai kutatómunka eredményeinek közvetítése a német szakközönség számára oly kiváló szakember kezében van, mint Finály Gábor, hanem egyúttal azt is, hogy a történelmi Magyarország a tudomány számára ezen a speciális területen is feldarabolatlan egység marad. Helyesen teszi Finály, hogy ezt a körülményt külön hangsúlyozza. Beszámolója Pannóniából indul ki, s a dáciai leletekkel ér véget. Nem mulasztja el a Pannóniára, Dáciára vonatkozó 1914 óta megjelent magyar dolgozatokat lehetőleg teljes számban ismertetni, még akkor is, ha nem az ebben az időközben közzétett leletekhez kapcsolódnak. Szemmel tartja az oláhnyelvű kiadványokat is, bár úgy tetszik, hogy ezek, s most már az erdélyiek általában nagyon megkésve érkeznek el hozzánk. A magyar folyóiratokban publikált ókori éremleletekről külön összefoglalást találunk a beszámoló végén. Külömben, ha szabad ezt itt a beszámoló tartalmától függetlenül megjegyeznünk, a magyar tudomány ideális egysege iránt való érzékéről azzal is tanuságot tett Finály Gábor, hogy szükségesnek tartotta mindnyájunk számára hasznos összefoglalását a filológiai érdeklődésű magyar közönség egyetlen szakfolyóiratához eljuttatni. k. k.

Rudolf Dietrich: *Lateinische Sprüche*. 3., verbesserte Auflage, 1926, Berlin, Dümmler.

A könyvecske mintegy 900 ismert és kevésbé ismert latin sententiát közöl, velük rokon görög, német, francia vagy angol idézetekkel együtt. A szerző iskolai segédkönyvnek szánja, különösen a helyettesítő tanár számára. Ennek a céljának megfelel, bár egész összeállítás minden tekintetben bántóan magán viseli a hevenyészettség jeltit. Nem tudjuk méltányolni — legalább, ha nyomtatásban látjuk, nem — az ilyenfajta összeállításokat: *In oculo, in loculo, in poculo / mores nosces in speculo* — és: *Wein, Weib und Würfel sind ein dreifach W*. Köszönettel vesszük, ha a latin közmondásokhoz megemlíti a görög forrást, de az már következtetlenség, hogy egyhelyt nem jelöli meg a helyet, ahonnan az idézet való, másutt a helyet megjelöli, de nem írja ki az idézetet. Ez különösen azért baj, mert utalásai nem mindig megbízhatók, néha laikus számára érthetetlenek. A könyvecskét értékesse teszik talán a kései keletű, kevésbé ismeretes mondások, viszont néha egészen közelfekvő régebbiek hiányoznak. Vajjon *In vino feritas* németes elferdítés-e az *In vino veritas*nak, melyet Dietrich is közöl, teljes alakban ezzel a hozzáadással: *in aqua sanitas*? Az ismeretes magyar közmondást azonban valószínűleg csak hallomásból szedte össze — hibásan: *Extra Hungariam non est vita, et (?) si est vita non est vita* (?). k. e.

Loczka Alajos: *Az alchimia története*. Budapest, 1925. A Magyar Középisk. Tanárok Nemz. Szövetségének kiadása.

E könnyeden, eleven stílusban, érdekesen megírt könyvecskével a természettudományi szakirodalomban ismeretesebb nevű szerző mondhatni huszárosan vágja magát keresztül egy olyan obskurus irodalom rettentő tömkelegén, amely az ó- és középkor, sőt újkori szellem-

és vallástörténelemmel való szoros kapcsolata miatt a filológust is érdekelheti. Első tájékozódásul ajánljuk is Loczka áttekintését, s igazán nem akarjuk szemére vetni azt, hogy a tőle távolabb eső filológiai szakirodalmat — Richard Reitzenstein idevágó nagyjelentőségű dolgozatait — nem ismeri, jóllehet segítségükkel sok olyasmit megértett és megértethetett volna az alchimia vallásos nyelvéből, amit most tiszta esztelenségnek — hogy úgy mondjuk: gyökértelen esztelenségnek — minősít. Sajnálatosabb, hogy Diels fontos és természettudományos körökben is forgatott előadásait (*Antike Technik*, 2. kiadás, Berlin, 1920) sem ismeri, s emiatt pl. az alchimia nevet még mindig az orvos-tudományban és növénytanban használatos *χυμός* (nedv) s nem a közölsébb fekvő *χυμα* (öntvény) szóból vezeti le. „Kr. e. III. század” a lezendő papyrusra vonatkozólag zavaró sajtóhiba „Kr. u. III. sz.” helyett (15. l.). — A 155. lapon említett „Strindberg Agoston nevű ember” alighanem azonos a híres svéd íróval, l. ennek *Inferno—Legenden* c. kötetét.

—i —y.

* *Dolgozatok a Magyar Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből.* Szerkeszti Buday Árpád. II. 1926. Sziged.

L. *Wohleb: Antike Metrik für den Schulgebrauch*. 1. Griechische Metrik von Dr. Fr. Eckstein. 2. Römische Metrik von Dr. P. Fleig und L. Wohleb. Bielefeld und Leipzig. Verlag von Velhagen & Klasing. 8r. 37 + 24 l.

* *Wolfram Lang: Das Traumbuch des Synesius von Kyrene.* Heidelberger Abhandlungen zur Philosophie u. ihrer Geschichte. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). Tübingen, 1926.

Julius Moravcsik: Attila's Tod in Geschichte und Sage. Sonderabdruck aus dem Körösi Csoma-Archivum II. 1—2. Budapest, 1926.

* *Balogh József: Szent Gellért és a „Symphonia Ungarorum”.* A Magyar Nyelvtudom. Társ. kiadványai, 24. sz. Budapest, 1926.

* *Balogh József: A keresztény-római irodalomtörténet néhány jellemzőbb vonása.* Különlenyomat a Minerva 1926. évfolyamából. Pécs, 1926.

Csokonai-tanulmányok. Írta dr. Gulyás József. Sárospatak, 1926. 8°, 40 l. (Csokonai népies vonásai. Hogyan fordította Cs. a Georgicont? Cs. mint kritikus. Cs. latin idézetei. Cs. újonnan megtalált verseinek hitelessége.)

Forgácsok. Írta Gulyás József. Sárospatak, 1926. 8°, 36 l. (Levél-író magyarok. Mohács a magyar költészetben. Jókai és a műdalok.)

* *A francia irodalom története a legrégibb időktől napjainkig.* Írta dr. Birkás Géza. Budapest, 1927. (Szent István Könyvek 48—49.) Kis 8°, 314 l.

A magyar-dalmát kereskedelem. Írta Fekete Nagy Antal. Budapest, 1926. 8°, 90 l. (Eötvös-füzetek VII.)

Robert Gragger: Anton Herrmann. (Ungarische Jahrbücher, Sonder-Abdruck, Bd. VI., H. 3.)

Robert Gragger: Martin Opitz und Siebenbürgen. (Ungarische Jahrbücher, Sonder-Abdruck, Bd. VI., H. 3.)

Ungarische Jahrbücher. Herausg. v. Robert Gragger: Bd. VI., H. 3. (August 1926. 8°, 201—395 l.)

Három utolsó küldeménye az azóta csöndben pihenő fáradhatatlan berlini egyet. tanárnak, aki — milyen ironiája a sorsnak — éppen egykori kollégájának, a budai áll. polg. isk. tanárképző főiskola volt német tanáranak, (kivel egyideig közösen képviselték ezt a szakot ott) nekrológját írta még meg röviddel a saját halála előtt. Baráti szeretettel jelszettel küldte meg jelen sorok írójának, mint mindkettőjük utódának

jelzett főiskola tanszékén. Herrmann Antal 75 évvel vállain vált azonban meg az élettől, míg Gragger 40. életévében, ereje teljében dőlt ki a tudomány harcosainak sorából. Én, aki ott voltam az Ungarische Jahrbücher születésekor Gragger mellett, talán legjobban tudom megítélni, hogy mivé fejlődött azóta, hogy jelen számmal a VI. évfolyam utolsóelőtti füzetét jutott el. Tartalmának sokoldalú gazdagságáról tanuskodnak már a vezetőcikkék is: Berzeviczy, Der italienische Feldzug von 1859 und Bachs Sturz; Gyalókey, Die Schlacht bei Mohács; Soó, Die Entstehung der ung. Puszta; Walder, Das Sparwesen in Ungarn. A Kleine Mitteilungen und Anzeigen meg az ebben az évfolyamban már egészen más alapra fektetett, behatóbb Bücherschau rengeteg sok apró vonással siet színesebbé tenni azt a képet, melyet a magyar szellemi életéről tár a németek elé ez az impozáns terjedelemben és pompás kiállításban megjelenő folyóirat. Reméljük, hogy kiadásának korai halála semmikép sem jelenti e fontos vállalkozás bukását, hanem, hogy utóda kezében az alapítóra való emlékeztetésként tovább fog élni s virulni.

Koszó János.

Dr. Lukinich Imréné: *Egy pozsonyi Robinson története*. Jetting Károly pozsonyi származású magyar ember élete és viszontagságai. Berlin, Voggenreiter, 1926. Kis 8°, 90 l.

Ó, kedves Kolozsvár! Írta: Nagy Péter. Reményik Sándor előszavával. Illusztrálta Tóth István. Berlin, Voggenreiter, 1926. 8°, 176 l.

Lírai Antológia. Szlovenszko és Ruszinszko magyar költőinek alkotásából szerkesztette Sziklay Ferenc. Berlin, Voggenreiter, 1926. 8°, 171 l.

A Farkas Gyula szerkesztésében megjelenő berlini Voggenreiter kiadványok (Magyar osztály) eddig is elsősorban az elszakított részek magyar irodalmát, művészetét, kultúráját karolták föl. Ezek a szép kötetek újabb nagy értékekkel gyarapították a sorozatot. Főleg a Lírai Antológia számottevő mű, amely mind kiállításánál, impozáns tartalmi bőségénél, mind az összeállítás ügyességénél fogva első helyen való említést érdemel. Az Ó, kedves Kolozsvár! nagyon jól illusztrált kötet, mely már a címben is szerencsésen kifejezésre juttatja azt a szeretetteljes ragaszkodást, amilyennel talán csak az elvesztett javak, szépségekhez tud viseltetni a gyarló ember, ki azonban legalább ekkor igyekszik képből s nyomtatott szóban rögzíteni a talán boldogabb utódok számára azt, ami az ő vérző magyar szívét az emlékezés elborongó bánatával megdobogtatta. A pozsonyi Robinson története szintén azért érdekeltet mindnyájunkat, mert minden kedves nekünk, ami elvesztett drága szép kultúrközpontjainkkal csak valamikép is összefügg. Az ilyen könyvek utat kellene hogy találjanak az összes ifjúsági könyvtárainkba, hogy a maguk részéről is ápolni, fölmenteni segítsenek a magyar helyekhez s a trianoni határokon túleső magyar kultúrához való ragaszkodást. Az utoljára említett Robinson-történet szigorúan vett filológiai értelemben is figyelmet érdemel. A nagy Robinson-irodalomhoz érdekes és jellemző adalék. Az 1797-ben Bécsben megjelent eredetiből fordította Lukinich Imréné, aki derék munkát végzett; jó magyaros, könnyen folyó nyelvezettel adta vissza az egészet.

—ó—s.

Emberek, ne sirjatok. Reményi József regénye. Voggenreiter Verlag, Berlin, 1926. 4 kötet. Reményi Józsefnek, az Amerikában élő fiatal magyar írónak, a „Jó hinni“ szerzőjének ez a második, hatalmas terjedelmű műve. Már első könyve nagy feltűnést keltett és széles körben ismertté tette nevét. Reményi írása nem könnyű olvasmány, de aki egyszer könyvét kezébe veszi, nem tudja letenni többé. Új regénye egy eddig egészen ismeretlen világot tár fel előttünk: az amerikai magyar

ság háború alatti és háború utáni életét, belcágyazva a modern Amerika dollárhajzás, lázas életébe. Az európai ember érző lelkevel, elmélyedő szeretetével nézi azt az életet, melyben a Szépnek oly kevés szerepe jut. A regény cselekvénye egy izgalmas szerelmi történet köré fonódik, mely a négy köteten át nem hagyja érdeklődésünket ellankadni. A hős, aki maga a szerző, rövid látogatásra eljut az elszakadt Felvidékre, ahonnan elszármazott és Budapestre is. Regényének ez egyik legérdekfeszítőbb része, mert fájó magyar szívvvel és mégis idegenül látja azokat a döbbenetes változásokat, melyek itt körülöttünk a háború óta végbe mentek és melyeket mi már, mert benne élünk, észre sem veszünk. A berlini kiadó, aki ezt a négykötetes regényt nagy anyagi áldozattal, izléses kiállításban kihozta, érdemes munkát végzett, hogy ezt az Amerikából nekünk szóló kiáltást hozzánk eljuttatta. (Kapható a Studiumnál. Ára 20 pengő = 250.000 K.)

Áprily Lajos, Rasmussen hajóján. — Sziklay Ferenc, A fekete ember. — Darkó István, Zuzmara. — Tamás Mihály, Tavaszí vallomás. Berlin, Voggenreiter, 1926.

Egy verses kötet, egy történeti s egy napjainkban játszódó „regény az ifjúságról”, meg egy novellás gyűjtemény, noha ez az utolsó, Tamás Mihály könyve is „fiatal évek regénye” alcímet viseli, voltaképp azonban nem sok joggal. Egyes részeivel már folyóiratban is találkoztunk s úgy, különálló novellaként, jobban hatott. Sok ebben a kötetben a túlfutott erotikus fantáziaszülte helyzet, ami a valószínűség rovására megy. — Eredeti stílussal megnyer Darkó István a maga, nagyobb szabású regényében, de az események nem mindenütt állnak összhangban az igazán nagyot, mélyet akarással. Mindazonáltal érdekes olvasmány s művészileg is sok tekintetben értékes alkotás. Áprily verseiben megkap az őszinte melegség, viszont a könnyeden gördülő sorok kedvéért mintha sokszor vétkoznék az értelem ellen. Sziklay Ferenc kis regénye egy a maihoz sokban hasonló szomorú időbe vezet el, a mohácsi vész utáni korba. Így bizonyos aktualitása van. Az érettebb ifjúság bizonyára forgatni fogja.

Turóczi-Trostler József: Német irodalom. Külön lenyomat az Irodalmi Lexikonból. Budapest (Győző A.), 1927. 29 l.

Ilyen rövidre fogott formában valóban meglepően sokat és értékeset nyújtó, kellő szeretettel, elmélyedéssel megírt nagyszerű kis áttekintés, amely még a legfontosabb irodalmat is felöleli. Tulajdonképp kiegészítésül hozzátartoznak még a Lexikon egyéb idevágó cikkei, de így, különállóan is, teljes egészét ad s dióhéjban a legjobb magyar nyelvű modernebb német irodalomtörténeti áttekintés.

Die Hochschulen Deutschlands. Ein Führer durch Geschichte, Landschaft, Studium. Prof. Dr. K. Remme. Verlag des Akademischen Auskunftsamts. Berlin, 1926. Ausgabe für Ausländer. 8°, 1926. l. Kötve 5 M.

Remme Károly, aki évek óta vezeti a porosz főiskolák idegen hallgatóinak ügyeivel foglalkozó minisztériumi szakosztályt (s ennek főnökeként éppen a magyarokkal szemben mindig a legelőzékenyebben viselkedett, ami nagyon fontos elszakított részeink Németországba menekülő magyar ifjúsága szempontjából is) ebben a kötetben valóban mintaszerű tájékoztatással szolgál mindenkinek a német egyetemekről s más főiskolákról. Kitűnő képeket, térképeket, statisztikai adatokat nyújtó tabellákat nagy számban foglal magában ez a nagyon jó kiállítású kötet, amelyet nemcsak külföldi főiskolára készülő hallgatók forgathatnak nagy haszonnal, hanem mindenki, kit a német felsőoktatás mai helyzete bármilyen más okból érdekel.

—ó—s.

Ludovikás Levente. A M. Kir. Honvéd Ludovika Akadémia levelező körének folyóirata. V. évf., 1. sz. Budapest 1926. 4°, 88 l.

Ez a nyomdatechnikailag nálunk szokatlanul tökéletes, impozáns terjedelmű, gazdag, változatos tartalmú folyóirat joggal magára irányíthatná szélesebb körök figyelmét. Minket tanárokat elsősorban megkaphat egy olyan cikk, mint Kásás Andoré „A népnevelési kérdés előtérbe nyomulása és a tiszt népnevelő hivatása” (38—41. l.). Már ez is mutatja hogy szó sincs itt szakszerűséget kizárólagosan szem előtt tartó egyoldalúságról. A honvédelem ügye különben is érdekelhetne mindenkit, főleg jelenlegi súlyos helyzetünkben, de itt sokkal többről van szó: hadügyünk egyenesen nemzeti kultúránk egy részeként tűnik föl előttünk ezen jól szerkesztett, derék folyóirat forgatása nyomán. Kellémesen lép meg az akadémikusok sokoldalúsága, a művészetekbe való szeretetteljes elmélyedése is. Nagyon szép, színes reprodukciók mutatják be a kiválóbbak e téren való alkotásait. —ó —s.

A Szepesség. Emlékkönyv a „Szepesi Egyesület Budapesten” fennállásának 50. évfordulójára. Szerkesztette dr. Loisch János. Budapest (Kókai), 1926. Nagy 8°, 235 l.

Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a magyar nyomdatechnika újabbban ismét olyan mintaszerű műveket produkál, melyek bátran megállíthatnak a legjobb külföldiek mellett is. Ez a gyönyörű szepesi emlékkönyv olyan izlésesen, olyan jó papíron, kifogástalan nyomással, kitűnő képekkel hagyta el a Kir. Magyar. Egyet. Nyomdát, hogy ez az intézményünk méltán büszke lehet rá. A tartalom is méltón illeszkedik bele ebbe a szép keretbe. Valóban alapos, érdekleltő, jól megírt cikkek egész sora díszíti a kötetet. Közülük helyszűke miatt csak néhányat emelhetünk ki, olyanokat, melyek a filológust közelebből érdekelhetik: A Szepesség multja és mai lakói (dr. Bruckner Gy.ától), A szepesi németek nyelve és eredete (dr. Gréb Gyulától), Felsőszepesi költők (dr. Loisch Jánostól), A gründlerék irodalma (Lám Frigyesától), A Szepesség régi művészete (Divald Kornéltól). A többi cikk sem áll azonban ezek mögött s kimerítő, teljes képet adnak a maguk összességében. A szepesiek büszkéi lehetnek erre az emlékkönyvre. —ó —s.

Vas vármegye és Szombathely város kultúregyesülete könyvtárának címjegyzéke. Összeállította dr. Pavel Agoston. Kiadja Vas vármegye és Szombathely város Kultúregyesülete 1925. (fedőlapon 1926). 8°, 480 l. 2 pengő 50.

Boda István: Az érzelmi élet alapjai és kibontakozása. Különny. az Athenaeum 1926. évi 4—6. számából. Budapest 1926. 8°, 27 l. (Rövid német kivonattal.)

Das süddeutsche Theater. Korrespondenzblatt der Gesellschaft f. d. süddeutsche Theater und seine Auswirkungen. (Borchardt—Kutscher—Litzmann.) 1. Jahrg. Doppelheft ½. München, im Sept. 1926. 8°, 40 l.

Eckhardt Sándor: Magyar hírek egy régi francia ujságban. Különny. a Napkelet 1926. X. sz.ából. Nagy 8°, 12 l.

**Dr. Birkás Géza: A francia irodalom története.* Szent István Könyvek 48—49. Budapest (Szent István-Társulat), 1927. Kis 8°, 314 l.

**Petőfi Sándor.* Írta Horváth János. Második kiadás. Budapest (Pallas), 1926. 8°, 597 l.

Minerva. Szerk. Thienemann Tivadar. Budapest (Eggenberger), 1926. V. évf., 6—10. sz. 8°, 177—348. l.

Tartalom: Nagy J., A pozitivizmus kezdetei; Zlinszky A., Érzelmekifejezés a lírában; Szerb A., Az Udvari Ember; Balogh J., A keresztény-római irodalomtört. néhány jellemzőbb vonása; Zolnai B., Magyar

célú filológia. — Kultúrpolitika: C. H. Becker. Nagy J. — Kritikai szemle: Tolnai V., Szinnyei F.: *Novella- és regényirodalmunk.*

Zolnai Béla: Magyarcélú filológia. Különny. a Minerva 1926. évf. sz. ból. 8°, 8 l.

Új könyvek. A *-gal jelöltekre visszatérünk.

Mitrovics Gyula: A magyar esztétikai irodalom története. Debrecen—Budapest (Csáthy), 1927. 8°.

(I. Az úttörők kora 1817-ig. II. A romanticizmus kora 1817—1848. III. A nemzeti irányú reálszocializmus kora 1848—1900. IV. A módszeres kutatások kora 1900—1920.)

**Dr. E. Lehmann, Der Sudetendeutsche.* Potsdam (Voggenreiter), 1925. 8°.

**Dr. E. Winter, Die Deutschen in der Slowakei* u. in Karpathorussland. („Deutschtum u. Ausland“ I.) Münster i. W. 1926. 8°, 104 l.

**Benedetto Croce, Der Begriff des Barock. Die Gegenreformation.* (Europäische Bibliothek.) Zürich (Rascher), 1925. Kis 8°, 67 l.

**Emil Ermatinger, Barock und Rokoko in der deutschen Dichtung.* Leipzig—Berlin (Teubner), 1926. 8°, 186 l.

**Leopold Ziegler, Das heilige Reich der Deutschen.* Darmstadt (Reichl), 1925. 8°, 2 köt., 940 l., 30 M.

**Geistige Werte der Deutschen.* Begründet von. M. Frischeisen—Koehler. Neue Ausgabe. Hg. v. W. Schingnitz. Darmstadt (Reichl), 1926. 8°, LXXII + 638 l., 12 M.

Dr. F. Mentz, Ortsnamenkunde. Deutschkundliche Bücherei. Leipzig (Quelle u. Meyer), 1927². Kis 8°, 74 l. —80 M.

**Dr. O. Behaghel, Deutsche Satzlehre.* Uyanott. 1926. —60 M.

H. Röhl, Sturm u. Drang. Uyanott. 1926. 47 l. —60 M.

**H. Röhl, Der Naturalismus.* Ein Überblick über die lit. Bewegung in Deutschland gegen Ende des 19. Jahrhunderts. Uyanott. 1927. 69 l. —80 M.

**Herm. Schmalenbach, Das Mittelalter.* Sein Begriff und Wesen. (Wissenschaft u. Bildung 226.) Leipzig (Quelle u. Meyer), 1926. 8°, 157 l. 1-80 M.

**Hennig Brinkmann, Entstehungsgeschichte des Minnesangs.* Halle a. S. (Niemeyer), 1926. 8°, 172 l. 9 M.

Die Ernte. Abhandlungen zur Literaturwissenschaft. Franz Muncker zu seinem 70. Geburtstage überreicht. Halle a. S. (Niemeyer), 1926. 8°, VIII + 431 l. 16 (18) M.

**Thomas Mann, Lübeck als geistige Lebensform.* Lübeck (Quitzow), 1926. Kis 8°, 55 l. 4 M.

**Florstedt-Stieber, Neue deutsche Sprachlehre.* Frankfurt a. M. (Diesterweg), 1926. 2-40 M.

**Mahrholz, Deutsche Dichtung der Gegenwart.* Berlin—Wien (Wegweiser), 1927. 8°, 536 l. 8-70 osztr. Schill.

E. Saintes-Marie Perrin, Introduction à l'oeuvre de Paul Claudel, Paris (Bloud et Gay), 1926. 8°, 240 l. 10 fr.

E. Seillière, Du quietisme au socialisme romantique. Paris (Alcan), 1926. 8°, 270 l. 10 fr.

K. Vossler, Die romanischen Kulturen und der deutsche Geist. Benedetto Croce utószavával. München (Verlag d. Bremer Presse), 1926. 8°, 3-50 M.

GRAGGER RÓBERT

(1887—1926).

Bár titkon régóta agyarkodott a lélekben csodálatosan erős és alig élete deléhez jutott férfiú ellen a halál, amit ő maga is érzett és sejtett, mégis váratlanul érte barátait és a tudományos világot Gragger Róbert korai elhúnyta, mely ez év november 11-én következett be Berlinben. Graggerben úgy tudomány-, politikai, sőt kultúrdiplomáciai, valamint tudományos tekintetben nagy érték veszett el a magyarságra nézve éppen akkor, mikor jelentősége a legmagasabbra jutott azzal, hogy minden tudományos kapcsolat, mely a magyarságot a német kultúrélet legnagyobb tűzhelyével, Berlinnel összefűzte, a berlini egyetem magyar filológiai tanszékének szép tudományos pozíciója, a magyar kultúra diadalát jelentő Ungarisches Institut vezetése és a magyar tudomány jövőjének előkészítésében olyan nagyra hivatott Collegium Hungaricum irányítása mind az ő kezében futott össze. Az ő energiájának kikapcsolódása szellemi életünk további fejlődéséből mindenesetre oly hiányt jelent, mely aligha lesz rövidesen, legalább is ugyanebben a központosításban pótolható, mert ez a veszteség az egész magyarságnak, a magyar kulturális ügynek vesztesége a nagyvilág fóruma előtt.

Minket, a magyar filológiai tudomány munkásait, mindezen kívül saját veszteségünk is fájdalmasan érint. Gragger Róbert a valóban hivatott filológusok közül való volt, kitől — ha korán elkövetkezett nagyvonalú kultúrdiplomáciai pályája le nem foglalja s részben el nem téríti a tudomány voltaképeni intenzív művelésétől, — nagy erudíciójánál, erős invenciójánál s szerencsés és eleven kutató érzékénél fogva sok értékes részletkérdés feldolgozását s a magyar-német szellemi kapcsolatok, főleg irodalmi kölcsönhatások és vonatkozások tudós összefoglalását várhattuk volna idővel.

Korán elhunyt hősünk jó iskolában is nevelkedett és fejlődése semmiféle más tudományos organummal nincs annyira kapcsolatban, mint a mi folyóiratunkkal, melynek alapítói és szerkesztői s későbbi irányítói közül éppen az összehasonlító irodalomtörténet magyar művelőinek két legkiválóbbja: Heinrich Gusztáv és Katona Lajos voltak első mesterei. Ezek körében indult el s találta meg azt a tudományos területet, melynek rendszeres átbúvárlása élethivatásává lett, főleg a XVIII. század

második felének és a XIX. század első évtizedeinek magyar-német szellemi kapcsolatait kutatván.

Gyorsan megfutott tüneményes pályája során azonban mindjobban kiszélesedett a terület, melyre tudományos érdeklődése kiterjedt, s mikor oly témákhoz nyult, melyek távolabbi időkre visszanyúló tárgykörökből valók voltak, a kitűnő iskolából kikerült kiváló tehetség ott is igazolta tudományos módszerének kifogástalanságát.

Bár az Ungarische Jahrbücher és az Ungarische Bibliothek szerkesztésének egész embert kívánó munkája s a magyar irodalmat lassankint a magasabb értelemben vett világirodalom integráns részévé tevő élénk irodalmi propagandája nagyon lefoglalták őt, mégis sokat reméltünk a 39 éves férfiútól, főleg azon régi tervezgetéseknek tekintetében, melyek szerint nagy apparátussal készült arra, hogy a XVIII. század és főként a jozefinista kor irodalmi jelenségeinek s európai kapcsolatainak széleskörű kutatásokon alapuló nagy korpét megrajzolja.

Mily kár e derékban kettétört nemes és értékes életért, azt főként mi tudjuk, kik pályája kezdetétől meleg szeretettel kísértük fejlődésének minden lépését s kik érezzük, hogy ezt a vesztést sokáig nem fogjuk pótolhatni a körül az oltár körül, nemzeti művelődésünk ügyének körében, melynek munkájában a mostani nemzedék tagjai közül kevesen vettek részt tisztább hévvel és nagyobb lelkesedéssel, mint ő. Emlékét mindenkor őrizni fogják a műzsák, kiknek szolgálatában élete ellobogott.

GYULAI ÁGOST

INHALT.

ABHANDLUNGEN.

Seite

<i>A. Gyulai</i> : Robert Gragger †	I
<i>St. Lajti</i> : Die altkretische Religion	177
<i>J. Moravcsik</i> : Attila und Buda (Blödelin)	195
<i>St. Kozáky</i> : Die Entstehungsgeschichte des Totentanzes II.	202
<i>F. Kaiblinger</i> : Einfache u. umschriebene Vergangenheit. Sprachentwicklung I.	211
<i>Fr. Mály</i> : Dante-s Eschatologie III.	216

LITERATURBERICHTE.

Vaterländische Literatur	223
Ausländische Literatur	239
LI. GENERALVERSAMMLUNG DER BUDAPESTER PHILOLOGISCHEN GESELLSCHAFT	262

VARIA.

Stefan Hegedüs' Gedächtnis. <i>K. Kerényi</i>	267
Marian v. Réthelyi Prikkel †. <i>R. Gálos</i>	278
Ad Homerum. <i>E. Hittich</i>	279
Über Konjekturen. <i>A. Förster</i>	280
Aschenfrüchte bei Tacitus. <i>K. Kerényi</i>	282
Ein Gedicht des Phil. Beroaldus Jun. an Markus Keserü. <i>J. Huszti</i>	282
Ahorn-Märchen und Midas-Sage. <i>K. Kerényi</i>	285
Goethe und die Kurzschrift <i>Jos. Wagner</i>	288
Drei Ortsnamenbildungsendungen bei unseren Westdeutschen. <i>E. Schwartz</i>	296
„Trotz“ <i>R. Huss—J. Koszó</i>	301
Eingesandte Bücher	306
Neue Bücher	312

MELLÉKLET—BEILAGE.

Auszüge aus der Zeitschrift *Egyetemes Philologiai Közlöny*.... 1*—28*

A szerzők kéretnek, hogy címváltozásukat mindig tudassák a szerkesztőkkel. Ha a szerző a neki küldött korrekturát idején vissza nem származtatja, a szerkesztőség cikke közlését megtagadhatja s az addig felmerült költségeket követelheti.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben jelenik meg. Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI., Felső erdősor 1.) intézendők. Tagdíj évi 4 (négy) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Felső erdősor 1.) zu richten.

MINERVA.

Folyóirat a magyar szellemi élet történetének művelésére. Szerkeszti: *Thienemann Tivadar*. (Pécs, Központi Egyetem.)

Hivatalos nyugtázás.

I. Tagsági díjak: Acsay F. (133), Alföldy R. (25), Almássy J. (78), Angyal D. (84), Arató A. (60), Badics F., Bajza J., Bálint K., Balthazár G., Bán A., Baranyai M. (100), Baros Gy., Birkás G. (34), Blau L., Bleyer J. (100), Bogsch Gy.-né (83), Bokros B. (68), Bontó J., Bosnyák P. (84), Bossányi Fr. (68), Böhm D. (83), Brisitz Fr. (100), Burián J. (150), Császár Ernő (19), Cséfalvy N., Csengeri J. (100), Gsetényi I. (40), Czögler M. (83), Darkó J. (100), Dengl J. (83), Dóczi I., Dragos K., Éber L. (68), Eckertné Pető G. (134), Egry Gy. (300), Einzig M. (40), Endrey G., Erdélyi L., Ferenczi Z. (138), Friml A. (83), Fuchsné Baracs A. (100), Garda S. (100), Geréb J., Gerecs Sz. (34), Gergy I. (120), Gombocz Z. (83), Gulyás J. (54), Gulyás P., Gyomlay László (68), Hanuy F. (100), Hanvai I. (78), Heinlein I. (100), Heller B., Herczeg A. (68), Hirschler I., Hittrich Ö. (30), Hollós I. (68), Hollósy B. (68), Hóman B., Hornyánszky Gy., Huss R., Incze J. (120), Juhász L. (100), Kálovics A. (100), Kassuba D., Kéký L. (68), Kemenes I. (84), Kemény L. (83), Kerényi K., Kerényi K.-né (131), Kiss B. (83), Kovalovszky J. (83), Kováts Gy., Körös E. (34), Kurbély L. V., Lakatos V., Lám Fr. (40), Lengyel M. (83), Lukinich I. (83), Madzsar I., Májer I., Málly F., Marót K., Marton L. (84), Melich J., Módi M. (30), Moravcsik Gy. (35), Morvay Gy. (68), Morvay B. (68), S. Nagy J. (130), Német K., Németh Gy. (83), Niszler T., Nyári I., Nyusztay A. (83), Obendorf K. (60), Obermüller F. (68), Pásztor J. (68), Patakne Szegő R. (68), Paul S. (83), Pauler Á. (84), Pausz E. (78), Peczina A., Perepatits L., Pétergál H. (83), Polgár A. (68), Pölöskey K. (68), Prácer A. (100), Pruzsinszky J. (184), Pukánszky B. (20), Pukánszky B.-né (25), Radinovics I., Rédey F. (83), Reibner M., Reichard P., Relkovics D., Reményi-Schneller L., Rózsa D. (83), Rudas E., Schack B. (83), Schäfer I. (83), Schmidl M. (68), Schmidt H., Schmidt Márton (83), Sipőtz P., Szabó I. (83), Szabó M. (70), Szántó K., Szerbóvszky R.-né (83), Szegő A. (84), Székely K. (78), Székely S. (100), Szerető G., Szinnyei F., Szira B. (83), Szuchy E., Szűcs L., Tauszky E. (73), Teveli M. (49), Tolnai V., Tóth A. (78), Tóth K. (83), Tóth L. (68), Trombitás Gy. (133), Vajda K. (83), Várdai B., Váry R. (100), Veigelsberg E. (83), Verő L. (18), Vidos B. E. (100), Victorisz J. (50), Vigh M., Voinovich G. (83), Vönház I. (68), Vörös L. (118), Waldapfel J. (78), Weber A. (73), Weigl G. (83), Zambra A. (128), Zoltvány I., Zombory J. (83), Zsigmond F. — Összesen: 11,818.000 K.

II. Előfizetések: Budapest; Angolkisasszonyok tanítónőképzője (112), Eggenberger (95), Erzsébet-főisk., Fáy A.-rg., Szent László-rg., Kalazantinum, Alapítv. izr. főgimn. (50), Mária Terézia-ig. (51), Verbőczy-rg., Nemz. Múzeum Széchenyi Könyvtára (102), Sélly P. (150), Berzsenyi-gimn., Csongrád: rg. (49), Csurgó: rg. (200), Debrecen: Fazekas-főreál, ref. lg., Csáthy F. (80), Hegedűs és Sándor (150), Eger: Dobó-főreál, Esztergom: főgimn. (50), Gödöllő: prem. rg. (51). Gyöng: ref. rg. (50), Győr: áll. lg., Karcag: ref. rg., Kecskemét: ref. fg. (57), Keszthely: prem. rg., Kiskunfélegyháza: gimn. (51), áll. tanítónőképző, Kisvárd: rg. (202), Künszentmiklós: Baksay-rg. (151), Mezőtúr: ref. gimn. (61), Nagykanizsa: rk. g. (150), Nagykőrös: Arany-fg., Pannonhalma: Könyvtár, Pécs: ciszt.-r. rg., Sopron: Benedek-r. gimn., Széchenyi-reálisk., Sümeg: Kisfaludy-főreál, Szarvas: ág. h. ev. fg. (16), Szeged: Somogyi-könyvtár (112), Szekesfehérvár: Ybl M.-reál (151), leánygimn. (222), Szentes: áll. reálgimn. (233), Szentgotthárd: áll. reálgimn. (50), Szolnok: áll. reálgimn. (236), Szombathely: prem. gimn. (200), áll. főreál, áll. leánygimn., Ujpest: Könyves Kálmán-reálgimn. — Összesen: 3,065.000 K.

III. Adományok: 1. alapító tagoktól: Burány G. (200), Förster A. (175), Schmidt J. (50), néhai Székely I. (150), Országos Kaszinó (100). — 2. rendes tagoktól: Darkó J. (175), Farkas Gy. (62), Gréb Gy. (44), Hirschler I. (38), Hornyánszky Gy. (100), Huszti J. (150), Kerényi K. (269), Koszó J. (275), Marót K. (200), Moravcsik Gy. (670), Pukánszky B. (68), Váry R. (63), Vidos B. E. (62). — Összesen 2,851.000 K.

A zárójelbe tett számok ezer koronát jelentenek. Ahol nincs szám, ott a rendes tagoknál 50.000 K, az előfizetőknél 100.000 K értendő.

Budapest, 1926 december 20.

Császár Ernő, pénztáros.